

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ – ZSIDÓ EGYETEM
ZSIDÓ VALLÁSTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

ZSIDÓ KÁNTOROK MAGYARORSZÁGON A SOÁ UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN

STERN LÁSZLÓ ÉS LÓRÁND MÁRTON ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

NÓGRÁDI GERGELY

Témavezetők:
Dr. Fenyves Katalin
Dr. Frigyesi Judit

BUDAPEST
2019

NÓGRÁDI GERGELY

**Zsidó kántorok Magyarországon
a soá utáni évtizedekben**

**Stern László és Lóránd Márton élete
és munkássága**

*Jewish Cantors in Hungary
in the decades after the Shoah*

*Life and Work of László Stern
and Márton Lóránd*

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ – ZSIDÓ EGYETEM

***JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY –
UNIVERSITY OF JEWISH STUDIES***

PhD-értekezés

*Thesis submitted for the Degree of
Doctor of Philosophy*

Témavezetők:

Dr. Fenyves Katalin és Prof. Dr. Frigyesi Judit

Thesis Supervisors:

Dr. Katalin Fenyves and Prof. Dr. Judit Frigyesi

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

E helyen szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik valamilyen formában támogatták e doktori értekezés létrejöttét.

Mindenekelőtt köszönöm konzulenseimnek, *Dr. Fenyves Katalinnak* és *Prof. Dr. Frigyesi Juditnak* a gondos, irányt mutató támogatást és a gondolatébresztő konzultációkat. Értékes és lényegre törő megállapításaikkal, körültekintő tanácsaikkal segítették a korszak és a releváns személyek életének mélyebb megismerését.

Köszönettel tartozom *Prof. Dr. Eliyahu Schleifernek* és *Prof. Dr. Jascha Nemtsov-nak*, akik nélkülözhetetlen javaslatokkal voltak segítségemre berlini kutatómunkám zenei szegmentumában.

Köszönöm *Prof. Dr. Schőner Alfréd* főrabbi, *Dr. habil. Lichtmann Tamás*, a Doktori Iskola vezetője, *Moshe Stern* és *Naftali Hestik* jeruzsálemi főkántorok, valamint a budapesti Dohány utcai zsinagóga főkántora, *Fekete László* kitüntető támogatását és ösztönző szeretetét. Hálával tartozom a budapesti *Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem*, és a *Potsdami Egyetem Abraham Geiger Intézete* vezetésének az inspiratív kutatói környezet biztosításáért, a *magyar államnak* és a *berlini Ernst Ludwig Ehrlich Studienwerk* (ELES) alapítványnak pedig a disszertáció elkészítéséhez szükséges anyagi források biztosításáért.

Munkámhoz önzetlen segítséget nyújtott még *Prof. Dr. Kovács András*, *Dr. Ábrahám Zoltán*, *Dr. Uhrman Iván* tanszékvezető egyetemi docens, *Székelyhidi Ica* tipográfus-tördelőszerkesztő és *Prinner Gábor* levéltáros, valamint a magyarországi zsidóságot öt évtizede fényképező *Villányi András*, aki nagyvonalúan rendelkezésemre bocsátotta fotóit e disszertációhoz. Hálával gondolok *Dr. Izsák Andor* professzorra, aki betekintést biztosított a hannoveri Villa Seligmannban található Lóránd-hagyatékba, továbbá *Klein Ervin* budapesti főkántorra, aki nélkül nemcsak ez a munka nem született volna meg, de kántor sem lettem volna soha.

TARTALOM

I. BEVEZETÉS

I.1.	A téma megfogalmazódása	6
I.2.	Szerkezeti felépítés	7
I.3.	Megközelítési lehetőségek és módszertani elvek	8
I.3.1.	Releváns zsidó sajtó	10
I.3.2.	Interjúk	17
I.3.3.	Archív dokumentumok, fotók	21

II. ZSIDÓNAK LENNI A KOMMUNISTA MAGYARORSZÁGON

II.1.	Társadalmi és hitéleti változások a soá után (1945–1956)	22
II.1.1.	Ki zsidó?	22
II.1.2.	Út a soáig	24
II.1.3.	A soá statisztikája	27
II.1.4.	A soá utáni antiszemizmus	29
II.1.5.	A környező országok soá utáni zsidópolitikája	33
II.1.6.	A soá utáni zsidó lét tragédiái	36
II.1.7.	A soá utáni zsidóság viszonya a kommunista hatalomhoz	38
II.1.8.	Kommunista diktatúra: garancia és terror	39
II.2.	A zsidóság szocializációs és vallási státusza a kádári konszolidáció idején (1956–1970)	40
II.2.1.	Forradalom, megtorlás, újabb zsidó veszteségek	42
II.2.2.	Vallásüldözés: identitáskrízis	43
II.2.3.	Pesti kontraszelekció és vidéki agónia	45
II.2.4.	A puha diktatúra zsidósága	48
II.2.5.	Két feloldhatatlan probléma: az előregedés és a félelem	49
II.2.6.	Izrael: menedék vagy ellenség?	51
II.2.7.	Összegzés	53

III. ZSIDÓ KÁNTORI LÉT A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ ÉVTIZEDEKBEN

III.1.	Szociológiai-történelmi aspektus	55
III.1.1	Új kántoreszmény	55
III.1.2.	Öndefiníciók	56
III.1.3.	Az OMIKE szerepe a zsidó kulturális fellendülésben	57

III.1.4. Értékteremtés, értékmegőrzés	59
III.1.5. Az új zsidó társadalmi közeg jellemzői	59
III.2. A vallási élet változásai	63
III.2.1. A zsinagóga mint egyetlen közösségformáló helyszín	64
III.2.2. Kántori másodvirágzás	65
III.2.3. A kántor helye a vallásban és a közösségben	67
III.2.4. Kántorképzés a soá után	71
III.2.5. Viszonyok és pozíciók	73
III.3. Liturgiai aspektus	77
III.3.1. Ima és dallam	78
III.3.2. A zene hatása	80
III.3.3. Imádkozási reform: hanyatlás?	81
III.3.4. A történelem közbeszól	82
III.3.5. Konszenzus és karrier	83
III.3.6. A kántorművészet fűszere: az improvizáció	84
III.3.7. Az imán innen és túl	85
III.3.8. Egy hivatás „hegycsúcsai”	87
III.3.9. Nuszach	88
III.4. Összegzés	90
IV. A MAGYARORSZÁGI CHAZANUT NEGYEDSZÁZADÁNAK KÉT KIEMELKEDŐ KÁNTOREGYÉNISÉGE (1945–1970)	
IV.1. „Histapchut hanefesh”	93
IV.2. Feleki és a koralitás	95
IV.3. Stern László	98
IV.4. Lóránd Márton	101
IV.5. Összegzés	104
V. INTERJÚK	107
VI. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE	224
VII. ABSTRACT	227
IRODALOMJEGYZÉK	231
FÜGGELÉK/KÉPMELLÉKLET	239

I. BEVEZETÉS

זכרונם לברכה!

I.1. A téma megfogalmazódása

Jelen disszertáció a magyar zsidóság liturgikus zenéjének korszakformáló személyiségein keresztül kívánja bemutatni a soá utáni chazanlét társadalomtudományi és kántorművészeti vonatkozásait. A multidiszciplináris kutatás hozzávetőlegesen negyedszázadot ölel fel, megidézve egy olyan korszakot, amelyben a kommunista diktatúra fokozatos kiépülésével tiltottá vált a zsidók (és más felekezetek) szabad vallásgyakorlása; csak részben volt lehetséges a kántorok korszerű iskolai képzése, és egészen ellehetetlenült külföldi továbbképzésük; a magyar zsidók (jóllehet érthető és indokolt) baloldali pártok felé való fordulása nem segítette az izraelita kisebbség elfogadását; és a kántorművészi kvalitásaik tekintetében a nemzetközi összevetést is kiálló, de Magyarországon maradó kántorok az országhatárokon belülre szorultak, míg a gyermekként külföldre kerülő későbbi kántorok világnagyságok lettek.¹

A témával kapcsolatos elkötelezettségem azon állandó, intenzív érdeklődésen alapul, amellyel bölcsészettudományi egyetemi éveimtől kezdve a zsidó vallásetnikai csoportot belülről vizsgálom. E disszertációban a kulturális antropológiai megfigyelés és elmélkedés nem áll meg az etnikai határon, kutatásaim tekintetében elsősorban a szociológiai, a történelmi és a zenetörténeti nézőpontok nyernek jelentőséget. Nem elvonatkoztatva a jelen tudástartalmaitól, a tárgy létét szemlélve igyekszem feltárni a posztsoá chazanlét egyedi jelenségének részleteit, mintegy a hiányzó felekezettörténeti kutatásokat pótlándó. Noha gyakorló kántorként személyesen is ismerem a releváns vallási miliőt, a valós kántori életutak, élethelyzetek tanulmányozásából adódó ismeretek hiányában a jelen kutatás aligha bírna egzisztenciális jelentőséggel, de legalábbis elkerülhetetlenül túl absztrakt maradna.

A vizsgálat során többek között a következő alkérdésekre keresek választ:

- Milyen hatással volt a II. világháború pusztítása és a negyvenes–ötvenes évek emigrációs hulláma a számában megfogyatkozott és hitében megtépázott zsidóságra, illetve a zsidóság emblemikus kántoregyéniségeinek magán- és szakmai életére?

¹ Az 1949-es népszámlálás volt az utolsó, amely a vallásra is rákérdezett. Akkor 133 862 polgár vallotta magát zsidónak az ismét trianoni méretére zsugorodott országban. 1957-ig további mintegy 60 000 zsidó hagyta el Magyarországot.

- Milyen társadalomkörnyezeti tényezők alakították a kommunista-szocialista Magyarország kántorainak egyéni és társadalmi cselekvéseit?
- Milyen szerepet töltöttek be a zsidó vallási funkcionáriusok a hívek és a közösség életében, a háború utáni kisebbségi viselkedésstratégiában, az egykori stigmatizáltak identitásának újrakonstruálásában?
- Hogyan hatott az 1956-os forradalom után tapasztalható, gyors ütemű vallási hanyatlás a magyarországi kántorok működésére? Hogyan differenciálódott a kántori feladatkör a társadalmi-politikai változások nyomán; hogyan lépett az identitásépítés, a közösségteremtés igénye a „gyönyörűségesen csengő hang”² elé; hogyan artikulálódtak új szempontok és hangsúlyok a vallásgyakorlatban, a vallási szervezetek életében, a kántori működésben?
- Melyek a II. világháború utáni magyar társadalmi struktúrába való vallásvezetői be- tagozódás, a mindennapi létezés legfontosabb jellemzői; milyenek a kántori életkö- rülmények, a közösségi rendezvények szituatív interakciói, és milyen a jellemző chazanmagatartás a vallás, az emberi kapcsolatok és az adott kor társadalmi-politikai rendszerének relációjában?
- Milyen változások hatottak a több évszázados előimádkozói hagyomány rituális, kog- nitív és élménydimenzióit determináló imádkozási és dallami intenzitásra? Hogyan öröklődött és formálódott az ünnepekkel és hagyományokkal korreláló imádkozási gyakorlat, illetve milyen okok vezettek a magyarországi intézményes kántorképzés gyors megszűnéséhez az ötvenes években?

Az értekezés tárgyát a disszertáció készítője egyaránt vizsgálja gyakorló kántorként, klasszikus képzettségű énekművészként és kutató bölcsészként.

I.2. Szerkezeti felépítés

A disszertáció öt fő fejezetre oszlik:

- *Bevezetés* – A témafelvetést a módszertani elvek bemutatása követi (1. fejezet);
- *Zsidónak lenni a kommunista Magyarországon* – A soá utáni társadalmi és hitéleti változások, illetve a kádári konszolidáció idején jellemző zsidó szocializációs és val- lási státusz bemutatása (2. fejezet);

² A legkorábbi magyarországi kántoremlék jellemzi így a magyar chazant a török hódoltság idejéből: páámajn noim, azaz gyönyö- rűségesen csengő hang. (Oláh, 2003).

- *Zsidó kántori lét a II. világháborút követő évtizedekben* – A radikális változásokra kényszerülő magyarországi kántortársadalom és kántorművészet szociológiai-történelmi, illetve liturgiai aspektusból történő vizsgálata (3. fejezet);
- *A magyarországi chazanut negyedszázadának két kiemelkedő kántoregyénisége* – Stern László és Lóránd Márton életének és munkásságának bemutatása (4. fejezet);
- *Interjúk* – Az *oral history*-interjúk közlése (5. fejezet).

I.3. Megközelítési lehetőségek és módszertani elvek

Disszertációm a magyarországi zsidó vallászetnikai a kultúratudományi munkák sorába illeszkedik.

Elsődleges munkamódszerem az induktív kulturális antropológiai reflexió: egy adott csoport – esetünkben a zsidó kántorok mikroközössége – komplex megfigyelését végzem el, illetve leírom a megfigyelő reflexióit.

Két időszakra bontva vizsgálom a témát: az 1945-től 1956-ig, illetve az 1956-tól 1970-ig tartóra.

A téma liturgiai és vallásszociológiai vonatkozásait az elméleti és empirikus szakirodalom legfontosabb megközelítési módjaira és eredményeire támaszkodva, hitéleti és családi relikviák, valamint kortársak visszaemlékezései alapján vizsgálom.

A témamegjelöléskor felvetett kérdések történeti-társadalmi háttéréről könyvtárnyi irodalom született. A háború utáni évtizedek mindennapos chazanlétének részleteiről, illetve az előimádkozói funkciót hivatásszerűen gyakorlók társadalmi betagozódásáról azonban a releváns zsidó sajtó, *oral history*-interjúk, illetve archív dokumentumok, fotók, antikvár családi relikviák segítségével kaphatunk képet.³

³ Az interjúkészítés, az *oral history*, e napjainkban egyre inkább elfogadottá váló kutatási módszere tudatosan megszervezett beszélgetés, amelynek során az interjú készítője és az interjúalany minden tudásával a múlt feltárására törekszik.

Zenei aspektusból már nem ilyen kedvező a helyzet. Magyarországon a nyilasuralom, a II. világháború és az azt követő kommunista diktatúra mindmáig pontosan számba nem vett veszteségeket okozott. Ahogy nagy reményekre jogosító klasszikus zsidó zeneszerzők, zeneművészek és kompozíciók, úgy a tradicionális liturgiai muzsika emlékei is jórészt nyom nélkül tűntek el a vészkorszak⁴ füstjében.

Míg korábban évszázadokon keresztül adták szájról szájra az ősök az utódoknak a dal-
lamokat, a díszítéseket, a kántori kantilláció artisztikumát és a zenei szokásokat, a de-
portálással örökre odavesztek azok a generációk, amelyek az ősi liturgiai hagyományok
birtokában voltak. A soá nemcsak kegytárgyakat, Tóra-tekerceket, gyertyatartókat, ima-
könyveket, ünnepi tálakat, kidduskelyheket, sabbati lámpákat, Tóra-szekrényeket, hit-
községi jegyzőkönyveket, Chevra-albumokat pusztított el, de zenei feljegyzéseket, kéz-
zel írott kottákat, kántori szerzeményeket is.⁵

Néhány túlélő kántor, pár gyöngye minőségű felvétel és egy-két megsárgult kotta idézi
fel csupán azokat a nuszach-elemeket, amelyek Máramarosszigettől Hajdúsámsonig,
Szatmárnémetitől Mádig, Bodrogheresztúrtól Újpestig jellemezték a helyi askenáz zsidó
zenei liturgiát.

Mégis, a részben ma is használatos zsidó liturgikus hangzásvilág a Kárpát-medencében
– noha a zsidóság hanyattatott sorsából következően nemigen beszélhetünk olyan egy-
séges liturgikus zenéről, mint mondjuk a katolikus egyház esetében – alapvetően abból
a népszerű zenei gyakorlatból áll össze, amelyet már szüleink, nagyszüleink is jól is-
mertek, s ebben a tekintetben viszonylag uniformizáltnak mondható.

A disszertációm IV. fejezetében tárgyalt kántori életművek kutatása mindhárom esetben
a fellelhető zenei és életrajzi dokumentumok alapján történt. Stern László és Lóránd
Márton nem pusztán azért kapott megkülönböztetett helyet e kutatásban, mert a szóban
forgó évtizedek legcsillogóbb kántori karrierjeit tudhatták magukénak, hanem mert mű-
vészeti pályájuk a többi kántor sorsának alakulása szempontjából mintának tekinthető,
tehát általánosító következtetések levonását is lehetővé teszi.

⁴ Magyarországon a hivatalos szervek és a sajtó a nyolcvanas évekig következetesen a *vészkorszak* kifejezést használta a soára.
A hivatalos iratokban e kifejezések jelölik a deportálásból vissza nem térteket: „Elhagyta a települést.”, „Ismeretlen helyre távo-
zott.” A hitközségeket leszámítva, tulajdonképpen tabutéma volt a genocídium. A mártírünnepségek is a hitközségeken belül foly-
tak le, hivatalos szobor- és emléktábla-avatásra nem kerülhetett sor, még egyházi építmény falán sem. A legkorábbi magyarországi
holokauszt-emlékművek a kilencvenes évekre datálódnak.

⁵ Kayser és Schoenberger (1959, pp. 11–74) számos zsidó művészeti kincset felsorol, amelyek a pusztulás sorsára jutottak.

1.3.1. Releváns zsidó sajtó

Az emancipálódó zsidóság a 19. század negyvenes éveiben indította útjára első magyarországi sajtóorgánumait⁶, valójában azonban csak 1865-től⁷ beszélhetünk rendszeres zsidó sajtóról. Az 1945 decemberében életre hívott és 1948-tól voltaképpen évtizedeken át „egyeduralkodó” zsidó felekezeti magazin, az *Új Élet* – épp a történelmi korból adódóan – csak erős fenntartásokkal alkalmas az adott korszak hiteles vizsgálatára. Az újság a szóban forgó negyedszázadban a kor politikai ideológiája által előírt s azzal konform lapstruktúrát és szellemiséget követte.

A szerkesztőség szellemi alapállását leginkább talán a következő, 1958-ban a lap kiemelt helyén megjelentetett, parlamenti szavazásra buzdító érvelés tükrözi a legpontosabban: „Testvéreink! Aki 1956-ban látta a Nyírségből menekülő zsidó családokat, a riadt gyerekeket, a sebekkel borított Talmud-tanítót, aki nem volt semmilyen politikai rendszer exponense: zsidó volt és a népi demokrácia ellenségei őt ütötték az elsők között, aki ezt látta, az megértette, nincs harmadik út Magyarországon. Nincs harmadik út a magyar zsidóság számára sem. Csak két út van: szocializmus, vagyis az élet lehetősége – fasizmus, vagyis a halál.” (Sós, 1958, p. 3.)

Az e kutatás során 1945 novemberétől 1970 decemberéig feltérképezett lapszámok kifejezetten „feladatkijelölő” médiumként láttatják az *Új Élet*et: a magazin pontosan meghatározta, milyen viselkedésmintát szükséges követnie a posztsoá zsidóságnak ahhoz, hogy teljesítse a lap által kijelölt (valójában az államhatalom által meghatározott) feladatokat. A megjelent szövegek vizsgálata azt mutatja, hogy az *Új Élet* évtizedeken át pusztán eszköz volt a kommunista vezetés kezében.

A lap arculatát és hangnemét három terület határozta meg: a publicisztika, a hírszerkesztés és a szépirodalom. A publicisztikák tulajdonképpen nem kapcsolódtak napi ügyekhez és problémákhoz: jelentős részük a nem múlt antiszemitizmusra igyekezett felhívni a figyelmet, mondhatni ez volt a lap *mission statement*-je. A klasszikus újságírás negligálására önmagában is markáns példa, hogy a szerzők között sokkal inkább találhatunk rabbist, vallásfilozófust, tanárt, hitéleti funkcionáriust vagy hétköznapi szakmabélit,⁸ mint klasszikus értelemben vett, felkészült szerkesztőségi tollforgatót.

⁶ *Der Ungar* (1842, Klein Hermán), *Ben Chananja* (1844, Löw Lipót), *Magyar Zsinagóga* (1847, Löw Lipót).

⁷ 1865-ben jelenik meg az első szaklap, a *Jüdischer Schulbote* (a kéthetenként megjelenő zsidó pedagógiai szaklap első szerkesztője Fischer Náthán sátoraljaújhelyi tanító). Ezután Budapesten és vidéken is egymás után jelennek meg rövidebb-hosszabb életű heti- és havilapok, magyar és német nyelven.

⁸ Népszerű szerzők például Domonkos Miksa (gépészmérnök, az egykori pesti nagy gettó egyik vezetője), dr. Rosenblum Manó (a Páva utcai körzet rabbija), Richtmann Mózes (rabbi, az Országos Izraelita Tanítóképző tanára, gimnáziumi hitoktató).

A korszak felekezeti hírszerkesztési elveit hasonlóképp viszonylag könnyű keretbe foglalni: minden hírt és eseményt háttérbe szorított a hitéleti történetek primátusa, függetlenül a hírértéküktől.

A szépirodalmi alkotások évtizedeken át szinte kivétel nélkül a soá borzalmait elevenítették föl. A lap nem vált költők és prózaírók műhelyévé, hiszen a művek elsősorban nem esztétikai hatást igyekeztek kifejteni, hanem egy rémisztő közelmúltbéli korszakot mutattak be, figyelmeztetve, súlyosan téved, aki azt hiszi, ama rettenetes világ valamilyen Atlantiszként eltűnt.

A külföldi cikkekből közölt szemelvényeket és könyvrecenziókat, de még az egyszerű művészi jubileumokat és különféle ünnepélyeket is a keserű holokauszt-narratíva szövi át, a magyarországi zsidóság önreprezentációja céljából írott cikkek pedig erősen sematikusnak mondhatók.⁹

A lapnak nincsenek igazán karakteres, meghatározó szerzői, bár kétségtelenül léteznek fontosabbnak és jelentősebbnek ítéltető szövegek is.

Közéjük tartoznak például az SS-katonák naplótöredékei, a fasizmus és az antiszemitizmus aktuális problémáit bemutató írások,¹⁰ a MUSZ-os özvegyek és az elárvult gyermekek rettentő nehéz mindennapjait bemutató oknyomozó riportok és klasszikus interjúk,¹¹ valamint 1948 januárjától az egyre gyakoribb és részletesebb híradások a szentföldi eseményekről, helyzetről.¹²

A rovatok és a témák igen gyors váltakozása kevés szerkesztői tudatosságot sugall. Mintha a szerkesztési alapelveket is alapvetően a politikai kánonhoz való igazodás, illetve az emlékezés fájdalmas aktusa irányítaná. Így érthető, hogy a lapban miért található csak nagyon kevés társadalmi vagy kulturális eseményről tudósító beszámoló.

Hiába heti (később kétheti) magazin az *Új Élet*, alig találunk a huszonöt évfolyam számaiban elmélyült elemzést vagy színvonalas vitát, a lap magazin mivoltát mintha egyedül a cikkek terjedelme legitimálná. Ennek megfelelően nem a cikkek, hanem a hirdetések mondják el a legtöbbet a korszakról.

9 Pl. *Ünnepély az Utazók Egyesületében* (in *Új Élet*, 1946. november 14. p. 8), *De Gaulle mozgalma és a zsidók* (in *Új Élet*, 1947. május 29. p. 15), *Mendelssohn és Mahler agyonhallgatott jubileuma* (in *Új Élet*, 1960. március 15. p. 4).

10 Pl. *Az argentin fasiszták és antiszemiták* (in *Új Élet*, 1946. április 4. p. 6).

11 Pl. *Mentsük meg a gyermekeket!* (in *Új Élet*, 1950. február 16. p. 7), *Zsidó sors, zsidó élet 1946-ban* (in *Új Élet*, 1946. november 14. p. 7).

12 Pl. *Izrael államában a nők számára is két éves katonai szolgálatot vezettek be* (in *Új Élet*, 1950. február 16. p. 6).

„Ki lenne hajlandó csinos, barna úrileányt feleségül venni?” – szól egy MUSZ-os özvegy hirdetése az 1946. április 1-jei szám 6. oldalán. A kezdeti időszak lapszámai zsúfoltak a házassági hirdetésektől.

„A soproni illetőségű Krausz Chájem Márkusz nevezetű, Szajolban nyilasok által kivégzett munkaszolgálatos a szolnoki temetőben hever eltemetetlenül. Hozzá tartozóit keresi a szolnoki Chevra Kadisa...” – tájékoztat egy héttel később egy hirdetés, ugyan csak a hatodik oldalon.

Az április 22-i szám második oldalán felhívás jelenik meg vallomástételre, mondván: „...a volt deportáltak feledékenysége elősegíti a bűnösök megmenekülését!”

Hadd idézzek két hirdetést a legmeggrázóbbak közül. Az 1947. július 3-i szám 6. oldaláról: „Örökbe adnám 11 hónapos kislányomat jobb zsidó családhoz. Szíves ajánlatokat *Szeretet* jelígre az *Új Élet* kiadóhivatalába kérek.” Az 1946. szeptember 12-i szám nyolcadik oldaláról: „Irgalom deportáltak! Egyetlen lányomat, Gönczi Juditot a nyilasok 1944. októberben elhurcolták, 1944. december 1-jén Dachauban látták. Nyomorék vagyok, nem tudok nélküle élni. Aki tud róla, értesítse boldogtalan anyját, özv. Gönczi Gézánét, Szeretetház, Amerikai-ut.”

Jól kitapinthatók az egyes évtizedek jellegzetességei a publikációs hangvétel és a téma-választás szempontjából.

A negyvenes évek második felének tematikáját az *Új Élet*ben az erősödő moszkvai befolyás jelei és a nem múltó magyarországi antiszemitizmusról szóló anyagok uralják. Rendszeresen visszatérő kérdés az alija, a temető- és zsinagógagyalyázások (pl. Pásztón, Zuglóban és „*Sajószentpéteren történt*” (1946), a kivéreztetett vidéki zsinagógák újjáélesztése (bár a kísérlet Putnokon, Kiskunfélegyházán, Szeghalmon és a többi érintett településen is kudarcba fulladt). Még a *Múlt és Jövő* című zsidó folyóirat korábbi szerkesztője, az 1940-ben Palesztinába kivándorolt Patai József héber nyelven megjelentetett cikkének¹³ is igen hangsúlyos eleme a figyelmeztetés a háború utáni manifeszt antiszemitizmusra.

Egymás mellett jelentek meg a szadista SS-esek gaztetteit felelevenítő anyagok (pl. Korein, 1946) a fellendülő hitéletre vonatkozó információkkal. Egyszerre szembesülhettek az olvasók a zsidóság újraéledésével és a kikerülhetetlen végzettel. Ma is megrendítő például azt olvasni, hogy 1948-ban még tizenöt helyen tartott a Pesti Izraelita

¹³ Szemlézi „Patai József cikke a magyarországi zsidóság újjáéledéséről” (1947).

Hitközség ifjúsági szédert, ugyanakkor minden egyes szám tele van hajókoffert készítő kisiparosok és ingóságok tengerentúlra szállítását vállaló fuvarozók hirdetéseivel, valamint tekintélyes hosszúságú tudósítást olvashatunk arról, hogy a Hitközség közgyűlése – a kisszámú férfi hittestvérré tekintettel, kényszerűségből – megszavazta a nőkre is kiterjedő választójogot (Katona, 1946).

Az 1948. május 20-i lapszám címodalán már öles betűkkel áll: „Az izraelita hitfelekezet biztosítva látja létét és felemelkedését a szabad népi demokráciában!”

A „diadalmas Szovjet Hadsereg” dicsérete mellett 1949-től megszaaporodnak a lapban az imperializmusellenes írások: Kanadában egy táncklubból kiűztek két zsidó fiút, s egy korukbeli, egykori nyilas volt az elkövető; Nyugat-Németországban kifütyülik a mozikban a náciellenes filmeket; nürnbergi fajvédő törvényeket léptetnek életbe Svájc Aargau kantonjában; tömegesen utasítják vissza zsidó diákok felvételi kérelmeit az USA legjobb egyetemei; Francia-Marokkóban zsidó lapot tiltanak be; Dél-Amerikában volt nácik megölt zsidóktól elvett iratokkal grasszálnak; s végül talán a legfájdóbb momentum: felmentik a tömeggyilkos Weesenmayert! („*Weesenmayer felmentése*”, 1949)

Az *Új Élet* éveken át különös előszeretettel ecseteli a világszerte újjáéledő antiszemitizmust, vajmi keveset foglalkozik ugyanakkor a pozitív fordulatokkal. Vizsgálataim során nem tudtam eldönteni, hogy a „megszokott” zsidó panaszkodás és önsanyargatás áll a háborgó cikkfolyam hátterében, vagy valóban nem történtek a világban a magyarországi zsidóság tekintetében öröme vagy büszkeségre okot adó események.

Mindeközben – egyetlen igazán örömteli eseményként tálalva – idehaza ünnepélyes keretek között aláírják a Magyar Köztársaság kormánya és az izraelita felekezet közötti egyezményt, melyben a kormány elismeri és biztosítja a szabad vallásgyakorlást és a felekezeti önkormányzati tevékenységet.

A felekezeti lap a zsidók szempontjából összehasonlíthatatlanul biztonságosabb miliőként ábrázolja a magyar valóságot a nyugati demokráciáknál.

Az ötvenes évekre valamelyest csillapodnak az indulatok, a fájdalmak. Ez a „csendesedés” a lap hangvételében is megmutatkozik. Helyet kapnak benne valóban magazin-szerű ismeretterjesztő írások (noha a stílusuk csak ritkán közérthető, gördülékeny): „*Heine és az antiszemitizmus*”, „*Zsidó élet a középkorban*”, „*A régi Budapest öt hitközsége*”, „*A Talmud szelleméről*” (1947) stb. Ugyanakkor a lap írásainak tanúsága szerint súlyos hiány mutatkozik mind hitéleti funkcionáriusok, mind vallási ismeretek terén.

Egyre több hirdetés keres rabbit és kántort, s egyre elkeseredettebben invitálnak vallás-tanulási eseményekre a különböző felhívások. Az évtized közepén a szerkesztőség ismeretterjesztő sorozatot indít *Istentiszteleti Kalauz* címmel az előkelő második oldalon, teljes hasábokban, *Újholdhirdetés*, *Haftara*, *Tóraolvasás*, *Sáhrisz*, *Muszeif*, *Mázkír*, *Kádis* stb. címmel, majd szó szerint közli a Pesti Izraelita Hitközség kulturális ügyosztályának előadás-sorozatát (1947. november 17. p. 3). Szükség van rá, mert – mint az egyre zsugorodó hitközségszámból és az ezzel kapcsolatos, elkeseredett hangú cikkekből¹⁴ is ki-következtethető – vészesen fogy a vallásértők száma.

Más sorozatok is napvilágot látnak, de a legtöbb négy-öt rész után elhal, így például a biztatóan induló *Zsidó Lexikon* című is. A lap egyetlen valódi hírforrása a hitközség marad: többoldalas beszámolókat közöl a különféle testületi és bizottsági ülésekről, s csak az utolsó oldal kis színes hírei között találkozhatunk olyan életszerű tudósításokkal, mint például hogy Szekszárdon táleszből készült ruhákat árultak a hétvégi piacon.

Majd egy évtizeddel a deportálások után az *Új Élet* hasábjain is végleg elcsitul a fájdalmas hang, s ettől fogva az újság tulajdonképpen témátlan, azaz üressé és unalmassá válik. Ennek lehet a következménye, hogy 1953-tól mindössze négyoldalasra karcsúsodik az újság, s csak a forradalom miatt kihagyott féléves szünet után, 1957 áprilisától lesz újra hatoldalas az ismét megjelenő *Új Élet*.

Bármily különös is, az 1956-os események – téma tekintetében – vérfrissítést jelentenek az egyetlen központi zsidó sajtótermék számára: végre újra van mit írni, hiszen a forradalom alatt tapasztalt antiszemita megnyilvánulások „feltépik” a régi sebeket.

Az ötvenes évtized utolsó éveinek két nagyszerű momentuma: Salamon Béla humoros karcolatokat kezd publikálni a lapban, amely egyre inkább hajlandó fényképeket is közölni. Mindkettő rendkívül jól tesz az újságnak – szemben az erősen és viszonylag gyakran jelentkező, majd’ mindent átszövő öngyűlölettel-önváddal, amelyet a vallási funkcionáriusok igyekeznek az olvasókba plántálni, amiért azok nem elég vallásosak, s nem fizetik kellő számban a hitközségi adót.

A hatvanas évtized az *Új Élet* hasábjain is a teljes konszolidációé. Mintha a cél kifejezetten az lett volna, hogy semmilyen szinten és témában ne borzolják a kedélyeket. A cikkeket olvasva úgy érezheti az ember, mintha a politikai – és a felekezeti – vezetés jelentős erőforrásokat mozgósítana a nyugalom biztosítására. Végképp eltűnnek a lapból az antiszemitizmuson kesergő írások, az Izraellel kapcsolatos cikkek száma a zérus felé

¹⁴ Minderről bővebben esik szó Stöckler Lajos, a MIOK korabeli elnöke beszámolójában (*Új Élet*, 1951. február 22. p. 3).

tendál, maguk az anyagok pedig szinte a legutolsó betűig szigorúan megregulázott stílusban íródnak. Az *Új Élet* a klasszikus Kádár-korszakban már vállaltan nem más, mint az aktuálpolitika által erős kézben tartott információs monopólium, és a szerkesztői-újságírói attitűd is ehhez igazodik. S bár az országos lapok szegmentumában – mindekelőtt a bel- és a gazdaságpolitikai újságírásban – szűkült a tabutémák köre¹⁵, maga a hitközségi vezetés állta útját a zsidó felekezeti lap esetleges nyitási próbálkozásainak – elég csak felidézni azt, hogy Salgó főrabbi, vagy később Seifertné „láttamozta” az *Új Élet* aktuális lapszámát, közvetlenül a nyomdába küldés előtt (lásd a Kardos Péter főrabbi-val készült interjút).

Három momentumot látok kiemelésre érdemesnek az évtized zsidó sajtójából. Az egyik az Eichmann-per elég szegényesnek mondható megjelenítése. Az esemény súlyához képest igen mérsékelt érdeklődésnek az lehetett az oka, hogy a per során számos fontos, a magyar bűnrészességgel kapcsolatos dokumentum napvilágra került, melyek felbecsülhetetlenül nagy társadalomlélektani hatást gyakoroltak. Érdemes Kádár János szavait idézni az 1960. június 28-i-PB-ülésről:

„A következőket ajánlanám: Egyetérték az egész elképzeléssel, de vannak megfontolásaim. Nem jó ezekből a nyomorult, fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. Ha mi ebben a dologban fellépünk, a döntő az legyen, hogy ez az Eichmann a magyar állampolgárok százezreit gyilkolta meg. Ennek a vonalnak kell erősnek lennie, ne az a vonal legyen, hogy zsidókérdést csinálunk ebből az ügyből. Eichmann nemcsak zsidókat gyilkolt meg, mások is voltak ott. Ez nem zsidókérdés, ez a fasizmus és az antifasizmus kérdése. Elismerjük az izraeli bíróság jogát ebben a dologban. A zsidókról csak ennyit. Erre vigyázni kell.” Idézi Gáspár (2002, p. 28). Alighanem egészen magasról parancsolták tehát a szerkesztőségre a szordínót.¹⁶

Az évtized másik izgalmas kérdését a téma kutatója számára a hatnapos háború találása jelenti. Az 1967-es fegyveres konfliktus után erős Izrael-ellenesség jellemezte a szovjet tábor ideológiáját, ennek megfelelően Magyarország is agresszorként tekintett a zsidó államra. Az országos lapok egymás nyomában lihegve ítélték el Izraelt, ugyanakkor a vezetés tisztában volt vele, hogy óvatosnak kell lennie a lappangó antiszemitizmus miatt, s az sem volt titok, hogy a zsidóság Izraellel kapcsolatos véleménye egyáltalán nem

¹⁵ A Politikai Bizottság 1963. június 11-én döntött új hetilapok életre hívásáról, illetve egyes folyóiratok átszervezéséről, úgymond az „ideológiai offenzíva, a szocialista tudatformálás” részeként. Csakhogy az Agitációs és Propaganda Bizottság folyamatosan fegyelmi és anyagi büntetésekkel kényszerült megrendszabályozni a szelepként működtetett magazinok szerkesztőit az örökös „kisiklásokért”. Nos, az *Új Élet* esetében ez a veszély nem állt fenn.

¹⁶ Az 1966-tól regnáló hitközségi vezető, Seifert Géza minden fontosabb döntés előtt kikérte az Állami Egyházügyi Hivatal véleményét, sőt közvetlen telefonvonal működött a Síp utca és az ÁEH között.

egyezik a hivatalos állampárti véleménnyel. Ezért, s ez az idevágó cikkekből is leszűrhető, a politikai vezetők az *Új Élet*tel engedékenyebbek voltak, azt is figyelembe véve, hogy még a kommunista zsidók többsége is rokonszenvezik Izraellel, sőt sokuknak rokona is van odakint. Ez jelentett igazi erőpróbát a lap szerkesztősége számára: úgy írni egy különbözőképpen értelmezett eseményről, hogy a politikai vezetés és az olvasótábor is elégedett legyen. Ennek nem is igen lehetett más eredménye, mint neutrális, csakis a tényekre hagyatkozó tudósítások.

Végül érdemes idézni az 1960. március 15-i szám 8. oldaláról egy jelképes jelentőségű (a szerző nevét nem feltüntető) írást, amilyenből, sajnos igen kevés jelent meg a század hetedik évtizedében, holott az ilyen cikkek képviselik az igazi újságírást. A cikkíró látogatást tesz a Szeretetkórházban, ahol idős emberek tucatjait gondozzák. Azok, akik a negyvenes években erejük teljében voltak, a hatvanas évekre időskorba léptek. Sokuk a holokauszt során elveszítette a gyermekeit – ők egyedül, magányosan tengődtek a Szeretetkórház falai között. A cikkben egy kórházi alkalmazott beszámol róla, hogy a depressziós, egyre csak síró, panaszkodó öregek gondozása rendkívüli lelki terhet jelent az ápolónők számára, így aztán jelentős az intézményben a fluktuáció. Ez a valóság, a posztsoá tragikus valósága – minden más csak kirakat a hatvanas évek *Új Élet*ében.

A vizsgált negyedszázadban az *Új Élet* meglepően kevés tudósítást közölt kulturális rendezvényekről és kántorokkal kapcsolatos eseményekről, nem egészen két tucat ilyen tárgyú cikk született, a háború után maguk a hitközségi vezetők hirdették harcosan: a zsidóság túlélésének a záloga a zsidó liturgia és kultúra életben tartása, támogatása.

Eleinte leginkább külföldi zsidó színházak és művészek budapesti vendégszerepléséről olvashatunk tudósítást – például a Varsói Jiddis Színház többször is szerepel a lapban. Majd felbukkannak a pesti és vidéki kultúrestekről, ünnepi rendezvényekről szóló cikkek. Az első jelentős tudósítás az 1948. március 15-én megtartott kőbányai ünnepi istentiszteletről szól, amelyen Slomovits Hermann főkántort a Rumbach utcai templom énekkara kísérte, Révész Sándor karnagy vezetésével.

Kántorkoncertekre, kultúrestekre kerül sor, a kántorok utazni kezdenek vidékre. Közben megjelennek a kántori álláshirdetések, amelyek már sokkal többet várnak el a chazanoktól, mint pusztán előimádkozást: az állások elnyerőinek a kántori hivatás mellett metszői, hitoktatói, sameszi és móheli munkát is végezniük kellene.

Néhány évvel később megint csak változik a helyzet: az 1951. augusztus 30-i számban – a vidéki kántorpolémia kellős közepén – Debrecenbe már csak imádkozó kántort ke-

resnek, s azt is csupán az őszi nagyünnepekre (úgy tűnik, az év többi napjára a kevésbé képzett előimádkozók is megfelelnek).

Az 1953. május 23-án megjelenő lapban, a hetedik oldalon apró tudósítást olvashatunk egy budapesti kántortestület felállításáról, de hogy pontosan miről van szó, arról később ígér a lap információkat. Ennyiben is marad a dolog.

Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy abban az időszakban is vannak favorizált és kevésbé népszerű kántorok. Hosszú éveken át például kizárólag Ábrahámson Manóról és Sirota Sándorról olvashatunk cikkeket, persze róluk is csak módjával, és elsősorban a jubileumaik alkalmával: Ábrahámson negyven éve kántor; Sirota hatvanesztendős lett; Sirota huszonöt éves kántori jubileuma (1949) stb.

Az ötvenes évek közepétől aztán még kevesebb reflektorfény vetül a magyarországi zsidó kántorokra, noha ők utaznak szerte az országban, hogy terjesszék a zsidó kultúrát az egyre zsugorodó vidéki zsidóság körében, és időnként nagy kántorkoncertekre is sor kerül, amelyek mindig tömegeket vonzanak.

Az *Új Élet*, tapasztalataim szerint, ma is hasonló szerepet tölt be. Vállaltan orientálni igyekszik a nagyvárosi zsidóság véleményét. Színvonala hullámzó, cikkei elfogultnak mondhatók, de talán épp ez utóbbi momentumnak köszönhető, hogy kevés olyan újság található a magyar lappiacon, amelyhez ennyire ragaszkodnának az olvasói. A lap célcsoportja azonosul a magazin szellemiségével, sajátjaként kezeli: az *Új Élet* megvásárlása és olvasása hovatovább életszéléletének része. Cikkeit rendszeresen megvitatják a zsinagógai imák után, alapvetéseit mérvadóknak fogadják el – különösen az idősebb korosztályba tartozók.

1.3.2. Interjúk

Értekezésem gerincét az interjúk alkotják. Az interjúkészítés az ún. *oral history* legfontosabb eleme, mely akkor sikeres, ha az interjú készítője és az interjú alanya között dialógus jön létre. Ennek a legfontosabb feltétele az, hogy az interjú készítője képes legyen belehelyezkedni az interjúalany perspektívájába annak reményében, hogy a közvetlenül átélt tapasztalat lényegesen gazdagíthatja az átfogó képet, amelynek jelen esetben – mivel nem az elsődleges szóbeliség körülményei között élünk – mindkét fél a birtokában van.

Az átélt és elbeszélte történelem kiegészítheti a hagyományosan a történésznek tulajdonított eszköztárat, de az *oral history* mintegy alternatív vagy ellentörténelemmel is szol-

gálhat. *Oral history*ről ebben az összefüggésben a nem elsődleges szóbeliség viszonyai között értelmes beszélnünk – Hérodotosz abban a világban, amelyben nem volt számottevő mennyiségű írott forrás és az is megbízhatatlannak számított, természetes módon támaszkodott arra, amit saját maga látott vagy hallott, vagy olyanok beszámolóira, akik maguk hallották vagy látták az elbeszélte eseményeket. A szövegek, képek, hangok korlátlan reprodukálhatóságának a világában egyrészt anakronisztikusnak, másrészt pedig a hagyományosan értett történetírással való radikális szembehelyezkedésnek látszhat az *oral history*hoz folyamodni.

Ám személyes tapasztalatokból tudjuk, hogy az egyén vagy a közösség hétköznapi életét akár döntően is befolyásoló tetteknek gyakran nincs semmilyen rögzített nyoma, másrészt olyan helyzetekbe is kerülhetnek egyének és közösségek, amelyekben nem tudják rögzíteni az átélte eseményeket. Lanzmann filmszövegkönyve angol fordításának alcímében szerepel az „*oral history*” kifejezés (1985): a koncentrációs táborok világáról – s nem a gyilkosok perspektívájából – elsősorban az ő szavaik alapján kaphat képet az utókor.

Így azonban az *oral history* határai is körvonalazódnak: egyrészt (föltételezve azt az ideális esetet, hogy nem illesztett ismeretelemeket az élményeihez az interjúkészítés idejére) az interjúalanya csakis a saját perspektívájából látja az elbeszélte eseményeket, s így azokból átfogó kép nem is alkotható, másrészt az elbeszélhető esemény időbeli távolsága is meghatározott, hiszen egy történelmi esemény vagy jelenség emlékezete – három nemzedék életidejével számolva – maximum 100 évig él viszonylag elevenen (Assmann, 2006, p. 213). Vagyis az egyéni emlékezet elkerülhetetlenül perspektivikus (s így fragmentált) és a társadalmi vagy kollektív emlékezet tartományába tartozik.

Az *oral history*nek egy speciális alkalmazása az, amikor egy művész számol be az interjú során az alkotói folyamatáról, hiszen alkotó művész (az alkotás aspektusa miatt a tudóst is beleértve) nagyon ritkán számol be magáról az alkotói folyamatáról, s az is kivételesnek számít, amikor saját vagy egy másik alkotó művét írja le. Az *oral history* abban az esetben, ha művész az interjúalany, az interjú készítőjének a tehetségétől és szándékától függően az alkotáslélektan területét is elkalauzolhatja az olvasót. Különösen a zenével foglalkozó művészek esetében bizonyulhat termékenynek ez a beállítódás, amennyiben – legalábbis a romantikában uralkodó felfogás szerint – a zene tartománya esik legtávolabb a szavakétól és fogalmakétól. Ebből a szempontból különösen válasz-totta meg interjúalanyát Jonathan Cott Leonard Bernstein személyében (Cott, 2013). Szociologikusabb megközelítést alkalmazva inkább a kulturális miliőt jeleníti meg Perlis

& Cleve (2005). Kifejezetten a szavak emberét szólaltatta meg nevezetes interjújában Eörsi (1989).

A chazanok e szempontokból egészen speciális helyzetet foglalnak el: művészi kifejezőerejük nem értelmezhető anélkül, hogy közösség szolgálatában állnának, miként a szó sem elválasztható a zeneiségtől. Ráadásul az itt vizsgált kor háttérét a soá adja: márpedig a katasztrófa és az utána következő kommunista diktatúra létében fenyegette a közösséget, amely nélkül a chazan személy értelmezhetetlen.

Mivel a szakirodalom szinte egyáltalán nem foglalkozik a magyarországi posztsoá chazanléttel, alig maradt fenn idevágó dokumentum vagy adat, ezért a legfontosabb adatgyűjtési és módszertani lehetőséget a terepmunka jelenti.

Az interjúsituációkban az elbeszélő összefoglalja, újrakonstruálja a történeteket. Az interjúalanyok többsége, hajlott korára tekintettel, egyfajta misszióként éli meg az emlékezést. Gondolatait a jövőnek adressálja, s tisztában van a múlt általa való megjelenítésének egyediségével.

Nyilvánvaló számára, hogy a vizsgált időszakra vonatkozó adalékok máshol aligha fellelhetők. Ez magyarázza az elkészült interjúk jelentősnek mondható számát: a disszertáció készítője igyekezett viszonylagos teljességre törekedni, és a lehető legpontosabban szintetizálni a szóbeli forrásokban megjelenő reflexiókat, a részletekből összeálló egész hitelességének érdekében.

Az *oral history*-kutatás olyan egyénekre koncentrál, akik valamilyen módon reprezentatív képet adhatnak a holokausztot követő kántori életutakról. Az elkészült interjúk alanyai közül öten kántorok, ketten rabbik, négyen a magyarországi zsidó zenei élet kiemelkedő tudósai és pedagógusai, illetve interjúalany még egy egyetemi adjunktus és egy családtag.

Az interjúkban egyszerre jelennek meg a társadalmi és történeti dimenziók, az adatok, az események, illetve a személyes sorselemzés, azaz a családi környezet, a hitközségi közeg, a kántori pálya. Mivel az interjúk az egyén nézőpontjából láttatják az eseményeket és jelenségeket, ezért nagyon fontos történelmi kontextusba helyezni őket. A sok, egymással dialógust folytató interjú egymás egybevetésétől várható, hogy szélesebb, az egyéni perspektívából adódó meghaladó kép bontakozik ki a vizsgálódó előtt.

Az interjúk alapján kirajzolódik a kor zsidó kántoraira jellemző magatartásforma, művészetük megvalósulása és hatása, illetve a hivatás társadalomlélektani dimenziója.

Az interjúk két év leforgása alatt készültek, a következő személyekkel, időpontokban, helyszíneken és időtartamban:

2014

Doff Imre főkantor

– 02.12., az otthonában (4:09:34)

Dr. Kardos Péter főrabbi-főkantor

– 02.13., az *Új Élet* főszerkesztői szobájában (3:11:30)

Klein Ervin főkantor

– 02.18., a Hegedűs Gyula utcai zsinagógában (2:09:41)

Dr. Kerekes Béla főkantor

– 02.20., az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen (1:21:50)

Deutsch Gábor, az ORZSE adjunktusa

– 02.26., az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen (1:45: 33)

Ádám Mária, a Goldmark Kórus karnagya

– 04.02., az otthonában (2:50:00)

Lisznayai Mária, a Dohány utcai zsinagóga nyugalmazott orgonistája

– 04.03., az otthonában (2:44:20)

Littner Stern Judit, Stern László főkantor lánya

– 10.30., az otthonában (4:17:10)

Kovács Zsuzsa egyetemi adjunktus

– 11. 18., az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen (1:13:55)

2015

Polnauer Sándor berni főrabbi

– 01. 07., online (1:06:22)

Dr. Izsák Andor zenetudós, orgonista (1)

– 02. 18–19., a Villa Seligmanban, Hannoverben (3:23.10)

Fekete László főkantor

– 07. 27., a Dohány utcai zsinagóga kántorszobájában (2:01:10)

Dr. Izsák Andor zenetudós, orgonista (2)

– 09. 07., a Hotel Intercontinentalban, Budapesten (1:41:20)

Sándor György (Giora Sharon) indianapolisi főkántor

– 09. 30., egy újlipótvárosi lakásban (2:07:12)

Nem minden elkészült interjú szerepel a disszertációban: egyes interjúkat – viszonylag csekély hírértékük miatt – nem tartottunk érdemesnek publikálásra, más esetekben az interjúalanyok – visszahallgatva vagy visszaolvasva a velük folytatott beszélgetést – egyszerűen megijedtek saját őszinteségüktől, és olyan sok kompromisszumot, finomítást kértek a közlésért cserébe, hogy egy pont után már nem látszott érdemesnek a megcsonkított és túlfinomított interjút nyilvánosságra hozni.

A közölt interjúk a dolgozatban szerkesztett formában olvashatók.

1.3.3. Archív dokumentumok, fotók

Öt alapvető forrást kell megjelölnünk a fotók és a dokumentumok tekintetében.

1. Stern László levelezése és a családi fotók az elhunyt főkántor lánya, Judit jóvoltából kerülhet e disszertáció által a nagyközönség elé.
2. A *Függetlenség*ben található Loránd-portrék itt láthatók először, a néhai főkántor sok évtizedes barátja és zenei partnere, Dr. Izsák Andor professzor jóvoltából.
3. Hosszú hetek kitartó munkája és Prinner Gábor levéltáros önzetlen segítsége nyomán számos budapesti és vidéki hitközségi irathoz sikerült hozzájutnunk.
4. Az évtizedeken át konkurencia nélkül működő zsidó lap, az *Új Élet* cenzúrázottsága és átpolitizáltsága ellenére is rengeteg új képi információval tudott szolgálni.
5. E disszertáció készítője több mint gáláns gesztusként értékeli, hogy megnyílhatott előtte a magyarországi zsidóságot évtizedeken át fényképező Villányi András magánarchívuma, illetve Fekete László főkántor néhány magándossziéja.

II. ZSIDÓNAK LENNI A KOMMUNISTA MAGYARORSZÁGON

II.1. Társadalmi és hitéleti változások a soá után (1945–1956)

Az 1941-es magyarországi népszámlálás 861 ezerre tette a zsidónak minősülő, azaz legalább két izraelita nagyszülővel rendelkezők számát.

A holokausztot 255 ezer magyarországi zsidó élte túl.¹⁷

Kétszázötvenötezer lelkiileg megnyomorított, érzelmileg kisemmizett, szeretteit gyászoló ember.¹⁸

Ezekből a túlélőkből kellett újra összetartó vallási közösséget kovácsolniuk a II. világháború utáni évtizedek vallási vezetőinek, rabbijainak, és nem utolsósorban kántorainak.¹⁹

II.1.1. Ki zsidó?

Mindenkinek, aki a zsidóságról ír, kezdetben lépéseket kell tennie a zsidó identitást érintő kulcskérdés megválaszolására: ki számít zsidónak?

Miként Komoróczy Géza (2002, p. 7) fogalmaz: aki a zsidóság mibenlétét kívánja meghatározni, „lápon jár, zsombékról zsombékra lépegetve, s ha mellélép, elsüllyedhet a mocsárban”.

Ugyanakkor a háború utáni évtizedekben alapélmény volt a zsidóság számára az ön-meghatározás igénye, s – talán épp a népirtás árnyékában – ez az igény voltaképp alapjaiban határozta meg e kisebbség sorsát.

¹⁷ A pontos számok mindmáig bizonytalanok. Egyrészt különböző lélekszámmal kell dolgoznunk attól függően, hogy a történelmi, a trianoni, vagy pedig a II. világháború folyamán visszacsatolt, egykori országrészekkel megnövekedett területű Magyarországról van szó. Másrészt el kell különítenünk a felekezeti szempontból izraelita vallásúak, illetve a faji alapon zsidónak tekintett egyének lélekszámának alakulását (az 1939:IV. törvénycikkelybe foglalt zsidótörvény, valamint az 1941:XV. törvénycikkelybe foglalt fajvédelmi törvény mintegy 100 000 fővel gyarapította a zsidónak tekintendők számát a visszacsatolásokkal megnövelt magyar területeken). A főnti adatok a visszacsatolásokkal megnövelt ország területét veszik alapul. A trianoni országhatárokon belüli számok – ugyancsak az 1941-es népszámlálás, illetve az 1945 decemberében tartott felmérés alapján – a következők: 400 981 izraelita vallású egyénből 1945-re 140 000, azaz a négy évvel korábbi lélekszám alig 35%-a élt Magyarországon területén.

¹⁸ A családjukat veszített túlélők lelkiállapotát tükrözi, hogy ekképp beszéltek magukról a háború után: „A szeretteink halálra, mi életre ítéltünk”.

¹⁹ A zsidó vallási szertartások, az istentiszteletek alkalmával a kántor (héberül chazan) vezeti az imádkozást, ő mondja el héber nyelven és hagyományos dallammal az egyes imák kezdő és befejező sorait. Jól ismeri a hagyományokat, az egyes imádságokat, és ideális esetben kellemes hangja van. A modernebb hitközségek számára különösen fontos, hogy a kántor kifejezetten esztétikai élményt is nyújtson.

Eichhorn rabbi így válaszol könyvében a „*ki a zsidó?*” kérdésre (1974, p. 4):

„Zsidó az a személy, aki azt kívánja, hogy zsidóként tartsák számon, és zsidóként fogadja el az azon a környéken működő zsidó közösség, ahol le akar telepedni.”

Sokak szerint azonban a zsidó: faj. A neves rabbi erre ekképp reflektál, ugyanott: „A zsidóság nem faj. A zsidók sohasem voltak faj. Az egyedüli faj, amely Ádám leszármazottai között valaha is létezett, az emberi faj.”

S vajon Eichhorn rabbi szerint igazuk van-e azoknak, akik nemzetként aposztrofálják a zsidóságot?

„Külön nemzetiség-e a zsidók? Nem. A zsidó hűséges polgára annak az országnak, annak a nemzetnek, amelyben él.”

Ezek szerint nép volna a zsidóság?

„Nép-e a zsidók? Tisztán biológiai értelemben nem, etnikai értelemben igen... Gondosan megvizsgálva úgy találjuk, hogy ez a készítés inkább valamiféle kulturális, mintsem biológiai ösztön része.”

Eichhorn rabbi szerint tehát a zsidóság inkább tekinthető etnikumnak kulturális szempontból, mintsem biológiai alapon.

Hasonló állásponton van Sagi és Zohar is, akik szerint „...napjainkban előfordulhat, hogy egy nem-zsidó zsidó kíván lenni anélkül, hogy a a halacha szerint szándékozna élni. ... Ez teljesen összeegyeztethető például nacionalista állásponttal...” (2007, p. 239).

A zsidóság mibenlétének meghatározására egy sereg definíciót sorakoztat fel a szakirodalom. Emellett fölmerül néhány ugyancsak fontos, a lokális szempontok relációjában talán még a zsidóság meghatározásánál is fontosabb kérdés.

Lehet-e például a dualizmus kora óta külön zsidókról és magyarokról beszélni?²⁰

²⁰ Önmagában az a tény is komoly vitákat vált ki különböző társadalmi körökben, hogy zsidók már jóval a magyarság honfoglalása előtt, az i.sz. II. században is éltek a Kárpát-medencében. A régészeti bizonyítékok legmeggyőzőbbike az Intercisa nevű település (Dunaújváros/Dunapentele) maradványai közt feltárt fogadalmi tábla, amelyet 222–235 táján egy Cosmius nevű vámállomásfőnök állított Alexander Severus császár és anyja tiszteletére. Cosmius a tábla tanúsága szerint „a zsidók zsinagógájának elnöke”. Az Árpád-házi királyok idejéből különböző uralkodói rendeletek adják bizonyítékát a zsidóság jelenlétének (lásd például IV. Béla 1251-ben kiadott híres zsidó kiváltságlevelét, amelyet az egymást követő középkori uralkodók megerősítettek). Magyarország legrégebb, máig látható zsinagógája a soproni Ó-zsinagóga a XIV. századból.

Lehet-e hithű zsidókról beszélni a háború utáni évtizedek Magyarországon, ahol a gazdasági és politikai körülmények miatt voltaképp lehetetlenség volt megtartani a vallási törvényeket?²¹

Lehet-e személyekre, vagy kollektíven egy társadalmi, vallási csoportra azt mondani: ők zsidók?

Elvárható-e a soá után az önazonosítás zálogaként a halachikus származás, vagy épp a történelmi tények okán elegendőnek kell tekintenünk a zsidó életvitelt, a vallási előírások megtartását? Vagy épp a környezet – gyakran diszkriminatív jellegű – identifikációját kell elfogadnunk, amelynek értelmében zsidó az, akit annak tartanak (akár akarata ellenére is)?

II.1.2. Út a soáig

Ahhoz, hogy megérthessük a soá utáni 25 esztendő kántori ezüstkörének²² zsidó vallási szempontból meglehetősen passzív társadalmi miliőjét, szükséges valamelyest elidőznünk a tárgyalt időszakot megelőző 150 esztendőnél.

A zsidó emancipációs törekvések már a 18. század végén felvetették a mára irrelevánssá vált alapkérdést: milyen mértékben van szükség a zsidóság anyanemzetbe való beolvadására?²³

Az egyik oldalon plasztikusan artikulálódott francia példára az igény: a zsidóknak mint személyeknek mindent – mint nemzetnek azonban semmit! Ez egyben válasz is volt a zsidó reformok egyik kezdeményezője, Naftali Rosenthal által Budára összehívott első, 1790-es rabbinikus tanácskozás által megfogalmazott, az országgyűlésnek címzett „alázatos könyörgésekre.” (Újvári 1929, p. 223.)

21 Csak egy példa: kántorként számos temetésen imádkoztam Budapesten és szerte az országban. Bizony, olykor komoly problémát jelentett, hogy az előírás szerint csak olyanok kerülhetnek a zsidó temetőbe, akiknek *brit milájuk* volt. A körülmételés aktusa rendkívüli mértékben visszaszorult a holokauszt után: a szülők féltek, hogy egy újabb üldöztetés során halálos bélyeg lehet gyermekük számára az ábrahám szövétség jelképe.

22 A háború előtti magyarországi kántori aranykort olyan világnagyságok neve fémjelezte, mint a Dohány utcai Lazarus Adolf, a Rumbach utcai hőstenor, Tkatsch Izrael és lírai tenor kollégája, Borstein, vagy a kor legnagyobbjának tartott Quartin Savel.

23 A zsidók helyzete Európa államaiban egészen a 19. századig nem volt törvényesen rendezett. Mint idegenek, hitetlenek és külföldiek, a zsidóság tagjai egyszerűen jogtalanoknak számítottak: büntetlenül kirabolhatták, kiűzhették vagy megölhették őket. Ezért a zsidók már a korai középkortól önmaguk védelmét tartották a legfontosabbnak. Ennek a védelemnek azonban ára volt: bizonyos korokban súlyos adók, más korszakban a feltétel nélküli emancipáció.

A tartós lakhatási jog, a szabad kereskedelem, kézművesség, iskolázás, tulajdonlás igénye az autonómia fenntartása mellett merész igénynek tűnt. A híres tudós-rabbi, Löw Lipót egy fél évszázaddal később már konstruktívabb: a közös nemzetépítést jelöli meg a zsidó emancipációs program alapjaként, de semmiképp sem vérségi egybeolvadással. Nézete szerint a nyitásban sok minden belefért, így például a nemzeti nyelv használata az egyházi szertartásokon, vagy a zsidók részvállalása az 1848-as forradalom és szabadságharc nagy nemzeti küzdelmében.²⁴

A kortárs rabbinikus tekintéllyel, az évszázados tanítások megmásíthatatlanságához végletekig ragaszkodó Chatam Soferrel²⁵ ellentétben Löw nem népként, hanem vallásként definiálta a zsidóságot, mivel annak sem közös nyelve, sem közös hazája nincsen.²⁶

A polgárjogokkal nem rendelkező zsidóság – miután jelentős terheket vállalt az 1848–49-es szabadságharcban – jogfosztott kisebbségként elindult az emancipáció útján. E kérdésben az 1867. évi XVII. törvénycikk így rendelkezett: „Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak.” („Zsidótörvények 1790–1946”, d. n.)

Addigra megépült Európa legnagyobb zsinagógája (Dohány, 1854–1859), majd az izraelita vallást az 1895. évi XLII. törvénycikk hivatalosan is elfogadott vallásként deklarálta.²⁷ A magyar zsidóság (és ezzel együtt a magyarországi zsidó kántorok) aranykora 1867–1910-re tehető, ekkor a lakosságban 5% volt az izraeliták aránya.²⁸

A haszkala idején Moses Mendelssohn és követői a zsidó emancipációt tűzték zászlajukra.²⁹ Kossuth és párthívei ugyancsak támogatták a zsidók egyenjogúságát, de a céljaik mások voltak.³⁰

24 „...Szólj a magyarhoz az ő nyelvén, ha gyengén is, megért és szavad visszhangzik rokonszenves kebelében” – idézi Löw ars poeticáját Venetiánér Lajos.

25 Chatam Sofer álláspontját idézi Navon (2008, p. 270).

26 Fontos leszögezni, hogy még az emancipáció legeredményesebb szakaszában is csupán a magyarországi zsidóság kisebbik felét érintik a változások: a zsidó társadalom 70%-a sosem lesz az emancipáció részese.

27 Uo.

28 Mai ésszel felfoghatatlan az a fajta virágzó zsidó kántori lét, amely a Monarchia századfordulós évtizedeit jellemezte. Érdemes egy pillantást vetnünk az *Österreichisch-ungarische Cantoren-Zeitung* 1897. július 15-i számának 8. oldalára: egymást érik a megpályázható kántorállások hirdetései, imakönyvek sokaságából lehet válogatni, és saját, zsinagógai ornátusokra szakosodott szabóval készíttethetik el a funkcionáriusok az öltözékeiket. (Lásd: Függelék).

29 Mendelssohn megközelítésmódjáról ld. Klsbali (2011, pp. 29–32).

30 Lásd Kossuth, 1844)

Ugyanakkor azt a könnyen érthető jelenséget is felismerték, hogy míg üldözik a zsidókat, addig akár be akarnak olvadni, akár nem, ez nem sikerülhet.³¹

Trianon előtt a magyar zsidóság legjobbjai jelentős befolyásra tettek szert a termelési és a pénzügyi szektorban, illetve a közéletben; nagyiparosokként járultak hozzá a gazdaság felvirágoztatásához, vezető értelmiségi pozíciókat töltöttek be, és a kulturális szférában is fontos szerephez jutottak. Parlamenti képviselők, miniszterek kerültek ki soraikból. A századfordulón a zsidók kétharmada városlakó volt. 1920-ra Budapesten élt a magyarországi zsidóság 45,6%-a (215 528 fő), Magyarországon pedig a világ zsidóságának majd' 3%-a.³² Emellett az országnak a Galíciából és Oroszországból érkező szegénysorú (asszimilálandó) zsidókra is égető szüksége volt annak biztosítására, hogy a magyarság aránya a soknemzetiségű országban meghaladja az 50%-ot.

A trianoni békeszerződéssel azonban új fejezet kezdődött a magyarországi zsidóság életében. Az állam jelentős nagyságú területet és nagyszámú lakosságot veszített, s ez kiheverhetetlen traumát okozott a magyarság számára. Traumatikusnak nevezhető a tény is, hogy az 1918–19-es forradalmakban jelentős szerepet játszottak bizonyos zsidó vezetők. A magyarországi Tanácsköztársaság tényleges vezetőjeként a hazai politikát irányító Kun (Kohn) Béla és társai nem csupán képtelenek voltak megvédeni az ország területeit, de a vörösterror miatti felelősség is őket terheli (nem mellékesen 133 napos kommunista uralmuk során több tucat vagyonos zsidó cégtulajdonost, pénzügyi szakembert és nagykereskedőt is kivégeztettek). Az elveszített I. világháború után tehát vol-

31 A holokausz után az emancipációnál sokkal égetőbb kérdéssé vált az asszimiláció. A trianoni döntés következtében rendkívül mecsappant a magyarországi kisebbségek száma, a II. világháború után pedig lakosságcsere címén megtörténtek a ki- és betelepítések Magyarország és a szomszédos államok között. (A *Derech Erec*, azaz a zsidó etika kizárja és mélyen elítéli a tiszteletlenséget, mégis ki kell jelentenünk, hogy az erőszakos beolvasztási kísérletek messzemenően antidemokratikus és szűk látókörű politikai szereplőkhöz fűződnek.) Az asszimiláció kérdése ma is élő, sőt, a zsidóság esetében akár létfontosságú alapvetésnek is tekinthetjük. A soá után természetesen jellemzők lettek a vegyes házasságok: egyrészt a zsidóság jelentős része odaveszett, másrészt sokan féltek, hogy bármikor újrakezdődhet a téboly, és tudatosan választottak nem zsidó házastársat, remélvén, ez megvédi őket egy esetleges újabb néptárs esetén.

A zsidóság vezetői ma már azért küzdenek, hogy lassuljon az asszimiláció. Úgy gondolják, hogy a zsidóság megmaradásának a záloga, ha ragaszkodik a hagyományaihoz. Ennek megfelelően igyekeznek olyan programot nyújtani hitsorsosaiknak, amely vonzó lehet. Mások reformot sürgetnek, s úgy igyekeznek megmenteni az egyre zsugorodó magyarországi zsidóságot. Ötven éve mondják, hogy az adott nemzet nyelvén kell davenolni a zsinagógákban, mert a hívők nem értik az imákat. Sőt, meggyőződésük, hogy az imákat át kell írni, mert az ősi szövegek, amelyek egykor szívből szóltak, rendkívül idegenek a ma emberének lelkületétől. Szerintük a jövőben a nemzetek amúgy is eltűnnek majd, akár az Egyesült Államokban, ahol ma már nemigen lehet tudni, hogy egy-egy ember ősei hollandok, franciák, angolok vagy németek voltak-e háromszáz évvel ezelőtt, s ha tudják is, az sem számít.

A reformokat követelők szerint a halott formákhoz ragaszkodó magyarországi zsidók nem különböznek a hamis nemzeti mítoszokat éltető, s azokban élő „vadmagyaroktól”. S elfogadják ugyan, hogy az idősebbek ezzel nem értenek egyet, tiszteletben is tartják a tradíciókhoz való elvakult ragaszkodást, de azt vallják: akik nem fognak élni harminc év múlva, ne javasoljanak olyasmít, aminek a következményeit nem ők viselik majd el.

32 Még húsz esztendővel később is négyszázezer magyarországi zsidót tartott számon a Zsidó Világkongresszus Statisztikai Hivatala (lásd a 8. ábrát).

taképpen prognosztizálható volt a régió végigsöprő antiszemita erőszakhullám.³³ A numerus clausus 1920-as bevezetésével megindult a zsidóság diszkriminációja, az I. világháborút lezáró trianoni béke pedig a zsidóság számára is rettenetes következményekkel járt: az ország területének 67%-át csatolták a szomszédos államokhoz, a 910 000 fős zsidóság száma 473 000 főre csökkent.

Többé nem volt fontos a zsidók asszimilációja, sőt éppen ellenkezőleg: egyre nagyobb teret nyertek a nacionalista és antiszemita ideológiák.³⁴ Egy csapásra feledésbe merült, hogy az 1867-es kiegyezés után milyen meghatározó szerepet játszott az ország fejlődésében a zsidó származású városi értelmiség szellemi teljesítménye: az I. világháború után megerősödő nacionalizmus szétzúzta a századforduló évtizedeinek progresszív modernista szellemét. Fellángoltak a mindig is a felszín alatt lappangó társadalmi csoportellentétek, és a húszas évek politikai korifeusai készséggel nyúltak vissza Istóczyék – 1886-ra anyagi források híján elerőtlenedett – politikai antiszemitizmusához.

II.1.3. A soá statisztikája

Bár már a II. világháború korai szakaszában is tízezres nagyságrendben történtek zsidógyilkosságok, nagy tömegű deportálásra csak 1944-ben, a német megszállást követően került sor. Május 15. és július 9. között 147 vonatszerelvénnel összesen 437 402 zsidót szállítottak el Magyarországról.³⁵ (Több tízezer áldozat nem zsidóként lelte halálát: az 1941-es népszámláláskori 861 000 zsidó közül százezer csak származását tekintve volt zsidó, valójában a népszámláláskor már valamely keresztény felekezethez tartozónak vallotta magát.)

A II. világháború után megindult a számos téren még mindig elszigetelt társadalmi csoport integrációja. Ez a jelenség következmény volt, és nem tudatosan generált változás. S mint mára bebizonyosodott, nem irreverzibilis.

A hatalmi pozícióba került kommunizmus idején már nem az autonómia megtartása vagy az erősödés a tét, pusztán a túlélés, a megmaradás. Legfőbb identitásmarkerré az

³³ A megváltozott viszonyokat így jellemzi a neves izraeli politikatudós, Shlomo Avineri: „A viszonylag liberális Csehszlovákia kivételével, az Osztrák–Magyar Monarchia minden utódállama (Románia, Magyarország, maga Ausztria, Lengyelország) nagyon nacionalista országok voltak, amelyekben a zsidókat a nemzetállamban élő nemzetiségi kisebbség státusa illette meg. Az egykori Monarchiában ezzel szemben a birodalmat alkotó kisebbségek egyike voltak.” Derbyshire (2013).

³⁴ Tévedés azt gondolni, hogy a nyílt antiszemita közhangulat Magyarországon a Tanácsköztársaság bukása után alakult ki. Ez a fajta gondolkodásmód már 1917-től kezdve kifejezésre jutott, sőt a numerus clausus ötlete is felvetődött 1917-ben (Jászi 1989, p. 115–117).

³⁵ A holokauszt minden tizedik, a legnagyobb náci megsemmisítő tábor, Auschwitz-Birkenau minden harmadik áldozata magyar volt. Ld. „Zsidó holokauszt Magyarországon” (d. n.).

átélt világháborús borzalmak lépnek elő (ezt illeti később erős kritikával Attias & Benbassa (2004, pp. 13–121).

Hivatalos adatok szerint 1949-ben 133 861 fő volt a magyarországi zsidóság létszáma (62 évvel később, a 2011-es népszámlálás alkalmával már csak 10 965 személy vallotta magát izraelita vallásúnak – fontos megjegyeznünk, hogy a válaszdadás nem volt kötelező³⁶). Többségében Budapestre koncentrált a zsidóság, a vidéki hitközségek nagy része megszűnt.

1935-ben új felekezeti alkotmányt fogadtak el az országgyűlési képviselők, mely szerint azon hitközségek, amelyek esetében az adófizető tagok létszáma nem haladja meg a 150 főt, ingatlanai eladása és hitellel való megterhelése tekintetében többé nem intézkedhetnek saját belátásuk szerint, csupán a központi felekezeti hatóság hozzájárulásával (ugyanabban az esztendőben a Gömbös-kormány elkészíttette az ügyvédi numerus clausus törvény tervezetét, ld. Kovács M. (2005, p. 138). Ez a kikötés 1944 után okafogyottá vált: a vidéki zsidóság 90%-ának kiirtásával a korábbi 183 hitközségből csupán 104 maradt meg vagy alakult újjá. Csakhamar égetővé vált a kérdés: mi történjék a soá következtében elnéptelenedett hitközségek templomaival, épületeivel és egyéb ingatlanai-val?³⁷

Az Országos Iroda összeállította a megszűnt hitközségek listáját,³⁸ az állam pedig a központi hitközségi vezetés rendelkezésére bocsátotta az egykori hitközségek vagyonát, azzal a feltétellel, hogy abból kizárólag templomfelújítást, az elgázosított nemzedékek felmenőinek nyughelyet adó zsidó temetők gondozását, illetve a hitélet fellendítését megcélzó projekteket finanszírozhatnak. Ugyanakkor az Országos Iroda nem kívánt felügyeletet gyakorolni azon hitközségek ingatlanügyei fölött, amelyek lélekszáma elérte a 250 főt. Ezek a hitközségek okiratot kaptak a vallás- és közoktatásügyi minisztertől, amely szerint ingatlanjaikról szabadon rendelkezhetnek.³⁹

36 Kutatások szerint ma Magyarországon 80 000-150 000-re tehető azok száma, akiknek legalább egyik szülője zsidó. Ugyanakkor tény, hogy Budapesten húsz olyan zsinagóga található, amelyben legalább hetente egyszer imádkoznak. Ma már tehát nemigen jelenthetne problémát a kulturális és spirituális tradíciók megőrzése és továbbadása. Hogy ez mégsem magától értetődő, az többek között a soá utáni évtizedek valláspolitikájának folyamánya.

37 Az elnéptelenedő hitközségek esetében a felszabadulás után is folytatódott a pusztítás: a környékbeliek széthordták a téglákat, a cserepeket, a gerendákat.

38 Frojimovics & Schweitzer (1994) függeléke szerint még az 1947-es felméréshez képest is 12 további hitközség szűnt meg a következő két évben, köztük olyan, korábban jelentős zsidó életnek teret adó hitközségek, mint Baktalórántháza, Nagytétény vagy Tiszacsege.

39 Hitéleti súlyuk persze ettől még nemigen volt a kis vidéki hitközségeknek: az 1946-ban felállított, az ország összes zsidó hitközségét felölölő MAZOT (Magyar Zsidók Országos Tanácsa) minden vidéki hitközségnek egyetlen választmányi tagot biztosított száz tagonként, így azok csupán asszisztálhattak az egyesületi munkához.

II.1.4. A soá utáni antiszemitizmus

A magyar történelem legsötétebb korszakának elmúltával sokan azt hitték, tiszta lappal kezdhetik újra egy egészségesebb társadalom felépítését. S valóban, a kiegyezést megelőző és követő évtizedeket leszámítva a társadalmi feltételek látszólag talán sosem voltak alkalmasabbak a zsidó–magyar érdekközösség⁴⁰ legitimációjára.

Dálnoki Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 januárjában életre hívta a népbíróságokat, és elrendelte valamennyi fasiszta szervezet felosztatását. Március 17-én eltörölte a zsidóságot diszkrimináló rendeleteket, és a következő hónapokban-években nem csupán a zsidóság teljes egyenjogúságát iktatta törvénybe, de szándékában állt a deportálások közvetlen felelőseinek bíróság elé állítása is.

A haláltáborokból hazaérkezők megváltozott életkörülményeit különböző karitatív szervezetek igyekeztek konszolidálni, 1945 szeptemberéig a hivatalok 74 657 visszatérő zsidót regisztráltak. A háborút Magyarországon és idegenben túlélők közül azonban több mint ötvenezren a kivándorlás mellett döntöttek.

A zsidóság radikálisabbnak mondható része nagy reményekkel tekintett a jövőbe: a cionisták létszáma megnövekedett, s úgy tűnt, komoly eredményeket érhetnek el egykori, a lágereket és a munkaszolgálatot túlélő társaikkal. Táborokat alakítottak, földművelő hachsarákat, munkát végző kibucokat létesítettek. A különböző szervezetek, mint például a Sómér Hácáir, a Mizráchi vagy a Pirché Aguda Jisráél illegális táborokat létesítettek, sőt néhány évvel később titokban kapcsolatot tartottak fenn az izraeli követség munkatársaival, s csak Rákosiék szisztematikusan ellehetetlenítő politikája likvidálta e csoportosulásokat.

Ugyanakkor az igazi, személyre szóló kárpótlás elmaradt, ahogy a hivatalos bocsánatkérés és a felelősség kormányzati elismerése is. Sőt a túlélőket jelentős antiszemita hullám fogadta. A korszak társadalmi sajátosságait feltérképezendő, zsidó túlélőkkel készített saját mélyinterjúim gyűlölethullámról számoltak be.

A budapesti Frankel Leó utcai zsinagóga időskorú elöljárója, az azóta eltávozott hajdúsámsoni Kovács Tibor (z"l), és a debreceni Robicsek György egyöntetű keserőséggel idézte fel a soá után visszatérő zsidók fogadtatását.

⁴⁰ A rendkívül találó kifejezést Braham (2003, pp. 99–100) vezette be a köztudatba.

Robicsek hazatérve felkereste egy barátját (akinek az apja 1943-ban belépett a nyilaspártba, és megtiltotta, hogy Robicsek a továbbiakban hozzájuk járjon), de csak a fiú édesanyját találta otthon, aki zokogva üvöltötte: „Átkozott élet: a zsidók visszajönnek, az én rendes keresztény fiam meg ottmaradt a harcmezőn!”

Az utcán rendszeresen átkiabáltak Robicsekéknek: „Az isteneteket, hát többen jöttök vissza, mint ahányan elmentetek!”⁴¹

Kovácsék családja úgy járt, ahogy sokan a zsidók közül: a deportálás előtt egy keresztény „barátjukra” bízta az értékeiket, aki a háború után nem akarta visszaadni az ékszereket, a festményeket, a ruhákat, a bútorokat. Végül két markos legénnyel beállítottak hozzá Kovácsék, ő pedig feljelentette őket magánlaksértésért.⁴²

A magyar lakosság gyűlölettel válaszolt az orosz csapatok fosztogatására, amit időben igen kevéssel követett a zsidók követelése: a túlélők értelemszerűen vissza akarták kapni javaikat.

A magyarországi zsidók szóhasználata és az *oral history*-interjúk vagy az *Új Élet* korabeli lapszámai egyaránt arra utalnak, hogy a zsidók másként tekintettek a szovjet hadsereg bevonulására és magyarországi állomásozására, mint polgártársaik jelentős része. Az ellentétes megítélés egyik oldalán az orosz katonákat felszabadítóknak és a törvényes rend őreinek tekintő zsidók álltak, a másikon az ugyanezeket megszálló ellenségként megélő nem zsidók. Ez tovább mélyítette a hagyományos ellentéteket, és a másfél évvel Auschwitz után fellángoló antiszemita atrocitások⁴³ megerősítették a magyarországi zsidók abbéli meggyőződését, hogy egy idegen hatalom felügyelete nélkül ismét tragédiába fordulhat a sorsuk. Ezt támasztja alá az 1848 és 1956 között bekövetkezett több mint ezer dokumentált zsidóellenes atrocitás.

A Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontjának nyilvántartása⁴⁴ szerint a szóban forgó több mint 100 évben minden gazdasági válságot vagy politikai instabilitást országos méretű zsidóellenes erőszakhullám kísért. 1945 és 1948 között kétszáz antiszemita at-

41 Gutman (1988, p. 238) így fogalmaz: „A háború után megfigyelhető volt valamiféle eltávolodás az antiszemitizmustól. Ez nem volt általános jelenség, s nem mindenütt érződött a hatása. Bizonyos kelet-európai országokban sokan szegültek szembe brutálisan, a gyilkosságtól sem visszariadva a megmaradt zsidók visszatelepülésével, a vagyonuk visszajuttatásával, valamint integrálásukkal az állam újraalkotott politikai struktúrájába”.

Fel kell idéznünk a korabeli *New York Herald Tribune* budapesti tudósítását is, amely szerint Magyarországon egyre többen mondogatják, hogy „már megértik azokat a borzalmas történeteket, amelyek szerint a zsidókat a náci táborokban felnégyelték: hát nem négyszer annyi zsidó tért vissza Budapestre?” (*Új Élet*, 1946. március 26. p. 6.)

42 A háború után nem pusztán a diszkriminatív törvények eltörlése és a felelősségre vonás vált szükségessé, de a diszkriminatív törvényhozás következményeinek orvoslása is. A személyes és közösségi károk kompenzálása azonban nem volt egyszerű feladat: az elrabolt, kisajátított javak visszaszolgáltatása mindennapos konfliktusokba torkolt. – Kovács A. (2009, p. 11).

43 1946 májusában Kunmadarason a feldühödött, több száz fős tömeg megtámadta a helyi zsidókat. Két embert az otthonában, egyet menekülés közben gyilkoltak meg. Miskolcon 1946 júliusában-augusztusában két zsidót gyilkolt meg a lincselő tömeg.

44 Kádár & Vági (d. n.).

rocitás vált ismertté, 1956-ban ötven esetet jegyeztek fel. Nők és gyerekek is rendszeresen részt vettek a verbális agressziótól a gyilkosságig igen széles skálát felvonultató támadásokban. Nem csoda, ha a magyarországi zsidók igyekeztek belekapaszkodni a létüket biztosító szalmaszálba: a Nagy Testvér jelenlétébe.

A háború után tehát látszólag ugyan megszűnt az antiszemitizmus, és hivatalosan a zsidó állampolgárok teljes egyenjogúságot élveztek, ugyanakkor ha valamelyikük megkísérelte, hogy visszavegye azt, amit nem sokkal korábban elvettek tőle (állás, ingatlan, vagyontárgyak), az óhatatlanul feszültséget szült. A keresztények, akik árverés, kényszereladás által vagy nyilas megbízhatóságuk jutalmául tettek szert zsidó javakra, foggal-körömmel ragaszkodtak a szerzeményeikhez – s bár erről kevés szó esik, a katolikus egyház is bátorította híveit a zsidók elleni fellépésre. A papság egy része buzgón prédikált a zsidóság ellen, rágalomokkal téve gyűlöletessé a keresztény hívők előtt az „isten-gyilkos” zsidókat (Korein, 1946), akik a világégés üszkein is jólétben élnek.

A háború utáni években, különösen 1946–1947-ben Magyarországon napi szinten téma és visszatérő érv volt a zsidók gazdasági jóléte. (Néhány évvel később az akkor már jónevű kántor, Stern László feltehetően épp azért veszítette el a kisfiát, mert nem volt elegendő pénze a gyermek megfelelő ápolására.)

A háború után azonban a zsidóknak többé nemigen volt módjuk arra, hogy hagyományos zsidó foglalkozásokat űzzenek.⁴⁵ Ennek egyik alapvető oka az volt, hogy amikor néhány évvel korábban elvették a zsidóktól az iparigazolványt, azt nagy számban olyan emberek szerezték meg, akik az adott iparághoz nemigen értettek, így az üzleteket, cégeket, vállalkozásokat javarészt végzetesen elsorvasztották.⁴⁶

A kereskedelemről tehát a zsidók számára a legmegterhelőbb munkaspályákhoz vezetett az út, s a valaha jó életszínvonalon élők ekkor a Jointtól kaptak cipőt és ruhát, hogy egyáltalán kimehessenek az utcára, sőt, 1945-ben a vidéki zsidók több mint kétharmada élt kizárólag Joint-segélyből (Ld. „A Joint/JDC/MAZS története Magyarországon”, d. n.).

Mivel – 1946-os adatok szerint – a munkaképes zsidók több mint 60%-a a háború után is a kereskedelemben, az iparban és a szabad foglalkozásokban helyezkedett el, s ez a számarány óriási eltérést mutatott az ország népességének hasonló számarányához képest, elkerülhetetlen volt a foglalkoztatottsági átrétegződés. Tudomásul kellett venni,

⁴⁵ A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája és az Orthodox Központi Iroda MIZRÁT (Magyar Izraeliták Átképző és Szövetkezőszervező Irodája) néven szervezetet alapított, amelynek a legfőbb tevékenysége különböző átképző tanfolyamok indítása volt, zsidó emberek számára.

⁴⁶ Már Komlós (1942, p. 155) többször kitér az elvett iparigazolványok problematikájára.

hogy a zsidók szakképzettsége egyszerűen nem biztosít megélhetést az akkori gazdasági és társadalmi rendben.

A Magyar Izraeliták Átképző és Szövetkezetszervező Irodája (MIZRÁT) kiadta az irányelvet: „A magyar zsidóság... minden idegének és anyagi teljesítőképességének felhasználásával magát olyan pályára képezze át, amely a szocializmus szempontjából értékes, és megélhetési lehetőséget nyújt.” (*Új Élet*, 1949. április 7. p. 3)

Ez persze nem ment könnyen és gyorsan. Összeköltöztetett családok szoba-konyhái, bútorokkal és emberekkel túlzsúfolt szobák, penészes és salétromos falak, illetve a Dob utca környéki gettó nyomorúsága várta a krematóriumok árnyékából visszatért, családjukat elveszített, egyetlen fillér nélkül vegetáló tízezreket.⁴⁷

Ennek fényében még inkább inadekvátnak tűnhetne a háború után fellángoló antiszemitizmus. A *Múlt és Jövő* című folyóirat alapítója, a háború kitörésekor Palesztinába távozó Patai József író-műfordító 1940-ig végigkövethette a magyar néplélek zsidósággal kapcsolatos minden rezdülését, mégis elkeseredetten írja a *Haolam* című héber nyelvű palesztinai újságban 1947 márciusában: „Erec Hagar pusztáiról – így nevezték elődeink Magyarországot – még mindig szomorú hírek érkeznek az ottani antiszemitizmusról, amelynek magjait a nácik vetették el kegyetlen megszállásuk idején.” (*Új Élet*, 1947. április 3. p. 14).

Ugyanakkor idéznünk kell az egykori református lelkész, az 1939-es zsidótörvényeket megszavazó országgyűlési képviselő, a későbbi köztársasági elnök Tildy Zoltán – nem sokkal lemondása és nyolcéves házi őrizetének megkezdése előtt mondott – szavait, mert ezek jól példázzák a kor politikai vezetésének hivatalos hozzáállását a zsidóellenességhez: „Minden emberien érző magyar mélységes fájdalommal gondol a zsidóság szörnyű szenvedéseire... a magyar nép többsége mindég szemben állott a zsidóüldözés és a gyűlölet szellemével, amelyet az idegen barbárság honosított meg országunkban.” (Ungváry, 1998.)

Tildy szavai tettekben is manifesztálódtak. A politikai vezetés a zsidó javak visszaszolgáltatását (és a zsidó szellemi javak rehabilitálását) követően engedélyt adott a Tarbut

⁴⁷ Jól példázza a háború utáni állapotokat a volt sátoraljaújhelyi kántor, Háber Károly pénzt kunyeráló levele (MZSML II-E/2, B 9/3): miután visszatért a munkaszolgálatból és a hadifogságból, korábbi közössége közölte vele, hogy sajnos nem tudja alkalmazni, mert már nincs szükség képzett kántorra. Ekkor segélyért fordult az országos irodához, ahol az elnök kijelentette ugyan, hogy valóban kb. 3000 forint járandóságra tarhat igényt Háber, ám a szervezetnek egyszerűen nincs pénze kifizetni ezt. (2. ábra).

cionista kulturális szervezetnek héber tannyelvű iskolák felállítására,⁴⁸ miközben az összes pesti iskola igazgatója minisztériumi felszólítást kapott, hogy a lehető legélesebben küzdjenek a diákság körében tapasztalható antiszemitizmus ellen. Egymást követték a gesztusok: rabbit küldtek Palesztinába a magyar–palesztinai kultúrkapcsolatok felvétele céljából; héber nyelvi és irodalmi tanszék felállítására tettek előkészületeket a pesti egyetemen; koncertek szervezését tervezték a rádióban és az operaházban ereci művészek kompozícióiból. Lépések történtek háziipari bedolgozó szövetkezetek létesítésére, hogy a szombattartó vallásos zsidók a hitéleti előírásokat megtartva biztosíthassák egzisztenciájukat, és komoly összegeket helyeztek kilátásba központilag irányított zsidó kultúrelőadások vidéki utaztatásának a finanszírozására is. (*Új Élet*, 1947. április 3. p. 14)

II.1.5. A környező országok soá utáni zsidópolitikája

Alapvető jelentősége volt a Kárpát-medencei zsidóság számára, hogy Magyarországon a soá utáni években – például Bulgáriával vagy Jugoszláviával ellentétben – nem szekuláris, hanem vallási szervezetek kezdték szervezni a zsidó kulturális és szociális életet. Gitelman (1999, pp. 5–6.) megfogalmazása szerint „Ennek viszont épp a fordítottja volt a helyzet Magyarországon és Csehszlovákiában. Különös módon, ezek a kommunista államok úgy döntöttek, hogy elismernek vallási kisebbségeket, s így nyilvánosan csakis valamilyen vallási szervezet révén lehetett nyilvánosan kifejezni a zsidóságot”.

A környező országok soá utáni zsidóságával való összevetés nem csak a szervezés-szerveződés terén tűnik adekvátnak. A szomszédos államokban élő hitsorsosok majdnem pontosan ugyanezekkel a problémákkal küzdöttek. (Munkácsi, 1947b, p. 7.)

Osztrák területen rendkívül kevés visszatérő túlélőről beszélhetünk. A háború előtti – Cseh-Morvaországból, Sziléziából, Szlovákiából és Kárpátaljából álló – Csehszlovákia 1930-ban összeszámolt 350 ezres zsidóságából ötvenezren maradtak életben. A túlélők jogainak helyreállításáról több törvényt is hozott az ország törvényhozása, sőt cseh területen kártérítést fizettek a zsidóknak a háború idején elrabolt javak után. Szlovákiában a lakosság 70%-a részesült a zsidóktól elrabolt vagyontárgyak szétosztásából, így ott – a sok helyütt fasiszta érzelmű helyhatósági hozzáállástól függetlenül is – egyszerűen lehetetlenség lett volna visszaállítani az előző állapotot. A kormányzat így arra ösztö-

⁴⁸ Csak a teljes kommunista hatalomátvétel után tekintette a politikai vezetés a cionizmust elítélendő és üldözendő nacionalista ideológiának. 1945 után még együtt tudott működni a hatalom a zsidó nemzeti ideológia híveivel. Érdekes megvizsgálni a *Megújódás* című, házilag készített és terjesztett cionista újság 1945. július 30-i számának 16. oldalán közölt, az újjáéledő zsidó kulturális életről szóló írást: az erősen cionista színezetű, „zsidó érzést mélyítő” Oneg Sabbatokra nem kisebb személységek látogattak el, mint dr. Szabolcsi Bence, dr. Turóczi-Trostler József és dr. Scheiber Sándor. (4. ábra).

kélte az ottani zsidókat, hogy haladéktalanul költözzenek át a Szudéta-vidékre (ahonnan kitelepítették a németeket). A 15 000 életben maradt kárpátaljai zsidó választhatott, hogy szovjet vagy cseh állampolgár kíván-e lenni. (Bányai, Fedinec és Komoróczy , 2013, pp. 267–276)

Az 1938 előtti Románia területén 760 000 zsidó élt. A háború után e népességnek csak kevesebb mint a fele maradt meg: 350 000 fő. Ám a román zsidó lakosság még így is a háború utáni Európa legnagyobb zsidó közösségének számított. Sőt Románia volt az egyetlen olyan ország, amely törvényt alkotott arra, hogy minden zsidónak jogában áll visszafoglalnia korábbi otthonát, üzlethelyiségét, földjét. Ez a folyamat persze annak ellenére sem ment könnyen, hogy – miként az állások, úgy a vagyontárgyak visszaszerzéséhez is – a zsidók hatósági közreműködést igényelhettek e célból. Talán ez, illetve a balkáni államok között hagyományosan a legerősebb román antiszemitizmus vezetett odáig, hogy egy évvel a háború befejezése után már 150 000 romániai zsidó folyamodott palesztinai kivándorlási engedélyért. (Munkácsi, 1947a, p. 9.)

A 75 000 jugoszláviai zsidóból mindössze 11 000 maradt életben. Ők is csak azért, mert partizánként a hegyekben bujkáltak, vagy átszöktek Olaszországba, ahol sikerült elrejtőzniük. Alighanem épp a jugoszláviai zsidóság „harcossága” lehetett az oka annak, hogy a helyi zsidóság kivándorlási törekvése elenyésző volt: a helyi zsidók többsége nem akart hazát váltani. Nyilván az sem lehetett mellékes, hogy Jugoszláviában egyáltalán nem volt érezhető az antiszemitizmus. Ennek ellenére Titóéké volt az első rezsim, amely törvényt hozott az antiszemitizmus ellen. (Munkácsi, 1947b.)

A számok hasonlóak voltak Görögországban: 75 000 ezer zsidóból 10 000 maradt életben. Ez a tízezer túlélő önmagában is csoda, ha tekintetbe vesszük, hogy az auschwitz-i jegyzőkönyveknek külön fejezete szól a görög zsidók gázhaláláról. Ez a tízezer túlélő azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy komoly hitközség maradjon fenn a háború után. A zsidók által legnagyobb számban lakott Szalonikiben 1800-ra zsugorodott a néhány évvel korábbi 56 ezres zsidó lélekszám. A zsidó intézmények végleg megszűntek, a ki-
semmizett zsidók a Joint kegyelemkonyháján tengődtek. A Palesztinához legközelebb fekvő szárazföldi országban hamarosan szinte alig mérhetővé vált a zsidóság lélekszáma. (Munkácsi, 1947c)

Lengyelországban a két háború közötti évek ultranacionalista tendenciájának (Narodowa Demokracja) zsidógyűlölete (s persze a jóval régebbi, cári időkől datálódó antiszemitizmus) mélyen beleivódott a gondolkodásba, így jelképerejű volt a há-

ború után megalakuló Nemzeti Egység kormányának első hivatalos intézkedése, melylyel bizottságot küldött ki a német koncentrációs táborokba, hogy megkönnyítse az életben maradt lengyel zsidók hazaszállítását. Ugyancsak az első intézkedések egyikeként repatriálták azt a 300 000 zsidót, akik a Szovjetunióban találtak menedéket a deportálások elől. Mindeközben azonban virult a zsidóellenesség az országban, sőt a háború alatt az emigráns kormány által felállított Honi Hadsereg (Armia Krajowa) tagjai rendre felbukkantak, hogy lecsapjanak a csekély számú visszatért zsidóra. A 3,5 milliósról (a Szovjetunióba menekültek nélkül) 85 ezresre zsugorodott lengyel zsidó lakosságból 1946 első három hónapjában ötvenen vesztették életüket pogromszerű atrocitások következtében. A zsidók tömegesen menekültek át Németország amerikai övezetébe, s ezen az sem segített, hogy a kormány újra és újra elítélte az antiszemita támadásokat, másfelől jelentős összegeket fordított zsinagógák és zsidó temetők helyreállítására. (Munkácsi, 1947b)

Végül érdemes Bulgáriáról is szót ejtenünk, mint az egyetlen csatlós államról, amelynek a (kb. 40 ezres) zsidósága szinte veszteség nélkül vészelte át a világháborút.⁴⁹ Talán a bolgárok erős náciellenességének,⁵⁰ talán a földrajzi adottságoknak (kevésbé voltak kitéve a németek katonai nyomásának) köszönhetően úgynevezett belföldi deportálás lépett a külföldre deportálás helyébe. A városi hitközségek zsidóit távoli, elmaradott vidékekre szállították, s csak 1944 szeptemberében térhettek vissza az elűzöttek, amikor megalakult a hazafias frontkormány.⁵¹ Természetesen itt is csalódás kísérte a nagy szavakat: a visszatérő zsidók erős ellenállással találkoztak, amikor megjelentek korábbi, de immár mások által lakott otthonaikban. A restitúciós törvény azonban felemásra sikeredett: a zsidóktól elkobzott vagyon első tulajdonosa köteles volt visszaszolgáltatni földet, ingatlant, műkincseket, ha azonban a javak azóta második tulajdonoshoz kerültek, őt már nem kötelezte a törvény, mondván, ő nem tudhatta biztosan a vagyontárgy „zsidó eredetét”.

⁴⁹ Ellentétben a bulgáriai görög zsidósággal, amelynek deportálása ellen nem emelték fel szavukat a bolgárok. (Munkácsi, 1947a).

⁵⁰ 1943. május 24-én tízezrek vettek részt Szófia utcáin a történelem egyik legnagyobb filozsemita tüntetésén, amelynek következtében a németek és a helyi fasiszták kénytelenek voltak leállítani a deportálási előkészületeket. Ha a fasiszta vezetők nem bántak emberségesen a közmunkát végző zsidó osztagokkal, a partizánok agyonlőtték őket (csak azok a zsidók vonultak be a kijelölt vidéki körzetekbe, akiknek nem voltak elég jók az idegeik az illegitimitáshoz: mindenki mást elbújtattak a bolgárok). Döbbenetes, de – a *Consistoire Central des Juifs en Bulgarie* korabeli jelentése szerint – a német megszállás előtt 47 ezer bolgár zsidó élt az országban, míg utána 49 815! III. Borisz cárnak sikerült rávennie Hitlerre, hogy a zsidókérdést Bulgárián belül oldják meg. Ennek nyomán a szófia zsidókat kitelepítették vidékre, ám a deportálásra szánt vagonok üresek maradtak. (Minderről részletes képet ad a magyarországi bolgár szerző, Doncev (2016) Ld. Sós (1946).

⁵¹ A bolgárok zsidósághoz való bajtársias hozzáállása rokonságot mutat a dánok hasonló attitűdjével – ha a skandináv államokban egyesek kértek is pénzt a zsidók menekítéséért. Dánia volt az egyetlen, németek által megszállt ország, amelyben semmiféle, a zsidókat bármilyen formában is hátrányosan megkülönböztető törvény nem lépett életbe. (Minderről részletesebben ld. „Dánia, zsidók és a világháború”)

Bulgáriában az új törvény 7. cikkelye kötelezte a kártérítésben vagy visszatérítésben részesülő zsidókat, hogy az ily módon kapott összeg 5%-át fizessék be a szükségét szenvedő zsidók segélyalapja javára. Ezt a kitételel azzal magyarázták a törvényalkotók, hogy „a zsidók kártérítése növeli az antiszemitizmust”, ám ez a kis sarc „csitítja a kedélyeket és finomítja a háború ellenére pénzben tobzódó zsidóságról alkotott általános véleményyt”. (Munkácsi, 1947a.)

II.1.6. A soá utáni zsidó lét tragédiái

A soá tépázta zsidóság további két kiheverhetetlen tragédiája – az e keretek között már korábban tárgyalt, kiirthatatlannak tűnő antiszemizmus mellett – a közösség nemi arányainak drámai megváltozása, illetve generációs jellemzőinek katasztrofális átformálódása.

A nemi arányok felborultak; a háború után a hajadon vagy özvegy nőknek tapasztalniuk kellett, hogy kétségbeejtően kevés zsidó férfi maradt életben. A német megszállás folytán a 20–40 éves férfiak 68%-a, a 40–60 éves férfiak 57%-a veszett oda. Eközben a nők sorsa szerencsésebben alakult, ami azonban oda vezetett, hogy míg 1941-ben Budapest zsidó népességében 1000 férfira 1100 nő jutott, addig 1945 után 1000 férfira már 1576 nő jutott (a 20–60 éves korosztályban az arány még rosszabb volt: 1000 férfira 1784 nő jutott)! (*Megdöbbentő statisztika*, 1947)

Ha ehhez hozzávesszük, hogy a korábban házasságban élő nők 41%-a megözvegyült (azaz elvesztette keresőképes férjét) a sója miatt, akkor egészen ijesztő lesz a kép.

Mi sem bizonyítja jobban a helyzet elkeserítő voltát annál, mint hogy a pesti hitközségi vezetés egyik első intézkedésével alapszabály-módosítást hajtott végre, így biztosította a nők szavazati jogát (Katona, 1946). A múltban elsősorban a család óvó-ápoló őrangyalának szerepét betöltő asszonyoknak hirtelen elegendő idejük maradt a közszereplésre, ennek elsődleges oka nem valamiféle emancipációs törekvés, hanem a soá családirtása volt. Az otthonteremtés és az anyaság gyönyörű feladatát hátrahagyva, „a holnapért dolgozó felelős nők” lettek a zsidó asszonyokból.⁵²

52 A *zsidó nő* már korábban is fontos jelképe lett a magyar társadalom egészének. Szépségük és intellektusuk napi társasági téma volt a század első évtizedeiben. Különösen a keszthelyi zsidó járási tisztiorvos lányának, a húszéves Simon Erzsébetnek a párizsi Miss Európa választáson aratott 1929-es győzelme volt nagy hatással a *zsidó nő IMAGE-ére*. Sokan egyenesen Trianon sebeit enyhítő gyógyírként beszéltek a lány győzelméről. A következő évi magyarországi szépségversenyen Radó Magda kapta a legtöbb pontot a zsűritől, ám a megkoronázását végül megvétőzték, mondván: Magyarország mégsem küldhet egymás után kétszer zsidó lányt a Miss Európa választásra. (Ld. Köves, 2016).

A háborús generáció lányai és asszonyai emellett gyakran kényszerültek alulválasztani, azaz saját kvalitásaiknál, iskolázottságuknál vagy társadalmi osztályuknál alacsonyabb nivójú közegből találni partnert, ha családra vagy egzisztenciára vágytak.

Az ifjúság problémájának megoldása ugyancsak egyenlő volt a zsidóság fennmaradásának problémájával. A 144 000 budapesti zsidó túlélő közül 11 000 volt a 16 éven aluli gyermekek száma, közülük háromezren még nem töltötték be a hatéves kort. Sokuknak a szülei a deportálások vagy a munkaszolgálat során életüket veszítették. A soá a 14–22 éves korosztály felét elpusztította.⁵³

A magyar zsidó ifjúság (0–18 év) háromnegyedét kiirtották. A tíz éven aluli gyermekek közül országos viszonylatban 83,2%, vidéki viszonylatban 93,4% nem érte meg a felszabadulást. A megmaradtak közül – szülői nyomásra vagy a könnyebb boldogulás reményében – jelentős számban tértek ki a vallásból a háború után. (Fischer, 1947)

Számos gyerek egyszerűen kimaradt az iskolai oktatásból, mivel özvegy édesanyját kellett eltartania. Rendkívül sok volt a csonka család, s ha az egyik szülő nem tért vissza a deportálásból, az rányomta a bélyegét a tanuló iskolai magatartására: ezek a gyerekek – a pedagógusok korabeli beszámolói szerint – örömtelenek, visszahúzódók és befelé fordulóak voltak. A Pesti Izraelita Hitközség népiskoláiban és középiskoláiban⁵⁴ tanulóknak több mint a fele félárva volt, s a félárvaak javarészből az apjukat veszítették el.⁵⁵ A pontos számok: az iskolások 8,83%-a teljesen árva volt, 31,36%-a pedig félárva. (*Új Élet*, 1946. június 27. p. 3)

A zsidó iskolások 58,4%-a nem jutott napjában háromszor meleg ételhez. A gyerekek zöme rettenetes körülmények között lakott és öltözködött. Egy felmérés szerint 1946 tavaszán 55,8%-uk ki akart vándorolni. (U.o.)

Nyilvánvalóan a fiatalság számának drámai megcsappanása következtében a munkaképesség és a keresőképesség jelentős hiánya rendkívül hátrányosan befolyásolta a zsidóság anyagi helyzetét. Az Országos Zsidó Segítő Bizottság korabeli dokumentumai⁵⁶ alapján 1948-ban Budapest zsidó lakosságának több mint a fele (ötvenezer fő) segélyre szorult, és a negyvenezeres vidéki lakosság esetében is hasonló volt a helyzet.

⁵³ Volt olyan magyar város, amelybe egyetlen gyermek se tért vissza a deportálásból: az 1944 júniusában elhurcolt sok száz egi gyermek után csak egy emlékmű maradt az egykor zajos iskolaudvaron...

⁵⁴ A Pesti Izraelita Hitközség egy óvodát, egy árvaházat, egy siketnéma-intézetet, hét általános iskolát, két ipari középiskolát, három gimnáziumot és egy zeneiskolát működtetett 1946-ban (*Új Élet*, 1946. október 17 p. 5). Tíz év múlva mindebből egy általános iskola és egy középiskola maradt.

⁵⁵ Budapesten 1946-ban mindössze kétezer gyerek látogatta rendszeresen a zsidó tanintézményeket (kétszer ennyi zsidó gyermek tanult nem zsidó iskolákban) – *Új Élet*, 1946. április 25. p. 4.

⁵⁶ Magyar Zsidó Levéltár HU HJA XXIV-A-XXXIII-7-b – Országos Zsidó Segítő Bizottság hivatalának iratai 1945–1950.

II.1.7. A soá utáni zsidóság viszonya a kommunista hatalomhoz

Csak 1950-re jutott el a szervezetenként egységesedő magyarországi zsidóság oda, hogy teljes mértékben a kommunista hatalmat szolgálja – még akkor is, ha valójában nem is értett egyet Rákosiék minden iránymutatásával, s ha sokakat kifejezetten aggasztott is a cionista vezetők bebörtönzése, az éjszakai csengőfrász, a Rajk-per, illetve az 1953 elején fellobbanó antiszemita hullám.

Ungvári Tamás professzor szóbeli visszaemlékezése szerint egyetemistaként, az 1950–1951-es iskolai év hivatalos megnyitóján gyújtó hangú kirohanás fültanúja volt, amelyet az Eötvös Lóránd Tudományegyetem frissen kinevezett akkori rektora, a neves irodalomtörténész Trencsényi-Waldapfel Imre intézett az ünnepség közönségéhez. A beszédben a rektor kikelt a vallás ópiuma ellen. Néhány nappal később, Jom Kippurkor Ungvári a Rumbach utcai zsinagógában látta viszont Trencsényi-Waldapfelt, az alkalomhoz illően tetőtől talpig hófehérben, ökölbe szorított kézzel verve a mellkasát a bűnök említésénél.⁵⁷

A zsidók viselkedésére magyarázatot jelentettek a közelmúlt tragikus eseményei. Nem lehetett más stratégia a túlélésre, mint elfogadni és támogatni azt a hatalmat, amely védelmet jelenthetett. Egy olyan országban, ahol a többség nem tudott, vagy nem akart tudni a tömeggyilkosságokról, félelmük szerint hosszú távon így is sanyarú sors várt a zsidókra. Ezért sokan – miközben behódoltak a kommunista hatalomnak – a negyvenes évek végétől évtizedeken át azt tervezgették, hogy elhagyva az országot új hazát válasszanak. Ám addig is túl kellett élniük. Ezért üdvözölte a magyarországi zsidó népesség azt, hogy nagy számban képviselteti magát a kiépülő kommunista hatalomban. Visszatekintve úgy tűnik, hogy a zsidóság képviselői szerencsétlenül választották meg szerepüket a háború utáni években. A felelősségre vonáskor meg kellett volna maradniuk az áldozat szerepénél, s tartózkodniuk kellett volna a bírótól.

A vészidőszak túlélőinek beteg volt a lelke.⁵⁸ A közösség vezetői jó ideig hiába keresték a gyógyulást, a zsidóság lelki megerősödésének eszközeit. A háború utáni első években úgy hitték, a cionizmus gondolata alakítja majd ki az új, egészséges, öntudatos és val-

⁵⁷ Ugyancsak Ungvári meséli, hogy amikor a soá tizedik évfordulóján az *Új Élet* sorra felhívta a zsidó közélet szereplőit, egyik sem vállalta arccal és névvel a szereplést. Fortélyos félelem igazgatta a kor polgárait. A zsidó értelmiség inkább menekült abba a hitbe, hogy az emberiség univerzális felszabadításával együtt végre a zsidók is felszabadulnak. Ehhez pedig a legkézenfekvőbb eszközt többnyire a kommunizmusban látták. Akik pedig nem hittek Sztálinban, azok egyszerűen gyávák voltak ennek hangot adni. Érthető: a közvetlenül Rákosi, illetve a szovjet „tanácsadók” felügyelete alatt álló ÁVH 1949-től önálló főhatósággá vált, s létszáma csakhamar ötvenezer fölé nőtt (nem számítva a több tízezer besúgót). Az ÁVH nyilvántartásában több mint egymillió személy aktáját őrizték. (Ld. „Államvédelmi Hatóság”, d. n.).

⁵⁸ Virág Teréz pszichoterapeuta számos helyen beszél a holokauszt-szindróma tünetegyütteséről; a soá, a feldolgozhatatlan gyász okozta neurózisról; paranoid téveszmékről, transzgenerációs traumákról és más, terápiát igénylő pszichotikus szorongásos betegségekről. Virág (1994, p. 134)

lások zsidó életszemléletet. Ám a cionizmus és a vallásosság útjai elváltak: ahogy a cionizmus egyre kegyvesztettebbé vált a politikai hatalom részéről, úgy lépett a helyére a vallásosság. „Tanuljunk meg újra imádkozni!” – adta ki az utasítást a közösségi vezetés, arra célozva, hogy csakis az ősi imádság segíthet a zsidóság újjászületésében. A negyvenes évek végére tehát különösen nagy hangsúlyt kapott a héber nyelv terjesztése, a hit és a hagyományok újraélesztése a zsidóvá nevelésben, a zsidó műveltség propagálása, s bármi más, ami zsidó élményt és eszményt tudott közvetíteni a megtépzott lelkek számára.

E „terápia” alappillére pedig nem lehetett más, mint a hitéleti vezetők, köztük a kántorok működése.

II.1.8. Kommunista diktatúra: garancia és terror

A zsidó–keresztény tradícióban az ember bűnös lény, akit isteni büntetés sújthat. A 20. században az ítélkezés jogát a „történelmi gonosz” felett az állam(párt) vindikálta magának, s így annak a jogát is, hogy kimondja: valamely elemet el kell távolítani a nemzettestből.

Ez volt a harmincas évek antiszemita diskurzusának az alapja, s erre a gondolkodásmódra épült a kommunista államvezetés retorikája is. Míg korábban a zsidó/keresztény dichotómia osztotta markánsan elkülönülő kategóriákra a társadalmat, addig a Rákosi érában a kommunista/a nép ellensége ellentétpár. Miként Sztálin fogalmazott: „Aki nincs velünk, az ellenünk van.” A kommunista terminológiában szitokszóvá vált a „polgár”, a politika ezzel ugyanúgy a gyűlölet érzelmére apellált, mint a Horthy-korszakban. A különbség pusztán annyi volt, hogy míg a jobboldali radikális a „nemzetidegent”, a kommunista állampárt az „osztályidegent” akarta kitaszítani a népből. Azonban az, hogy a kommunista hatalomátvétel után a közéletből viasszorult a nacionalizmus, az idegengyűlölet és a zsidók elleni erőszak, viszonylagos nyugalmat teremtett a magyarországi zsidók számára.

A viszonylagos biztonságért azonban a Magyarországon maradóknak nagy árat kellett fizetniük. Az elkövetkező években elvették üzleteiket, visszavonták iparengedélyüket. A zsidóság számára az asszimiláció maradt az egyetlen járható út, így nagy számban szakítottak a vallási tradíciókkal, sőt fontos szerepet vállaltak a „kommunizmus építésében”. Egészen magas szinten is jellemző volt a zsidó származású vezetők jelenléte, Rákosi Mátyás mellett Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József, Péter Gábor és Apró Antal nevét említhetjük meg a legfelsőbb pártvezetésből – bár ők magukat nem tartották zsidónak.

A kommunista diktatúra jelenthetett ugyan garanciát a zsidók megvédésére, de – számos téves feltételezéssel ellentétben – semmiképp sem garantálta a velük való kivételes bánásmódot. Mivel a zsidó öntudat nyilvános megélése alapvetően tiltott volt hatalmi berkeken belül, így senki sem szerezhette előnyt a származásából. Nem mellékesen a kitelepítettek 30%-a zsidó volt, sőt Kovács András egyenesen így fogalmaz (1989, p. 61) : „Egyes beszámolók szerint az 1948 után sietve felszámolt cionista mozgalomban való tagság a személyzeti osztályok káderlapján egy rubrikában szerepelt a nyilaspárti tagsággal.”

II.2. A zsidóság szocializációs és vallási státusza a kádári konszolidáció idején (1956–1970)

Budapesten 1949–1950-ben öt hitközség (Budai, Budapesti, Kőbányai, Óbudai, Pesti) tizenegy templomkörzete (Lágymányosi, Belvárosi, Szent-István városi, Terézvárosi, Belső Erzsébetvárosi, Külső Erzsébetvárosi, Józsefvárosi, Ferencvárosi, Angyalföldi, Zuglói, Fiúárvaházi) várta a hívőket.

Az elszenvedett vérveszteségek perspektívájából biztatónak mondhatnánk a működő körzetek, zsinagógák számát, különösen mivel az első nagy emigrációs hullám már levonult, ugyanakkor még nem volt napirenden a forradalom kiváltotta kivándorlási láz. A hitélet újraindulását az is segíthette, hogy az 1949 nyarára kiépülő kommunista pártállam zéró toleranciát hirdetett az antiszemita megnyilvánulásokkal szemben.

A túlélők választhatták a szekularizálódást és azt is, hogy vallásos életet élnek – becslések szerint csupán 20–25 ezer fő⁵⁹ tért vissza a valláshoz és folytatott aktív hitéletet (ld. Haraszi, 2006, p. 124), természetesen a hatalom által kijelölt keretek között. Mindkét csoportnak szembe kellett néznie azzal a kérdéssel, hogyan viszonyuljanak a kommunista hatalomhoz, s mindkét csoportban különféle egyéni életutak rajzolódnak ki ebből a szempontból.

Szót kell ejteni egy harmadik csoportról is: azokról a zsidókról, akik ugyan nem szegődtek az állampárt szolgálatába, ám – talán a vészkorszak rettenetes emléke miatt – kifejezetten el akarták rejteni zsidóságukat.

Ez az az időszak, amikor elkezdődött a zsidó hitéleti vezetés önállóságának megcsorbítása, s ezzel együtt a független vallási és szellemi élet elfojtása (ennek része volt a kommunisták által kierőszakolt 1950. február 20-i országos gyűlés is – ld. Erdei (2004) –, amelynek eredményeként a korábban önálló három vallási irányzat⁶⁰ egységes szervezetbe tömörült). Politikai perek indultak cionista tevékenység vádjával,⁶¹ és a következő években hozzávetőlegesen háromezer zsidót telepítettek vidékre mint megbízhatatlan kapitalista elemet.

A zsinagógák viszonylag nagy száma mellett tehát – kántori szemszögből is – ez az időszak nevezhető a 20. század második leginkább embert próbáló periódusának (1943–44 után).

Az Országos Iroda 1951-es költségvetése⁶² alapján kijelenthető, hogy hat évvel a háború után már nem a „tűzoltás” az elsődleges feladat, sokkal inkább a vallásos élet elmélyítése. Stöckler Lajosék komoly összegeket áldoznak a hitközségek megerősítésére, a hitélet mindennapos fenntartására. Az ötvenes évek elejétől kezdve, kollektív szerződés alapján, a hitközség alkalmazottai ugyanazt a javadalmazást kaphatták, mint hasonló munkakörű világi kollégáik. A Szociális Ügyosztály – a Joint által juttatott jelentősebb adománynak köszönhetően – kamatmentes kölcsönt tudott biztosítani azon hittestvéreknek, akik nem tudtak fedezetet felmutatni banki hitelekhez 1950-től külön szervezet, a Budapesti Izraelita Hitközség (B.I.H.) irányította a budapesti zsidók ügyeit. 1950 és 1954 között nagyjából 80 000 fő tartozott a B.I.H. illetékessége alá, a fővárosban 21 templom, 17 rabbi, 15 kántor és 5 előimádkozó állt a vallást gyakorolni kívánók rendelkezésére (*Új Élet*, 1954. április. p. 1.). A hitközség központi adminisztrációja gondoskodott a kóser hús-, bor- stb. ellátásról. A zsidó népkonyhán 2500 szegény sorsú zsidó kapott napi egyszeri meleg ételt. 1954-re megszépült a Goldmark Terem, hogy méltó környezetben nyíljon lehetőség a különböző zsidó kulturális események megrendezésére.

⁶⁰ Neológ, status quo, ortodox.

⁶¹ A receptet Sztálin antiszemitizmusa szolgáltatta: a szovjet diktátor anticionista mezbe öltöztette saját, zsidók iránti gyűlöletét. „Minden zsidó nacionalista az amerikai titkosszolgálat ügynöke” – állította 1952 decemberében a párt Politikai Bizottságában, és brutális vérengzést tartatott a zsidó értelmiségiek között. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=179:a-sztalin-es-a-kommunista-anticionizmus&catid=19:bn-es-bnhdes-a-tagadok.

⁶² Steiner Marcell elnökhelyettes tájékoztatása szerint 1950-ben és 1951-ben is évente több mint ötmillió forintot fordítottak hitközségi támogatásokra, újjáépítési és segélyezési akciókra (csak összehasonlításképpen: 1951-ben egy munkás havi fizetése körülbelül 450 Ft volt). S hogy segélyezésre miért volt szükség? A nyugdíjtörvény szerint 60 éves korban az alapnyugdíj a munkabér 15 százaléka, 65 éves korban pedig 30 százaléka volt, ráadásul az 1945 előtti szolgálati idő nem számított a nyugdíjba, vagyis ha valaki 1951-ben ment nyugdíjba, csupán hat év munkaviszony alapján számították ki a jogosultságát. (*Új Élet*, 1951. február 22. p. 4).

II.2.1. Forradalom, megtorlás, újabb zsidó veszteségek

Míg az 1945 utáni zsidó hitközségi vezetés teljességgel behódolt a parancsuralmi politikai vezetésnek, mind az 1956-os forradalom előkészítői, mind az utcai aktivisták között voltak zsidó származásúak.⁶³ Az Auschwitzot is megjárta Angyal István például szabadságharcos parancsnokként került a forradalom leverése után bíróság elé és verpadra. A Baross téri csoport vezetőjét, az amúgy sztahanovista munkást, Nickelsburg Lászlót (akit beosztottai csak „zsidó Lacinak” neveztek) később, a megtorláskor ugyancsak kivégezték⁶⁴, de erre a sorsra jutott a Corvin köziek parancsnokhelyettese, Renner Péter és a legendás Széna téri Szabó bácsi segédtisztje, Bán Róbert is. Mások szerencsésebbek voltak: a Nickelsburg csapatában harcoló, ugyancsak zsidó Ornstein Béláné Szepesi Márta például Izraelbe távozott, míg a Műegyetem katonai parancsnoka, Marián István – született Weil Béla – életfogytiglant kapott, majd pár év múlva amnesztiával szabadult (Róbert, d.n.).

A forradalom napjaiban a pesti hitközségi vezetés a felkelést támogató nyilatkozatot adott ki, és bejelentette az addigi korifeusok menesztését. Sőt az új vezetés – a rabbikar támogatásával – nyilvánosan is üdvözölte a forradalmat a Kossuth rádióban.⁶⁵

Hiába volt azonban azonban számos zsidó kiállása a forradalmi magyarság mellett, hiába vált a zsidókérdés tabutémává a háború óta eltelt évtizedben, hiába léptek az egykor vallásos családok az elvilágosiasodás útjára: már az 1956-os forradalom első napjaiban újra fellángolt az antiszemitizmus. Debrecen utcáin például suhancok kezdték gyűjtogatni az ortodox zsidó fiúk pajeszát, zsidó boltosok kirakatait zúzták be és Dávidcsillagot festettek a zsidók otthonainak falára. Csoportokba verődve járták az utcákat dühödt alakok, és odaordították a „zsidó kinézetű” polgároknak a ma is sokat idézett ’56-os rigmust: „Icig, most nem viszünk Auschwitzig!” Különösen az ország elmara-
dottabb régióiban lelt táptalajra az „alkalmi nyilasok” uszítása.⁶⁶ Miskolcon egy arra utazó gombügynököt akasztottak a karhatalom már kötélben lógó zsidó vezetője mellé.⁶⁷

63 Bár a kommunista pártfunkcionáriusok között viszonylag sok zsidót találunk, a zsidók egy jelentős csoportja kiállt a diktatúra ellen. A zsidó hitközség a Magyar Nemzet 1956. november 2-i számában közzétett nyilatkozatában kifejezte, hogy támogatja a forradalmi változást. Ugyanakkor hitközségen belül és kívül a zsidók rendkívüli módon tartottak a feltámadó antiszemitizmustól. Később az államhatalom erre hivatkozva erősítette a zsidókban a nézetet, hogy kizárólag a kommunista rendszer nyújthat védelmet a fasiszmus ellen, amely kiirihthatatlan gyomként burjánzik bizonyos ellenséges elemek lelkében.

64 Jelképerejű, hogy a másik oldalon álló kommunista pártfunkcionárius, a halálos géppuskasorozatot kapott Mező Imre – született Méhrel Jakab – ugyanúgy szegény szabolcsi zsidó családból származott, mint Nickelsburg László.

65 Ugyanakkor önvédelmi osztag alakult a Rabbiképző Intézet épületében egykori cionista ifjúsági szervezetek tagjaiból.

66 Összesen huszonegy alkalomról emlékezik meg a MIOI által 1957 elején összeállított, vidéki szórványzsidóság elleni atrocitásokat felsoroló ún. Fehér Könyv. (Ld. Ständeisky 2004a.).

67 Freimann Lajos megöléséről részletesen ld. Ständeisky 2004b.

A ma a Frankel zsinagógában Tórát olvasó Arie Feuerstein is azért menekült el Mátészalkáról a szüleivel Izraelbe, mert már a forradalom második napján megjelent a házuk falán egy antiszemita fenyegetés.⁶⁸

Az 1956 utáni kivándorlás a magyarországi kántorlétszámot is érzékenyen érintette: emigrált többek között Blaszc Zsigmond (Hegedűs Gyula utca), Slomovits Herman (Bethlen tér), Kohn Jenő (Óbuda), Vándor Jenő (Lágymányos) és Klein Miklós (Rumbach utca). Az ő nevüket már nem olvashatjuk az 1956-os őszi nagyünnepi „jutalomlistán”... (67. ábra)

A forradalom elfojtásával a rasszista hangok is elhaltak. Ám a zsidóság vesztesége ismét rettenetes volt: a korabeli magyarországi zsidó populáció mintegy 20%-a, 20–22 000 ember ment el az országból, sokak szerint „a zsidóság krémje”. A forradalom előtt mintegy 15 000 fő fizetett adót a pesti hitközségnek, a forradalom után az adófizetők számát tulajdonképpen felesleges volt mérni, olyan kevesen maradtak. A forradalom utáni nem egészen három esztendőben 15 zsinagógát adott el az országos zsidó vezetés.

Ráadásul a vallásosság továbbra is nem kívánt eleme maradt a kor társadalmának.

II.2.2. Vallásüldözés: identitáskrízis

A II. világháborút megelőzően – a nemzettudaton kívül – a vallás számított az identitás legfontosabb tényezőjének, 1948-tól azonban radikálisan beszűkült a vallási identitás megélésének a tere. E sorok írója még emlékszik arra, ahogy a nyolcvanas években az általa is látogatott elit vidéki gimnázium hithű kommunista igazgatóhelyettese titokban surrant be a katolikus templomba a vasárnap reggeli istentiszteletre.

A Frankel-közösség időskorú tagja, Robiczsek György mesélte, hogy – lerázandó az őt követő titkosügynököket – a hatvanas években imádkozás előtt, több kört is tett a zsinagóga körül, mielőtt belépett volna a kapuján. Gyerekkori barátom katonatiszt édesapjának pedig a hetvenes évek derekán odakint, a templom előtt kellett kivárnia, míg a fiát megkeresztelték.

A rövid életű Második Magyar Köztársaság felszámolását, a kommunista diktatúrát és az 1956-os forradalom utáni megtorlást felölelő másfél évtized során a vallásos emberek társadalmi cselekvési lehetőségei és szociálpszichológiai beállítódásai is gyökeres változáson mentek keresztül.

⁶⁸ „Mátészalka 24 zsidó családjából például legálisan-illegálisan 16 hagyta el az országot.” Ld. Haraszti (2006, p. 153).

Az egyház társadalmi intézményeinek likvidálása, a nyílt vallásüldözés identitáskrizist generált a korábbi évtizedekben szocializálódott hívők körében. Rémülten szemlélték, hogyan omlanak össze életük fontos tartóelemei. A tradícióvesztést megélő szülők egy része ugyan visszatérhetett korábbi értelmiségi hivatásába, így társadalmi helyzetük konszolidálódott, a másik oldalon azonban többé nem tudtak a gyerekeiknek stabil vallási értékmintát közvetíteni, így prognosztizálható volt a felnövekvő generációk önazonossági bizonytalansága.

A szekularizált államban nem lehetett helye a természetfeletti világnak, a misztikumnak: a vezetők nemhogy idejétmúlt eszmeként, de a rendszer ellen munkáló tényezőként tekintettek a vallásra, hiszen a transzcendencia tételezése ellentétes volt azzal a felfogással, hogy az ember mint társadalmi lény saját cselekedeteinek az ura, miként azzal is, hogy a természet egyedül az értelem segítségével ismerhető meg.

A Péter Gábor vezette politikai rendőrség törvényi támogatást kapott a számonkérésekhez, az internálásokhoz. Az egyházakat sorra érték az atrocitások: Angelo Rotta pápai nunciust kiutasították az országból; az Államvédelmi Hatóságnál (ÁVH) létrejött a „klerikális reakció” elleni harcért felelős I/2-b alosztály, és a belügyi szervek folyamatosan megfigyelés alatt tartották a templomokat; P. Kiss Szaléz ferences szerzetest letartóztatták, miképp a pócspetri ügy plébánosát is; belügyminiszteri utasításra katolikus szervezeteket oszlattak fel (pl. KALOT); továbbá Mindszenty bíboros koncepciójára is ekkor került sor.⁶⁹

A Szovjetunióban 1952-ben felerősödő anticionista politikai ár Pestig érő hullámai jelentős számú magas beosztású, zsidó származású ÁVH-s tisztet juttattak rács mögé. Ekkor tartóztatták le – cionizmus vádjával – a kommunista politikát a zsidó hitközségen belül mindig következetesen képviselő Stöckler Lajost és dr. Benedek Lászlót, valamint a cionista mozgalom felszámolásáért felelős pártfunkcionáriust, Szirmai Istvánt is.⁷⁰

Az V. fejezetben közölt interjúkban körvonalazódó életutakból kitűnik, hogy a társadalmi közeg szignifikánsabban határozhatja meg a valláshoz való viszonyt, mint az életkor, a nem vagy az iskolázottság. A szovjet mintájú társadalomnak, a Rákosi- és a korai Kádár-érának éppen ezért volt súlyos a felelőssége a vallásosság elsorvasztásának terén:

⁶⁹ Az egyébként olykor nyilvánosan is antiszemita kijelentéseket tevő Mindszentyt 1948. december 26-án tartóztatják le, és mindjárt meg is kezdik a kínzását. Különböző pszichotikus szerek hatására hazug vallomást nyerne tőle, hamisítják a kézírását. Végül életfogytig tartó fegyházra ítélik. Az 1956-os forradalom leverése után az Egyesült Államok nagykövetségén kap menedéket, de mindvégig retteg attól, hogy az oroszok utána mennek. (Szabó, 2006).

⁷⁰ Ugyanebben az időben több zsidó származású irodalmár, újságíró, publicista jelent meg a szerveződő ellenzéki értelmiség sorában, többek között Benjámin László, Devecseri Gábor, Donáth Ferenc, Vásárhelyi Miklós és Zelk Zoltán. (Standeisky, 2003).

az emberek nem törekedtek önazonosságuk megtartására, annál sokkal fontosabbnak tartották beilleszkedésüket az új társadalmi rendbe, az alkalmazkodást a kommunista társadalom elvárásaihoz.

A szakirodalom az egyházi iskolák államosítását jelöli meg az állami szekularizáció középponti elemeként.⁷¹ Ez teoretikusan elfogadható, hiszen a templomba járást sohasem tiltották hivatalosan, ahogy – elvileg – az egyházi ünnepek megtartása sem járt retorziókkal. Ugyanakkor a vallási közösségbe járás egyfajta szubkultúrává vált, és a politikai vezetés még a rendszer konszolidációját követően, a '60-as években megindult reformok időszakában is folyamatos gyanakvással figyelte a hitéleti önszerveződést.

A kádári rendszer összeegyeztethetetlennek tartotta a vallásosságot a követendőnek kiáltott marxizmus–leninizmussal, s elvárta a felekezeti vezetők teljes lojalitását. Így a legtöbben valláselhagyókká váltak, akik pedig hívők maradtak, igyekeztek elrejteni a vallásosságukat. Vagy úgy, hogy – az elvárásokhoz igazodva – időlegesen félretették a vallásgyakorlást, vagy úgy, hogy titokban jártak templomba, vallásosságukról pedig csak jól megválasztott környezetben ejtettek szót.

II.2.3. Pesti kontraszelekció és vidéki agónia

A zsidó hitközségi vezetés belenyugodott a mozgástér hiányába, ugyanakkor a feltétel nélküli lojalitás kontraszelekciót indukált: többségében olyan vezetők kerültek magas posztokra, akik nem annyira szakmai vagy emberi kvalitásaiknak, hanem „helyes magatartásuknak” köszönhették a megbízatásukat.

A korabeli zsidó sajtó áttekintése és a kortársakkal folytatott beszélgetések alapján kijelenthető, hogy a zsidóságot nem érintette olyan tragikusan a vallásüldözés, mint a többi felekezetet. Ennek oka lehetett a teljes hitközségi behódolás, de az is, hogy a zsidóságot oly mértékben érték tragédiák a régmúlt és a közelmúlt történései során, hogy egyszerűen létformájává vált együtt élni a különféle pressziókkal. Ugyanakkor az a tény is elfogadhatóbbá tehetette a zsidók számára a megszelídült, de érezhető állami vallásellenességet, hogy ugyanennek az államnak köszönhetően nem kellett antiszemita atrocitásoktól tartaniuk.

A magyarországi kommunista vezetés olyan világ hibás melléktermékének tekintette az antiszemitizmust és egyáltalán a zsidókérdést, amelyen azóta régen túlhaladt a tör-

⁷¹ 1948 júniusában született törvény az egyházi iskolák államosítására. Ennek értelmében hat és fél ezer oktatási intézmény, az ország iskoláinak több mint kétharmada került állami tulajdonba.

ténelem. A biztonságért cserébe a zsidóság kénytelen volt negligálni az egykori, első-sorban polgári életmódjához kötődő értékeket, és teljesen azonosulni az új ideológiával. Társadalomlélektanilag kézenfekvő a magyarázat: egyrészt a holokauszt túlélői készséggel és tudatosan igyekeztek megszabadulni mindentől, ami a szeretteiket elpusztította, így zsidó mivoltuk jellegzetességeitől is (a vallást is beleértve). Másrészt az 1945 utáni államosítások, a közigazgatás teljes átszervezése és az erőszakos iparosítás következtében a zsidóság amúgy is elveszítette korábbi rétegstátuszát, s bizonyos értelmiségi foglalkozások, illetve a magánszféra felszámolásával új egzisztenciális utak keresésére kényszerült. A magasan kvalifikáltak számára kézenfekvően adódott életpályaként a politikai- és pártapparátusban végzett munka: nem volt kétséges az elkötelezettségük,⁷² ezt eleve garantálta politikai előéletük.

Szólnunk kell arról is, hogy idősebb beszélgetőtársaim szinte mindegyike – magnón kívül – kifejtette azon véleményét, miszerint a hatvanas évekre jellemzően nem a potens, ambíciózus, a vallási és erkölcsi értékeket tűzön-vizen át megvédeni kívánó, az észszerűtlen kötöttségekbe bele nem nyugvó zsidók maradtak az országban (tisztelet a kivételnek), hanem a gyávák, meghunyászkodók, a hatalommal kollaborálók.

Közvetlenül a soá után azok hagyták el Magyarországot, akik valóban veszélyben érezték az életüket, egészen mélyen vallásosak voltak, vagy nem tudták túltenni magukat a magyarság kegyetlenül pusztító része iránt érzett gyűlöletükön.

Az ötvenhatos forradalom idején az a sok ezer zsidó származású állampolgár ment el a Kárpát-medencéből, akik végképp leszámoltak az emberhez méltó élet 1945 után még dédelgetett eszméjével.

Akik maradtak, belenyugodtak a megváltoztathatatlanba, holott kénytelenek voltak – bizonyos szempontból – még a korábbiaknál is nehezebb körülmények között élni. Míg az 1948 utáni időszakban egykori polgári értékrendjük feladásáért a politikai-hatalmi szférában való kiteljesedést kaphatták cserébe, erről a forradalom után már nem volt szó. A holokauszt szintén történelmi távlatba került, a fiatal generáció már csak hallomásból tudott a népiirtásról. Beszélgetőtársaim közül többen ennél is nagyobb tragédiának tartották, hogy a hatvanas évekre zsidó voltuk végleg kizárólag vallási-felekezeti tartalmú lehetett, ugyanakkor a kádári elfojtás valójában nemhogy eltüntette volna, de kifejezetten

⁷² A zsidók zöme őszintén hitt benne, hogy az osztálykülönbségek felszámolásával az antiszemitizmus is eltűnik. Ezt még azok is vallották, akik nem feltétlenül rokonszenveztek a rendszerrel. E sorok írójának nagyapja egy pillanatig sem azonosult ugyan a kommunista eszmékkel, mégis úgy vélte, a keletről fújó diktatórikus szél fojtogató szorítása a kisebbik rossz, ami vele mint zsidóval történhet.

szélesítette a mélyben húzódó törésvonalat zsidók és nem zsidók között. A komplexusok elfojtásán alapuló védekezőmechanizmus mindkét oldalon sérült tudatot produkált: a többség változatlanul elutasította a múlt vállalását, míg – részben ezért is – a kisebbség jövőtől való félelme egyre erősödött (messze nem alaptalanul, ha csak az 1968-as lengyelországi antiszemita hullámra gondolunk, amelynek során több tízezer lengyel zsidó menekült el a hazájából). Ezt a szimptómát később csak tovább erősítette, hogy a hatvanas évek végétől a keleti blokk arabbarát diplomáciát folytatott.

Az ötvenes évek utolsó harmadában megkezdődött a vidéki hitközségek végső agóniája (beszédes a 20. ábra: 1951-ben már csak a nagy ünnepekre keresnek kvalitatív kántort a korábban a vidéki zsidóság egyik fellelegvárának számító Debrecenben). A Magyar Izraeliták Országos Irodája hiába is lett volna kész ekkor már nagyobb összegekkel is támogatni a községkerületeket, a kis fiókhitközségek és a szórványok 1960-ra tulajdonképpen elnéptelenedtek. A tizenhét budapesti zsinagóga mellett mindössze száz vidéki templom maradt (többnyire rabbi nélkül), ahol viszonylag rendszeresen folyt imádkozás.

Amit tenni lehetett: a Rabbitanács igyekezett biztosítani, hogy legalább évente néhány-szor eljusson egy-egy adott településre egy rabbi. Ennek érdekében autót is biztosítottak a vidéki lelki gondozás számára. A kasrutot hasonlóképp utazó metsző által igyekeztek abszolválni. 1957-ben a MIOI lépéseket tett annak érdekében, hogy zsidó istentiszteleteket sugározzon a rádió. Bár magnetofonra felvett zenés, énekkaros, prédikációs istentiszteletekben gondolkodtak, de természetesen nem sabbati időben szerették volna annak sugárzását. Ugyanennek az évnek a második felében tettek még egy kísérletet a vidéki hitélet újraélesztésére: tankönyveket, vetítőgépeket és magnetofonokat küldtek-kölcsönöztek a megmaradt vidéki Talmud-Tóra foglalkozásokra. Újraindították a forradalmi (akkori szóhasználat: ellenforradalmi) események miatt félbeszakadt vallási-kulturális előadásokat, és külön súlyt fektettek rá, hogy az egyetlen felekezeti lap, az *Új Élet* havi periodikából ismét hetilappá avanzsáljon, és hogy még eredményesebben folyják a terjesztése. Nagy elánnal indították újra a zsidó gyerekek nyaraltatását célzó projekteket, megnövelték az Országos Rabbiképző Intézet támogatását, tervbe vették a magyar Biblia-fordítás új kiadását. Igyekeztek nagyobb publicitást biztosítani az 1947. július 4-én ünnepélyes külsőségek között újra megnyitott Országos Magyar Zsidó Múzeum tárlatainak. (*Új Élet*, 1954. április, p. 1)

A Budapesti Izraelita Hitközség akkori elnökhelyettese, a később – feleségével karöltve – a magyar zsidóságot évtizedeken át vezető Dr. Seifert Géza mindeközben súlyos statisztikákat bocsátott az elnökség elé: az ötvenhatos események hatására „kivándorlási

hisztériáról” beszélt, és közölte, hogy amikor virágzó közösségeket hagynak faképnél külföldre távozó vezetőik, az egyenlő a hitélet kivégzésével.⁷³ Mindez persze eső utáni köpönyeg volt: a forradalom utáni években évente tíz újszülöttet regisztráltak a pesti hitközségnél, és az 1959-ben egyesített zsidó lány- és fiúgimnázium hallgatóinak száma is vészjóslóan csökkent.⁷⁴

II.2.4. A puha diktatúra zsidósága

A bomlást, ami a zsidóság tekintetében a forradalom utáni kivándorlási hullámban eszkalálódott, más vallások esetében az államhatalom idézte elő. Az 1960–61-es letartóztatások során egyházi személyek százait vették őrizetbe. A megfélemlítés a következő években is napirenden volt. Államellenes szervezkedés címén például 1964 karácsonya előtt hat jezsuita szerzetest és hét lelkipásztort tartóztattak le.⁷⁵ A legfelső egyházi vezetés a gyakorlat szerint nem állt ki a felelősségre vont papok mellett, sőt több alkalommal is hivatalosan elítélte őket „felelőtlen, az egyházat károsító cselekedeteik” miatt.

Ilyen körülmények között természetes, hogy a társadalom minden rétegében teljességgel háttérbe szorult a vallásorientált magatartás. Az egyén saját bőrén tapasztalhatta meg, milyen társadalmi hátrány érheti a munkáját, a tanulását illetően, ha kitart a vallás mellett.

A hatvanas évek vallásosságai statisztikája rendkívül szegényes. Magyarországon a Kádár-rendszerben tilos volt a vallási vagy etnikai alapon való nyilvántartás, s bár az évtized második felére mérséklődött a kereszténység ellen indított hadjárat intenzitása, a vezetés részéről kimondatlanul is elvártak számított a beolvadás, s változatlanul bélyegnek a templombajárás. Különösen a kisebb városokban nem maradhattak névtelenek a hívők, habár vallásos meggyőződésüket általában semmilyen nyilvános formában nem vallották meg, mivel a hitéletben való aktív részvétel gyakorlatilag bármely hivatás esetén kizárta a szakmai karriert. Időnként természetesen őket is elérte a pártagitáció, s dönteniük kellett: vállalják-e az egzisztenciális és társadalmi karrier érdekében, hogy csak odahaza, a négy fal között imádkoznak. Az így döntők közül sokan évtizedekkel később, a rendszerváltás után ismét templomjárók lettek, ám vallásos világnézetüket épp a legfontosabb életkorban nem adhatták át utódaiknak, így gyermekeik többségük-

⁷³ Ez a fajta, kissé erőszakos, autoriter gondolkodás- és fogalmazásmód később jellemző lesz a huszonöt esztendőes Seifert-korszakra is.

⁷⁴ Jól szimbolizálja az állapotokat a makói zsinagóga orgonájának sorsa. A második világháború idején megsérült templomot ugyan sokan helyreállíthatónak tartották, ám az Országos Izraelita Hitközség – a helyi zsidóság megkérdezése nélkül – a „lebontandó” templomot 1965-ben félmillió forintért eladta a helyi termelőszövetkezetnek. Ekkor a zsinagóga orgonáját Budapestre vitték: először a fiúárvaházba, majd a fiúárvaház felszámolásával Újpestre került.

⁷⁵ A szerzetesek közül az utolsó, Bálint József 2009-ben hunyt el. Ld. Bálint (d. n).

ben ateistákká váltak. Klasszikus magyarázatként a vallási intellektus elillanását tartják a vallásszociológiával foglalkozók, például Karády (2000, p. 204) is, a mai magyarországi vallásgyakorló zsidóság konstans fogyatkozása lényegi okának. Ha úgy tetszik, drágán megfizetett a zsidóság a biztonságért: igaz, hogy ha a hatvanas években bárki nyilvánosan zsidóellenes kijelentésre ragadtatta volna magát, számolnia kellett a rendkívül durva rendőrségi fellépéssel, ma azonban olykor még a legnagyobb zsinagógáink is minjengondokkal küzdenek.

Tehát az a kommunista álláspont, hogy zsidókérdés egyszerűen nem létezik, valójában egy élő probléma szőnyeg alá söprését jelentette, ezt érzékelté ugyan a zsidóság, mégis szemet hunyt az álszent idológia fölött.⁷⁶ Talán nem is tehetett másként. A hatvanas évekre voltaképp teljességgel végbement az asszimiláció⁷⁷ és a tárgyalt időszakban látószólag reneszánszát élő pesti zsidóság részleges akkulturációja is: a vallási kulturális hagyományok a szekuláris társadalom kultúrájához idomultak. Lezajlott tehát a teljesnek mondható beolvadás egy általános morális nyomorba taszított társadalomba. Talán ez volt az oka annak, hogy Magyarországon nem vert gyökeret a lengyelországihoz hasonló, felülről gerjesztett antiszemitizmus.

A zsidókérdés ezzel valóban évtizedekre megszűnt problémának lenni, legalábbis a szőnyeg alá söpörték, s ott lapult 1989-ig, hogy aztán egy szempillantás alatt *in floribus* tűnjék fel újra.

II.2.5. Két feloldhatatlan probléma: az elöregedés és a félelem

Két probléma nem tűnt feloldhatónak.

Az egyik a zsidóság elöregedése és a zsidó öregek teljes magányossága volt.

1960-tól egyre inkább megmutatkozott, milyen tragikus generációs struktúrát generált, hogy a holokauszt során a fiatalabb korosztályok jelentős részét kiirtották, illetve hogy a háború után – értelemszerűen – jellemzően a megmaradt fiatal- és középgeneráció bizonyult mobilisnak, és döntött az emigrálás mellett.

⁷⁶ Levéltári kutatásaim alapján erős benyomásom, hogy a kommunista vezetés valójában a feszültség fenntartásában volt érdekelt: amíg a zsidók félnek, az államhatalom eljárhatja a védelmező apa szerepét. Amint Gadó János szociológus a közelmúltban, a magyarországi zsidó hitközségi állapotok jelenlegi helyzetét elemezve rámutatott; akárcsak ma, úgy a Kádár-rendszerben is a félelem irányította a zsidó gondolkodást. Mint fogalmaz, a zsidók „a korrumpáló rendszer fölött azzal vigasztalták magukat... hogy Magyarországon más nem lehetséges: ha nem lenne Kádár, visszajönnének a nyilasok. 1944 traumájával a hátuk mögött kiegyeztek azzal, hogy a rendszer sem az önálló zsidó életet, sem az antiszemitizmust nem tűri.” Gadó megjegyzi, paradox módon a rendszerváltáskor igazolást nyert ez a gondolkodás: az antiszemitizmus addig falra festett ördöge 1989 után élő valósággá vált. (Gadó, 2013).

⁷⁷ Rabbínikus nézet szerint csak a megkeresztelkedéssel válhat teljessé a zsidók asszimilációja, sajnos azonban a tények nem ezt a nézetet támasztják alá.

Az 1960-as évekre nyugdíjaskorba érő generáció épp a zsidóüldözések idején volt ereje teljében, ezért több esélye volt túlélni a vérengzéseket. Jelentős részük a háborúban elveszítette szüleit és gyermekeit, megmaradt barátainak, ismerőseinek zöme pedig külföldre távozott. Hátborzongató belegondolni, mennyire magányosak lehettek ezek az emberek, s hogy milyen mentális állapotban lépték át az időskor határát. Sokan a Szeretkórházba menekültek depresszív magányuk vagy súlyos pszichés gondjaik elől. Az *Új Élet* 1960. március 13-i számában így beszél a kórház egyik ápolónője a hatvan év feletti gondozottakról: „Szomorú múlt van mögöttük... Elveszett családtagok, elveszett gyermekek emléke teszi borússá jelenüket. Ha egy új ápolónő kerül ebbe a kórházba, az első napokban megijed, és menekülésre gondol...”. Ugyanez a szám idézi a Szeretkórház egy ápolónőjének a levelét: „Bizony a mai öregeinkkel rengeteg munka van”.

Nem szűnt meg problémának lenni a félelem sem.

A hitközségeken belül még a hatvanas évek elején is gyakran hangzott el a vád (persze csak egymás között): rossz úton jár a pesti zsidóság, amikor a feltétlen asszimilációt választja; valójában a soá hatszázezer magyarországi mártírja is hasonló okokból pusztult el. Elhagyni az ősi tradíciókat, elhagyni az atyák vallását, egészen a gazdanéphez hasonlítani, magyar névre cserélni a zsidót, Kossuth zászlói alatt harcolni a magyar földért – mindezt ráadásul úgy, hogy a magyar társadalom valójában haragudott a zsidókra, amiért ők is szeretni merték és akarták ezt a hazát?

Auschwitz tulajdonképpen a Teremtő revansa volt az igaz hittől való elhajlásért, állította nem egy rabbi.⁷⁸

Ezek a hangok azonban sosem jutottak túl a zsinagógák falain. A zsidók 1960-ra vagy teljesen beolvadtak, vagy kivándoroltak. Az államhatalom persze a biztonságért cserébe teljes lojalitást várt el. A korszak és a téma világszerte elismert szakértőjével, Kovács András szociológussal való beszélgetésünk alkalmával a professzor világossá tette: a kommunista vezetés nem tűrte, hogy a hitközségeken kívül bármiféle zsidó szerveződés megjelenjen. A dr. Kardos Péter főrabbival folytatott beszélgetésből az is kiderült, hogy magán a zsidóságon belül is működött a politikai kontroll, noha erre nézvést csak elenyészően kevés adatot találtak Kovács professzor tanítványai az ezzel kapcsolatos,

⁷⁸ Tizenegy évvel a háború után ismét megjelent a pesti zsinagógai narratívában az isteni büntetés toposza: 1956-ban egymás vérért ontották a rádiót támadó zsidó egyetemisták és az ugyancsak zsidó, az objektumot fegyverekkel védő államvédelmisek – a hitélet korifeusai és egyes közirók közül sokan, ahogy a holokausztot, ezt ugyancsak a zsidók valláselhagyásáért, a káros asszimilációért, vagy más „bűnökért” járó ítéletnek tulajdonították. (Auschwitzot például Teitelbaum Joel szatmári rabbi isteni büntetésként aposztrofálta, de egyenesen a Teremtőt vádolta Primo Lévi is, akinek a szavait Wiesel (1995, p. 83) idézi: „... Isten vagy Isten, s ezért mindenható, s így bűnös, hogy szabad kezét adott a gyilkosoknak, vagy pedig korlátozott a hatalma, s ebben az esetben nem Isten”. Elie Wiesel pedig 1977-ben *The Trial of God* címmel drámát írt a témából, noha a történetet nem a holokauszt idejére, hanem 1649 purimjára helyezte.).

a Történeti Hivatalban (ma Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) folytatott kutatásaik során. Mint a professzor elmondta: az 1956 előtti nyomozati dokumentumok java megsemmisült egy, a forradalmi harcok miatt az archívumban keletkezett tűzben (kivételt képeznek a bírósági eljárások miatt külön kezelt nyomozati papírok), a kilencvenes években a Zsidó Levéltárba került jelentős mennyiségű dosszié pedig alig tartalmaz a hitközségi vezetőkkel kapcsolatos állambiztonsági utalást. Hasonló a helyzet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára állami egyházügyi iratainak terén is. Arra azonban, hogy a politikai kontroll belső ügynöki jelenléttel is párosult, tanulmányában Kovács András (2003, pp. 23–24.) idéz egy 1962-ben keletkezett titkosszolgálati jelentést, amelyben ez olvasható: „A felekezet és a cionisták körében jelenleg 4 fős ügynökséggel rendelkezünk. Ügynökeink a felekezet felső vezetésében helyezkednek el.”

Ennek ellenére a társadalmi tudatba beépült antiszemitizmus nem tűnt el, és ez alkalmanként mind a politika, mind az egyén szintjén tetten érhető.⁷⁹ A negyvenes években a deportálásból hazatérők szembesültek a vesztes háború és a szovjet megszállás miatt kesergő magyarság kegyetlenkedésével. 1956-ban a politikai hatalmi struktúrában tetten érhető túlzott zsidó befolyás generálta az antiszemita atrocitásokat. A hatvanas években a Kádár-rendszer Izrael-ellenessége adott ürügyet a zsidók iránt táplált ellenszenv artikulálására, mely Izrael szidalmazása esetén nem volt oly szigorúan tilos, mint más esetekben.

II.2.6. Izrael: menedék vagy ellenség?

Más felekezetekkel ellentétben a magyarországi zsidóság előtt 1948-ban felvillant egy reménysugár. A remény arra, hogy ha nagyon nagy a baj, van egy állam, amely befogadja majd az üldözött zsidókat. Izrael megalakulásával az askenázi zsidóság ugyan elvesztette a zsidóságon belüli monopolhelyzetét, ugyanakkor megdőlt a sok évszázados tézis, hogy a diaszpóra a zsidóság egyedüli létformája. A zsidó vallás egyik legfontosabb ünnepe Jom Ha'acmaut, azaz a Függetlenség Napja. 1948. május 14. bevonult a zsidó

⁷⁹ A kilencvenes években aztán újult erővel lángol fel az antiszemitizmus a Kárpát-medencében. Egyes politikai csoportosulások egyenlőségjelet tesznek a szovjet lágerek és Auschwitz, Trianon és a holokauszt közé. Igyekeznek felmenteni a magyarságot a felelősség alól, megkezdődik a Horthy-korszak restaurációja. A mindennapos retorikában helyet kapnak a nagy magyar nemzeti illúziók: a magyarság befogadó nemzet, hiszen már Szent István király is befogadásról beszélt (noha ezt ő a szolgálatában álló idegenekre értette). Valójában a magyarságot mindig is az esszencialista nacionalizmus jellemezte: csak azt az idegent fogadjuk be, aki megszűnik idegennek lenni (és gyakran még azután is felhánytorgatjuk az idegen származását). A felelősség elkenésének folyamata ma is tart: az aktuális magyar kormányajtóban nem esik szó az 1938–1942 közötti zsidótörvényekről, az árjásításról, amint arról sem, hogy a vészkorszak zsidóellenes intézkedéseit a társadalom nagy része helyeselte, és hogy a deportálásokat a teljes állami apparátus végzte, embertelen, még a németeket is megdöbbentő odaadással és kegyetlenséggel. A mai magyarországi helyzetet kitűnően jellemzi Bauer (1988. p. 9.): „az antiszemitizmus elevenen él, és olyan országokban – például Lengyelországban – is politikai eszközként használják, amelyekben lényegében már nem létezik zsidó közösség.”

történelemben: ezen a napon kiáltotta ki David Ben Gurion – Izrael első miniszterelnöke – a független Izrael Államot.

Izraellel az egyetlen közel-keleti demokrácia született meg, s a magyarországi zsidóság mindig is rendkívül büszkén gondolt arra a bizonyos májusi péntekre. A zsidó államot ugyanis – legalábbis a legelfogadottabb vonatkozó narratíva szerint – egy magyar-zsidó író-politikus, Herzl Tivadar álmodta meg, egy Max Nordau (eredetileg Südfeld Simon Miksa) nevű, ugyancsak magyar-zsidó újságíróval.⁸⁰

Izrael Állam léte azonban más téren is lelki gyógyírt jelentett a kor magyarországi zsidóságának. Scheiber (1994. p. 15.) rendkívül plasztikusan fogalmazta meg Ben Gurion ünnepi rádióbeszéde előtt, 1948. január 1-jén, a Vadász utcai „Üvegházban” (ahol néhány évvel korábban saját, a nyilasok által lelőtt, haldokló édesanyját tartotta a karjában) a vészkorszak mártírjaival kapcsolatos, akkoriban általánosnak elfogadott álláspontot: „Szólunk felétek: a Ti véretekéből született meg Erec Jisráél.”

Azaz leegyszerűsítve: Auschwitz kellett ahhoz, hogy évezredek után újra saját hazája lehessen a zsidóságnak.

Az 1948. április 23-i *Új Élet* 8. oldalán beszámolót olvashatunk egy Pécsen megrendezett izraelita kántorkongresszusról, amelynek a végén „Linetzky Bernát főkantor igazgató vezényletével a Hatikvát⁸¹ énekelték el”. Ez néhány évvel később már elképzelhetetlen lett volna. (Ádám Mária, a Goldmark Kórus karnagya erős kontúrokkal írja le a vele készült *oral history*-interjúban, hogyan torkolta le édesapja a kórusa gimnazista tagjait, amikor azok egy próba szünetében belekezdtek egy izraeli dalba.)

Az 1967-es háború és Izrael hősie harca a túlerővel sok zsidót felrázott a közömbösségből. Több, Izraelt támogató csoportosulás jött létre, s ezzel egy időben az államvédelmi szervek is aktívabbá váltak. Letartóztatták vagy kicsapták a Rabbiszeminárium számos hallgatóját, mindennapossá váltak a zaklatások, a házkutatások. Ugyanakkor az „elemek”, ahol csak tudtak, találkoztak: kávéházakban, lakásokon, parkokban. Ebben az időszakban még karakteresebben fogalmazódott meg a zsidóság számára az identitás kérdése.

Izrael az összetartozást jelentette a magyarországi zsidóság számára. A zsidó államnak ugyanolyan homogenizáló hatása volt, mint például a zsidó tudósok, művészek telje-

⁸⁰ Az igazság valószínűleg más: a német-zsidó Moses Hess az 1862-ben megjelent *Róma és Jeruzsálem* című könyvében már megálmodta a zsidó államot. Hogy a cionizmus úttörője Herzl lett volna, az a saját – nem lebecsülhető – önpropagandájának köszönhetően terjedt el a köztudatban, s e tekintetben irreleváns, hogy munkássága kezdetén esetleg még valóban nem tudott sem Hess, sem az őt közvetlenül követő más cionista szervezők-ideológusok (Pinsker, Lilienblum stb.) működéséről.

⁸¹ 1948 óta Izrael Állam hivatalos himnusza.

sítményének. Ugyanakkor Izrael folytonos veszélyben volt. S ha nehéz is bevallanunk: az ember szívesebben választja a biztos, de megszokott rosszat a teljes bizonytalanság helyett. Ezért is maradtak sokan.

Az interjúk során többször is említésre került, hogy 1948 után titokban, a zsinagógák mélyén gyakran sutyorogtak az esetleges alijáról a magyarországi zsidók. Sokuknak akkor már kint éltek a rokonai, akik a világháború után nem jöttek vissza Magyarországra, vagy 1945 és 1948 között települtek ki – akkor még Palesztinába.

A visszaemlékezésekből, a beszélgetésekből kiviláglik, hogy számos hitsorsos örökös készülődésben volt. Bár legtöbbjüknek nem volt elég mersze hazája elhagyásához, később pedig már lehetőséget nem adott erre nekik a politikai vezetés, valójában örökösen rettegtek a gondolattól, hogy az a nép, amelynek egyes tagjai oly szorgalmasan hajtották fel őket és szeretteiket a halálba induló vagonokba, valójában alapjaiban nem változott. Rettegtek a gondolattól, hogy egy olyan országban kell leélniük az életüket, ahol a többség abban a hitben nőtt föl, hogy a zsidók összeesküdtek a világ ellen. Ahol az emberek nagyobbik részének a szemében bűnös bélyeg, hogy – statisztikák szerint – a zsidó származású magyarok a számarányukhoz képest átlagosan több iskolát végeznek, s társadalmilag jobb pozíciókhoz jutnak.

Mégis, az örökös készülődés csak titokban folyhatott. A hatvanas évekre az „izraeli” jelző kifejezetten pejoratív elemként szerepelt a kommunista retorikában. Hol volt már 1948, amikor is az izraeli–arab háború idején az Izraeli Hadsereg számára állami gyűjtést rendeztek, sőt egy Duna-tengerjáró hajó is útnak indult a Közel-Keletre fegyverekkel a fedélzetén (e tettekben a Szovjetunió akkori célja érvényesült, hogy minden létező eszközzel ki kell szorítani a briteket a Közel-Keletről).

II.2.7. Összegzés

1970-re nem csupán a hatalompolitika konszolidálódott, de a zsidó hitélet is. Lecsengtek a nagy viharok, már nem csupán a holokaust, de a kivándorlási láz is kétgenerációnyira távolodott az évszázad nyolcadik évtizedének társadalmától. A nagyobb vidéki hitközségek jelentős vérvesztéseik ellenére változatlanul küzdöttek a fennmaradásért, Budapesten pedig – dr. Geyer Athur szavaival élve – általános volt a vélekedés, hogy a háború óta eltelt 25 év „ezer esztendő óta az első, valóban boldog és nyugalmas korszak, amikor nem függünk uralkodók kegyétől, nem sújtanak diszkriminációk...” (*Új Élet*, 1970. június 15. p. 6.)

Visszatekintve gyümölcsözőnek bizonyult a három részre szakadt zsidóság 1950-es egyesítése: a nyolc évtizednyi megosztottságot lezáró unifikáció sokkal több volt pusztán gazdasági intézkedésnél. S kétségtelen, hogy ezekben az években (talán utoljára) igen intenzív zsidó hitélettről lehetett beszélni a vidéki kilék tekintetében is. A MIOK alelnökének az *Új Emberben* megjelent beszámolója szerint (Láng, 1970) az őszi nagyünnep idején a budapesti helyszíneken túl a szegedi, a miskolci, a debreceni, a pécsi, a győri, a nyíregyházi, a nagykanizsai, a kaposvári és más vidéki városokbeli zsinagógák is fényesen kivilágítva, orgonazúgással adtak helyt az ünnepi istentiszteleteknek.

A magyarországi zsidóság változatlanul fenn tudta tartani az európai hírű Rabbiszemináriumot, emellett zsidó gimnázium, ortodox jesiva, zsidó kórház és több szociális otthon működött Budapesten.

Összegzésként másfelől elmondható, hogy bár az 1956 utáni Kádár-korszakban a hatalom stílusa, a hatalom gyakorlásának módszere finomodott és a szellemi élet viszonylag szabadabbá vált, vallásos zsidónak, pláne vallási funkcionáriusnak lenni a „legvidámabb barakkban” sem jelentett boldogító és könnyű létformát.

Ugyanakkor mind a szakirodalom, mind az archív iratok áttekintése, mind pedig a kor tanúival való beszélgetés alapján kijelenthető, hogy minden nehézség ellenére kántornak lenni rendkívül inspiráló kihívást jelentett a szóban forgó évtizedekben. A magyarországi zsidók is átérezték, hogy amint az elmúlt évezredekben, úgy a háború utáni időszakban sem a zsidóság őrzi meg a szombatot, sokkalta inkább a szombat őrzi meg a zsidóságot. Ennek alapján a vallást és a hitéletet nagyban befolyásoló kántori funkció felértékelődött, a chazanok számára pedig egy olyan korszak következett, amely lényegesen jelentősebbé tette személyüket a zsidóság soraiban.

III. ZSIDÓ KÁNTORI LÉT A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ ÉVTIZEDEKBEN

III. 1. Szociológiai-történelmi aspektus

Mindazok, akik túléltek a genocídiumot, a háború után a közösségi „újraélesztés” letéteményeseivé léptek elő. A hitéleti funkcionáriusok már 1945 tavaszán igyekeztek megértetni a közösségükhöz tartozókkal, és mindenki mással is, aki potenciális templomba járónak volt tekinthető, hogy a zsidó egyén léte szorosan összefügg a zsidóság közös sorsával. Minden fórumon, minden lehetséges eszközzel azt igyekeztek erősíteni a világi vezetők, a rabbik és a kántorok, hogy – a korábbi, önző, egyénieskedő vallási szemlélettel szemben – a zsidó közösségben a vallásnak mindenki számára közügynek kell lennie. S nem pusztán azért, mert a zsidó vallási gyakorlat tekintélyes része csupán közösségben végezhető el: egyszerűen minél intenzívebb az együvé tartozás tudata a tagok lelkében, annál erősebbek lesznek lelkileg a hívők, s természetesen vallási magatartásuk hatása is annál jelentősebb. *Al tifros min hacibur!* (Nem különülhetsz el a közösségtől! – Ávot 2:5) – hangzik a misnai alapelv, amely kitétel – a közösségi élet szervezésénél és az intézményfejlesztéseknél is karakteresebben – elvárt iránymutatás az istenszolgálati megnyilvánulások szempontjából.

Az Örökkévaló nélkül nem gyógyulhat meg a lélek, imádkozás nélkül pedig sem sorunk megpecsételődését nem tudjuk befolyásolni, sem a holokausztban elégett mártírok tekintetét nem tudjuk elviselni – voltaképp ez volt a vallási vezetők üzenete a II. világháborút követően a zsidóságtól elfordulni kész, csalódott és hitevesztett tömegek számára.

III.1.1. Új kántoreszmény

Az *oral history*-interjúkban említésre kerül, hogy a vallási vezetők egy része idealista elvárásokkal vetette magát az újraépítés munkájába. Később rá kellett döbbenniük, hogy a zsidóság továbbélésével kapcsolatban táplált vágyaik és a realitás között ellentmondás feszül. Egy vallási vezető, így egy kántor számára is a legnagyobb gond: belátni, hogy ideáink nem reálisak. A háború utáni zsidóság egyszerre akart nyitott és zárt közösséget.

Létfontosságúnak tartotta betagozódni a társadalomba, ugyanakkor vágyott egyfajta zártságra, a közösség „akolmelegére”. A kántortól pedig – ezekben az években – sokkal inkább várták, hogy ebben a közösségi létben mentálisan gyógyítsa a közelmúltban szerzett lelki sérüléseket, mintsem hogy hibátlanul imádkozzék.

Korszak-meghatározás nélkül kijelenthető, hogy a hagyomány és az adott kor körülményeinek figyelembevételéből jön létre az a szintézis, amely a kántort feladata magaslatára emeli. A II. világháború után a chazanok többsége felismerte, hogy a szakmai (s ezáltal a magánéleti) boldoguláshoz az együttes imádkozáson és az énekesi képesség „terápiás” erejének birtoklásán túl a személyes kisugárzáson, a kapcsolatok emocionális intenzitásán keresztül vezet az út.

A holokausz utáni években a kántori lét 24 órás szolgálattá alakult, folytonos készenléttel. A chazan részt vállalt a hívők gondjainak megoldásában, miközben tapasztalnia kellett, hogy a zsinagógai lét sokkal több lett a zsidók számára a pusztában együttes imádkozásnál. A háború utáni első hónapok traumafeloldása és a gyászmunka elvégzése után hitközséghez tartozni egyfajta elégtételt jelentett az elszenvedett szörnyűségekért, ugyanakkor biztonságérzetet is nyújtott a soát átélteknek.

III.1.2. Öndefiníciók

Néhány éve ösztöndíjasként kántori továbbképzésen vettem részt Izraelben. Nagynevű tanáraink különös szeretettel fogadtak mint Galutból érkezett kántorhallgatót. Zenei útmutatásuk mellett lelkileg is erősíteni igyekeztek, mondván: Magyarországon a világháború óta nem elegendő szépen imádkozó, nagy liturgiai tudású kántornak lenni. „Leáldozott a virtuóz zsidó kántorok aranykora, és eljött a *hétköznapi, hasznos* bál tfilék ideje” – fogalmazott Moshe Stern. – „Hivatásuk sokkal több kell hogy legyen, mint pusztán a vallásos érzések – *hit'orerut* – generálása!”

„A soával egy korszak véget ért, de indult egy új, amelyben a kántoroknak nem kevésbé fontos szerep jutott és jut a diaszpórában. Munkájuk évtizedek óta a megmaradás záloga!” – jelentette ki Naftali Herstik.

A budapesti Frankel zsinagóga idős, megbecsült főkántora, Doff Imre (z"l) néhány esztendeje, egy *kábalát sábat* alkalmával tekintetével végigpásztázott a szép számban megjelent hívőkön, majd a következő gondolattal hajolt hozzám: „Úgy tartjuk össze a közösség tagjait, mint malter a téglákat”. Főkántor úr mesébe illő szerencsével menekült

meg a nyilasok elől, utolsó éveiben az egyetlen élő képviselője maradt annak a kántornemzedéknek, amelynek tagjai valóban „téglákként funkcionáltak” egy romos ország romos zsidóságának újraépítésében.

A II. világháborút megelőzően mindenekfölött állt a *mönucho* és a *szimcho*. Elegendő volt, ha a chazan imádkozásában megcsillant a *kövónó*, s egy mélyen átélt *Áhávász ajlom* vagy *Háskivénu* nyomán péntekről péntekre megtelt a zsinagóga. A Frankel zsinagóga szeretett előljárója, Kovács Tibor (z”l) mesélte, hogy gyerekkori emlékei szerint Hajdúsámsonban még a keresztények is bejöttek a zsinagóga előterébe, hogy meghallgassák, ahogy Moshe Weisz a Kol Nidré⁸² imádkozza. Az még az a korszak volt, amikor a kelet-európai chazanok feladata kimerült a davenolásban, a fizikai büntetések kimérésében, a gyerekek tanításában, a homecos ételek elégetésének megszervezésében, az adományok összegyűjtésében, a tekercsek előkészítésében, illetve a sachteri munkában. A kantor valójában nem volt más, mint egy jó samesz, egy jó melamed, egy jó sachter és egy jó előimádkozó összegyúrva – aki nem csak a javadalmazása okán kapott helyet a templomi hierarchia alsó régiójában.

Mindez a soá utáni időszakra történelemmé lett.

III.1.3. Az OMIKE szerepe a zsidó kulturális fellendülésben

Érdekes mondat hangzott el egy idősebb úr szájából, aki ma a budapesti Zsidó Múzeum nyugalmazott tárlatvezetője, s emellett lelkes híve a kántormuzsikának. Ahogy fogalmazott egy beszélgetésünk alkalmával: „A kántori imádkozás jelentette az egyetlen igazi kulturális értéket a gettókban és a holokauszt után is.” (13. és 45. ábra)

Az ő véleménye – már csak koránál fogva is – ebben a tekintetben nyilván mérvadó lehet. Ugyanakkor le kell szögeznünk: ahhoz, hogy a „gyógyító hatású” kántori imádkozás mind szélesebb körben fejthesse ki hatását, szükséges volt a megfelelő közeg biztosítása. 1945 után mind a kormányzat, mind a központi hitközségi vezetés rendkívüli erőfeszítéseket tett a zsidó kulturális értékek megőrzésére, s ez kiváló környezetet teremtett a kántorok számára. Jellemző, hogy – visszaemlékezések szerint – már a felszabadulás utáni első ünnepélyes istentiszteleten (a Dohány utcai zsinagógában) a zsidó kulturális élet fellendítéséről váltottak szót a megjelent miniszterek, a zsidóság vezetői és a szovjet parancsnokság képviselői, amely diskurzusból hamarosan meg is született a Pesti Izraelita Hitközség kulturális ügyosztályának évi programja (*Új Élet*, 1946. szept-

⁸² Jom Kippur ünnepének arámi nyelvű beköszöntő imája, a zsidó zenei liturgia egyik legismertebb darabja.

tember 12. p. 3). Elkötelezettségük első és legfőbb jele az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) talpra állításában nyújtott segítségük volt.

Tíz évvel korábban, amikor a zsidó írókat, színészeket, muzsikusokat elűzték és leparancsolták a színpadokról, Ribáry Géza ügyvéd kezdeményezésére a Goldmark Teremben megalakult az OMIKE-Művészakció keretében a Goldmark Színház, amely otthont adott a „száműzötteknek”: sok száz üldözött művésznak, köztük nem egy, pódiumszerplést is vállaló kántornak, sőt még az ellehetetlenített festők és szobrászok is kiállíthattak az OMIKE égisze alatt (*Új Élet*, 1949. február 16. p. 7). Sándor Frigyes, a külföldre távozott világhírű karmester New York-i visszaemlékezése szerint „...a zsidó hitközség épületének nappal komor és rideg irodái esténként benépesedtek a mindenünnen kitiltott zsidó művészekkel. A szekrényekből, az íróasztalok alól előkerültek a hangszerek... A folyosókon a zenekar hangolt...” Az előadásokat keresztény nézők is szívesen látogatták, és több napilap is rendszeresen hozott róluk kritikát (ezek alapján az OMIKE-előadások messze túlszárnyalták a „szabad” zenei élet nivóját).⁸³

A nyilas rémuralom véget vetett a kezdeményezésnek, a művészek többségét elhurcolták és megölték – szám szerint 74-et, köztük olyan nagyságokat, mint Ámos Imre festőművész, Rejtő Jenő és Ney Dávid, az Operaház Wagner-tenorja, de említhetjük Szomory Dezső író is, aki, úgy tudni, éhen halt egy ún. „védett házban”.

A háború után újrendezte sorait a rettenetes vérveszteséget szenvedett OMIKE, amelynek művészei szinte misszionáriusként kezdték járni a vidéket. S mivel a világi művészek ekkor már állásra leltek a „hivatalos” kulturális szférában, a zsidó kultúra követői nagyrészt a kántorok lettek. Mindennapossá váltak az olyasféle fellépések, amilyenről az 1950. január 19-i *Új Élet* is beszámol az ötödik oldalán. A cikk nem csupán a fellépő kántorok, Lóránd Márton és Feleki Rezső miatt lehet érdekes a vizsgálódó számára, hanem az írás utolsó két sora miatt is: „A vidék zsidósága nagy örömmel üdvözölte a pesti művészek vendégszereplését, és attól a vidéki zsidó kulturális élet jelentős fellendülését várja. Ajánlatos lenne, hogy az OMIKE művészei minél sűrűbben keressék fel az őket mindig szívesen látó vidéki hitközségeket.”⁸⁴

A nevezetes OMIKE-rendezvényen Lóránd már pécsi főkántorként énekelt liturgiai műveket, Feleki azonban ekkor még egy Csajkovszkij-áriával, Muszorgszkij-dalokkal és jiddis népdalokkal örvendeztette meg a közönséget – ebben az időszakban nem kántorizált. Ugyanakkor mindketten annak a koncepciónak voltak részesei, amely sze-

⁸³ U.o.

⁸⁴ Az OMIKE Pécssett (19. ábra).

rint az olyan ismert művészek mellet, mint Latabár Kálmán, Feleki Kamill, Salamon Béla, Rátonyi Róbert vagy Kabos László, igenis jelenjenek meg a zsidó liturgikus zene képviselői is. Ugyanez jellemezte Rózsahegyi Kálmán műsoros rendezvényeit, de háttározott elvárás volt a pesti izraelita vezetés részéről az is, hogy a szombat délutáni Oneg Sabbath-rendezvényeken szintén vállaljanak oroszánrészt a kántorok, s hogy mutakozzanak meg a művelődési egyesületek zenei előadásain, a szerdánkenti – zenei témájú – szabadegyetemi előadásokon, illetve a Goldmark Zeneiskolában dr. Szabolcsi Bence által, vasárnap délelőttönként tartott zenei előadásokon is.⁸⁵

III.1.4. Értékteremtés, értékmegőrzés

A hitközségi vezetés iránymutatásaiban a korszak legtöbbet használt szava az érték volt. Értékmegőrzést és értékteremtést vártak el a kántoroktól és minden szellemi vezetőtől, éppen merthogy a holokaust minden értéket igyekezett kiirtani.

E helyzet paradoxonáról így ír a Nobel-díjas Kertész Imre: „Érték a holokaust, mert felmérhetetlen szenvedések révén felmérhetetlen tudáshoz vezetett; és ezáltal felmérhetetlen erkölcsi tartalék rejlik benne.” (Kertész, 2001, p. 89.)

Mégis, az *oral history*-interjúk és a kortársak visszaemlékezései alapján nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a kántorművészet értékei mind a gettósítás idején, mind a szörnyűségek utáni időszakban jelentős lelki munícióul szolgáltak.

A művészek, így a zsidó kántorok is újra meg újra értéket teremtettek, amikor művészi tudásukkal a túlélők pszichéjének gyógyulásáért fáradoztak, s mivel jobbára a háború előtti ismert zsidó melódiákat vezették elő a zsinagógákban és a koncerteken, ezért mindeképp értékmegőrzőként kell rájuk tekintenünk.

Pontosan látták: azzal, hogy egy kiirtásra szánt nép kultúrájának értékeit igyekeznek átmenteni, egyben magát a népet is megmenthetik.

III.1.5. Az új zsidó társadalmi közeg jellemzői

A kántorművészet mellett ugyancsak jelentőséggel bírtak az elmélyült és közös zsinagógai beszélgetések, amelyeknek moderátorai gyakran maguk a kántorok voltak. E be-

⁸⁵ A 412 tagot számláló OMIKE vagyonát képezte 1949-ben – a forintmegtakarításon túl – a diákétkeztetést intéző Mensa Academica, egy diákothon, egy 10 400 kötetes könyvtár, egy ifjúsági templom, egy iroda, egy grafikai iskola és egy tanoncothon – emellett három alapítvány is az egyesülethez tartozott. (Frojimovics & Schweitzer, 1994, p. 532).

szélgetések során a chazanoknak konstatálniuk kellett, milyen lassan és nehezen gyógyuló lelki sebekkel küzd a zsidó mikrotársadalom.

Kovács Tibor (z”l), a Frankel zsinagóga elöljárója nem sokkal a halála előtt, a Bálint Házban folytatott egyik beszélgetésen kitért a holokauszt-túlélők lelki állapotára. Mint mondta⁸⁶, az elkeseredés és a düh együtt jelentkezett, és nem csupán a magyarságot, a náci Németországot vagy magát az Istent vádolták a túlélők.⁸⁷ Gyűlölködve gondoltak a deportálás idején regnáló zsidó vezetőkre és a Zsidó Tanácsra is, s mindazokra a zsidó prominensekre, akik pontosan tudták, mi folyik Auschwitzban.⁸⁸ Undorodtak a gondlattól, hogy csak azoknak volt esélyük a túlélésre, akik pénzzel vagy kapcsolatokkal bírtak, ám az utca egyszerű emberének esélye sem lehetett egyezkedni Eichmannékkal.⁸⁹

(A magyarországi zsidóság külön tragédiája, hogy tehetős pesti zsidó rétegek még az 1940-es évek elején sem akarták észrevenni a sztójajzmus és a szélsőizmus közeledtét.)

„Kevesen ugyan, de voltak, akik a háború után őszintén meg akarták érteni a történetek okait – emlékezett Kovács. – Túl az első sokkon, viszonylagos nyíltsággal és tiszta fejjel kutatták az őket ért szörnyű tragédia okait. A közösségek vezetői, főleg a kántorok igyekeztek beszélgetni velük – a rabbik, emlékeim szerint, örökké rohantak és szervezkedtek. Jó volt legalább a kántorokba kapaszkodni, mégis, azt hiszem, a vezetők igazán sosem tudtak segíteni a túlélőknek a racionális okok megelégedésében. Hogy is lehetne például megmagyarázni, hogy miközben a zsidókat halomra irtották a táborokban, a németek más sémi népekkel jó kapcsolatot ápoltak?”⁹⁰

Később a Teremtő iránti gyűlölet megértéssé csitult, és sokan tulajdonképpen isteni ítélezként tekintettek a holokausztra. Ugyanakkor továbbra sem értették, hogy engedhetette meg az Örökkévaló, hogy emberek öljenek embereket. Abraham Cohen rabbi ezzel kapcsolatban talmudi magyarázatot citál, miszerint a Tízparancsolat legfontosabb intései a kövek első sorát adják. Két kövön öt-öt parancsolat áll. Az egyikben ez olvasható legfölül: *Én vagyok az egyetlen isten*. Szemben vele, a másik kövön ez áll: *Ne ölj*.

⁸⁶ Kovács Tibor szóbeli közlése.

⁸⁷ Nyilvánvalóan jelentősen befolyásolta a túlélők hangulatát, hogy – erős meggyőződésük szerint – elmaradt a pusztításhoz mérhető büntetés. Miközben magyarok százezrei vettek részt a „zsidótlanításban”, 1948. március 1-jéig mindösszesen 39 514 személy ellen indult büntetőeljárás, csupán 41 vádlottat ítélték életfogytig tartó kényszerszolgálatra, és 146 esetben hajtottak végre halálos ítéletet (Braham, 2003, p. 232).

⁸⁸ Szálasiék uralomra jutása után a Zsidó Tanács sok tagja egyszerűen eltűnt. A belügyminiszter kénytelen volt újabb Zsidó Tanácsot kinevezni, melynek tagjai a semleges államok követségeitől kértek védelmet a garázdálkodó nyilas hordák ellen.

⁸⁹ A sokkal öntudatosabb német zsidók sorsáról is vezetőik döntöttek: Stephen S. Wise 1932-ben százmillió márkát kért a német zsidóság vezetőitől a szervezett kivándorlás lebonyolítására, s megígérte, hogy az amerikai zsidóság ugyanekkora összeget tesz még a kért összeg mellé. A németországi zsidó vezetők kinevették, pedig Wise rabbi akkor már telekürtölte a világot a náci Németország zsidók elleni büntetteivel.

⁹⁰ Kovács itt nyilvánvalóan Hitlerék remek „arab kapcsolataira” utalt.

Talmudi magyarázat szerint ez nem véletlen: ölni annyit jelent, mint megtagadni az Urat. Ám ha maga a Teremtő is ilyen súllyal ítéli el a gyilkolást, miért hagyta, hogy kiválasztott népét vágóhídi állatok módjára öljék le? (Cohen, 1949, p. 21).

Nem csupán a hétköznapi emberek, de a történészek számára is nehezen értelmezhető a kegyetlen népirtás. Erre hívta fel a figyelmet Webber (2006, p. 51): „A holokauszttal küzdhetetlen problémák elé állítja a történetírást. Olyan, ritkán előforduló jelenségről van szó ugyanis, amelynek a magyarázatára vonatkozóan elképzelésük sincs. Az antiszemitizmus nyilvánvalóan szükséges, de nem elégséges feltétel. Az antiszemitizmusról nem ugorhatunk azonnal a genocídiumra, kijelentve, hogy a kettő kéz a kézben jár. Lehet, hogy nem kedveljük ezt-és-azt a fickót az úton, de mégsem rontunk rá, hogy brutalisan meggyilkoljuk őt, a gyerekeit és az unokáit és mindenkit a családjából.”

A korszak vallási vezetői közül sokan, így a kántorok egy része is igyekezett „feloldozni” Istent, s emberi bűnként aposztrofálni a fajirtást. Sőt odáig mentek, hogy önmagukat, a zsidóságot hibáztatták a történelemért. A zsidók elleni gyűlölet gyakran sarkallta a zsidókat öngyűlöletre: „...az antiszemizmus szégyentelensége miatt az átlagos zsidó megszólalni sem tudott. Ösztönösen így reagált: *Mi a baj velem?*” – írja Samuel (1940, p. 173).

Fields (1990, pp.77–79) ugyanezt a kérdést boncolgatja a Vajécé hetiszakasz segítségével. A *Dealing with dishonest people* című fejezetben Jákob és Lábán történetén keresztül veti fel: hogyan kell tekintenünk arra, ha mások aljasul bánnak velünk. S megfogalmazza a kérdést, amely zsidó berkekben meghatározó volt a soá utáni időszakban: „Saját hibáinknak lássuk-e...?”⁹¹

Kovács Tibor szerint nehéz volt mit kezdeni a rendkívül erős önváddal, öngyűlölettel. „Nem voltunk elég jók” – mondogatták a kevésbé vallásosak. „Nem segítettünk eléggé a rászorulókon” – keseregtek a vallásosabbak.

Holtz (1990, p. 162) ezzel kapcsolatban igen pontosan fogalmaz: „A rabbinikus irodalom rengeteg helyen tárgyalja, hogy Isten milyen jótetteket kíván meg az embertől, de a legfontosabb a cedaka, a szükségét szenvedők segítése.”

A legerősebben mégis a németellenesség volt fellelhető a magyarországi zsidóság soraiban. A túlélők zsigeri gyűlöletet éreztek már akkor is, ha egyáltalán megláttak egy

⁹¹ Harvey J. Fields rabbi 18 éven át vezette Los Angeles legrégebbi zsinagógáját, a Wilshire Boulevard Temple-t. Rengeteget tett az 1992-es faji zavargások idején a megbékélésért. Emellett ő volt az első, aki az imádkozások szerves részévé tette a zenét, s aki lehozott az emeleten álló kórusból egy tagot maga mellé, hogy ott énekeljen. Ebből a kóristából lett később a zsinagóga első képzett kántora. (pp. 77–79)

németet. Kovács Tibor felidézte a negyvenes évek egyik zsinagógai eseményét, amelynek során egy közösség rabbija és kántora együtt igyekezett csitítani a hisztérikusan üvöltöző hívőket, egyre csak azt hajtogatva, hogy az ember nem eredendően rossz, és hogy nem szabad általánosítani s egész népeket megbélyegezni, ahogy épp a zsidóságot megbélyegezték. „Azért, mert sok német ölt, még nem mondhatjuk a németiség egészére, hogy gyilkos nép” – hajtogatták a vallási vezetők, Kovács szerint eredménytelenül. Ugyancsak ő mesélte, hogy akkoriban a rabbi és a kántor akár az otthonukban is felkeresték a hívőket, ha hallották, hogy nagy a baj. Kovács felidézett egy – szerinte akkoriban tipikusnak mondható – esetet: férj és feleség (mindketten haláltábor-túlélők) csúnyán összekülönböztek valami apróságon (Kovács szerint azok a házastársak, akik deportálva voltak, rettenetesen sokat és csúnyán veszekedtek egymással: egyszerűen – az ő szavaival élve –, „tönkrementek az idegeik” az átélt borzalmak során). Amikor híre ment, hogy a férj és a feleség válni akarnak, azonnal megjelent náluk a közösség rabbija és kántora. Egy éjszakán át csitították őket, miközben a házaspár két, egészen kicsi gyereke a szomszéd helyiségben aludt.

A vallási funkcionáriusok pontosan érezték, hogy csakis a családi kötelékek erősítése tarthatja egyben a vallási közösséget. Friedman (1985, p. 296) leszögezi: a holokauszt után a család fő szerepévé lépett elő az erő mobilizálása. Az erő mobilizálása az életben maradáshoz, a mentális felépüléshez. Ebben segíthetett a rabbi mellett a kántor.

A keserűség érzését csak felerősítette, amikor az ötvenes évek elején a náci bűnösök némelyike amnesztiát kapva elhagyhatta börtönét, de olyan, elméletileg kevésbé megrozó események is rendkívül rosszul hatottak a túlélők pszichéjére, mint például Kasztner Rezső meggyilkolása 1957-ben.⁹²

Végül – amint az interjúkból is kitűnik – az idő oldotta valamelyest a lelkek problémáját.⁹³ Az Osztrák–Magyar Monarchiában született, 1920-ban Palesztinába emigrált zsidó filozófus, Hugo Bergman rámutat a judaizmus egyik alapbölcsségére: „„Ne tegyél fel megválaszolhatatlan kérdéseket...” (1961, 147)

A holokauszt utáni zsidóság ezt a szemléletet követte. Ez volt a túlélés záloga. Bergman & Jospe (1961, p. 147) ugyancsak e helyütt idézi Judah Leib Magnes (1877–1948),

⁹² Dávid Katalin így ír visszaemlékezésében (2014, p. 76): „... itt kell hangot adnom annak a szomorúságnak és döbbenetnek, amit Kasztner izraeli perbefogása és rettenetes meggyilkolása hallatán éreztem. Vajon azok, akik ebben részesek voltak, átgondolták, mit jelentett ez a nagyszerű ember 1944-ben itt, Magyarországon?”

⁹³ Valamelyest, írom, hiszen saját nagyszüleimet én már idős emberekként ismerhettem meg (mindkét nagyanyámat Mengele többször is szelektálta), s biztosan állíthatom, sosem sikerült kiheverniük Auschwitz emlékét. Nirán (2014, p. 18) rendkívül plasztikusan érzékelteti (fotókkal illusztrálva) a nagyszülei kedélyállapotában a soá után beállt változást.

a Jeruzsálemi Héber Egyetem alapítója és első elnöke szavait: „A vallásos beállítódás tudná elhozni számunkra a békét...”

A gondolat realitássá vált: a túlélő zsidók számára valóban a vallásosság hozta el a megnyugvást. Jelentős ellentmondásról van szó, hiszen Ungvári Tamás professzor – a kor szak tanúja – kifejezetten úgy emlékszik: a visszatérő zsidók 99%-a többé nem akart zsidó lenni. Ennek ellenére maga Ungvári is újra templomba kezdett járni, és a zsidó gimnázium elvégzése után, már egyetemistaként, előírászerűen betartotta az ünnepeket, zsidó öntudattal élt.⁹⁴

III.2. A vallási élet változásai

A napi rendszeresség, a zsinagógai közösségbe tartozás, az „egy ívásúak” közelsége gyógyír volt a lélek sebeire. Ráadásul a zsinagógák falai között a zsidók viszonylag szabadon érezhették magukat a rákosista, majd a kádári diktatúra ellenére. Az imádkozási szokások nemcsak a szabadságot, de a demokráciát is jelentették az ötvenes-hatvanas években. Karp (1981, p. 266) így fogalmaz: „A zsinagóga mindig is demokratikus intézmény volt... Bárki, aki képes rá, lehet előimádkozó.”

Mégis, Kovács Tibor és mások szerint mindenki pontosan tudta, hogy valami visszafordíthatatlanul megváltozott a harmincas évekhez képest.

„Tudvalevő, hogy 1945 után vidéken, egy-két nagyobb várost kivéve, tulajdonképpen megszűnt a vallásos élet. Sokan feljöttek Budapestre. Ennek volt köszönhető, hogy még a sameszek is rabbinikus tudással rendelkeztek. Volt olyan, hogy bejött egy idősebb idegen férfi szombaton reggel a zsinagógába, megállt hátul, és ott imádkozott. Valahogy épp úgy alakult, hogy mindenki, aki Tórát tudott volna olvasni, elmaradt aznap a templomból. Kérdőn pillantottak az idegenre, aki szégyenlősen azt mondta, hogy sajnos, gyerekkora óta nem olvasott Tórát. Az unszolásukra végül odaállt, és folyékonyan olvasni kezdte a hetiszakaszt. A háború utáni első évtizedben még megestek ilyen csodák. De ezek már akkor is csodaszámba mentek. Sokáig kerestük-kutattuk, mi lehet az oka annak, hogy nem jönnek az emberek a zsinagógába, vagy elmaradnak. Bárki bármit mond, már az ötvenes években is előfordult, hogy gond volt a minjennel. Aztán én magam is elmaradtam. Olyan állásba kerültem, amelyben nagyon nem volt ajánlott a vallástartás. Emlékszem, egyszer egy amúgy vallásos zsidó barátomat épp egy nagy

⁹⁴ Ungvári Tamás szóbeli közlése.

ünnep idején jelölték ki egy pártrendezvény szónokának. Odament a rabbijához, és megkérdezte, hogy nagyon nagy vétek-e, ha Ros Hásónó helyett a pártrendezvényre kényszerül elmenni. *Ne kérdezz meg engem erről!* – válaszolta a rabbi. – *Ha megkérdezel, akkor azt kell felelnem, hogy igen, nagy vétek! Ha nem kérdezel meg, és nem tudok róla, akkor azt teszel, amit jónak látsz!* Hát, ilyen idők voltak...”

Idekívánczik Stern László lányának visszaemlékezése, aki rendkívül plasztikusan festette le egyik találkozásunk alkalmával, hogyan kényszerült kántor édesapja a vallási hivatás és a kommunista párt között választani. *(Lásd az V. fejezetben, a vele készült interjúban.)*

III.2.1. A zsinagóga mint egyetlen közösségformáló helyszín

A világháború után a zsidók fő, sőt talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy egyetlen rendszeres találkozóhelye a zsinagóga maradt, ahol a közös emlékek mellett a rítusok kovácsolták közösséggé a túlélőket. A *bét kneszet*ben hasonszörűekkel találkoztak, gondolatban-beszédben azt kapták, amit megszoktak, amire számítottak.

A zsinagógai lét megnyugvást adhatott a felzaklatott lelkű zsidóknak. Még a hitükben megrendültek is közelebb érezték magukat Istenhez, ha beléptek a templomba. Ahogy Martin Buber, az egzisztencialista filozófus (1962, p. 549) fogalmaz: „De az ember, ha megtanulja Istent szeretni, olyan valóságot tapasztal meg, amely túlszárnyalja a gondolatot.”

Az első világháborúban lehetőséget adtak a német katonáknak, hogy két könyv közül választhassanak, s a kiválasztott művet a harctérre vihessék magukkal. Az egyik a *Biblia* volt, a másik Nietzsche *Imígyen szóla Zarathustra* című munkája.

A hadászati vezetők ragaszkodtak az utóbbihoz. Az ő szempontjukból érthető, hiszen nem a vallásban voltak érdekeltek, hanem abban, hogy az embereik önfeláldozón harcoljanak a *Vaterland*ért. Ahogy kifejezték: nagyobb bátorság Isten nélkül kockáztatni a halált, mint Istennel. Ld. Fackenheim (1987, p. 182) Ha úgy tetszik, az európai kultúrkörben a vallás elvileg a béke záloga.

A II. világháború előtt némiképp az elvallástalanodás folyamata volt tapasztalható a zsidó férfiak körében. Mint Hyman (1989, p. 182) fogalmaz: „A a férfiakat illetően a közösségekben uralkodó, a társadalmi nemhez kötődő eszmények e szekularizálódása azt jelentette, hogy a zsidó férfiak a múlttal való radikálisabb szakítást éleik át, mint a nők. Otthonukban

átengedtek valamennyit feleségüknek a zsidó hagyomány közvetítőjének a szerepéből (összhangban a burzsoá ideológiával, amely szerint az otthon a nők birodalma).”

Főleg ezen a tendencián kellett változtatni a soá után. Újra kellett teremteni a zsidó életet, vissza kellett állítani a zsidóságtudat folytonosságát. A rabbik és a kántorok pontosan látták, hogy elsősorban a hagyományhű zsidó otthonok megteremtésében kell segédkezniük. Tudták, ahol nincs zsidó családi élet, ott zsidóság sincs. A vallásosság „újraindukálásában” mégis értelemszerűen a zsinagógai élet újraélesztését tekintették az origónak.

A háború után nem történt meg a félelmek, a traumák kibeszélése. A túlélők pszichéjét csakis a zsinagógai összetartozás-élmény gyógyíthatta. A numerus clausust, a nyilas rémuralmat, a deportálást átélők mentális defektusának tekintetében jórészt a közös vallási hagyományok, s leginkább a zsidó zenei hagyományok szolgálhattak gyógyírként. A soágeneráció elhúzódozó traumaélményében önazonosságának zálogává az emlékezet mellett a vallási tradíció lépett elő, amely leginkább az imádkozások zenekultúrájában volt megélhető.

III.2.2. Kántori másodvirágzás

A soá maga után vont egy új „műfajt”, amely 1944 előtt más jelentőséggel bírt, mint Auschwitz után: évenként számos helyszínen ismétlődő mártír-istentiszteletekre került sor, amely alkalmakkor magától értetődően kántorok recitálták a vonatkozó imákat.

Továbbá már 1945-ben elindult a vidéki fellépések szervezése: a kántorok – többnyire rabbikkal vagy judaista profeszorokkal, esetenként más közszereplőkkel, művészekkel együtt – rendszeres vendégei voltak a kisebb-nagyobb hitközségeknek.

Miközben egyre nőtt az igény a jó hangzású előimádkozókra, elenyésző volt a felkészült kántorok száma.⁹⁵ Kántorhiányról kell tehát beszélnünk idehaza (és Európa fővárosaiban), bár a problémát ekkor még sikerült megoldani vidéki kántoroknak a fővárosba szerződtetésével, esetleg egy-egy jobb hangú, imádkozni tudó hívő foglalkoztatásával.

⁹⁵ A háború előtt nagy nevet szerzett és a holokauszt elől idegenbe szerződött, vagy a holokauszt során életben maradt nagy magyarországi kántorok kivétel nélkül mind új hazát kerestek maguknak. A lengyel születésű Moshe Preis, a Kazinczy utcai templom egészen kivételes tehetségű ortodox kántora 1939-ben Manchesterbe szerződött (azokat a családtagjait, akik nem tartottak vele, egytől egyig megölték a soában.) Heisz Hermann korábbi budai főkántor a glasgow-i Langside Synagogue ünnepelt chazanja lett, eszében sem volt újra elfoglalni a Bocskay utcai zsinagóga kántorpozícióját. A talmudi recitálást, a haszid niggunt és a bravúrchazanutot bámulatosan ötvöző Herewith Bornstein Liverpoolban kapott szerződést (nemrég Londonban szót válthattam egy idős hölgygel, aki még emlékezett Bornstein ámulatba ejtő imádkozására). Különösen vidéken volt tragikus a kántorhelyzet. A kvalitásosabb előimádkozókat elvonzották a pesti kilék. Az *Új Élet*ben a negyvenes–ötvenes évek fordulóján minden egyes lapszámban olvashatunk kántorok számára meghirdetett állásokról. (15., 20., 21. ábra).

Közben Nyugaton lassan ismét beköszöntött a kántorsztárok kora. A 20. század első évtizedeiben a chazónesz egyszer már elhagyta a zsinagóga falait, és a leghíresebb világi előadóhelyeken kápráztatta el a zsinagógákba amúgy soha be nem térő, gyakran nem is zsidó közönséget. Rosenblatt, Koussevitzky vagy Sirota úgy járta a világot, mint az akkori nagy operasztaé, és ugyanolyan mesésen is kerestek.

A soá megtörte ugyan a kántorsztárok lendületét, ám az ötvenes évektől Nyugaton másodvirágzását élte a chazanut. A kiemelkedő tehetségű zsidó énekes stárok képesek voltak sportcsarnokokat, parkokat megtölteni közönséggel. Izrael büszkeségből, Amerika és Nyugat-Európa zsidósága identitáserősítés céljából hívta meg csillagászati összegért az ünnepelt kántorokat.⁹⁶

A szétszórásban élő zsidóság számának tragikus megcsappanásával még a korábbihoz képest is felértékelődött a chazan szerepe. Születésüktől a halálukig kísérték az embereket, beláttak a házak teteje alá. Ott voltak az újszülöttek bölcsőjénél, esküvőket és temetéseket celebráltak. Felkutatták, kinek mire van szüksége: meleg szóra, baráti segítségre, anyagi támogatásra. Ám paradox módon, valójában épp a Keleten tevékenykedő chazanok működtek tisztességes anyagi és erkölcsi elismerés hiányában. Legjobbjaik felbecsülhetetlen kultúraközvetítói és közösségszervezői szerepet játszottak a lokális zsidóságon belül, illetve a zsidóság és az adott ország többsége között, ám ez sem társadalmi, sem anyagi elismertségükben nem tükröződött.⁹⁷

A háború utáni évtizedekben működő kántorok igen szerény bérezési szisztéma szerint kaptak juttatást, sokuknak az előimádkozói hivatás mellett civil foglalkozásuk is volt, s csak a hatvanas évek második felétől engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy a – magasnak változatlanul nem mondható – kántori fizetésükből éljenek. (Sajnos a kántori bérezés Magyarországon ma is alacsonynak mondható, ezért ritka az igazán kvalifikált chazan hivatalba lépése, illetve aki teheti, csupán másodállásban gyakorolja a kántori hivatást.)

⁹⁶ A legnagyobbakat tenyerükön hordozták a dúsgazdag közösségek. Moshe Stern a világ leghíresebb zsinagógáinak felkérései között válogathatott, s végül egy visszautasíthatatlan anyagi ajánlat miatt Sao Paolóban kötött ki. Naftali Herstik a híres londoni Finchley Zsinagóga kántoraként bárhova leszerződhetett volna, végül Palm Beach, New York és a Jeruzsálemi Nagy Zsinagóga közül az utóbbit választotta (inkább érzelmi, mintsem anyagi megfontolásból). Shimon Farkas már 22 évesen Ausztrália legnagyobb ortodox templomában, a Sidney-i Központi Zsinagógában volt vezető kántor. Jakov Motzent évtizedeken át tejbenvajban fürdették Montreálban és Torontóban, csak hogy ne szerződjön el Kanadából. Dudu Fisher a Tel Aviv-i Nagy Zsinagóga után a New York-i Zsinagóga főkántora lett. Benzion Miller a neves brooklyni Beth El közösség kántoraként vívott ki magának tiszteletre méltó rangot a zsidó zene világában, Chaim Adler pedig ma is komoly pozícióban, a Jeruzsálemi Nagy Zsinagóga kántoraként örülhet tekintélyes évi apanázsának.

⁹⁷ Érdemes egy pillantást vetni az *Egyenlőség* című lap 1903. január 11-i számában található, a győri hitközség jubiláló főkántoráról szóló méltatásra. Szántó Adolf szerenádot, babérkoszorút, 500 korona tiszteletdíjat kapott. A háború után még a legnevesebb kántoraink sem részesültek soha hasonló elismerésben. (*Jubiláló főkántor*, p. 12)

III.2.3. A kántor helye a vallásban és a közösségben

Felvetődik a kérdés: egy vallásban, amelyben voltaképpen mindenre van áldás, szabály, törvény, valójában meddig terjedhet a kántor szakmai-emberi kompetenciája?

A kántoroknak a háború utáni évtizedekben rendkívül nehéz terepen kellett munkálkodniuk. A soá okozta pszichés sérülés generációkon át meghatározta a zsidóság gondolkodásmódját, világszemléletét.

Ugyanakkor a hagyományok, a kifejezések, a szokások és a zsidó sors ismerete meghatározó volt a háború utáni magyar zsidóság kollektív identitásában.

A magyar chazanok szívügyüknek tekintették az ifjúság megnyerését, minél kisebb korban való megismertetését a vallással, a hagyományokkal.

Az identitás kérdésének hermeneutikai megközelítése viszonylag kevésbé feldolgozott a szakirodalomban, különösen az élményalapúság tekintetében.

A zsidóság múltjának, jelenének és jövőjének elemzését, megértését, de mindenekelőtt elfogadását és azzal való azonosulásunkat különböző élményeink határozzák meg. Az „élmény” itt leíró értelemben értendő: az egyes személyek vagy közösségek által megélteteket-megtapasztaltakat jelenti. Az irodalmi és egyéb művészi alkotások az így értett élmény elevenségéből táplálkoznak. A soá-élmény művészi feldolgozása mindenekelőtt a megjeleníthetetlen-ábrázolhatatlan trauma feldolgozását jelenti.

Young (1988, p. 29) leszögezi: a soá-élményt mégis megjeleníteni szándékozó művek a feldolgozhatatlan trauma feloldásának kísérletei.

A Magyarország második világháborús szerepvállalásához és a német megszálláshoz kötődő, faji alapon történt üldöztetés a negyvenes évek végétől kezdve hosszú évtizedekig a tabuk sorába tartozott. A legtöbb tankönyv mindössze néhány sorban, felületesen számolt be a soáról. A kántorok közül azonban többen felismerték, hogy a soához fűződő emlékek, a felmérhetetlen veszteség ébren tartása elengedhetetlen. A történetek érzelmi átélése szükséges a felnövekvő nemzedék ellenálló képességének növekedéséhez, az elembertelenítő, kirekesztő eszmékkel szembeni védekezés kiépüléséhez. Titokban tehát, a maguk lehetőségein belül, igyekeztek tenni a múlt megismertetéséért.

Berne szerint egy gyermek öt-hatéves korára minden eldől. (Berne 2013, pp. 119–134). Alighanem a zsidósághoz való viszony is. Aztán következik az úgynevezett gyerekkori

amnézia, majd évekkel később az elfelejtett élménnyel az emlékezetbe idéződnek – ezek persze többnyire csak érzések.

A második világháborút követő periódusban azonban teljességgel megbénult a zsidó oktatás és nevelés, ami jelentősen meghatározta a 4–18 éves korosztály zsidó azonosságtudatának alakulását. A néhány évig tartó átmeneti felélénkülés után 1948-ban, a többi felekezeti iskolával egy időben, államosították az országban akkor létező és mintegy 13 000 tanulót érintő, közel negyven zsidó tanintézetet. A megmaradt zsidó iskolában az állami tanterv határozta meg az oktatás tartalmát, a tananyagot és az egyes tantárgyak heti óraszámát. A tantervben mindössze heti két vallástanóra szerepelt. A héber nyelv tanítása lehetetlen volt, az akkori államhatalom szerint ez cionizmusnak számított és úgymond sértette a Magyar Népköztársaság érdekeit. Az engedélyezett vallásoktatás keretein belül azonban különböző rejtett kísérletek folytak annak érdekében, hogy az eltérő korosztályokat különféleképpen közelebb hozzák a modern héber nyelv megismeréséhez.⁹⁸

Ám aki azt gondolja, hogy egy élemedettebb korú embernek nincs szüksége újra és újra különleges, csak a zsinagógában átélhető élményekre, az téved. Nem egy hívőt például az öröme megosztásának, vagy épp a vigasztalás élményének igénye hoz el a zsinagógába.

Kutatásom során tapasztalnom kellett, hogy a magyar kántorok többsége ösztönösen érezte, milyen, az imádkozástól idegen területeken kell még helytállnia. Iskolai felkészítés nélkül is tudták, hogy a hívők tanácsokat is várnak tőlük, megerősítést, lelki támogatást, esetleg néhány fontos szót egy komoly krízis közepette. Gyakran ennyi is komoly segítséget jelenthetett a traumafeldolgozásban. Az intenzív kántori jelenlét és a zsinagóga jól ismert közege, az együttlét, a közös imádkozás, az összetartozás érzésének élménye erősítette meg a krízisbe érintett személyt abban, hogy alakítója legyen a saját sorsának. Ezek az élmények biztosították neki a hitet a túléléshez. S ezek az élmények tették az „újrakezdő” zsidókat a közösségek teljes értékű tagjaivá.

David Teutsch rabbi generációk sorát gazdagította az ideális zsidó közösségi vezetőt bemutató, irányadó könyveivel. A spirituális közösségről szóló könyvének a vezetői tulajdonságokat elemző részében így fogalmaz (2006, p. 49): „Sokféle indítatásból – spirituális és erkölcsi útmutatásért, vigaszért, a közösségszervezéssel kapcsolatos útmutatásért – fordulnak emberek a vezetőikhez, de talán a legfontosabb mozgató a szeretet.”

⁹⁸ Ennek a célnak az eléréséhez a legrövidebb útnak a modern héber nyelven való éneklés bizonyult. A zsidó gimnázium énektanárai, dr. Soltész Elekné, majd később Lisznyai Mária, aki a Dohány utcai zsinagóga orgonistája volt abban az időben is, az énekórákon inkább a zsidó liturgia dallamait tanította a zeneirodalom legismertebb darabjainak oktatása mellett, ám ezt is csak addig teheték a pedagógusok, amíg 1967-ben Magyarország hivatalosan is meg nem szakította Izrael Államával a diplomáciai kapcsolatot.

A későbbiekben pedig így fogalmaz (p. 170): „Zsidó vezetőnek lenni (s nem csupán vezetőnek egy zsidó közösségben vagy származás tekintetében zsidó vezetőnek lenni) annyit tesz, mint *Mensch*ként cselekedni.

Annyit tesz, mint zsidó erények és értékek jegyében irányítani (közéjük tartozik a személyes integritás, a bátorság, az alázat, a kedvesség és az empátia.”

Fontos kiemelnünk a *vigasz* szót. Erre volt a legnagyobb szüksége egy háború tépázta ország mélyen megsebzett kisebbségének. Nagy ellentmondást szült azonban, hogy – bár egy közösség traumatikus sérelmeit mindenekelőtt a traumával kapcsolatos őszinte beszélgetés gyógyíthatja – a háború utáni éveket az elhallgatás jellemezte. Csak másfél évtized után, a hatvanas évektől kezdve jelent meg a köz számára is – mindenekelőtt szépirodalmi munkákban – a magyarországi zsidók kiirtásának története, noha az alapos és higgadt eszmecsere tulajdonképpen hatvan éve várat magára. Nógrádi Gábor (2014) így számol be tapasztalatairól: „Annak néztem utána, hogy 1949–1956 között hány könyv címe vagy tárgya tartalmazza a következő szavakat a Szabó Ervin Könyvtár katalógusa szerint: Auschwitz, zsidó, láger, deportálás. Gondolom, kutatásom végeredménye kitalálható. Végezetül már csak egyetlen kérdésem van: vajon ma milyen témákat fojtunk el? Melyik traumát nem tudjuk feldolgozni? Ha ezt megtaláljuk és kimondjuk, már el is indulunk az úton, amelyen megszabadulhatunk a nyomasztó titoktól.”

Bibó (1982) és pl. a Medián jelentése (2014) ugyancsak többször utal arra tanulmányai-ban, hogy a háború utáni magyar társadalom képtelen volt a felelősség kérdésének korrekt megtárgyalására és a múlttal való őszinte szembenézésre. Közvetlenül a háború után mindenki, akire a gyanú árnyéka vetült, igyekezett papírokat-igazolásokat beszerezni, hogy tisztázza magát.⁹⁹ Ám ez az időszak hamar elmúlt, és alapos eszmecsereére sosem került sor a múlt tisztázása érdekében.

Az ötvenes évek zsidósága már kulturális igényeinek is csak szigorúan szeparált keretek között hódolhatott, ezt a célt a Goldmark Teremre és a Hollán Ernő utcai kultúrteremre korlátozódó, kifejezetten zsidó színezetű előadóművészeti élet szolgálta (amely kísértetiesen emlékeztet a negyvenes években akadályok közé szorított, a színpadokról és a filmvászonról leparancsolt zsidó művészek fémjelezte kulturális jelenlétre).

⁹⁹ Friedmann (2010. p. 86) ír Szalai Pálról, aki egykori nyilas ifjúsági vezetőként 1937-ben a nyilasper egyik vádlottja volt. Később, 1944-ben Szalasi visszahívta, és vezető pozícióba helyezte. Hanem Szalai – rendőrségi összekötőként – kész volt Walenberg zsidómentő munkáját segíteni. Amikor 1945 után bíróság elé került nyilasműltja miatt, Rózsahegyi Kálmán és mások igazolására volt szüksége ahhoz, hogy elkerülje a felelősségre vonást. Akkoriban nagy keletje volt az efféle igazolásoknak. Ld. *Függelék*.

Művészi jelenlétük mellett a posztholokauszt éra kántorainak természetesen saját lelki erejükkel, életvezetésükkel is példát kellett mutatniuk. Bradley Shavit Artson rabbi megfogalmazása szerint (2006, p. 82): „..... az embereknek szükségük van arra, hogy lássák mások élő példáját, akik egy-két lépéssel előttük járnak a spiritualitás útján... A mentorok kínálják ezt az élő példát.”

Mentálisan és intellektuálisan is fel kellett nőniük a vallás „újraélesztésének” emberpróbáló feladatához. A haláltáborokból visszatérőknek és a gettókban felszabadultaknak nemcsak szeretteik elvesztését kellett feldolgozniuk, de azzal is szembesülniük kellett, hogy az antiszemitizmus a holokauszt ellenére sem szűnt meg a magyar társadalom egyes csoportjaiban (noha már nem éltek az olyan évszázados sztereotípiák, mint a vérvád, az ostyagyalázás vagy a kútmérgezés) – ld. Katzenelson (2014, p. 71).

A háború előtt nem volt kérdés, hogy valaki vallási okokból jár-e a zsinagógába. A háború után a vallásos érzet és a vallási-kulturális gyakorlat többé nem korrelált. A szokások megtartása többé nem feltételezett hitet.

A valóban hívők tisztában voltak vele, hogy kisebbségbe kerültek, a vallásosság kérdése azonban nem került napirendre. Az elhallgatás a kisebbségi viselkedésstratégia részévé vált, a sorsközösség hittől függetlenül homogénné tette a zsidóságot, erősítette a zsidó önazonosság érzetét.

A közösségtudat erősítését különféle, a kántorok által (is) generált élmények segítették. A chazanok oroszlánrészt vállaltak a hitközségi újságok szerkesztésében (az olvasás, az információszerzés élménye), a hitközségi vacsorák megszervezésében (a közös étkezés rituáléja és a kulináris élvezetek élménye), kisebb koncertek elővezetésében (zenei élmény), esetleg kirándulások, előadások szervezésében (közösségi kulturális élmények).

A közösségszervezés része volt az adatbázis-készítés is. Mivel a különböző hitéleti papírok jelentős része a háború martaléka lett, ezért újra el kellett készíteni a név- és címlistákat, formanyomtatványokat, imarendeket. Ezen a téren ugyancsak pótolhatatlan értékű munkát végeztek a kántorok.

Az antiszemitizmus az ötvenes években is folytonos fenyegetés volt, minden társadalmi feszültség felébreszthette, erősíthette. Folyton fenyegetett, de lehetett védekezni ellene.

Részben a kántorokra hárult a társadalmi feszültségek csökkentésében való részvétel, a párbeszéd, az információáramoltatás. Tudunk olyan kántorról, aki hét közben a falvakat

járta, hogy a holokausztról meséljen az arról keveset vagy semmit sem tudó vidéki magyarságnak.

Ha úgy tetszik, a posztholokauszt éra kántora bizonyos értelemben diplomata volt. Valása diplomatája. Mennie kellett, vinnie és mutatnia népe tradícióit. Már amíg tehetette: a negyvenes évek végén a kántorok körül is elfogyott a levegő, s kényszerűen vissza kellett húzódnuk a zsinagógájuk falai közé.

III.2.4. Kántorképzés a soá után

A „diplomatalét” persze újszerű volt a kántoroknak, ahogy a lélegkondozást sem tanította nekik senki. A háború után működő kántorok többsége még a húszas–harmincas években készült fel hivatására, s akkoriban nem volt égető szükség arra, hogy a kántorok az efféle, imádkozástól távoli életterületeken is helytálljanak. Magyarországon egyetlen intézményben, a Rabbiképző Intézetben¹⁰⁰ képeztek kántorokat. E képzés a világháború előtt erősen tudományos irányultságú volt, a háború után pedig teljességgel gyakorlat-orientált képzést kaptak az intézményben tanulók. Mint szó esett róla, számos előimádkozó lelte halálát a gázkamrákban, így az újrakezdés éveiben kántorhiány mutatkozott, s e hiányt igyekezett a Rabbiszeminárium gyorsan enyhíteni.¹⁰¹

Nem voltak többé vidéken sem Pestre szerződthető kántorok, mint közvetlenül a háború után, az előimádkozni tudók zöme pedig ehagyta az országot az 1945 és 1949 között eltávozó negyvenezer, vagy az 1949 októberében – egy magyar–izraeli egyezmény alapján – alijázó háromezer zsidóval együtt.¹⁰²

Nem lehetett tovább halogatni a kántorképzést. Az *Új Élet* öles címmel adta hírül 1949. augusztus 18-i számának 5. oldalán: „Hitoktató- és kántorképzővel bővül a Rabbiképző Intézet”. A Stöckler elnök által felvázolt tervek szerint a kántori szak mellett az elő-

¹⁰⁰ A világ legrégebbi, 1877-ben alapított, a századelőn nemzetközi hírré szert tett rabbiképző intézménye 1944-ben deportálás előtti gyűjtőhelyként funkcionált (az első, 1944. március 19-én, Budapesten létrehozott lágerként 20 000 ember számára volt átmenőállomás a halál felé), majd Budapest felszabadulását követően, 1945. március 22-én újra megnyitotta kapuit, harmincnégy hallgatóval. A bécsi, a két berlini és a boroszlói testvérintézetek megszűnésével a Bérkocsis utcai intézmény maradt Kelet-Európa egyetlen rabbiképző intézete. Ám az államilag szabályozott vallási élet megkövetelte, hogy a kommunista ideológia szellemében állítsák össze a tankövetelményt. A rabbiposztok betöltéséről is a vallási minisztérium döntött. 1999-ben, az Országos Rabbiképző Intézet átalakulásával jött létre az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem.

¹⁰¹ Nemcsak előimádkozókban mutatkozott hiány, de tanárokból is. A pesti Rabbiképző Intézet újjáépítésének és újraindításának vezéregyénisége (és több mint harminc évig igazgatója), Scheiber Sándor emberfeletti munkát végzett. Erre a nem mindennapi teljesítményre ő maga így emlékezett 1983. július 12-én, 70. születésnapján elmondott beszédében: „Akik nálam különbek voltak, nem jöttek vissza, vagy elhagytak. Így egy tragikus korszakban magamnak kellett újjáépíteni a Rabbiképző Intézetet.” (1994. p. 427).

¹⁰² Ebben az időszakban zártak be több zsinagógát is, köztük a világszinten is egyedülálló szépségű Rumbach utcai zsinagógát – a hivatalos indoklás szerint életveszélyes állapotuk miatt, valójában azonban a 1956-os kivándorlási hullám következtében több zsinagóga egyszerűen kiüresedett. (ld. „Csodavártán”).

imádkozó-metsző képzést¹⁰³ is be kívánták indítani, ez utóbbi végül terv maradt. Ugyancsak Stöckler Lajos nyilatkozata szerint a képzéssel elsősorban a kisebb vidéki hitközségek nehézségein óhajtottak segíteni, ám ez egyrészt már eleve álságosnak tűnhetett, lévén immáron Budapesten is megmutatkoztak a képzett kántorok hiányából adódó problémák. Másrészt az élet átírta Stöcklerék forgatókönyvét: messze nem jelentkezett annyi és olyan kvalitású jelölt, hogy az megoldást kínált volna a problémára. Kétségtelen azonban, hogy ha a hitközségi vezetők legalább enyhíteni szerettek volna a gondokon, előre kellett menekülniük.

A nagy múltú Rabbiképző Intézet a háború után a teológiai főiskolai tagozat mellett megnyitotta pedagógiai tagozatát, ehhez az egységhez kapcsolódott az új hitoktató- és kántorképző tagozat.¹⁰⁴

A tagozat tantervét úgy alakították ki, hogy a hallgatók egyszerre szerezhessenek kántori és hitoktatói képesítést. A napközben dolgozók számára esti tanfolyamokat kívántak indítani, kimondatlanul is elsősorban azok számára, akik egyelőre hivatalos képesítés nélkül töltötték be különböző hitközségi funkciókat.

Hogy még vonzóbbá tegyék a képzést, kibővítették a Rabbiképző Intézet internátusát, így a rabbiképzésen részt vevő hallgatókhoz hasonlóan a kántorhallgatók is díjtalan kollégiumi elhelyezést és menzai ellátást kaphattak, sőt jó tanulmányi eredmények esetén ösztöndíjért folyamodhattak. A felvételt nem kötötték korhatárhoz. Már csak az volt a kérdés, sikerül-e felkelteni az alkalmas érdeklődők figyelmét.

Mind Doff Imre főkántor, mind dr. Kardos Péter főrabbi-főkántor visszaemlékezéséből az derül ki, hogy a figyelemfelkeltés nem sikerült maradéktalanul. A tények is ezt bizonyítják: egyetlen olyan kántor sem került ki az 1951-ben indított és 1956-ban befagyasztott kántorképzésből, aki később figyelemre méltó kántori teljesítményt mondhatott volna magáénak. S az is sokat eláruló tény, hogy – lánya elmondása alapján – Stern László, az ezüstkori nagy kántora (az otthonról hozott liturgiai tradíciók mellett) valójában az aranykor nagyságaitól, Rosenblattól, Koussevitzkytól, azaz lemezről leste el

¹⁰³ Még éltek a régi reflexek: a háború előtt – különösen a vidéki hitközségekben – a kántornak az imádkozás mellett más, például sacheri feladatoknak is meg kellett felelnie. (E sorok szerzőjének ükapja, Sólem Perlmutter, 1833-tól 1893-ig élt Makón, s túl azon, hogy nagynevű Talmud-tudós hírében állt, ő volt egy személyben Makó város sajhesze és kántora – igaz, csak nagyünnepeken állt az omedhez imádkozni.) Az „álláshalmozással” kapcsolatos elvárás hamarosan utopisztikussá vált: egyrészt lassan egészen minimálisra csökkent a kereslet a kasrut szabályait megtartva, metsző által levágott (és rabbinikusan jóváhagyott) húsról. Másrészt örülni kellett, ha a kántori tanulmányokba kezdő, többnyire nulláról induló delikvenszek egyáltalán megbirkóztak az irtózatossá válnak. (Lásd a 21. ábrát: Pécsen először úgy adnak fel hirdetést az *Új Élet*ben kántorpozícióra, hogy irodai munkát is elvárnak. A következő lapszámban – feltételezhetően a reakciókat figyelembe véve – már eltekintenek az irodai munkától...).

¹⁰⁴ Korábban a Rabbiképző Intézeten kívül az 1857-ben létesített Országos Izraelita Tanítóképző Intézet is képesített kántorokat, ám az intézmény megszűnésével teljes egészében a Rabbiképzőre hárult a feladat.

a cházónesz mesterfogásait, mert nem nagyon volt már Magyarországon olyan kántor, aki ezeket élőben megmutathatta volna neki.

Hogy a szóban forgó, nem egészen öt esztendőben az intézményi tanulás keretei között nem sikerült nagy formátumú kántort adni a magyarországi zsidóságnak, az feltehetően nem a tanári gárdán, s nem is az intézmény szakanyagi ellátottságán múlott¹⁰⁵ (bár a kor megkövetelte liturgiai zenei források mennyisége és minősége – a tagozat indításakor – erősen limitáltak volt mondható), hiszen a kor legjobbjai tanították a kántori alapismeretekre a hallgatókat, s ha csak fejben is, de a teljes magyarországi nuszach birtokában voltak.

Tehetséget azonban csak a Teremtő adhat.

A kántorképzés időigénye egy chazannak készülő diák esetén legalább öt-hat évnyi hangképzés, s minimálisan ennyi idő a liturgiában és a vallástudományban való elmélyülésre. Ideális esetben tehát az 1951 és az 1956 közötti öt esztendőben hang- és liturgiai értelemben „késszé érhetett volna” néhány kántornövendék. Bizonyos helyzetekre azonban a hallgatók nem kaptak, s talán nem is kaphattak útmutatást. Ilyen például, hogy miképpen bánjon egy közösség kántora a gyászolókkal vagy egy haldoklóval. Hogyan segítsen aztán egy hitsorsosának, ha az – a rabbi távollétében – őt keresi meg egy komoly, nagy horderejű problémájával.

Az amúgy rendkívül magas színvonalú Rabbiszemináriumban – a tudományos elmélyülés és az imádkozás napi gyakorlatának tökéletes elsajátítása mellett – nem volt napirenden a mentálhigiénés, illetve a közösségszervezői képzés.¹⁰⁶ Ehhez tehát vagy született affinitása volt egy-egy kántornak, vagy nehezen boldogult.

„S beverem őt, mint szeget erős helyre, és leszen dicsőséges székül az ő atyja házának” – szól a Teremtő Jesajánál.¹⁰⁷ Nincs ennél jobb hasonlat a háború utáni évtizedek kántorára sem: erős szegnek kellett lennie, hit és emberség terén egyaránt.

III.2.5. Viszonyok és pozíciók

Miként a magyarországi zsidó családok java részének esetében, a történelem a kántorok, előimádkozók tekintetében is jelentős mértékben meghíúsította a kutathatóságot: a több-

¹⁰⁵ Az Országos Rabbiképző Intézet negyvenezer kötetes könyvtárában tizenkét ősnymtatvány és számos középkori héber kézirat volt fellelhető, csak épp zenei téren volt kissé szegényes a kínálat.

¹⁰⁶ Kardos Péter főrabbi szóbeli közlése.

¹⁰⁷ וְתַעֲשֶׂהוּ יְהוָה בְּמִקְלָמוֹ וְהָיָה לְכֶסֶף קֶבֶד לְבֵית אֲבִיו

szöri otthon-, sőt hazaváltások, a gyakori elvándorlások nemcsak az ősi családi iratok számának megcsappanását eredményezték, de a főbb életesemények dokumentálását is lehetetlenné tették.¹⁰⁸

Az ötvenes–hatvanas évek kántorainak egymáshoz való viszonyáról például csak visszaemlékezésekből tudhatunk. Kerekes főkantor a vele készült beszélgetésben utal rá, hogy a kor chazanjai nem voltak épp barátok. Stern László lánya, Judit is úgy emlékezett, hogy míg 1956 előtt összejárt és barátkozott az akkori kántorgarnitúra, a forradalom után megfagyott a levegő.

Doff Imre (z”l) elmondta, hogy amikor Lóránd Márton – nagyjából a disszidálása után tíz esztendővel – visszalátogatott Magyarországra, egyetlen kantor sem engedte meg neki, hogy a közösségében imádkozzon (még Kovács sem a Dohány utcában, aki pedig Lórándtól tanulta, amit tudott). Akkor is, és néhány évvel később, következő látogatásakor is csak Doff engedte át neki az omedet a Frankel zsinagógában.¹⁰⁹

A kántorok rivalizálása igen kényes téma. Sértődések sora kísérte a soá utáni évtized chazanpályáit, s jó eséllyel csak azért nem fokozódott nyílt háborúskodásig bizonyos kántorok ellenszenve, mert a politika örökösen „rendett tett” közöttük.

Érdemes megvizsgálnunk például, hogy 1956 miképpen forgatta fel a pesti kántortársadalmat (vidéki kántortársadalomról ebben az időben már eufemizmus volna beszélnünk). E kérdésre a legpontosabban az 1950. januári és az 1957. szeptemberi kántor-előimádkozói névsor adja meg a választ (forrás: MZSML C/239), amelyet kibővítettem néhány olyan személy nevével, akikről más helyütt esik szó a disszertációban.

Az első igazi jelentős (háromórás!) magyarországi kántorkoncertre többen is meghívást kaptak közülük. Ezt 1952. augusztus 3-án rendezték a Dohány utcai zsinagógában, és a teljes bevételt a zsidó szeretetotthonok javára ajánlották fel. A forró nyári vasárnap ellenére zsúfolásig megtelt a világ második legnagyobb zsidó temploma, és – ahogy

¹⁰⁸ Ha mégis bejegyzésre kerültek a születések, az esküvők, vagy csoda folytán megmaradtak a régi bizonyítványok, azok később többnyire a pogromok vagy a holokauszt áldozataivá váltak. Ahogy Toronyi Zsuzsannától, a Magyar Zsidó Levéltár igazgatójától tudhatjuk, az 1944 előtti időszak tekintetében a zsidó egyházi anyakönyvezés ma kutatható része pusztán töredéke az egykori iratmennységnek. Toronyi Zsuzsa szóbeli közlése alapján. Szerencsés esetben maradhatott néhány nyom, amelyen a genealógiája feltérképezésére kész kutató elindulhat a múlt felé: egy régi levél, egy tanulmány, netán egy anyakönyvi adat valamelyik elcsatolt kis község irattárában. A szakemberek szerint aki négy generációra vissza tudja vezetni a családfáját, az elégedett lehet.

¹⁰⁹ Doff helyzete persze, saját véleménye szerint, más volt. Rá sosem voltak féltékenyek a kántorok, mert hangilag nem versemezhetett velük. Talán éppen ezért sosem fogadta be igazán a kántortársadalom (noha a tudása egyedülálló volt a chazanok között). Emellett Doff a példaképének tartotta Lórándot, s ebből sosem csinált titkot. Néhányan meg is rótták érte, hogy nem egy magához hasonló, úgynevezett fin der hájm chazanért rajongott, amilyen például a magas, vékony hangú Klein Miklós, Vándor vagy Schnürmacher volt, akik otthonról hozták a kántorművészet csínját-bínját. De Doff, operarajongóként Sternmannal szemben is mindig az operaiabb, a kortársai által pléhhangúnak becézett Lóránd művészetének volt az elkötelezettje.

a korabeli sajtó tudósít – „a nemes versengés keretében felvonult majdnem valamennyi templomunk főkántora és kántora...” (Templomi hangverseny, 1952). Néhány sorral lejjebb azt olvashatjuk, hogy a koncerten fellépő, Lisznyai-Szabó Gábor által orgonán kísért Ábrahámson Manó, Holczer Tibor, Slomovits Herman, Schnürmacher Zoltán, Karvaly László, Sirota Sándor, Blaszc Zsigmond, Stern László, Klein Miklós és Vándor Jenő részvételével „együtt volt a budapesti kántorok olyan kara, amely pompás képességeinek és sokrétű tudásának birtokában tökéletesen szólaltatta meg – a műsor csoportosítása szerint – a hétköznapiak, a szombat, a zarándokünnep és a bűnbánó főünnep örökszerű melódiáit... ennek bűgő hangjai kísérték az utcára tóduló, zsolozsmás énekkel telített lelkű, megragadt tömeget...”.

Két név hiányzik a sorból: Lóránd Mártoné és Feleki Rezsőé. Feleki ekkor még klasszikus énekművészként és énekmesterként működött, 1953-ban hívta meg Scheiber Sándor a Rabbiképző Intézet zsinagógájának kántori posztjára. Lóránd pedig Pécsen imádkozott elő, s csak négy év múlva, 1956-ban foglalta el a Hegedűs Gyula utcai (volt Csáky utcai) zsinagógában a külföldre távozó chazan, az 1952-es Dohány utcai koncerten nagy sikert arató Blaszc Zsigmond helyét. (Frojimovics & Schweitzer, 1994, i.sz. 1003284).

Az 1957-es hasábról kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy

- a töredékeiben fellelt 1955-ös listához képest számos körzetben egyszerűen megszűnt a rendszeres imádkozás, így a rabbinikus és kántori jelenlét is: Újpest, Belvárosi körzet, VII. Belső körzet, Áhávász Réim, Kőbányai körzet, Kispesti körzet (onnan kerül Groszman Miksa a Dózsa György útra), Pesterzsébet, Rákosszentmihály, VI. Belső körzet (onnan kerül Gotschall Jakab a Hunyadi térre);
- az 1950-es listán található kántorok közül a forradalom idején kivándorolt a Páva utcai zsinagóga chazanja, Karvaly László, továbbá Blaszc Zsigmond a Hegedűs Gyula utcából, Slomovits Herman a Bethlen térről, és a lágymányosi Vándor Jenő;¹¹⁰
- a kántorok – Ábrahámson Manó kivételével – rosszabbul kerestek az 1957-es magyarországi átlagfizetésnél (1950 forint), s havi apanázsuk csak a hitfelekezeti támogatással¹¹¹ együtt ért annak közelébe vagy haladta meg azt (lásd az 1957. júniusi fizetési listát a *Függelékben*);
- 1957 szeptemberében elnöki utasításra béremelést hajtottak végre a Síp utcában, illetve bérátrendezést fogantatosítottak: akadt, akinek a fizetése ugyan valamiképp csökkent, de tekintélyes hitfelekezeti támogatást kezdett kapni (például Lisznyai a Dohány utcában).

¹¹⁰ 1956-ban hagyta el az országot a neves pécsi kántor, Blau Lajos, nem sokkal később pedig Kohn Jenő is disszidált Óbudáról. (Kardos Péter főrabbi előszóbeli közlése.).

¹¹¹ Hitfelekezeti támogatás (ma hitéleti támogatás) az a pluszjáradék, amit – hivatalosan – a kóserági és egyéb chalachikus előírások betartásával keletkező pluszköltségek finanszírozásának megtámogatása okán folyósít a hitközség.

Kutatásaim során sikerült egy tíz évvel későbbi, belső személyzeti anyaghoz is hozzájutnom (forrás: MZSML C/239.). A hatvanas évek közepe már az az időszak, amikor végképp elfogyni látszik a hitélet, s a vallási vezetők igyekeznek mindent bevetni, hogy valamiféleképpen életben tartsák a zsidó vallási és közéletet (jól példázza ezt például az 1968-as, Talmud-Tóra versennyel kapcsolatos értesítés – 72. ábra).

Zsinagógák	1950	1957
Sasz Chevra	Eisenberg Izrael	Eisenberg Izrael (hivatali segéd), Róth Jenő (szertartási alkalmazott)
Buda (Kunfi Zsigmond utca)	Sirota Sándor	Sirota Sándor (főkántor), Sándor Ernő (kántor, baromfimesztő) Ickovits Mór (előimádkozó)
Óbuda		Kohn Jenő (kántor)
Páva utca	Tennenbaum Dávid majd ez év második felétől Karvaly László	Tordai Zsigmond (kántor)
Rumbach utca	Klein Miklós	Klein Miklós (kántor)
Bosnyák tér (Zugló)	Farkas Emil	Katz Izrael (kántor) Lefkovics József (előimádkozó)
Kazinczy utca	Fisch József	
Dohány utca	Ábrahámson Manó	Ábrahámson Manó (főkántor)
Újpest	Stern József	
Dózsa György utca	Slomovics Hermann	Groszmann Miksa (kántor)
Csáky (Hegedűs Gy.) utca	Blasz Zsigmond	Lóránd Márton (kántor)
Lágymányos	Friedmann Dávid majd Vándor Jenő	
Kőbánya	Fábián László, Löwingwer Miklós (másodkántor)	
Kispest – Lőrinc – Pesterzsébet	Garamvölgyi József	
Rákosszentmihály – Rákospalotai körzet	Holzer Tibor	Mechlovits Bernát (előimádkozó)
Bethlen tér	Szirmai (Schnürmacher) Zoltán, Kollmann Béla (másodkántor)	Berger Jenő (kántor) Kesztenbaum Nándor (előimádkozó, metsző)
Nagyfuvaros utca	Stern László	Stern László (kántor)
Vasvári utca		Weisz Menyhárt (előimádkozó, pénzeszedő)
Hunyadi tér		Friedman Miklós (kántor) Gottschall Jakab (karvezető)

III.3. Liturgiai aspektus

Különböző korszakokban különböző feladatai vannak a vallási vezetőknek (ahogy minden értelmiséginek, művésznek, politikusnak). A háború utáni évek, évtizedek kántorai átlátták, hogy nem ragaszkodhatnak mereven a száz, kétszáz, vagy ezer évvel korábbi tradíciókhoz, különben még azt a kisszámú, egészségileg megroggyant hívői garnitúrát is elveszítik, akik, túlélvén a szörnyűségeket, vállalták a vallási életet.

Vajon mi volt a helyzet a kántorok igazi közegeivel, a konkrét vallási zenéből és szövegből szőtt szöveggel, a liturgiával? Vajon a chazanokkal együtt a zsidó liturgia is egy fajta „élő szövetként” alkalmazkodott az adott kor körülményeihez?

A visszaemlékezések szerint két gondolkodásmód ütközött folyamatosan.

Az egyik a végletekig ragaszkodott a régi dallamokhoz, a kántori megszólalások tradicionális sűrűségéhez és melódiavilágához, úgy tartván, hogy tulajdonképpen ez a zsidóság esszenciája, ettől maradhat meg a zsidóság („Nem a zsidóság tartja meg a szombatot, hanem a szombat a zsidóságot”).

A másik vélemény szerint neki kellett látni az apróbb reformoknak, s mivel megindult az elvilágiasodás, az is belefér mondjuk egy kabbalat sabbatba, hogy egy-egy zsoltár esetleg egy ismert világi dallamon, mondjuk egy operai melódián vagy egy könnyűzenei sláger dallamán hangozzék fel.

Ha ma bemegyünk különböző budapesti zsinagógákba, azt tapasztalhatjuk, hogy bár a menet, a dallamok stb. zömmel megegyeznek, akadnak azonban liturgiai elemek, amelyek bizony eltérő minhágot és nuszachot produkálnak.

Mégis, a zsidók számára a világháború utáni évtizedekben rendkívüli biztonságot jelentett, hogy a legtöbb zsinagógában ismerős dallamokkal és imarenddel találkozhattak. A holokauszt utáni magyarországi zsidó közösség öndefiníciójában a legmeghatározóbb elemnek a zenei minhág, azaz a helyi imadallamok és imádkozási szokások összessége tekinthető.

III.3.1. *Ima és dallam*

A Szentély i.e. 587-ben való lerombolását követő időszakban, a szétszórattatást követően új liturgiát kellett kialakítani, és ebben a gyász, mely a Szentély lerombolását követte, nem engedte meg a „vigasságokat”. A hangszerek használatát, a vokális éneklés magas színvonalú művelését nem engedélyezték a közösségek vezetői, így hosszú időn keresztül csak a pusztá szövegmondás létezett a liturgiában. Majd az idő múlásával lassan megjelent az imák dallamosabb előadása, ám a rabbik még sokáig tiltották a befogadó népek zenei motívumait, a világi dallamok megjelenését a zsinagóga falai között.

Őseink első évezredeinek konkrét dallamairól nincs tudomásunk, csupán szentirati feljegyzéseket olvashatunk a hangszerekről, a zenetanításról és a dalszövegekről (holott a Tórától Flaviusig pazar dokumentumanyag tanúsítja, hogy már Ábrahám idejében énekekkel, zenével hirdették a hívek a Mindenható dicsőségét¹¹²). Mire a Krónikák könyveihez érünk (1Krón 15,17), a fénykorát (i.e. 1020–922) élő ókori államban már a nép mindennapi életéhez tartozik a zene, sőt Salamon és Dávid király országában kiemelt helye lesz a muzsikának: pontos itinerárium alapján folyik a hangszeres képzés, a zsol-tárok megszólaltatása, az előadói apparátus összeállítása, s majdan a szentélyi imádkozás zenei szolgálata is. Dallamfeljegyzések azonban továbbra sem állnak rendelkezésünkre, ezért csak elképzelni tudjuk, hogy melódiavilágát tekintve milyen lehetett egy ókori imádkozás, és a XII. századig kell várni, hogy megjelenjenek az első (középkori kottafejekkel) lejegyzett zsidó dallamok (Barnavi, 1992).

A 19. század második felének liturgikus megújulási mozgalmak mind a vallási vezetők működési területén, mind az istentiszteletek formai levezetésének és zenei repertoárjának tekintetében jelentős változásokat hoztak magukkal.

Megjelentek a környező népek jellegzetes népi hangzásai az imákat közvetítő dallamok között;¹¹³ az anyanemzetek melódiáinak hangzásvilága a liturgia szerves részévé vált.¹¹⁴ Ugyanakkor, bár a zsidóság írásbelisége jól ismert, a zene rögzítésére alkalmas zenei lejegyzési forma nem alakult ki. Mivel nincs kotta, a dallamok sem ismertek. A Tóra

¹¹² A Tóra legkorábbi, zenével és hangszerekkel kapcsolatos utalása az 1Mózes 4:21-es szakaszban található, Flavius pedig a Vörös-tengeren való átkelés miatti örömnep kapcsán rögzít először zenei emlékeket (II. 16).

¹¹³ Példaként említhetjük a magyar-zsidó népdalként ismert *Szól a kakas már* és a *Sírnak, rinak a bárányok* kezdetű népdalt, melyeket gyakran lehet hallani az imádkozásba szöve.

¹¹⁴ Martin Buber szerint a zsidóság történetének egyedisége abban áll, hogy egyszerre volt vallásos és nemzeti közösség. (Különösen a *házkálá* idején érdekes Buber felvetése a vallási és a nemzeti összetart(oz)ás tekintetében. Ugyanakkor Magyarországon sohasem volt önálló kisebbségi kultúrája, noha eltagadhatatlan az a grandiózus értéktöbblet, amit a zsidóság az évszázadok során a magyar nemzeti kultúrához adott (csak egy példa: a tizenhat magyar Nobel-díjas közül tizenegy zsidó származású).

szövege fölött apró jelek vannak (ezek az ún. negina jelek), azok értelmezése azonban nem egyértelmű.¹¹⁵

A kántori hivatás mára egészen kivételes fontosságot nyert mind az előimádkozói szolgálat, mind a zenei nevelői szerep és a közösségi aktivitás szervezése terén.

Ahogy korunk egyik vezető kántora, Simon Cohen néhány éve, magyarországi vendégszereplésekor nyilatkozta: „A héber nyelvben a *kántor* szó (*slich* cibur) szó szerint azt jelenti: a gyülekezet hírnöke. E funkció betöltése a zsinagóga kántorának egyetlen feladata.... A kántor egyfajta csatorna, amely minél kimunkáltabb, annál sikerebb az üzenet közvetítésében.” (Rondó, d. n.)

A kántor a közösség könyörgését tolmácsolja a Teremtő felé, s ehhez rendelkezésére állnak az imák. Mind a vallási miliő, mind a közösség szempontjából meghatározó, hogy egy chazan hogyan imádkozik. Ez még akkor is így van, ha a mai zsidóság nagyobbik része nem ért héberül, s az olvasni tudók többsége is csak pontozva képes olvasni.¹¹⁶

Az ősi szövegek alatt és fölött található dallamjegyek, a nigunok által, illetve a szájhagyomány módján életben maradt nuszach ismerete nem csupán identitásépítő, az ősi liturgiai elemek szegmentuma zenetudományi szempontból is izgalmas kutatási terep.

Modern nuszachunk részei lettek a különböző dalok (*zmirot*) éppúgy, mint a sulzeri életmű legjobbjai, Lewandowski időtálló szerzeményei, vagy éppen Carlebach népenekei. Emellett az improvizáció is a kántorművészet része, s bizony a legnagyobb chazanok sosem fukarkodtak a meglepetésekkel: önálló kompozíciókkal színesítették az imádkozásukat – számos egykori improvizációs elem immáron zenetörténet. A kántoróriások művészete fajsúlyos kompozíciókból, stílusismeretből, hagyománytiszteltből és újító szándékból, nem utolsósorban pedig vokális adottságaikból áll össze.

¹¹⁵ Két dallamunk van, amelyeket a zenetudomány kétezer éves dallamokként tart számon. Az egyik az első zsoltár, a másik a *Baruch sém kávod* kezdetű ima. Ezek alapján körülírható az a stílus, mely a negina hangjegyek deklamáló használatához köthető. Az első írásos zenei emlék a 12. századból való: az Oppidóban (Dél-Itália) született, zsidó hitre áttért szerzetes, Obadja jegyezte le két héber dallamot katolikus kódexek kottairását, a neumákat használva. Scheiber Sándor a neumas hangjegyekkel leírt dallamot elküldte az izraeli zenetudósoknak, akik megfejtették és mai hangjegyekkel lejegyezték a dallamokat. (Ádám Mária közlése a vele készült interjúban, ld. Czákó (2013).

¹¹⁶ E tekintetben kifejezetten adekvát megidézni egy, a világháború után fellángoló hitéleti vitát. Mint arról korábban már említés esett, tényszerű okokból is (életkor) többségében az imádkozni tudó idősebbek égtek el a holokauszt kemencéiben, és rendkívül megcsappant a héberül értő hívek száma. Ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy a liturgia csakis úgy fejtheti ki közösségerősítő és lelki gazdagító hatását, ha résztvevői értik, megértik annak belső tartalmát és szimbólumrendszerét. Néhány vallási vezető tehát kardoskodni kezdett az anyanyelvi áttérés mellett. Ekkoriban folyt le az egyik aktuális vallási vezető, illetve a soában a teljes családját elvesztő, visszatérése után az egyik legelismertebb magyarországi ortodox rabbivá avanszáló Moshe Weisz közötti elhíresült dialógus.

– Eltöprengtünk rajta, Rebbe – mondta a vezető –, hogy nem volna-e időszerű néhány törvényt újragondolni...

– Ne töprengjenek! – felelte Moshe Weisz. – Ha töprengeni kezdünk, akkor vége a zsidóságnak. Kovács Tibor (z”l) szóbeli közlése.

A világ összes zsidó közösségének megvan a maga nuszachja, azaz a saját zenei liturgiai verziója, imádkozási stílusa. Az askenáz zsidóság a XI. század óta alakítja saját zenei hangnemeit és motívumait. Évszázadokon keresztül adták át egymásnak a báltfilék a dallamokat, így érkeztünk el a mai, hosszan kiforralt magyarországi nuszachhoz, amelyre pazar dallamgazdagság és briliáns zenei megoldások sora jellemző.

Istentiszteleteink liturgikus zenéjét énekelve vagy hallgatva, több ezer éves történelmünket élhetjük át. Askenáz nuszachunkat vizsgálva-kutatva pedig mártírjainkra, eltávozott szeretteinkre, néhai chazanjainkra emlékezhetünk, mindazokra, akik e melódiákat ismerték és ránk hagyományozták.

III.3.2. A zene hatása

A chazan tehát hírnök, ugyanakkor nem csak a Teremtő felé, de a közösség és a külvilág felé is az. A Talmud bölcsei már kétezer évvel ezelőtt felismerték, hogy a Mindenhatóhoz vezető egyik ösvény a zene, az ima dallamossága.

„Vannak a léleknek régiói, melyekbe csak a zene világít be” – vélekedett Kodály Zoltán, a világhírű magyar zeneszerző és zenepedagógus (Kodály, 1975).

Semmi sincs, ami olyan gyorsan jutna el a befogadóhoz és olyan közvetlen módon volna rá hatással, mint a muzsika.

Ám a 20. század első évtizedeitől, s különösképpen a század közepétől az omedhez álló zsidó, aki addig mindenekelőtt és -fölött a Teremtőhöz való imádkozás átéltségére, az érzelmek és a könnyörgések vokális megformálására, és a liturgikus improvizáció kiteljesítésére fókuszálhatott, kénytelen volt – addig kevésbé követelt mértékben – különleges súlyt fektetni az általa képviselt zenekultúra közösségi igényeknek megfelelő módon való elővezetésére. Az imádkozás milyensége többé nem a kántor magánügye volt: működésének színvonala jelentős mértékben határozta meg a teljes hitközség zenei igényességét.

E változás következményeként egyrészt a zsidó liturgikus muzsika az európai zenekultúra értékes szegmensévé vált, másrészt a megszülető közösségi énekek révén az ősi dallamok és az új melódiák egyaránt pozitívan hatottak a hitéletre.

Az új zeneiség ellensúlyozni volt képes a sok évszázados paradoxont, hogy a zsinagógába járó hívők egyre szélesedő rétege esetleg nem érti az imák nyelvét, s hogy a zsi-

nagógai textus ismerete voltaképpen javarészt a vallási vezetőkre korlátozódik. A fülbemászó dallamok és a korporatív kántori jelenlét sosem tapasztalt mértékben erősítették az istentiszteletek lelki gazdagító hatását, s tették explicit elfogadóvá az imák belső tartalmához és a vallás szimbólumrendszeréhez való hívői attitűdöt. Kétségtelen, hogy mindezzel valamelyest csorbult a *davenolás*ok szakralitása, ám közösségi oldalon rendkívüli nyereséget hozott a jó értelemben vett popularizálás.

Ugyanakkor tény, hogy a hívők Teremtő előtti lelki „lemeztelenedése” ettől fogva csak bizonyos ünnepekre korlátozódott, s a transzcendensé „énekelt” zsidó fájdalomtudat tulajdonképpen csak később, a hatmillió holokaust árnyékában vált ismét valódi könnyörgéssé, az ősi üldöztetéssel és a zsidóságra mért szenvedéssel korreláló imalánco-lattá.¹¹⁷

III.3.3. Imádkozási reform: hanyatlás?

Az aspektusok nyilván sokrétűek voltak: akadtak vallási vezetők, akik számára ez a fajta „liturgiai felhígulás” olyan volt, mintha a hívők az egykori Szentély azon részéből, ahová minden zsidó beléphetett (s ahol a hétágú gyertyatartó, illetve az áldozati oltár állt), átsétáltak volna a Szentek Szentjének helyet adó térbe, ahová amúgy csak a szolgálattevő pap léphetett be (és ő is csak a ruháitól megválva). Valóban, a némileg szekularizált előimádkozói közreműködés révén a vallási szolgálat jelentősen veszített sejtelmes jellegéből, s a 19. század utolsó évtizedeiben szinte vallásháborúvá forrósodott az ellentét a magyarországi ortodoxia és neológia között.¹¹⁸

Nem pusztán az imák újszerű spirituális megközelítése jelentett vörös posztót az ortodoxok szemében, annál jóval felforgatóbbnak tartották a neológia hozzáállását a tradíciók centrális rítusaihoz.

A zsidóság kozmikus pusztulását vizionálták, miközben a neológia szüntelenül a reformok szükségszerűségéről beszélt. Az ortodoxia *par excellence* profetikus dikciójának specifikus ismérve, karakterisztikuma, mondhatni esszencialitása az általuk felpuhított-

¹¹⁷ Ahogy a budapesti Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem rektor-főrabbi, dr. Schöner Alfréd fogalmazott egy komáromi mártír-istentiszteleten 2008. június 15-én: „Bennünk bosszúvágy egy csepp sincs. Csak mérhetetlen fájdalom. Lassan már könnyeink sincsenek, de minden évben marad az emlékezés.” (2011, p. 298).

¹¹⁸ A strajmlis-kaftános ortodoxok többsége évtizedeken át *stibl*-okban, azaz lakástemplomokban imádkozott, szefárd rítus szerint. Mint az interjúkból kiderül, ortodox zsidó nem is léphetett be a nagy neológ zsinagógákba. A Király utca–Rumbach utca–Dob utca–Paulay utca határolta zsidónegyed környékén még a negyvenes években is több mint negyven *stibl* működött. A világháború után e lakástemplomok – részben anyagi okokból, részben politikai nyomásra – valamelyik közel eső hitközséghez csatlakoztak. Az 1957-es emigrációs hullám után többségük megszűnt. (Lásd a Deutsch Gáborral és Kardos Péterrel készült *oral history*-interjúk vonatkozó részeit!).

nak mondott irányzatoktól való distinkció. Szemükben a reform: hanyatlás, s minden változtatás afféle obskúrus akció, úgymond szerencsétlen tévelygők orientációja.

Ugyanekkor a magyarországi neológia a hit vallásfelettségét hangsúlyozza, s végső lényegként a Teremtő iránti bizalmat és elkötelezettséget artikulálja, mely álláspontja szerint magasabb rendű a rítusoknál és szabályoknál. Mindeközben tagadja, hogy vallás-ellenes volna, reformjai pusztán túlmutatnak a vallásosságon. *Ismerd meg önmagad!* – áll a delphoi-i jósdá bejáratánál, amit tekinthetünk akár a neológok vezényszavának is: tudd meg, neked hogyan jó a hit, te hogyan szeretnél hinni, s higgy úgy.

III.3.4. A történelem közbeszól

1944-re az ortodoxia és a neológia közötti, imaalapú vita okafogyottá vált. A vonatkozó szakirodalom, a levéltári kutatások és a kor tanúival készített interjúk szisztematikus feldolgozása alapján, komparatív és reflexív módon egyaránt interpretálható az a jelentős változás, amelyet a II. világháború utáni időszak hozott a zsidó vallásban. A hitéletet néhány hónap alatt újraélesztő vallási vezetés számos tekintetben elnéző volt a gyors talpra állás érdekében (ezzel kapcsolatban vissza-visszatérően utalásokat találhatunk az interjúkban), s ezzel együtt természetesen a korigényeknek megfelelően a rabbi és a kántor szerepe is formálódott.

A kommunista éra zsidósága nyilvánvalóan képtelen volt megfelelni a vallási előírásoknak. Stan Mack kiválóan mutatja be könyvében, hogyan idomult az 1945 utáni zsidóság a társadalmi-gazdasági adottságokhoz. Az ötvenes évek hidegháborús környezete felülírta a sok ezer éves szabályrendszert, s az egyén életébe is beleszólt. A zsidóság pedig igyekezett magyarázatot találni az *eltévelygésre*. „Kénytelenek vagyunk szombaton is dolgozni, különben nem kapunk munkát.” „Disznót csak étteremben eszünk, az meg nem számít.” „Meg kell változtatnunk a nevünket, különben nagy hátrányban leszünk minden téren: Grószból Garas, Kohnból Kovács, Weiszből Vértés leszünk.” Mack (2001, p 257).

Ugyanakkor voltak olyan kérdések, amelyekkel kapcsolatban nem volt sem változás, sem vita. A kiejtésben például mindenki egyetértett, emlékezett Kovács Tibor. Persze az askenázi kiejtés akkor be is zárta a kántorokat (az ortodox Fisch kántor izraeli drámája jól mutatja, micsoda hátrányt jelentett külföldön a „hazai íz”).

Hasonlóképp nem volt véleménykülönbség az előimádkozási megszólalások hagyományával kapcsolatban sem. Vitán felül állt az is, hogy a zsinagógai szertartás *avodat ha*

lev, azaz szívbéli szolgálat, amelynek a két csúcspontja a Sma és az Amida. Segített továbbá, hogy a dallamok többségét akkor is a kántorral tudta énekelni a közösség, ha az vidékről érkezett. S végül azt illetően is mély egyetértésben működtek együtt a kor rabbijai és kántorai, hogy a paraliturgikus, azaz a nem kifejezetten a szertartáshoz tartozó zenei hagyományok terén kimondatlanul is a kántoré a domináns szerep (pl. Széder este).

Ennek ellenére természetesen voltak kántorok, akikkel nehéz dolguk volt a rabbijuknak. „A kántorok egyébként is furcsák voltak egy kicsit – fogalmazott Kovács. – Ahogy mi felénk, Hajdúsámsonban mondták: *Alle chazonem zind naronem, aber nich alle naronem zind chazonem*. Vagyis: Minden kántor bolond, de nem minden bolond kántor.”

III.3.5. Konszenzus és karrier

Kántori szinten már akadtak komoly nézeteltérések, különösen a liturgiai elemeket illetően. Egyes kántorok törekedtek rá, hogy minél gyakrabban megmutathassák a képességeiket. Ugyanakkor a rabbijuk – a liturgia ősi rendeltetésére hivatkozva – felesleges csillogásnak tartotta az önmegvalósító vokális artistamutatványokat. A neves német-izraeli zenetudós, Peter Gradenwitz megállapítása szerint (1949, p. 82) a keleti kultúrák számára az éneklésnek nem művészi célja volt, hanem az, hogy közvetítse az emberi szót a természetfölötti hatalmak számára. A zene így Salamon templomának az időszakában is a rituálé igényeihez igazodott: a „kompozíció” „a szavaj ritmusának és tartalmának rendelte alá a dallamot”. Prózaibb megfogalmazásban a rabbik egy része ki nem állhatta a kántoréneket, sőt, talán nem túlzás az az állítás sem, hogy magától a zenétől is irtózott. Nagy általánosságban elmondható, hogy a vallásossággal fordított arányban alakult a zenei igényesség. Kardos főrabbi úr például tökéletesen példázza a vallási vonulatok zenéhez való hozzáállását, amikor a vele készített interjúban azt ecseteli, mi történt volna, ha ő ifjú kántorként egy neológ templomból átmegy egy ortodox templomba előimádkozni.

A különböző vallási vonulatok ellenére, a zsidó kántor általános definíciója alapvetően a háború után sem változott. Zenei szakember és tanárember is volt egyben, szolgálatát részben az imádkozás tette ki (melynek sajátja volt a szólisztikus jelleg), részben a hívőközösség éneklésbe való bevonása. A kántori szolgálat legfontosabb alapköve is az ima maradt. A kántor a közösség könyörgését tolmácsolta a Teremtő felé, s ehhez az imákat hívta segítségül.

Kutatásaim alapján kijelenthetem, hogy a kor vezető kántorai törekedtek a konszenzusra a hitközségi vezetőkkel, a rabbikkal. Fontos hangsúlyoznunk, hogy az alulfizettség ellenére a kántori hivatás az újrakezdés éveiben viszonylag kényelmes pénzkereseti lehetőség volt, így nem is lett volna tanácsos viták miatt elveszíteni a hivatás nyújtotta kiváltságokat. Ugyanakkor – bár ez nyilván egyetlen akkor működő kántorban sem tudatosodott – tény, hogy a háború előtti kántorok egészen más színvonalat képviseltek a háború utáni kántorokkal összevetve, s ha nincs a soá, a háború után kántori álláshoz jutók zömének esélye sem lett volna hasonló karriert befutni.

A visszaemlékezések szerint természetesen ennek ellenére is akadtak kényes helyzetek (az interjúkban példákat láthatunk nézeteltérésekre), különösen ha egy-egy rabbi feljogosítva érezte magát arra, hogy a kántor és a közösség összes zenei megnyilvánulásának a felelőse legyen. Ez azonban hitközségeken átívelő probléma volt, hiszen – többnyire zenei kompetenciával nem rendelkező vallási vezetőkről lévén szó – az erős rabbi-befolyás kiszámíthatatlanná tette az istentiszteletek zenei szövetét, s erre az akkori korifeusok is hamar ráébredtek.

Végül, kisebb-nagyobb kitérők után, az énekek kiválasztása és betanítása szinte kivétel nélkül minden alkalommal a kántori feladatkörbe került vissza, s a rabbik többnyire már csak abba kívántak beleszólni, mennyire „szennyeződik” az istentisztelet zenei szövege az általuk nem kívánt világi-közösségi énekekkel.

III.3.6. A kántorművészet fűszere: az improvizáció

A disszertációban bemutatott magyarországi kántorok nem pusztán vokális és művészi adottságaik terén, de improvizációs készségüket tekintve is elsőrangúak voltak.

Az improvizáció magas szintű felkészültséget igénylő, összetett zenei tevékenység. Komplex mivolta a zenei alkotó és előadóművészi folyamatok egyidejű alkalmazásából adódik.

A II. világháború előtti kántorképzésben viszonylag csekély hangsúlyt helyeztek az improvizációs képességek kialakítására, sokkal inkább az ízlésformálásra, a liturgia elsajátítására és a kántori hangvétel csiszolására törekedtek. A háború után a kántorok rákényszerültek, hogy a „nehezebb” utat válasszák, és annak megfelelően alakítsák liturgiai megszólalásaikat, amiképp az egybegyűltek lelki azonosulását elmélyíthetik.

A zenei írásbeliség hiányából arra következtethetünk, hogy a történelem előtti korokban a zene kitalálója és előadója ugyanaz a személy volt. Improvizációról tehát attól az időponttól beszélhetünk, midőn az előadóművészi és az alkotóművészi tevékenység elszakadt egymástól. A 19. század végétől természetessé vált, hogy a muzsikuskok és énekesek olykor többre vágynak, mint hogy csak a különféle komponisták zenei gondolatait közöljék. Ezzel rákényszerültek alkotói készségeik fejlesztésére, s erre a liturgikus felület tökéletes terepet nyújtott. A rögtönzéssel teljes pontossággal kitölthetőkké váltak a liturgikus ürök, ugyanakkor a tempók vagy a díszítések ad hoc megválasztásával a kántor a különböző sülök örökké változó közegéhez is alkalmazkodhatott.¹¹⁹

Doff Imre, aki kántori működését megelőzően, a soá utáni évtizedekben orgonán kísérte a kor kántorait, beszélgetésünk során külön kiemelte a hangszeres kíséret improvizációs lehetőségeinek fontosságát. Mint mondta, a váratlan harmóniaváltások segítségére voltak egy-egy strófa kulcsgondolatának kiemelésében, s kísérőként remekül tudta irányítani a chazanokat is a tempókat és a melódiákat illetően.

Ha Doff improvizálásba kezdett, az általa kísért kántorok kedvet kaptak a tradicionális dallamok sajátos díszítéséhez, kiegészítéséhez.

III.3.7. Az imán innen és túl

A kántor, zenei szakképzettségéből fakadóan, alapesetben mint zenei nevelő tényező jelenik meg a közössége életében.

Szolgálatával két módon igyekszik fejleszteni a rábízott gyülekezet zenei világát.

Az egyik az aktív zenei részvételre való buzdítás. Feladata a közös éneklés összehangolása tiszta intonációval, megfelelő tempóban és stílusban.

A másik a hívek zenei szempontból passzív jelenlétének spirituális szempontból való hasznossá tétele. Ez voltaképp a visszahúzó, az éneklést soha nem vállaló tagok bevonása az áhítatba – a zene lélekformáló hatása által.

A kántor azonban nem csak és kizárólag a liturgián át fejtheti ki zenei nevelő hatását. Ha a gyülekezetben sikerül kialakítani a megfelelő érzékenységet, érdemes alkalomszerűen

¹¹⁹ Adott közösségekben vannak állandó tagok, de rendszeresen megjelennek „átutazó vendégek” is. A nagyobb ünnepek környékén (mert ezek általában munkaszüneti napok is a zsidók számára) jellemző a hívek mozgása. Ez nem az új énekrepertoár be-tanításának az időszaka, illetve énekvezetőként részlegesen alkalmazkodni kell a megváltozott gyülekezet-összetételhez. Ez az alkalmazkodás megvalósulhat az énekválasztásban, -tempóban, -kíséretben, a dinamikában, az előjátékokban stb. Hogy a gyülekezet ilyenkor is együtt tudjon énekelni, össze kell hangolni a tagokat, ennek kiváló eszköze az improvizált előjáték és improvizált kíséret, amely a kántor számára a legrugalmasabb „beavatkozási” módokat teszi lehetővé.

paraliturikus keretben is gondolkodni. Ezt tették a soá utáni korszak kántorai, amikor speciális, vallási tematikájú, de nem szigorúan imakoncerteket kezdtek szervezni. Eljött hát a pillanat, amikor a kántor szerteágazó tevékenysége révén komplex zenei nevelő tényezőként volt jelen a közössége életében. Az első és talán legfontosabb feladata a zenei ízlésformálás volt, ám felkészültsége és igényessége a liturgia szellemének megfelelő repertoár kiválasztásában, megszólaltatásában, s esetleg betanításában is megjelent.

Voltaképp a kántor közreműködésével a soát átélő hívők olyan lelki gazdagodásban részesülhettek, amelyet más módon nem érthettek el. Ez annak ellenére is így volt, ha a zsidóság nagyobbik része nem értett héberül, s kisebbik részének jelentékeny hányada is csak pontozva volt képes olvasni.¹²⁰

Természetesen semmilyen koncert vagy kórustevékenység nem pótolhatta az imádkozást. Csakhogy a háború után a közösségi minhágot és a régi imádkozási formát egyaránt nehéz volt a régi módon fenntartani. Visszajöttek ugyan öregek, akik még kölyökként sajátították el az imádkozás, a Tóra-olvasás művészetét, de erősen megcsappant a folyékonyan imádkozók száma. Sajnos, az a két korosztály veszett oda a legnagyobb számban a lágerek kemencéiben, amelynek a tagjai mindent tudtak, illetve amelynek a tagjai jelenthették volna a vallásos jövőt: az idősek és a gyerekek.¹²¹

Mivel a zeneiség, a dallam jelentős szerepet játszik a zsidó liturgiában, ezért van akkora szükség a kántorra.¹²² Máskülönbén bárki elő tudja vezetni az imákat, aki jártas ezen a területen. Vannak is kilék s irányzatok, ahol feleslegesnek tartják a chazanok közreműködését. Meggyőződésem azonban, hogy a kántor nyújtotta művészi plusz esztétikum

120 Az ókorban a héber nyelv esetében nemcsak azért nem volt szükség magánhangzókra, mert élő nyelvről lévén szó a pontáció tökéletesen felesleges lett volna. Az ókori ember egyszerűen nem ismerte azt a kifejezést, hogy „olvass magadban!”

Az olvasni tudók voltaképpen a reneszánszig kizárólag hangosan olvastak, vagy ha úgy tetszik, felolvastak. Felolvasáson azonban nem prózai, száraz szövegmondást kell érteni, hanem énekesbeszédet. Mégpedig olyan énekesbeszédet, olyan dallamos recitálást, amely meghatározott formában hangzott el. Ezt a meghatározott formát biztosították a szöveg alatt és fölött található dallamjegyek, azaz nigunok. A nigunok, a nuszah ismerete ugyancsak identitásépítő (megjegyzem: a nuszach nem csupán az istentisztelet zenei motívumaira vonatkozik, hanem az imarendre is). De talán még ennél is lényegesebb egy közösség önmeghatározásában a minhág, azaz a helyi szokás. Mind a dallamok, az imarend, mind a bencsolások, a tanítások, vagy éppen a szervezett programok terén.

121 A holokauszt hatmillió áldozatának mintegy negyede gyermekkorú volt. A kutatási adatok szerint 1,2 millió zsidó gyermek lelte halálát a táborokban (a háború teljes gyereklétszáma több millióval magasabb). A fajelmélet szemszögéből a gyerekek nagyobb veszélyt jelentettek, mint a felnőttek. Ha őket életben hagyják, rehabilitálják mindazt, ami ellen a náciizmus küzdött. Himmler 1944 májusában így fogalmazott egy körzetvezetői gyűlésen a zsidókkal kapcsolatban: „Nem éreztem ugyanis feljogosítva magamat arra, hogy kiirtsuk a férfiakat, s az értük bosszút állókat gyermekek alakjában hagyjuk felnőni, rászabadítva őket fiainkra és unokáinkra. Meg kellett hozni azt a nehéz döntést, hogy ezt a népet mindenestül eltüntessük a föld színéről.” A koncentrációs táborokban a fizikai állapot mellett a szelektálás másik döntő kritériuma az életkor volt. Amíg nagy tömegek érkeztek a táborokba, tizenhat év volt a korhatár: alatta mindenkit a halálba küldtek. 1944-ben ezt a korhatárt tizennégy évre vitték le. Általában a beérkező teljes transzportok 10–15%-át hagyták életben.

122 A zsidóság számára különösen sokat jelentenek a dallamok. Ebben a vallásban egyértelműen a zene a misztikum alapvető megközelítési módja.

A régi chaszid történet szerint egy nagy rabbi sziporkázó *drósét* mondott az imádkozás után, mire odament hozzá egy egyszerű bácsi és közölte: ő sajnos egy szót sem értett a rabbi tanításából.

– No várj! – mondta a rabbi. – Talán így majd megérted.

Azzal énekelni kezdett egy dallamot, s arra húzta rá a dróséja szövegét. A bácsi csillogó szemmel hallgatta.

– Most megértettem, Rebbe! – kiáltott fel végül boldogan. (Kovács Tibor szóbeli közlése).

megemeli egy-egy közös imádkozás élményét, arról nem is beszélve, hogy egészen más, ha egy bármicvó fiút kántor tanítja meg a szükséges dallamokra, mint ahogy egy esküvő vagy egy temetés hangulata is más egy chazan tevőleges részvételével.

Akceptálnunk kell azonban, hogy mások esetleg ezt nem így gondolják.

Mindenesetre ahol kántor van, ott elsősorban tőle tudhatja a közösség, mit mond egy-egy ima, mit jelentenek kontextusukban a szent szövegek, s melyek azok a dallamok, amelyek évezredes mivoltukban az ősoket idézik meg a múlt kódéből.

A kántorok elsődleges feladata nem is lehet más, mint az imádkozás vezetése. Ez nem vitakérdés, és független attól, hogy milyen korban élünk.

Ahogy 1945 előtt, úgy a következő évtizedekben is a kántor volt a felelős az imádkozások zenei szövetéért. Ízlést formált, mintegy elmélyítette a lelki azonosulást a liturgia folyamán történő eseményekkel, a hit közös megélésével, mindeközben zenei nevelő tényezőként is jelen volt a gyülekezet életében.

III.3.8. Egy hivatás „hegycsúcsai”

Liturgiai értelemben – kántori szempontból – két hangsúlyos „pillanata” volt a vallási esztendőnek: a Kol Nidré-este és a Széder-esték. A Széder-estéken különös jelentőséget nyert a kántori jelenlét. A deportálás nyomán megcsonkultak a családok, a magányossá vált házastársak a közösségi szédereket látogatták, s voltaképp a régi, ismerős dallamokat éneklő kántor lett az új családtag. Ez a jelenség máig tart, bár ma már kényelmi szempontok miatt olyan népszerűek a közösségi széderek: így nem kell odahaza figyelni a betartandó szigorú vallási előírásokra.

Van egy harmadik hegycsúcs is, amelyre egykoron a kántorok könnyedén kapaszkodtak föl, hiszen beleszülettek a vallásos életbe, ám a háború után és ma is szinte áthághatatlan akadályt jelent számukra: a lejnolás.

Leedsben, a 2015-ös Európai Kántorkonferencián találkoztam a brooklyni kántorral, az ötvenhatos menekült Leslie (László) Rimerrel, aki még hallotta Fischt, sőt énekelt is mellette a Kazinczy sül kórusában. Mint mondta, Fisch nem tudott kottát olvasni, de fontosabb volt, hogy képes volt Tórát olvasni. Ezzel azonban igencsak kisebbségben volt a negyvenes–ötvenes évek kántoraival szemben.

Tóránk már önmagában is identitásformáló. A cigányság például, amely ugyancsak sokat vándorló nép volt, írásbeliség híján nem jegyezhetette föl történelme jelentős eseményeit.

A megsárgult pergamentekercseken elevenen élő Tóra biztosítja a mai modern zsidóság közösségi tudatát is. Fogalmazhatunk úgy is: a gigantikus szövegfolyamból (amelyből hetente többször is felolvasunk, s amelyen mindennapos imáink és jórészt az ünnepeink is alapulnak) kihasítjuk a saját identitásunkat.

A neves kántor-zeneszerző, Abraham Z. Idelsohn vallja (1948. pp. 35–36), hogy a Tóra-olvasás dallamainál nincsenek fontosabb zsidó zenei emlékek. (Az énekes szövegolvasás legrégebbi bizonyítékai a Tiberiásban működött masszoréták akcentusai.) Ennek fényében kijelenthető, hogy a sok közül a magyarországi zsidóság egyik nagy tragédiája, hogy kvalitásos előimádkozóinak zöme 1945 után nem tudott Tórát olvasni.

III.3.9. Nuszach

Nehéz jellegzetes magyarországi nuszachról beszélni. A Kárpát-medencei zsidóság a keleti és a nyugati zsidóság határán élt, s a különböző zenei hagyományok ötvözte magán az országon belül is különbségeket mutat. A Magyarországon élő zsidóság alapvetően közép- és kelet-európai eredetű, vagyis a földrajzilag megosztott zsidó diaszpóra askenázi vallási-kulturális sajátosságait hordozza.

A magyarországi neológ nuszach alapvetően sulzeri dallamokra épül. Ugyanakkor számos egyéb dallammal forr össze egységes zsidó zenei tradícióvá. Mértékadó kottagyűjtemény csupán egy született, Csillag Lipót kántori dallamgyűjteménye. Alkalmilag mások is örökítettek meg írásban dallamokat: Klein Ervin főkántor például nagybátyja, Stern László dallamait jegyezte fel, míg a jelenlegi berni főrabbi, Polnauer Dávid a nagy Pinchik melódiáit kottáztatta le;¹²³ a Dohány utcai zsinagóga orgonistája, Lisznyai Mária pedig saját kezűleg örökített meg néhány hagyományos gyöngyszemet.¹²⁴

A magyarországi dallamrendszer egyik legfőbb jellegzetessége az ötfokú hangrendszer, a félhang nélküli pentatónia.¹²⁵ Ez az alapja a Kárpát-medencei, jellegzetesen panaszos

¹²³ A mai berni főrabbi, Polnauer Dávid nem tudhatta, hogy Pinchik szerzeményei boldogabb országokban már hivatalos kottaszedekben hozzáférhetők: Polnauer a Kádár-korszak azon éveiben jegyeztette föl Pinchik dallamait, amelyekben a kommunista államtól függő magyarországi zsidóságot teljes belső és külső elszigeteltség jellemezte.

¹²⁴ Ábrahámson és Lóránd főkántorok mellett a Dohány utcai zsinagógában működött minden idők egyik legragyogóbb zsinagógai orgonistája, Lisznyai Szabó Gábor. Később a helyét lánya, Mária vette át, aki számos kántori anyag lejegyzésében közreműködött.

¹²⁵ E dallam első feljegyzői Naumbourg és Sulzer, az 1840-es években.

zsinagógai deklamálásnak. Emellett a cigány, germán, román, szláv és török zenei hagyomány is közreműködött a mai magyarországi zsidó zene kialakulásában. A nagy hírű magyar zeneesztéta-zenetudós, Szabolcsi Bence szerint¹²⁶ a magyarországi zsidó zene a magyar–lengyel–ukrán korridor része, amely a keleti askenáz rítus alakítója. A „Mógén-avosz”, „Ahavo rabo”, „Adonaj moloch” és a többi „steiger” a keleti askenáz istentiszteletekben virágzik. (Ld. Idelsohn 1948, pp. 129–180).

Világosan látnunk kell, hogy a sajátságos, jól ismert és megszokott nuszach is jelentős közösségformáló elemnek bizonyult a háború utáni évtizedekben, s ez a tendencia máig érvényes. Egyes zeneesztéták és liturgiátörténészek számonkérlik, hogy a 20. századi kántorművészet nem nyúlik vissza eléggé az ősi Szentély szertartásainak zeneiségéhez; részint a leviták énekéhez, részint pedig a Tóra-olvasás dallamvilágának felépítéséhez. Véleményük szerint a modern kántoréneknek ezen a talajon kellene állnia, és ki kellene iktatni belőle az oda nem tartozó, „műfajidegen” elemeket – ezeken többnyire az elmúlt kétszáz évben megragadt, jól énekelhető közösségi dallamokat értik a kritizáló szakemberek. Elképzelésük alapján haladéktalanul száműzni kellene a főként az askenáz rítusú templomokban alkalmazott, tömegek által elismert és kedvelt előimádkozási formát. A vita nem új keletű: már a negyvenes évek második felében komoly nézeteltérést okozott a visszatérő magyarországi zsidóság körében, hogy mennyire bizonyuljanak engedékenynek az „elvilágiasodás” útjára lépő napi és ünnepi liturgiával kapcsolatban.

Az ősi formákhoz ragaszkodók meggyőződése volt, hogy a vérzivataros időkben kizárólag az évezredek hagyományok megtartása jelentheti a zsidóság megmaradását. Ugyanakkor a modern vonulat proponálói ellenálltak, mert úgy látták, a mai értelemben vett kántorművészet tulajdonképpen az askenáz zsinagógák elmúlt kétszáz évében alakult ki, addig önkéntes előimádkozók álltak az omedhez, akik nem elsősorban vallási és zenei szempontból magas szinten képzett hitéleti funkcionáriusok voltak.

Nemcsak a magyarországi, de a teljes askenáz világban ma elfogadott kántorének alapja is a keleti melódia- és harmóniavilág motívumaiban gyökerezik, amelybe természetesen a Tóra-olvasás, a neginák¹²⁷ dallamvilága is beletartozik. Az elmúlt évszázadokban az askenáz zsinagógákban kialakult istentiszteleti és zenei formára továbbá – a belső nemzetiségeken kívül – a környező (bizonyos szóhasználat szerint *befogadó*) népek, kultúrák is hatással voltak, így az orosz–lengyel vagy az osztrák–német zenei formák plasztikusan fellelhetők a klasszikus kántorénekekben és a templomi kórusmuzsikában. Hasonlóképpen

¹²⁶ Idézi Hrotkó (2006).

¹²⁷ Nigun: zene, dallam (héber) – A Tóra-olvasás melódiavilága az askenáz és a szefárd rítusú közösségekben eltérő. Az ősi Tóra-olvasó melódia elemei sokkal inkább fellelhetők a keleti zenei jelleggel erősebb kapcsolatot tartó szefárd dallamfűzésben.

magyar, román, szláv és egyéb népzenei hatások is kimutathatók az askenázi nuszachban, ahogy a szefárd zeneiségben felleljük a görög, török, spanyol és arab zene hatásait („Introduction”, 2008).

A Magyarországon honos nuszach sajátjaként a szövegi ritmika is egyedi, a századok során a rendszeresen alkalmazott ritmikai szélsőség elsődleges szemantikai struktúrává fejlődött. S noha az ősi keleti zeneiség a forrás, a modern chazanut esetében nem definiálhatunk „műfajidegennek” mindent, ami nem ősi. Eklatáns példa erre a német zsidó zene hatása a magyarországi liturgiai zenére, mely – többek között – olyan új elemeket is meghonosíthatott a magyarországi zsinagógák némelyikében, mint az addig kifejezetten profánnak számító orgonakíséret.

A 19. századtól a kántorok már tudatosan nyúltak a világi zenéhez, majd a mindig újabb és újabb dallamokat igénylő chaszid vonulat befolyásolta a magyarországi chazanut alakulását.

Zenei értelemben nyilván kizárólag az igazolhatja egy-egy új motívum vagy zenei szövet szervesülését, ha a dallam, a harmónia, a zenei építkezés híven szolgálja az adott ima szellemét, azaz méltó zenei keretet nyújt a Teremtő megszólítására. Az ízlésvilág jelentős változáson ment át az évszázadok, évezredek során. Amit kétezer évvel ezelőtt zenének, dallamnak neveztek, a mai fül számára monotonnak, sőt alig élvezhetőnek tűnik. Márpedig a modern kor hitéletében a művészi szinten funkcionáló kántor egyik feladata a gyönyörködtetés; az énekkel, a zenével történő lélekre hatás gyakorlása; az imák lehető legszebb formában való közvetítése – természetesen az ima szövegéből és üzenetéből kiindulva.¹²⁸

III.4. Összegzés

A visszaemlékezések szerint a háború utáni időszak két lényeges elvárást támasztott a magyarországi kántorokkal szemben.

Az egyik a közös éneklés ügye volt. Felemelő és örömteli érzéssel vettek részt a túlélők az általuk ismert dallamok megszólaltatásában: túlzás nélkül állítható, hogy az aktív részvétel erőt adott a hívőknek az újrakezdéshez, az életben maradáshoz. Néhány idős kántor ma úgy véli, hogy a korábbi tradíciókhoz képest szokatlanul nagy arányban gya-

¹²⁸ A lokális dallamiságot és deklamációt jelentősen befolyásolja az askenázi ejtés, hangsúlyozás. Izraeli kántortanulmányaim során gyakran kellett szembesülnöm azzal, hogy hagyományos dallamaink (és a szövegek limitált értelmezése) gyakran rossz hangsúlyozást és rossz tagolást eredményeznek.

korolt közös éneklés ugyan elengedhetetlenül csorbította az áhítatos, méltóságteljes légkört, ám az ezzel elérhető pozitív mentálhigiénés hatás felülírta a tradíciók esetleges át-hágásának bűnét.

Minden korábbinál nagyobb hangsúlyt kapott tehát a közös éneklés, figyelembe véve, hogy a lélek legrejtettebb rétegeibe csakis a melódiák képesek behatolni.

A másik elvárás a gyönyörködtetés volt, a lelki és napi gondokra fókuszáló figyelem elterelésének művészete.

Midőn a felső paleolitikum homo sapiense – úgy húszezer évvel ezelőtt – vadászatra készült, falra rajzolta az elejtendő hatalmas állat képét, és énekelve-táncolva körözött a barlangrajz előtt. Az ősemlék énekelt, mert félt. A zene élménye az erős, legyőzhetetlen harcra identitását nyújtotta számára. Nyilván akkor is énekelt, amikor örült. Énekléssel fejezte ki a boldogságát, és énekléssel gyógyította magát. A zene ugyanis éppúgy gyógyír a lélek bajaira, mint bármelyik más művészeti forma. Hiszen mi másért „találta” volna ki az ember a művészeteket? Már az ókori görögök is művészi tevékenységet írtak elő a mentális betegek számára (Bandi, 2015, p. 148).

Az esztétikai élmények átélésekor felbukkanó érzések és múltbéli eseményeket rögzítő emlékek rendkívüli módon befolyásolhatják a lélekállapotot, s formálhatják az identitást. E tekintetben megkérdőjelezhetetlen az évszázadok során a zsidó liturgiába belépő dallamok jelentős közösségformáló szerepe. Kimondhatjuk: a művészet, a kultúra – ahogy mindig, úgy a tárgyalt korban is – terápiás célokat valósított meg. A holokauszt utáni időszak Budapestjének első világsztár vendége az a Yehudi Menuhin volt, aki nem sokkal korábban Bécsben külön hangversenyt adott a deportálásból hazatértek javára. (Nem mellesleg: 1946. június 30-i koncertjének bevételét a zsidó árvák javára ajánlotta fel.)

Menuhin fellépése gyógyírként hatott a hallgatóságára. A zsidóság úgy érezte, van jövő, érdemes újra talpra állni és küzdeni a régi és új értékekért.

Ugyanakkor a legfőbb összekötő elem, az ősi davenolás művészete voltaképp az ötvenes évek közepére eltűnt a Kárpát-medencéből. Az ősi davenolást igazán az volt képes művelni, aki valóban napi három alkalommal elmélyülten imádkozott, és rendkívül intim viszonyban állt az imaszövegekkel. Ennek azonban a legfontosabb feltétele nem volt más, mint hogy az illető már gyerekkorában otthonosan mozogjon az imádkozás világában.

A soá időszakában erősen lecsökkent azok száma, akik e feltételnek meg tudtak felelni, sőt ma, 2018-ban is leginkább azok tudnak például lejnolni, akik még a háború előtt tanultak Tórát olvasni.¹²⁹

A soá után a kántor szerepe felértékelődött, s a vallási liturgia egyfajta képzeletbeli bőrrönddé vált, amibe sok minden belefért. Ám a kántornak tudnia kellett, hogy mikor mit pakolhat abba a bőrröndbe.

Ebbe a miliőbe toppant be a háború utáni évtizedek két legjelentősebb magyarországi zsidó kántora, Stern László és Lóránd Márton.

¹²⁹ A 20. század első évtizedeiben a szentírási szövegeket a tanulók tapasztalt lejnolóktól hallgatták, együtt értelmezték, megbeszélték, a dallamot memorizálták és kipróbálták, majd ismét hallgatták, és újra gyakorolták. Bármennyire is fontos volt a dallam, azt tartották a legfontosabbnak, hogy a felolvasásban ne legyen hiba. Megfelelő helyen kellett tudni megállni, vagy hangot emelni. Csak az volt képes hitelesen lejnolni, aki értelmesen tagolta a szöveget.

IV. A MAGYARORSZÁGI CHAZANUT NEGYEDSZÁZADÁNAK KÉT KIEMELKEDŐ KÁNTOREGYÉNISÉGE (1945–1970)

IV.1. „Histapchut hanefesh”

A legnagyobb kántorok, akiknek az élete és munkássága e fejezetben részletesen is bemutatásra kerül, zenei téren kivételes eredményeket vonultattak fel. Magas szintű szakmai felkészültségük lehetővé tette kvalitásos kántorművészeti tevékenységüket. Komplex művészi mivoltuk zenei alkotói és előadói képességük egyidejű alkalmazásából adódik. Saját invenciójú zenei témák, imafeldolgozások, harmonizációs improvizációk sora és elsőrendű egyéni liturgiai tematika köthető a nevükhöz. Vajon ez irányú tehetségük önmagában elegendő lett volna ahhoz, hogy hiteles előimádkozók legyenek?

Strassfeld & Strassfeld (1976, p. 378) több véleményt is idéz ezzel kapcsolatban, átfogó munkájukban külön fejezetet is szentelve a kérdésnek. Többek között Abraham Joshua Heschel lengyel származású amerikai rabbi idézik: „A chazanut nem más, mint *histapchut hanefesh*, azaz a lélek kiöntése.”

Ezzel nyilvánvalóan arra céloztak a szerzők, hogy a kántori működés voltaképpen a lelki beállítódásától függ. Több idézettel is alátámasztják, hogy a vallásosság legfőbb célja és ereje a szeretet, s az ideális kántort is ez irányítja. A *The role of Chazan* című fejezetben, a 375. oldalon nyelvtudományi elemzést olvashatunk a chazan szóról, melynek a gyökere megegyezik a héber *látomás* szó gyökerével, s ezt a szerzők nem tartják véletlennek.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg a flatbushi Moshe Z. Sokol rabbi (1997, p. 249), a Rabbinical Council of America tagja. Fontos és pontos mondata: „... a zsidó kántornak rendkívüli mértékben kell szeretnie az embereket”.

A tehetség a Teremtő ajándéka. Ám a soá utáni éra magyar kántorainak esetében tehetségen nem csupán a vokális kvalitást, a kivételes zenei érzéket kell értenünk. A tehetség itt inkább a karizma, a szociális érzékenység és a szervezőkészség ritka keveréke. Ez tette őket alkalmassá arra, hogy közösséget formáljanak a megtört túlélőkből, biztosítva a hívők konformitását, kezelve az esetleges csoportnyomásokat, közösségi preferenciákat.

A gazdaságilag és erkölcsileg egyaránt megtépázott ország kisemmizett zsidóságának körében virtuóz kántorfenoménok helyett munkabíró, ambiciózus közösségi emberekre volt szükség. Komoly erőfeszítéseket igényelt a közösség zsinagógákba való visszaszoktatása, a vallási élet újjászervezése, az intézményi rendszer rekonstruálása.

Az interjúk és a visszaemlékezések alapján a magyarországi vezető kántorok tekintetében három fő területet jelölhetünk meg, amelyeken létfontosságú volt képességeik legteljesebb kibontakoztatása:

- a zsidósághoz tartozók aktivitásra ösztönzése;
- a közösségen belüli szociális-interperszonális kapcsolatok koordinálása;
- segítségnyújtás a háborús traumák feldolgozásában.

Nagynéném, az áldott emlékű Berta Rendel¹³⁰ a hatvanas évek ünnepelt kántora volt Brooklynban. Talán az első, világszerte elfogadott női kántor: fantasztikus hazónesze még ma is sokan emlékeznek.

Berta néném visszaemlékezése szerint generációjának fő célja nem lehetett más, mint az élhető, eleven kántori tradíció megőrzése, annak legmagasabb vallási, sőt művészi szinten való bemutatása. Kollégáival legalább ennyire fontosnak tartották azonban éreztetni a hívőkkel, hogy mindig mindenben számíthatnak a vallási vezetőkre, a kántorra. A bensőséges kapcsolat kialakítása céljából gyakran szerveztek kulturális, szabadidős zenei és egyéb programokat. Az együttes élmény átélése közösséggé kovácsolta a pótolhatatlannak tűnő veszteségeket szenvedett hitközségeket.

Magától értetődően Sternék korában is voltak kántorok, akik kevésbé érezték szükségét az imádkozáson túli kihívásoknak. Annak, hogy megfeleljenek. Nem élt bennük a repertoárbővítés igénye, a hangképzés fontosságának tudatossága, inkább hagyták önmagukat beleszürkülni a mindennapok őrlő egyhangúságába, elfogadva azt, ami van. S mivel nem tűztek maguk elé célokat, nem teremtettek maguknak kihívásokat, nem fejlesztették a képességeiket, közepszerűségük a kehilájukra is rányomta a bélyegét.

Mivel a kántori pálya alapvetően nem kihívásokkal teli pálya, az ember vagy ab ovo rendelkezik hozzá a megfelelő ambícióval, vagy nem.

Szó esett az *oral history*-interjúk során olyan kántorokról is, akikből nem a motiváció hiányzott, hanem az optimális vezetői attitűd.

¹³⁰ Berta Rendel – született Nochomovits – (1923–2003) világhírű ortodox kántornő. Az életét mentette meg egyedülálló hangja: annyira megszerette énekét egy náci rendfőnöknő Auschwitzban, hogy a kegyeltjévé tette. Berta így időnként meleg vízben fürödhetett, s néha jutott neki a tiszték meghagyott ételmaradékából.

Komoly erőfeszítéseket igényel a közösség létszámának megtartása, gyarapítása – ehhez a derűs, megértő és kellő tekintéllyel rendelkező kántorra éppúgy szükség van, mint a jó szervező, jó szónok és jó mentálhigiénés terapeuta-beállítottságú rabbira. Ebben a tekintetben manapság sincs változás: aki kántori szolgálatra adja a fejét, annak – a zenei affinitáson és a hitbéli elkötelezettségen kívül – az emberek iránt is érdeklődni kell.

Stern László és Lóránd Márton a felsorolt igények nem mindegyikének tudott a legmagasabb szinten megfelelni, de ha komplex egységként kezeljük évtizedekre nyúló kántori működésüket, rá kell döbbennünk, hogy kortársaik közül ők ketten mutatták fel a legharmonikusabb szintézist az elvárások sokasága terén.

Ugyanakkor természetesen botorság volna kijelenteni, hogy ők ketten voltak a tárgyalt időszakban a legnagyobbak. Amint minden művészeti ágban, úgy a házónesz terén is az a „legjobb”, „legnagyobb”, akit a hívó vagy a méltató szubjektíve annak tart. Sándor György indianapolisi főkantor például Kwartinra esküszik. A budapesti zsidó egyetem főkántora, Zucker Immanuel Rosenblattot tartja a legnagyobbbnak. Egyik izraeli kollégánk szerint Herschman volt minden idők legcsodálatosabb kántora.

Vajon hallgatja-e ma még őket valaki? Mondanak-e még valamit nekünk ezek a nevek: a temesvári Katz, vagy Leib Glanz, Jacob Rappaport, Luis Yelsky, Shlisky, Jakov Barkin? Tudjuk-e, hogy itt élt és imádkozott a pannon halmokon egykor Albert Karneol, Moshee Preis, Leopold Holzer, Fisch József, Tkatch Israel, Bornstein? Egytől egyig világszínvonalú kántorok voltak.

Az utókor hálátlan és gyorsan felejt. Ez (is) indokolja, hogy a 20. század második felének két vezető magyarországi chazanjáról tanulmány szülessen.

IV.2. Feleki és a koralitás

Az antik kórusból származtatott koralitás jelensége Sulzer, Lewandowski, Nachama és Birnbaum feltűnésével nyert teret a nyugat-európai zsidó liturgiában, s a nagylélegzetű, súlyos, gyakorta kórusral és/vagy orgonával kísért, fülbemászó melódiájú zenedarabok visszaszorították a züfecelős-improvizatív askenáz nuszachot. A német zsidó zene beáramlott a magyar–lengyel–ukrán korridorba, a táncból, a népdalból merítő liturgia hódító útja dicsőséges és erőt fitogtató volt (Edelman, 2003, p. 59).

A 19. századi zsidó vallási egyenjogúsítás nyomán gyönyörű zsinagógák épültek nagy terekkel, amelyek más igényeket támasztottak az előimádkozókkal szemben, mindenekelőtt vokalitás terén. Százharminc évvel ezelőtt a Rabbiszemináriumon megindult a neológ kántorképzés, amelyet Friedmann Mór,¹³¹ a Dohány utcai zsinagóga főkántora irányított.

A korális stílus azonban csak a II. világháború után lett egyeduralgó a pesti zsinagógákban. A koralitás mindenekelőtt a nagyobb volumenű, képzett hangoknak felelt meg jól. Profánul fogalmazva: míg a hagyományos báltfile esetében a rítus, a kiművelt hangú, bécsi–berlini zsidó dallamkincset elővezető kántor esetében az előadás volt az elsődleges.

Magyarország mint annyi más tekintetben, a házónesz szempontjából is kompromisszumnak tekinthető. Itt találkozott Kelet és Nyugat hagyománya, s a múlt század közepétől (a magyarországi zsidóság és a vallásosok számának csökkenésével egyenes arányban) a nyugat-európai kántorstílus vívta ki magának az elsőséget, egészen háttérbe szorítva olyan korábbi előimádkozói jellegzetességeket, mint a felfokozott érzelmesség, vagy épp a szöveg és a dallam közötti szerves kapcsolat.

A soá utáni évtizedek legelismertebb korális kántora a nagy zenei műveltségű, képzett énektechnikájú Feleki Rezső volt, aki a Rabbiképző Intézet zsinagógájának egykori főkántoraként és tanáráként, jellegzetes basszbariton hangjával és szuggesztív előadói képességével, évtizedeken át meghatározta fővárosunk zsidó liturgikus zenei színvonalát.

Feleki 1900-ban született Budapesten, és a Zeneművészeti Főiskolán tanult. 1923-tól a nagyváradi, pozsonyi színházak, majd az Oberschlesisches Landestheater operaegyütteseiben működött. Huszonhét évesen nevezték ki a Dohány utcai zsinagóga másodkántorává, 1950 után pedig egyben a Bartók Béla Zeneművészeti Szakiskola tanára is lett.

A remek hangú adottságú és férfiként kifejezetten sármos Feleki jelentős operakarriert tudhatott volna magáénak, ha kezelni tudja a fellépésekkel járó izgalmat. Ám az előadások által kiváltott feszültség jelentősen rontott a színpadi teljesítményén, így célszerű volt kivételes vokális kapacitását más, „nyugodtabb célok” szolgálatába állítani.

Amint ráébredt, hogy az operakarriert érdemes kántori karrierre cserélnie, elhivatottan vetette bele magát a judaisztika tudományába, sőt kiválóan megtanult Tórát olvasni – erre a holokauszttal előtt még komoly lehetőség nyílt.

¹³¹ Friedmann Mór a sopronkeresztúri főkántornál, Ruben Goldmarknál sajátította el a bécsi stílt, később Goldmark Károly édesapja és Solomon Sulzer tanította. (Ld. Caruso, 2016) Friedmann állította össze a neológ istentiszteleteken ma is élő zenei gyakorlatot, s pedagógiai tevékenységével megalapozta a későbbi magyar származású világhírű chazanok hírnevét.

Páratlan zenei műveltsége és intelligenciája képessé tette őt arra, hogy két hivatásban is a legmagasabb régiókba jusson. Énektanárként tanítványának tudhatta a kádári „puha diktatúra” és a rendszerváltás egyik legnépszerűbb tenoristáját, Kelen Pétert, sőt rövid ideig a Honvéd Művészegyüttes Férfikarának szólistájaként is helytállt, bár a zömében kommunista mozgalmi dalokból álló repertoárra feltehetően nem volt oly büszke, mint Schubertet és Schumann-t értőn megszólaltató dalkultúrájára.

Lóránd után Feleki a 20. század audionálisan legjelentősebben dokumentált magyarországi zsidó kántora. Legismertebb felvétele az 1974-ben a Hungarotonnál, a Goldmark Kóruossal felvett *Hebrew Melodies for Shabbath and High Holidays* című lemez, amelyen a már idősödő Feleki öt liturgiai részletet ad elő.

A hangfelvételek alapján kijelenthető: az idős Feleki mindent tudott a kántori hivatásról, és az eltelt évtizedek ellenére is kiegyenlítetten énekelt. Ábrahámszon Manóban minden bizonnyal a rosszindulat szólalt meg, amikor egy alkalommal rálegyintett ifjabb kollégájára: „Feleki? Ugyan! Fele be, fele ki...”

Állandó kísérője, Kármán György tanár úr így emlékezett sok évvel Feleki halála után a nagyszerű chazanra (2007): „Minden ima, költemény, himnusz vagy zsoltár, amit énekelt, filozófiailag, teológiailag átgondolt volt. Pontosan tudta, mit imádkozik, és mi az, ami a szavak mögött rejtőzik. Szövegkiejtése tökéletes volt.”

Feleki felkészültségére jellemző, hogy – a 19. század nagy chazan-zeneszerzőinek, Sulzernek, Lewandowskynak, Friedmann-nak a mintájára – saját műveket is alkotott.

Ha valami, ez egyáltalán nem volt jellemző a soá utáni évtizedek kántoraira. Az egyetemi zsinagógában ma is fel-felcsendül a Feleki-Kiddus, az általa szerzett 92. zsoltár, vagy szombatonként a Mi sebérághja.

Kovács Zsuzsa, az ORZSE adjunktusa – aki a konzervatóriumban Feleki tanárkollégája volt, és többször vendégeskedett is a főkantor úrnál és feleségénél – visszaemlékezése szerint Feleki klasszikus zeneművész volt, képzett muzsikusként tökéletesen olvasta és írta a kottát. Igazi polgári miliőt teremtett maga körül kántorként, pedagógusként és magánemberként egyaránt. Rajongott Richard Straussért, a lakása falain lógó festmények polgári jó ízlésről tanúskodtak. Pedagógiai hozzáértését mi sem jelzi jobban, mint hogy konzervatóriumi tanítványát, Kelen Pétert zeneakadémiai tanulmányok nélkül is azonnal szerződtették az Operaházba.

Feleki nagy kántor volt. Nem csak fizikai értelemben, noha mindenki Rezső bácsija szálfatermetével, közel kétméteres magasságával mindenhol kitűnt. Sokkal inkább énekművészeti értelemben. Kétségkívül ott a helye Stern és Lóránd mögött a képzeletbeli dobogón.

Azokban az aspektusokban, amelyekben egy klasszikus chazan „alkot” (díszítésben, invencióban, modulációban, drámaiságban), Feleki egyáltalán nem jeleskedett. De fontos figyelembe venni, hogy az ő közönsége egészen más volt, mint Sterné vagy Lórándé: a háború utáni Rabbiszemináriumban többnyire modern szellemű, a hagyományos nuszachot szinte egyáltalán nem ismerő, sokszor nem is vallásos, viszont a nyugati zenében jártas intellektuelek alkották a közösséget.

Ahhoz, hogy az ember Felekit megértse, nem Sternekhez kell hasonlítani. Feleki esetében Sulzer az etalon. A Sulzer-tradíció lényege nem az improvizálás. Éppen ellenkezőleg: a lényege a zsidó dallamok „megtisztítása” a chazani kompozíciós ötletektől. Mondhatni: a dallamok leegyszerűsítése.

És ebben Feleki nagyszerű volt.

IV.3. Stern László

Születési idő: 1915

Születési hely: Budapest

Szakmai állomások: Nagyfuvaros utcai zsinagóga (1950)

Hangfaj: lírai tenor

Elhunyt: 1978

Szakmai összesség

Stern – csillag. Ezt jelenti a német szó magyarul, és ezt jelenti ez a zömök, alacsony kis ember a magyarországi hazóneszből. Minden egyes megszólalása korszakosnak mondható, az egyedi, stjerni falzett és a legnagyobb operaénekesektől is csak nagyon ritkán hallott tökéletes *messa di voce* már életében márkavédjegyévé vált.

Ahogy a világnagyságok esetében, úgy Sternnél is fellelhetők a sajátos imádkozási jellegzetességek, fordulatok.

Imáiból az évezredes áhítat szólt, s a fájdalom, amelyet a soá átélt borzalmak sora és elégetett családtagjainak emléke indukált. Mindent „hazulról hozott”: liturgiai tudást, kántori hangvételt, imádkozói attitűdöt. Apja, Izidor (később, Izraelbe emigrálása után Israel) Stern majd’ ötven évig működött a Budapesti Ortodox Izraelita Hitközség nemzetközi hírű főkántoraként. A kis Lacit (akkor még zsidó nevén Benjáminnak szólították), ahogy fiútestvéreit is, bármicvó korára már mindenre megtanította, amit egy válós zsidónak tudnia kell. S még annál is többet adott neki: örökölt hagyta rá felejthetetlen hangját. A kis Stern fiú még csak nyolcéves volt, de angyalian csengő gyermekhangját már jól ismerték a pesti kilékben. 1950-től a Nagyuvaros utcai templom kántoraként működött, s maradt is e pozícióban korai haláláig.

Kottát olvasni/írni nem tudott, stúdiófelvételeit dugdosta, mindezek ellenére tisztában volt vele, hogy amit ő tud, azt senki más nem tudja a kortársai közül.

Hangja negyven- és ötvenéves kora között volt a legintaktabb, de akkor is örökösen elégedetlen volt a teljesítményével. Egy-egy rosszabbul sikerült hang vagy frázis után napokig rosszkedvűen csóválta a fejét. Talán épp az önmagával való folytonos elégedetlenség miatt nem vállalt soha tanítást. Nagy kár érte. Ma, negyven évvel az elvesztése után kimondhatjuk: ő volt az ősi előimádkozói stílus utolsó nagy magyarországi képviselője, sokak szemében a soá utáni éra egyetlen született klasszikus chazanja.

Ember a kántor mögött

Különös személyiség képe bontakozik ki a rendelkezésre álló családi és levéltári dokumentumok, valamint az *oral history*-interjúk alapján. Stern László, a kántorkoncertek főlényes győztese nem vonul stúdióba, mert mattnak érzi a hangját a visszahallgatott felvételeken. Ugyanakkor egyenesen azért érkeznek turisták Magyarországra, hogy élőben hallhassák a Nagyuvaros utcai zsinagóga aranytorkú chazanját. Stern mégis örököké elégedetlen önmagával. Vívódik, méricskél, s miközben szombatról szombatra nemzetközi szinten is kiemelkedőt produkál, évtizedeken át éli a pesti kispolgárok eseménytelen életét. Nincsenek nagyravágyó tervei, csak egy kis nyugalmat kíván azok után, hogy többször is megtépázta az élet: gyász, betegség és a kornak, illetve a kor zsidóságának jól ismert nyűgei.

Az egykori vagány, verekedős Garay téri srác, a fizikai munkásból lett kántoróriás napi két inzulininjekcióval is folytatja a mindennapos küzdelmet. A gyermekparalízis miatt elvesztett harmadik gyermekének halála feletti gyász, a szorító anyagi problémák sem

tántoríthatják el: szakszervezeti elnökként harcol a kántorok jogaiért. Végül azonban letargiába torkollik a szüntelen küzdelem, és Judit lányának csak annyit mond útravalóul: „Ha fiad születik, soha ne legyen belőle kántor!”

Kemény ember. Elvei vannak, s azokhoz ragaszkodik. Nem vár el vallásosságot a gyerekeiktől, de ha az ő házába jönnek, viselkedjenek úgy, ahogy nála szokás.

Még imádkozást sem vállal olyan zsinagógában, amelynek szerződött kántora van, nemhogy fellépést.

Vállalja Salgó főrabbi barátságát, noha Salgót sokan gyűlölik a pártkötődése miatt. Egy karakán ember nem tagadja meg a barátját, még ha az illető esetleg nem elfogadható is a többiek számára. Ugyanez a helyzet a cigányokkal, az elesettekkel. Stern az egyszerű, tiszta, becsületes emberek „prototípusa”. Egy másik példa a karakánságára: Ábrahámson Manó halálát követően, 1960-ban átszerződhetne a Dohány utcai zsinagógába. Ő inkább marad, hagyja veszni az óriási lehetőséget. Hű a Nagyuvaroshoz, hű Salgóhoz.

Súlyos betegen is omedhez áll, amikor csak képes rá. Ettől a hat agyérgörcs sem tartja vissza.

Micsoda fantasztikus örökség és milyen teher is egyben egy tündökletes tenor hanggal megáldott apa, akit korának egyik legnagyobb ortodox chazanjaként tartanak számon! Feldolgozható-e a súly, amit a hangfenomén Sternek, Kleinek, Kálmánok, Kelenek sikerei rónak a törékeny lélekre? S vajon hogy marad még mindezek után ereje harcolni a fizetésemelésért, a halálig tartó tisztességes járandóságért, a temetői mellékesért? A családjáért?

Merthogy életében az volt az egyetlen luxusa. A családja.

A válasz talán egy szó lehet: vallás. A vallás adhatott neki erőt a küzdelemhez.

Stern vallásosságához nemigen fogható Lórándé vagy Felekié.

IV.4. Lóránd Márton

Születési idő: 1912

Születési hely: Orosháza

Szakmai állomások: budapesti Zeneakadémia (1930), Kiskunfélegyháza (kántor), Pécs (karmester, zongorista, zeneszerző, korrepetitor, karvezető, majd 1947-től újra kántor), Budapest (a Hegedűs Gyula utcai zsinagóga főkántora – 1956, a Dohány utcai zsinagóga főkántora – 1960), Strasbourg (ortodox zsinagóga – 1964-től haláláig)

Hangfaj: karaktertenor

Elhunyt: 1988

Szakmai összegzés

A sokak által a háború utáni legjelentősebb magyar kántornak tartott Lóránd Mártonról keveset tudnak szülővárosában. 2015. március 11-én, orosházi író-olvasó-találkozó alkalmával felvettem a kapcsolatot Koszorús Oszkárral, a város díszpolgárával és elismert helytörténészével, aki egyben a levéltár nyugalmazott vezetője is. Mint elmondta, Lórándról ma már szinte semmit sem tudnak a városban, az orosházi izraelita iratok zöme a világháború martaléka lett. A később született orosházi izraelita művészek, mint pl. Müller Piros fotóművész és Hunyadi György költő, ismertebbek Lórándnál. (Hunyadi György édesapja, Hunyadi Pál tanította a város kis zsidó gyerekeit azokban az években, amelyekben Lóránd is héderbe járt.)

Lórándot később többek között Bartók Béla tanította, s amikor a korábbi pécsi kántor, Sándor Ernő Kaposvárra szerződött, főkántor lett a dél-magyarországi városban. Ebben az időszakban alakultak ki kántorművészetének legfőbb ismérvei: az abszolút muzikalitás, a tökéletes szövegmondás, a szavak és a zene szinkronjának hibátlan jelenléte, valamint a párját ritkító improvizálókészség. Hangja nem volt csillogóan szép, sőt Sterné vagy Fisché mellett talán még csúnyácskának is volna mondható, de amit művelt vele, azt csak ő tudta a 20. század második felében.

1956-ban Pestre, a Hegedűs Gyula utcai zsinagógába szerződött, mert az addigi chazan, Blaszc Zsigmond külföldre távozott. Négy esztendővel később, 1960-ban, Ábrahámson Manó halála után elfoglalta a Dohány utcai zsinagóga főkántori pozícióját.¹³² Kántorkarrierje itt teljesedett ki.

¹³² Hosszú hagyomány szakadt meg Lóránd kinevezésével. A Dohány utcai zsinagóga kántori pozícióját mindenekelőtt bariton hangú chazanokkal igyekeztek betölteni. Más kérdés, hogy mindazt, amit az 1903-as hirdetés megkívánt a pályázóktól, s amit a háború utáni időszakban Ábrahámson – az életkori követelményt leszámítva – még abszolválni tudott, utána soha többé senki. (2. ábra).

Visszaemlékezések szerint Lórándnak nem volt nagy volumenű hangja, ám kiváló énektechnikájának köszönhetően még pianissimói is betöltötték Európa legnagyobb zsinagógájának terét. A visszaemlékezések és a hangfelvételek is alátámasztják, hogy páratlan muzikalitásán túl Lóránd titka az imaszöveg mondanivalójára való zenei építkezés volt.

Lóránd emellett aktív szervezőként is sikeresnek bizonyult: három kántorkollégájával, Kárpáti Gáborral, Kohn Jenővel és Kovács Sándorral énekegyüttest alapított, és számos lemezfelvételt is készítettek. Később, 1962-ben – különböző budapesti zsinagógák tagjaiból – megalapította a Lewandowski Kórust, amely több vendégfellépésre is elutazhatott a keleti blokkban. Énekegyütteseit vezényelte is, sőt saját kompozícióit is beemelte a koncertek programjába.

Lóránd 1964-ben feladta a neológ Dohány utcai zsinagóga kántori állását a strasbourg-i ortodox zsinagóga kántori állásáért. Haláláig töltötte be a pozíciót.

Ember a kántor mögött

Mint a disszertációban fellelhető *oral history*-interjúkból kitűnik, Lóránd Márton nem pusztán rendkívül tehetséges zenésznek, de igen kreatív szervezőnek is tartották kortársai. Dr. Kardos Péter főrabbi-főkántor így emlékezik rá: „...csak félig a hangja alapján sorolható ő a legnagyobbak közé: legalább ötven százalékban az önmenedzselés tette őt emlékezetes kántorrá”.

Fontos emberi tényező, amire Klein Ervin főkántor utal: „Lóránd Márton például azonnal maga mellé vette Tibor bátyámat a Lewandowski Kórusba, amint meghallotta a Dohány utcai zsinagóga kórusában szólót énekelni.” Azaz a Dohány utcai zsinagóga főkántora nemhogy elnyomni igyekezett volna a – többek szerint nála sokkal jobb hangikvalitásokkal rendelkező – Kelen Tibort, de egyenesen szerepléshez juttatta: tudta, hogy Kelen tündöklő tehetsége csak emelni fogja a saját kórusa ázsióját. A leleményes menedzseri attitűd elnyomta a kántori féltékenységet.

Lóránd a visszaemlékezések szerint középkorú kántorként nem volt mélyen vallásosnak mondható. Gyakran el is ragadtatta magát, szabad utat engedett az indulatainak (erre utal például Kerekes Béla főkántor visszaemlékezése, mely szerint egy botrányos próbán Lóránd dühében összetört egy kottaálványt). Ugyanakkor a köztudottan rendkívül vallásos főrabbi, Moshe Weisz őt tartotta az egyetlen igazi magyarországi chazannak (lásd Deutsch Gábor visszaemlékezését).

Kitűnő „üzletemberi” attitűdjének eklatáns példája a francia szerződés elfogadása és az új helyzet kezelése. Lóránd pontosan látta, hogy ha szakmailag nem is, de egzisztenciális és egyéb szempontokból óriási lehetőséget hordoz a nyugati szerződés. Ennek nyomán irtózatossá energiákat mozgósítva, 52 éves fejjel elsajátította a helyi hagyományokat, megtanulta a helyben megszokott zenei repertoárt. Bár ez a kántori flexibilitás valamikor magától értetődő volt,¹³³ és akár ideálisnak is mondható egy olyan ember esetében, aki az egyik legfontosabb közösségi funkciót, a zsinagógai istentiszteletek vezetését vállalja magára, azért nemigen jellemző a modern időkre.¹³⁴

Lóránd vállalta tehát a kihívást, ráadásul egy olyan kántort kellett váltania az omednél, aki akkor már majd’ harminc éve állt a strasbourgi zsinagóga szolgálatában.¹³⁵ A kihívást végül olyan kitűnően sikerült abszolválnia, hogy több mint húsz évig a Synagogue de la Paix kántora maradt. A mellette másodkántorként funkcionáló René Jasner saját bevallása szerint ma is azt a kántori stílust és technikát adja tovább tanítványainak, amit Lórándtól tanult. E stílus legfőbb ismérvei a tökéletes szövegmondás, a szavak és a zene szinkronjának hibátlan jelenléte, valamint a párját ritkító improvizációs készség.

„Hanggal és szívvel énekelt, ez volt az ő nagy titka!” – állítja ma is Jasner kántor úr. Azt azonban, mint mondja, ő sem érti, valójában miért hagyta ott Lóránd Kelet-Európa legelitebb zsinagógáját egy marginálisnak mondható nyugati templomért.

Jasner kérdése Lóránd életének legfontosabb momentumát feszegeti. Az egyik legelismertebb és legkörülrajongottabb kántor jobb életet biztosított ugyan feleségének és fiának, de nem érezte magát igazán jól új hazájában, soha nem is tanult meg tisztességesen franciául. A strasbourgi közösség tagjaival németül kommunikált. Kortársai szerint a túlzott vallási szigort is nehezen tűrte: a neológia fellegvárának számító Dohány utcai zsinagóga után igen megterhelő volt számára az ortodox közösségi lét. Különösen felesége és fia részéről igényelt komoly erőfeszítést az ortodox életvitel, magának Lórándnak pedig – Jasner kántor úr emlékezete szerint – fájón hiányzott a budapesti sül. (Néhányan politikai okokra gyanakszanak, mások személyes konfliktust sejtjenek az emigrálás mögött, de ezekre semmiféle bizonyíték nincs.)

133 A 17. századtól egészen a 20. századig nemigen volt jellemző, hogy a kántorok egyetlen, vagy csak néhány közösségben töltötték volna ki szolgálati éveiket. A chazanok a *mesorerekkkel*, azaz a kísérőikkel utaztak közösségről közösségre. A soával azonban teljességgel megszűnt a kántori vándorlás.

134 Más, ha egy kántor vendégként imádkozik egy közösségben. Személyes tapasztalatom szerint ilyenkor részletes eligazítást kap levélben a zsinagóga elöljáróságától a helyi, liturgiai-zenei minégről, illetve a helyben használatos nuszachról. Más azonban, ha a kántor állandó szerződéssel foglal el egy pozíciót. Kedves kántorbarátaim, az argentin Isidoro Abramovitz (Stockholmi Nagy Zsinagóga), a szerb Nikola David (Beth Shalom Zsinagóga, München), illetve a szibériai Alexander Zakharenko (Erfurti Új Zsinagóga) egyaránt az új melódiák és a helyi szokások elsajátítását tartják a legnehezebbnek, ha visszatekintenek szolgálatuk kezdetére.

135 Joseph Borins (1893–1970) már 1933 óta működött a közösség kántoraként.

Tanítványa, a korábbi indianapolisi főkántor, Sándor György jó humorú, könnyeden társalgó férfit emlékszik alakjában, aki, ha a lakásán való gyakorlaskor ügyes volt a tanítványa, templomba menet meghívta a sarki cukrászdába egy gesztenyepürére.

A francia kolléga, Jasner már egy szigorú tekintetű, gyakran mogorva bácsira emlékszik, akinek csak akkor derült föl az arca nagy néha, ha a hazájára terelődött a szó. S bár idővel az imák helyi héber ejtésével is megküzdött (pl. Tora – Tauro), a legnemesebben akkor is a Dohány utcából hozott liturgiai betéteket zengte, például a francia közösségben ma is nagy kedvvel énekelt, Gottschall-féle Vesomrut, vagy a saját maga által komponált Kiddust.

IV.5. Összegzés

Stern és Lóránd életútja és karrieríve azt a tételt bizonyítja, mely szerint számos ösvény vezethet a csúcsra. Talán nem is lehetne eltérőbb személyiségű emberekről írni a magyarországi házónasz kapcsán, mint a szerény, mindenekelőtt szakmai tökéletességre törekvő, I-ben bízó Stern, illetve az extrovertált, ösztönösen sikerorientált, leginkább magában bízó Lóránd.

Képzeljük csak magunk elé azt a Sternt, aki ott marad egy temetés után, hogy meghallgathasson a következő temetésen funkcionáló Ábrahámsontól egy imát.

S most gondoljunk Lórándra, aki arra vetemedik, hogy elégedetlensége jeléül összetörjön egy próbán egy kottaálványt, cseppet sem tisztelve kollégája vallásos érzelmeit. Vagy aki egy koncertre tartva, a vonat étkezőkocsijában beleönti túl fiatalnak tartott kollégája italát a hamutartóba.

S végül állítsuk meg a legnagyobbakról szóló képzeletbeli filmet 1960-nál, egészen pontosan annál a pillanatnál, amikor Stern felkérést kap a Dohány utcai zsinagógától, de becsületből visszautasítja. S az általa visszautasított pozíción kapva kap Lóránd, egy percig sem hezitálva, hogy korrekt-e elhagynia a Csáky utcai kilét. (Más kérdés, hogy a nem igazán nagy hangú Sternnek talán amúgy is túl nagy falat lett volna a Dohány.)

A tiszta lelkű, romlatlan Garay téri fiú és a dörzsölt, karrierista volt zeneakadémista.

Félreértés ne essék: Stern és Lóránd története nem a mesék jó királyfijáról és ügyes méregkeverőjéről szól. Az ellentétpárokkal egyszerűen csak azt kívánom érzékeltetni, hogy

miközben mindkét chazan zseniális kántori csúcsteljesítményekkel örvendeztette meg a hallgatóságát, a szakmai sikereik mögött milyen végtelenül eltérő személyiség rejtőzött.

S hogy ez miért fontos? Mert a személyiségjegyek végtére is rányomták a bélyegüket a szakmai előmenetelükre. A hangszínt illetően kevésbé jelentős Lóránd sokkal nagyobb szakmai sikereket ért el pusztán az önmenedzselés révén – mely önmenedzselésről Stern hallani sem akart. Pedig egy kántor, aki visszautasítja a legpatinásabb pesti zsinagóga főkántori posztjára való felkérést, egy bizonyos ponton túl nem tudja továbbépíteni a karrierjét.

Ez persze egyáltalán nem baj, ha az illető számára nem is fontos a karrierépítés, vagy legalábbis nem az számára az elsődleges. A kántorkarriert botorság nem művészi karrierként kezelni. Márpedig minden művészi karrier mögött ott kell állnia egyfajta jó értelemben vett törtetésnek, önzésnek. Ahhoz lórándi személyiség kellett, hogy valaki a kádári időkben csak úgy ontsa a (jobbára külföldi kiadóknál megjelent) hanglemezeket. Hogy valaki külföldi turnékat szervezzon, s hogy külföldi szerződésajánlatokhoz jusson a szocializmus évtizedeiben, ahhoz pontosan az a személyiség szükségeltetett, amely képessé tesz egy teljes zsinagógai kottatár erkölcsi skrupulusok nélküli meglovasítására.

Stern Lórándot tartotta az egyetlen igazi vetélytársának. El is ismerte, hogy csodálatos tehetségű kántor. A pesti ünnepi kántorhangversenyeket leszámítva azonban sosem lépett föl vele. A szervezők is tisztában voltak azzal, hogy felesleges volna egyszerre meghívni a két legnagyobbat.

A nagy hangversenyeken rendre Stern aratta a nagyobb sikert. De pontosan tudta, hogy ez nem a jobb vokális adottságainak vagy a kivételes kántori művészetének köszönhető. Lóránd még a nem túl szép hangjával is lenyűgöző hatást volt képes elérni, ha egy imába fogott. Épp ez volt zsenialitásának a lényege: a hendikepből is előnyt fabrikált. Az orosz-házi múlttal, a közepes színházi tevékenységgel, a nem túl rokonszenves viselkedési stílussal együtt is képes volt a legmagasabbra kapaszkodni.

Stern tudta, hogy a *primus inter pares* állapothoz gyerekekre van szüksége. Ezért vitte magával a megkülönböztetetten fontos fellépésekre a gyermekkorúsát.

Lám, valamiképp azért mégis tudott a siker receptjéről.

Aión panta pherei, azaz *Az idő mindent meghoz* – tartja a Platónnak tulajdonított epigramma (AP IX.51).

Stern szerettei körében fejezte be az életét, s életművét ma is nagy megbecsüléssel és odaadással gondozzák gyermekei.

Lóránd egy nagy családi tragédián túl, magányosan ment el, életművéről vajmi keveset tudnak leszármazottai, szakemberek őrzik kottáit.

Bárhogy esett is, a halhatatlanság mindkettőjüket megilleti.

V. INTERJÚK

„Seál ávichá vejágedchá zekénechá vejomru lách”

Mózes, Dvárim, Háázinu 32

DOFF IMRE főkántor

Ungváron született, 1929-ben. A budapesti gettóban élte túl a holokausztot. 1948 és 1955 között végezte el a Rabbiszeminárium kántor szakát. Éveken át orgonán kísért az intézet zsinagógájában. 1971 óta volt a Frankel Leó utcai Zsinagóga főkántora.

■ **Ha jól tudom, főkántor úr orgonistaként került közel a zsidó zenéhez.**

Három évvel azután, hogy 1950-ben, a hitközség Fürst Sándor utcai Goldmark Zeneiskolájában¹³⁶ megkaptam az első zongoraleckémet, orgonálni kezdtem a Scheiber Sándor vezette Rabbiképzőben. Tizennégy éven át kísértem az istentiszteleteket a szeminárium zsinagógájában. Amint felvettek az intézetbe, elköltöztem anyámtól, és az internátusban laktam. Az internátus az iskola melletti társasházban működött, a harmadik emeleten. A József körút 27. alatt volt a bejárat. Timár Károly¹³⁷ is ott tanult velünk, áldott legyen az emléke. Az intézménybe járt a később New Yorkba emigrált, szép hangú debreceni Grósz Ernő. Ugyancsak évfolyamtársam volt Weisz Dávid, a későbbi főrabbi.¹³⁸ Hallgatótársam volt Kohlmann Béla, Dévai László és egy Itzkovics nevű textilkereskedő. A kántorképző hallgatója volt az idősebb generációt képviselő Felder Frigyes is. A kor nem számított. Bárki kántorképzős lehetett, az egyetlen kritérium a zsidó származás volt.¹³⁹

■ **Honnan jött az ötlet, hogy kántornak tanuljon?**

A Síp utca 8.-ban laktunk anyámmal. Szegény úgy viselkedett, mint egy féltékeny feleség. Ha későn jöttem haza, felpofozott, Istren nyugosztalja, noha húszéves voltam már. Kerestem a lehetőséget, hogy elköltözhessenek. Nagy nyomorúság volt a háború utáni években, 1948-ban nem sok esély nyílt egy fiatal számára az önálló életkezdésre. Egy alkalommal hallottam a hitközségi irodában, hogy tanulókat keresnek a kántorképzőbe, és kollégiumi elhelyezést is biztosítani tudnak a hallgatóknak. Korábban gyakran dicsérték a hangomat, de a gettóban csúnya betegséget kaptam, és évekig küzdöttem az

¹³⁶ Az 1943-tól zeneoktatást is nyújtó intézmény egyben a Csáky utcai zsinagóga (ma Hegedűs Gyula utcai zsinagóga) kamaraintézménye is volt. Nagyünnepeken például a megjelenő hívők nagy száma miatt ott is tartottak imát, de több kulturális esemény helyszínéül is szolgált az intézmény (4. ábra).

¹³⁷ Timár Károly, a tokaji tanító melámed fia chéderben és jesivában tanult. Szüleit és tíz testvérét vesztette el a holokauszt során. 1952-ben végzett a Rabbiszeminárium kántor szakán. Később Magyarország több településén töltött be rabbihelyettesi és kántori funkciót, így Hódmezővásárhelyen, Pécsen, majd Budapesten, a Dohány utcai zsinagógában. Később, Doff Imréhez hasonlóan, a kilencvenes évek második felében újrainduló kántorképző tanára lett.

¹³⁸ Weisz Dávid harminc éven át, 1982-ben bekövetkezett haláláig volt Gyöngyös város rabbija. 1995 óta nincs rendszeres istentisztelet a városban.

¹³⁹ A Rabbiszeminárium hallgatói – Kovács Andrásék kutatásai szerint (2014, p. 350) – két jellegzetes társadalmi csoportból kerültek ki: vallásos, hagyományörző zsidóságból és neológ, csekély vallási ismeretű családi környezetből. Csak 6%-uk volt budapesti, azonban 30%-uk apja rabbi vagy vallásos volt, 25%-uk apja pedig kántor vagy metsző.

egészségem visszaszerzéséért. Egy 1947-es súlyos strúmaműtét következtében hónapokra elment a hangom, s amikor visszajött, már nem volt a régi. Ezért, s mivel az imákkal tisztában voltam, végül a rabbiképző szakra jelentkeztem. Huszton chéderbe jártam, jiddisül beszéltünk, és mint minden más zsidó kisfiúnak, nekem is mindent megtanítottak, amit egy báltfilének tudnia kell. Kilenc-tíz éves koromra olyan alapvető volt számomra az imádkozás, mint a lélegzés. Nem mellesleg, Huszton a zsinagógában egy szép tenor hangú kántor működött. Ma is itt van a fülemben a hangja, és persze a dalamokat is vittem tovább magammal, 1943-ban is, amikor Budapestre költöztünk. Később, a kántorképzőben, már nem jutott olyan nagy figyelem a szövegekre, de ott, Huszton, a kántor még pontosan értette, mit imádkozik. Ezt ma is a legfontosabbnak érzem: érteni az imák szövegét. Anélkül elképzelhetetlen átéléssel és hitelesen davenolni. Elkezdődött tehát a képzésem a Rabbiszemináriumon, néhány hónap alatt azonban rájöttem, hogy nem vagyok jó szónok. Két évig mégis tisztességesen csináltam az iskolát, s csak azután iratkoztam át a kántorképzőre. Igazgatóm, Löwinger Sámuel¹⁴⁰, illetve nagy formátumú tanárain, a filozófus Szemere Samu és a nyelvész-irodalomtörténész Scheiber Sándor is egyetértett velem a döntésemet illetően. S valóban, a kántorképzőt mintha nekem találták volna ki.

■ *Kik tanítottak akkor a kántorképzőben?*

Ábrahámson Manó, a Dohány utcai Zsinagóga főkántora a pénteki, a szombati és a zárándokünnepi liturgiát oktatta. A budai kántor, Sirota Sándor Sulzer és Lewandowski világába vezetett be bennünket, az ő területe a nagy ünnepek liturgiája volt. Karvaly László tanította a hétköznapi és az alkalmi (esküvői, temetési, mártír) istentiszteletek kántori anyagát, továbbá a Szlichot, a Jom Kipur-katán nuszachjait. A legtöbbet tőle tanultam, azt hiszem, ő volt a legjobb pedagógus a szakon. Ő vezetett rá, hogyan és megnyit szabad a hagyományos nuszachon improvizációval változtatni. Hosszan dolgoztunk a Lecha Dodin, a Hashkivenun és egyéb, nem kötött imarészeken. Később az ő útmutatása alapján alakítottam ki a saját Kél mólé rahamim-változatomat, a Ros Hodes-bencsolásomat, a Mázkír előtti Adojsemet pedig egy az egyben tőle vettem át. Kinyitotta a zenei fantáziámat, de örökké figyelmeztetett az alázatra. Egy alkalommal kifejezetten dühös volt rám, mert olyan divatos melódiát akartam ráhúzni az egyik imára, melynek a ritmusa abszolúte nem illett a héber nyelvhez. Rossz helyen hangsúlyoztam a szöveget, egyszerűen értelmetlenné vált, ami a Szidurban állt. Karvaly akkor nem volt még idős ember, mégis ráncok futottak végig az arcán. Igaza volt.

¹⁴⁰ Löwinger 1950-ben Izraelbe emigrált, ezt követően sógora, a talmudtudós Róth Ernő és Scheiber Sándor igazgatták az intézményt, évenkénti rotációban.

■ ***Hányan tanultak abban az időben a kántorképzőn?***

Tizenöten-húszan.

■ ***Milyen napokon folyt a képzés?***

Hétköznapi napokon kaptunk órákat, szombatokon természetesen nem. A rabbihallgatók számára délelőtt tartottak előadásokat, mi mindig délután tanultunk az oktatókkal. Nem voltak évfolyamok, közös képzés folyt. Néha estébe nyúlt a tanítás. Nem volt probléma, hiszen bent vacsoráztunk az iskola kóser menzáján. Ott étkeztünk reggel és délben is.

■ ***Hangképzés folyt a kántor szakon?***

Nem. Nem tanítottak bennünket énekelni, de voltak egészen jó hangú fiúk közöttünk. Dévai László például egész operaáriákat tudott kívülről. Ki kell azonban jelentenem: nem volt előfeltétel a kiemelkedő vokális adottság. Viszont a legtöbbünk már tudott imádkozni, ahogy az iskolába került.

■ ***Kottákból tanulták az új dallamokat?***

Nem. Hallás után. Jött a Karvaly, jött a Sirota, elénekelték a dallamot, én meg utánuk énekeltem.

■ ***Semmiféle lejegyzés nem állt rendelkezésükre a hagyományos dallamokkal kapcsolatban?***

Nem, nem tudtam és nem tudok kottákról, lejegyzésekről. Egyébként sem vagyok kottaolvasó. Később, orgonistaként is magamtól alakítottam ki az imák kíséretét. Persze volt köztünk egy-két képzetesebb hallgató is, úgy emlékszem, ők mintha lekottázták volna maguknak az imákat, például Karvaly Ánim Zemirotdallamát. Emlékszem egy diák társamra, Róth Imrére, aki szemüvegkészítőként dolgozott a Thököly úton. Szép tenor hangja volt. Mintha ő rendszeresen kottáztott volna.

■ ***Jól tudom, hogy azóta sincs hivatalos feljegyzése a nuszachunknak, csupán néhány kósza kotta kering a magyarországi kántorok némelyikénél?***

Igen, én is így tudom. A budai dallamok egy részét ugyan Lisznyai Mária lekottázta, de amikor a Frankel kórusát szélnek eresztették, azoknak is nyoma veszett. A kottázatlanságnak több oka lehet. Az egyik talán az emberi gyengeség. Csak egy példa: amikor a kilencvenes években újraindították a kántor szakot, megkértek bennünket, énekeljük föl a dallamainkat az archívum számára. Az egyik kolléga azt kérdezte: mennyit fizetnek érte. Amikor közölték, hogy nincs erre anyagi keret, a kolléga kinevette őket.

■ *Vizsgák voltak a Szemináriumban?*

Minden félévben. Voltak, akik év közben elmaradtak. A végén pedig záróvizsgát kellett tennem. Kaptam is egy bizonyítványt. Jeles volt a záróvizsgám eredménye, ma is őrzöm a papírt. A vizsgaelnök Katona József volt, a Dohány utcai zsinagóga főrabbija. A nagyobb vizsgákra olyan kántorok is belátogattak a szemináriumba, akik egyébként nem tanítottak bennünket. Stern Lászlót, Lóránd Mártont is láttam ott néhányszor. Feleki Rezső általában ott volt, ő volt az utolsó jelentős kántor Scheiber professzor úr életében, őt kísértem éveken át a szeminárium zsinagógájában.

■ *Felsőfokú végzettségnek számított ez a kántori papír?*

Azokban az években nem volt alapfokú vagy középfokú kántorképzés. Nem is volt rá szükség: aki odajött, viszonylag jó szinten tudott imádkozni. Nézze, ez akkoriban természetes volt. A maga nagyapja például sosem végzett semmilyen kántori iskolát, igaz? De Pátróhán chéderbe járt a húszas években, és ott mindenre megtanították. Bármikor odaállhatott az omedhez imádkozni. Hát mind így voltunk akkor.

■ *Kik voltak abban az időben a legnagyobb kántoregyéniségek?*

Sirota, Ábrahámson, Karvaly, a fiatalabbak közül Stern és Lóránd. Volt a Páva utcában a hatvanas évek elején egy nagy kántorkoncert, szinte vetélkedés volt az akkori nagy kántorok között. Végül Stern László „győzött”, neki ugyanis volt egy férfikvartettje, és közösen óriási sikert arattak. Feleki Rezsőt is nagy kántornak tartom, egy zeneileg rendkívül képzett basszista volt, tanított is éneket a konzervatóriumban. Az Északkelet-Magyarországról, jesivai alapozással érkezett Szabolcs István igazi Wagner-tenor volt, s bár nagyon „érezte” az imádkozást, muzikálisan talán nem volt olyan erős. A debreceni Sándor László is hatalmas hang volt, spinto tenor, lemezre is vették, amikor a Hegedűs Gyula utcai Zsinagógában volt kántor.¹⁴¹

Több kántorunk is volt, akinek a háború utáni évtizedekben lemeze jelent meg, így például Kálmán Tamás vagy Kovács Sándor, de Feleki is hallható egy Goldmark Kórusral közös lemezen, a Klein család nagy számát, az Áhávász ajlomot énekli. Rajtuk kívül is akadtak figyelemre méltó hangok. Emlékszem például, a Bethlen téri zsinagógában imádkozott egy Szirmai (eredetileg Schnürmacher) nevű kántor, aki később kiment Skóciába.¹⁴² Nem nagy, de szép tenor hangja volt, az Operaház kórusában is énekelt, egy kis szerepben láttuk a feleségemmel a Toscában.

¹⁴¹ Az eredetileg ügyvéd végzettségű dr. Sándor László azután foglalta el a Hegedűs Gyula utcai templom kántori posztját, hogy Lóránd Márton a Dohány utcai zsinagógába került. Talán eredeti foglalkozásából adódott, hogy az imák intellektuális üzenete iránt is rendkívüli érdeklődést mutatott.

¹⁴² Szirmai (Schnürmacher) Zoltán a hatvanas évek végén kapott Glasgow-ból állásajánlatot. Többé nem tért vissza Magyarországra.

■ *Ellestek egymástól a kor kántorai egy-két dallamot?*

Előfordult. Sőt, ha nagy ritkán hozzájuthattunk külföldi lemezekhez, nem restelltünk a nagyokról koppintani. Ami engem illet, máig Koussevitzky Édajszechóját éneklek, de csak az Ádojsem moloch-zsoltár végét lestem el tőle. Vagy fogtam, és én magam találtam ki dallamokat, például a Cadik Katomor, amit énekelek, teljes mértékben saját kompozíció: senki mást nem hallottam még a közepén mollból dúrba átmenni. Felépitem, egység van benne. A Karvalytól hallott Kél molét éveken át formáltam, mindig eszembe jutott, hogy másképp, szebben is lehetne. De van, hogy elvetem a saját verziómat, és teljes egészében a kitűnő kántortól, Róth Józseftől hallott verziót énekelek, mert az valamivel még fájdalmasabb a fríg melódiájával. A Ros Hajdes-bencsolást a remek hangú ortodox Fisch Józseftől lestem el, ennek már több mint hetven éve. S hát az orgonistaként végigszolgált évek sem múltak el nyomtalanul: a Rabbiképző zsinagógájában viszonylag gyakran imádkoztak nagynevű külföldi kántorok is, volt mit tanulni tőlük.

■ *Azok a dallamok, amelyeket Ábrahámson és a többi tanár megtanított önöknek a kántorképzőben, nagyon eltértek a Huszton hallott dallamoktól?*

Ünnepeken hasonló volt a hangzásvilág. De fontos különbség, hogy míg Huszton ortodox módra imádkoztak, a Rabbiképző Intézetben neológ képzés folyt.¹⁴³ Egyszerűen kifejezve: Huszton mindig sokkal többet jajgattak imádkozás közben. Züfeceltek, csuklatták a hangjukat. Az ötvenes, hatvanas évek pesti kántori jelenlétében is fellelhető ez a különbség. A Kazinczy utcai templomban például egészen más hangvételő imádkozásnak lehettünk tanúi mondjuk Fisch Józseftől, mint a Dohány utcában Ábrahámsontól. Vagy például Stern László és Feleki Rezső is két külön világ volt: Stern ortodox chazanutot vitt, míg Feleki egy modern, korális kántor volt.

■ *Ha valaki bement Huszton a zsinagógába 1938-ban, majd tíz év múlva, 1948-ban bement a Rabbiképző zsinagógájába, nem érte meglepetés?*

Ezt azért nem állítanám. Ha a Kazinczy utcai templomba ment volna be, akkor biztosan nem érte volna meglepetés.

¹⁴³ A neológia főleg a német nyelvterületen jelentkező változások hatására vetette meg a lábát Magyarországon. Az irányzat első főbija Löw Lipót volt, aki a 19. század közepén magyar nyelven kezdett prédikálni. Fia, Löw Immanuel is legendás neológ rabbi volt. (Marjanucz, 2002)

A változások nem pusztán a nyelviségben, de az öltözködésben vagy a zsinagógaépítészetben is fellelhetők voltak. Megjelentek a reverendák, elmaradtak a pajeszok. A magyarországi neológia hivatalos születésnapja az 1868. decemberi hitfelekezeti kongresszusra tehető. A hitfelekezeti szakadás elkerülhetetlen volt: az ultraortodox meghívottak már a kongresszus első napján elhagyták a tárgyalótermet, példájukat pedig hamarosan követték az ortodox szemléletű hitközségek képviselői is. A magyarországi zsidóság három részre szakadt: ortodoxra, neológra és egy közepén álló status quo ante (jelentése: *legyen, amint eddig volt*) irányzatra.

A neológ irányzat megerősödésében a legjelentősebb lépés a pesti Rabbiszeminárium megnyitása volt. Mivel a holokauszt idejére a fővárosban már a neológok voltak túlsúlyban, érthetően a vidéki ortodoxia sorait tépázta meg jobban a népiertás.

■ ***Ábrahámson, Karvaly és a többiek nem is foglalkoztak az ortodox nuszachhal?***

Ők már a háború előtt is Lewandowskit és Sulzert preferálták. Más kérdés, hogy én például ma nem a sulzeri nagyünnepi Borchut csinálom, hanem azt, amit gyerekkoromban Huszton hallottam. Huszton először ellaláztuk a Borchu dallamát – amit mi Borchinak mondtunk –, és csak aztán ismételtük szöveggel.

■ ***A Rabbiképző Intézetben rászóltak ilyesmiért a hallgatókra?***

Ami a dallamokat illeti: ők érthetően azokat a melódiákat akarták visszahallani, amiket leadtak nekünk. Az ortodoxos kiejtésért azonban nem kaptunk ki: ha a gyerekkorból eféle kiejtési sajátságot hoztunk magunkkal, mint például az U betű I-nek ejtése, ránk hagyták. Ám szefárd kiejtésről szó sem lehetett! Tudomásom szerint máig mindent askenázi kiejtéssel tanulnak az intézményben. Viszont a mai kántorok sokkal egységesebb nuszachot visznek, mint a hatvan-hetven évvel ezelőttiek. Akkor sokfelől jöttek a chazanok, sokan otthonról hozták a saját dallamaikat. Ma iskolában tanulják a fiatalok a kántorművészetet, és ugyanazoktól a mesterektől, nem csoda hát, ha mindenütt ugyanazokat a dallamokat éneklik.

■ ***Tapasztalt-e bármilyen antiszemita megnyilvánulást a háború utáni évtizedben?***

Nem, soha.

■ ***Kimehetett kipában az utcára?***

Kalapban jártunk, a tanáraink is.

■ ***A zsinagógában milyen öltözékben énekeltek?***

Süvegben, ornátusban. Általában az idős vagy elhalt kántorok ruhadarabjait örököltük meg, s ha kellett, átalakítottuk. A temetőben is voltak fekete ornátusok, de elég rémes állapotúak.

■ ***Ma nagyjából ötven család vezet kóser háztartást Pesten. Akkoriban jóval nagyobb volt a kóser háztartások száma. Könnyű volt betartani a halachikus előírásokat?***

A forradalomig több kóser hentes is működött a Síp utca környékén. 1956 után az ortodox Dezső bácsi¹⁴⁴ boltja volt a legnevesebb a Kazinczy utcában, elég jól ellátott üzlet volt. Klein Gabi aztán kóser borpincét vezetett, míg el nem ment külföldre. A kóser ellátást alapvetően az ortodox hitközség gründolta. Pészachra például csak náluk lehetett vásárolni a fűszereket, a pászkát, mindent. 1956 után azonban megcsappant az üzletek száma.

¹⁴⁴ A Bekecs falucskában született Kővári (Klein) Dezső Kassán járt jesivába. Tizenhét éves korában vitték el Auschwitzba, anyja és két öccse a gázban maradt. 1956-ban Pesten lett kereskedő ember. Átvette a Berkovics-féle kolbászüzemet és rendkívül válsztékos kínálatot vezetett be. Vállán nyugodott a többi mészáros húsellátásának gondja. A pesti ortodoxia jellegzetes alakja volt, 2005-ben hunyt el.

■ ***Mondhatjuk, hogy a Rákosi-érában szabad zsidó élet folyt Budapesten?***

Túlzás volna a szabadság szót használni, hiszen csak rengeteg megkötés mellett gyakorolhattuk a vallást. A párt tele volt ugyan zsidó emberekkel, de ők nyilvánosan sosem érintkeztek a vallással. Akkor született a vicc: *Jom Kippurkor a párttitkár titokban böjtöl, a rabbi titokban eszik.*

■ ***1956-ban véget ért a Rákosi-éra, az emigrálások megnyirbálták a zsidó életet. Ön mihez kezdhetett a friss kántori papírával?***

Akkor már évek óta orgonáltam, persze fül után. Azokban az években a Rabbiképző első emeletét még az angolkisasszonyok foglalták el (később rettenetesen meghurcolták ezt a szerzetesrendet, kitelepítették vagy lágerbe hurcolták a nővéreket). Volt a nagytermükben egy harmónium, oda járhattam gyakorolni, főleg persze zsidó dallamokat. Egy alkalommal Scheiber a második emeletről meghallotta a játékomat. Lejött, meglepetten bámult rám. Javasolta, hogy tanuljam meg a teljes sábeszi liturgiai kíséretet, és ha tudni fogom, idehozzat egy orgonát a zsinagógába. Régi vágya volt már a zsinagógai orgonajáték a professzornak. Így foglaltam helyet először 1953-ban a kakasülön, mellettem pedig ott énekelt a gyerekkórus. Rengeteg fiatal volt, hiszen az összes államosított zsidó tanintézmény diákja odajárt. Államosították az Abonyi utcai zsidó gimnáziumot, államosították a Bethlen téri zsidó tanárképzőt, szóval tulajdonképpen a Rabbiképző és az azzal közös épületben működő zsidó gimnázium maradt az egyetlen találkozási pont a zsidó ifjúság számára.¹⁴⁵

■ ***Meg tudott élni főkántor úr az akkori fizetéséből?***

Szerényen. A hitközség fizette a kántorokat, de emlékeim szerint egyetlen tehetős ember sem volt köztünk. A nagy Sirota Sándor például a kántori szolgálati lakásban lakott a Frankel zsinagógát körülfogó körgangos házban. Jómagam az orgonálás mellett kórusokban énekeltem, azért is kaptunk valami kis pénzt. Két évig a Hegedűs utcai zsinagóga, majd a Dohány utcai zsinagóga énekkarának voltam a tagja.

■ ***Hogyan viszonyultak egymáshoz a kántorok?***

Általában jól, de azért volt egyfajta egészséges rivalizálás. Talán féltékenység is, bizonyos esetekben.

■ ***Említene példát erre?***

Emlékeim szerint Stern László például egyszerűen nem vállalta el az akkor húszéves Kálmán Tamás tanítását, pedig a nagybátyja volt. Felhívott Tamás bátyja, Ervin, aki

¹⁴⁵ Az egykori Rabbiképző fennmaradásának és létének alapvető feltétele volt, hogy a háttérben működött a zsidó gimnázium. A mai magyarországi rabbik közül sokan ennek a gimnáziumnak a tanulói voltak.

akkor még nem kántorkodott, hogy énekeljem már be neki a szfire Lecha Dodi Hisznaari kezdetű szakaszát, mert le akarja kottázni Tamás öccsének. Feltehetően a nagybátyjukhoz nem fordulhattak ilyen kéréssel. Mondjuk Sterntől nem is lett volna könnyű tanulni, ő ugyanis született ösztönös kántor volt: kétszer egymás után semmit sem énekelt el ugyanúgy.

■ ***Nyilván a vidéki kántorok még nehezebben éltek, hiszen se temetésen, se bármicvón, se esküvőn nemigen volt módjuk közreműködni.***

Igen, a többségüknek civil foglalkozása is volt a kántori hivatás mellett. Aztán ahogy fogytak a hívők, úgy jöttek föl Budapestre egymás után. Akadt persze, aki más okból jött fel. Például nem zsidó nőt vett feleségül, és ezt nem nézte jó szemmel a vidéki ortodox hitközség. Budapesten megengedőbbek voltak egy betéréssel kapcsolatban, s az illető aztán a legnagyobb magyar kántorok egyike lett.

■ ***Túlzás azt mondani, hogy a hatvanas évek végére vidékről egyszerűen eltűntek a kántorok?***

Talán nem túlzás. Úgynevezett *repülő kántorok* vették át a helyüket. Utaztak vidékre, ha kellett. Amíg el nem adták az ottani zsinagógák többségét. Nem volt ez új „intézmény”, már a negyvenes-ötvenes években is voltak *repülő kántorok*. Akkor még működött például zsidó árvaház, péntek estére kijelölt oda a szertartási osztály egy rabbit és egy kántort. Később én magam is hónapokon át jártam a Lövölde tér melletti árvaházba. Aztán szóltak a központból, hogy menjek, énekeljek elő Budán a Frankel zsinagógában, mert elhunyt a másodkántor. Addig fel se merült, hogy elhelyezkedjek kántorként, mert Scheiber Sándor ragaszkodott hozzám. A második apám volt. Mégis, vonzónak tűnt, hogy a Frankelben kórusom lehetett, és Muszefet csinálhattam. Azért az nagy megbecsülés egy kántor számára.

■ ***Hogy folyt le akkor egy előéneklés?***

Inkább meghallgatásnak nevezném. A szó szoros értelmében énekelni nem kellett az ilyen alkalmakon. Elég csalódottan mentem át Budára, mert előtte úgy volt, hogy a Hegedűsben leszek kántor. Oda végül a Bizományi Áruház korábbi becsüset, Vándor Frigyes¹⁴⁶ vették fel, mert idősebb volt nálam. Átmentem tehát Budára bemutatkozni, ahol az ottani főrabbi, Geyer Artúr¹⁴⁷ elémtett egy imakönyvet, felütötte valahol, és azt

¹⁴⁶ Vándor Frigyes, azaz Frici bácsi dr. Sándor Lászlót követte a Hegedűsben. Elsősorban humora és barátságos személyisége tette népszerűvé a közösségében.

¹⁴⁷ Dr. Geyer Arthur Győrből, majd Debrecenben volt rabbi, később a Rabbiképző főkönyvtárosa és a Zsidó Gimnázium vallás-tantanára lett. A hatvanas évek végén az általa szervezett Talmud Tórát – kreált politikai vádak alapján – feloszlatták. 1976-ig volt a budai Frankel Zsinagóga rabbija.

mondta: „Tessék!” Amikor végeztem, elbúcsúzott tőlem a főrabbi azzal, hogy majd a központban megmondják, mi a döntés. A központban közölték, hogy kineveznek a Frankelbe.

■ ***Akkortól mindent ön imádkozott a Frankel zsinagógában?***

Könnyebb dolgom volt akkor, mint később. Egyrészt még éltek a nagy öregek, mint például Halász bácsi vagy Hajdú bácsi, akik gond nélkül végigimádkozták például a nagyünnepi Sächriszt, és nekem csak a Muszefre kellett odaállnom. Másrészt volt orgonakíséretem és kórusom, ami rengeteg pihenési lehetőséget biztosított az imarészek között.

■ ***Akkor már nem kellett reggel-este imádkozni menni?***

Geyer és Schöner főrabbi idején még igen, később ebből a hétfő és a csütörtök reggel maradt. Singer főrabbi idején álltunk át végérvényesen a péntek-szombatra. Pedig még a pesti lakásunkat is elcseréltük egy zsinagógához közeli budaira, hogy hétköznap is gond nélkül jönni tudjak. Hol volt már az az idő, amikor – mint a háború utáni évtizedekben – egymás után háromszor is Mázkírt kellett tartani, annyian jöttek, és annyiféle időpontban!

■ ***Tórát sem kellett olvasnia?***

Soha. Többen is voltak, akik kifejezetten szerettek volna lejnolni. Mi, kántorok nem voltunk rászorítva a Tóra-olvasásra. A kántorképzőben sem tanították.

■ ***Természetes volt az orgona a neológ templomokban?***

Abszolúte. Vidéken is. Szegeden, Pécsen, de Újpesten, a Frankelben, a Rabbiképzőben és a Dohány utcában is. A régi kőbányai templomban is volt orgona. Lágymányoson harmónium volt. Viszont a status quo zsinagógákban, mint például a Hegedűs, a Bethlen, a Hunyadi vagy a Nagyfuvaros, nem volt orgona. Negyvenöt után még voltak olyan hithű zsidók, akik egyszerűen nem léptek be a Dohány utcai zsinagógába, mert nem volt nekik elég vallásos. De a Hegedűs utcai zsinagógába járók se léptek volna be a budai Frankel zsinagógába.

■ ***A kórusokkal más volt a helyzet?***

Igen, kórus sok helyütt volt. A Hegedűsben, a Dohány utcában, a Nagyfuvarosban, Újpesten. A Frankelben női kórus volt, a neves színésznőnek, Alpár Gittának az apja orgonált ott, ő vezette a kórust. Amikor szélnek eresztették őket, átmentek a Hunyadi téri zsinagógába, de csak rövid időre, mert nem igazán fogadták el őket. A Bethlenben eredetileg sem volt kórus.

■ ***Azok közül, akikkel együtt tanult az intézetben, senki sem lett kántor?***

Úgy emlékszem, hosszabb ideig, pláne véglegesen senki. A kortársak többsége háznál tanulta meg az anyagot. Többen adtak órákat magánúton, így például Róth József vagy Gottschall Jakab.¹⁴⁸ Róthnak megakadt az élete egy szörnyű tragédia miatt, börtönben is ült nyolc évet, de utána újra tanított.

Csillag bácsi is sokakat felkészített, ő egy nagy tudású előimádkozó volt. Egyszer megyek le a hitközségben a lépcsőn, hát a portánál elkapja a kabátomat: „Imre, figyeljen, tudom, hogy a Karvalynál maga máshogy tanulta, de legalább hallgassa meg, én hogy csinálom, amikor a szombati Sächrisz Ködusánál átmegyek az Oz bekajlra...” – és már énekelte is.

Elépesztően lelkesek voltak a régi nagy öregek, ráadásul valami álomszép változatot mutatott nekem akkor Csillag bácsi, ma is az ő dallamával énekelem azt a részt. Ott volt aztán Révész Bandi barátom, egy fantasztikus tudású chazanutrajongó, aki lejátszotta például nekem, ahogy a háború előtt Linetzky énekelte a Vösomrut, orgonával. Ezek az idősebb zsidók jelentették a hidat köztünk és a korábbi kántorgeneráció között. A zuglói kántor, a németes kiejtésű, de emlékezetes énektudású Tordai Zsigmond is remek chazan volt a maga nemében.

Akik az ő kórusában énekeltek, bevallottan rengeteget tanultak tőle, így például Kardos Péter zuglói főrabbi-főkántor vagy Lugosi László, a Rumbach utcai, a Dózsa György úti, majd a Frankel Leó utcai templomok főkántora. Gottschall Jakab kísérte őket harmóniumon.

■ ***Gyakran rendeztek kántorkoncertet?***

Néha. És nemcsak a belső kerületekben: még Pesterzsébeten is! De ezt nem úgy kell érteni, ahogy ma szokták csinálni. Általában egy kántort hívtak meg, és ő szórakoztatta a nézőket.

■ ***Jellemzően a legnagyobbak közül kerültek ki a koncertező kántorok?***

Az emlékezetes fellépések kétségtelenül a legnagyobbak nevéhez köthetők. Az ortodoxia persze kevésbé képviseltette magát az efféle világi eseményeken, pedig nagyon komoly kántorok működtek náluk. Ha meg kellene határoznom a kántori élbolyt, Fisch József és Stern László egészen biztosan ott volnának az élen.

¹⁴⁸ Gottschall Jakab (Lódz, Lengyelország, 1881 – Budapest, 1965) a harmincas években a Rumbach utcai zsinagóga kórusát vezette, egyben a Dohány utcai templom karnagya is volt. Nagy hatású szerzeményeiben kitűnően használja fel a hagyományos motívumokat, miközben kompozíciói megfelelnek a legmodernebb liturgiai elvárásoknak.

■ *És a neológiát kik képviselnék a legjobbak között?*

Fenntartva a szubjektivitás jogát, Lóránd Mártont említeném. Lóránd vaskos tenor volt, úgy is neveztük, hogy a *pléhhangú*, mert sosem fáradt el. Zeneileg is rendkívül képzett volt. Lóránd után nagy szünet következik, legalábbis én úgy gondolom. Nem hangilag, mert például jó barátom, a később Magyarországot elhagyó Kelen Tibor szerintem vokálisan sokkal nagyobb kvalitás volt. De Tibort itt különben se vegyük számításba, mert ő itthon nem működött kántorként, csak odakint. A már említett Sándor László is nagyszerű hanggal bírt. Sötétebb tenorja volt, mint Lórándnak, de sajnos az imádkozást, a kavanát néha feláldozta a vokális teljesítményért. Feleki korrekt, kulturált énekművész volt, de kántorként talán nem volt annyira fajsúlyos. Sirota is inkább pedagógus volt, mint chazan. Ahogy Karvaly is.

A jelenlegi indianapolisi főkántor, Sándor György apja, Ernő ugyancsak kitűnő kántor volt. Kaposvárról jött föl, Lágymányoson imádkozott. A hozzá hasonlókra mondják, hogy fantasztikus, de nem zseniális. Róth sem volt fenomenális hang, de nála minden szó a helyén volt, az imádkozását gyönyörűen felépítette, és szónoknak is kitűnő volt.

Ábrahámsont én már idős emberként ismertem meg. Nagy basszbariton hangja akkorra megkopott kissé, de talán az összes kántorunk közül ő nézett ki leginkább úgy, ahogy a régi nagy kántorokat elképzeljük. Nagyszerűnek, sőt talán kövérnek volt mondható, ám ez a vaskosság tekintélyt parancsolt. Szinte naphosszat le sem vette az ornátust, és döbbenetesen fenségesen tudta hordani. Az imádkozásának túlzás nélkül színházi koreográfiája volt, de az imádkozáson kívül is kimértek, uralkodóiak voltak a mozdulatai. Nagy színész is volt, nem csupán nagy kántor. Végül hadd szóljak Fisch Józsefről. Fisch számomra és sokunk számára az etalon: ő úgy imádkozott, ahogy Huszton hallottam a kántort davenolni, s ehhez a hangja is fantasztikus volt. Úgy vélem, Fisch azokhoz a Magyarországról gyerekkorukban Izraelbe távozott, igazi nagy kántorokhoz mérhető, amilyen Moshe Stern vagy Naftali Herstik.

■ *Főkántor úr sosem akart Izraelbe menni?*

Könnyen megtehettem volna. Erősek voltak a háború után a cionisták, nagy nyomás alatt tartottak bennünket, fiatalokat, s vonzóvá tették az aliját.¹⁴⁹ De anyámat nem hagy-

¹⁴⁹ A háború után jelentős súllyal vettek részt a (többek között a Joint által anyagilag támogatott) cionisták a magyar zsidó közéletben. Később a kommunista párt előretörésével egyre inkább ellehetetlenült a magyarországi cionista mozgalom. A kommunista vezetők (többek között az évtizedeken át a kultúrpolitikát irányító, 1944-ben kikeresztelkedett Aczél György is) a zsidók teljes beolvadásában látták a zsidókérdés megoldásának a kulcsát, és nem a kivándorlásban, még kevésbé a magyar társadalmon belüli túlzott zsidó szerveződésben. (Nyilván a kivándorlásellenességüket nem annyira a zsidó állampolgárok elvesztése, mintsem azok anyagi javainak külföldre menekítési veszélye indukálta.) Hatalomba kerülésüket követően első intézkedéseik egyike volt éket verni a cionista szervezetek és a hitközségek közé. 1949-ből a hitközség lapjának több olyan példányát is felleltem a lap Síp utcai archívumában, amelyekben különféle cikkszerzők meglehetősen szélsőséges retorikával szapulják a Magyar Cionista Szövetséget (ebben nyilván iránymutató volt a Szovjetunió aktuális Palesztina-politikája).

hattam itt. Még akkor se, ha elkeserítettek az évek múlásával egyre gyakoribb minjen-problémák. Ne feledjük, azért a világháborúban a pesti zsidóság száma is megcsappant.¹⁵⁰

■ *Nem bánta meg, hogy maradt?*

Nem. Egy csodálatos asszony a feleségem, és egy csodálatos közösség kántora lehetek immáron több mint negyven esztendeje.

(Doff Imre főkantor 2017. augusztus 4-én hajnalban, 88 éves korában elhunyt. Emlékezetéből fakadjon áldás!)

¹⁵⁰ A fővárosi zsidóknak több mint 40%-a pusztult el a holokauszt során. Ld. Haraszti (2007).

DR. KARDOS PÉTER főrabbi-főkántor

1936-ban született, kilencéves korától jár templomba. Ortodox vonalon indult, neológ rabbi- és kántorképzése után azonban neológ közösségek rabbija és kántora lett. Egy Göteborban szolgált esztendő után leszámítva, 1971 óta a Thököly úti zsinagóga főrabbi.

■ **Mikor hallott először nagy kántorokról?**

Már gyermekként hallottam emlegetni a háború előtti nagy énekeseket, például a csodálatos hangú, mára egészen feledésbe merült, Lettországból érkezett Jadlowker Hermannt, aki operaénekesként és kántorként egyaránt szupersztár volt. Ódákat zengtek sötét tónusú drámai tenorjáról, holott tudtommal csak keveset énekelt Pesten. Mesélték, a nagy Carusóval osztoztak a Metropolitan tenorkirálya címén az 1910-es években. Sok évtizeddel ezelőtt hallottam is felvételt tőle egy 78-as fordulatszámú, kopott lemezen, és büszke voltam rá, hogy egy ilyen hang valaha megszólalhatott a Rumbach utcai zsinagógában. Az ugyancsak nagy kántornak tartott Linetzkyt azért nem hallhattam élőben, mert ő a Dohány utcában működött, és oda nekem – ortodoxként – tilos volt belépnem. Persze azért nekem is jutott egy nagy formátumú kántor a Kazinczy utcai templomban¹⁵¹, ahol 1947-től 1950-ig voltam a gyermekkórus tagja.

■ **Együtt énekeltek a felnőttekkel?**

Igen. Tíz-tizenkét fiú és hét-nyolc férfi adta a templomi kart. Bizonyos Speisel Márton karnagy alakította és vezette a kórust. Előjátszotta harmóniumon a dallamokat, mi pedig visszaénekeltek. Így próbáltunk. Kottáról szó sem volt, legalábbis mi, gyerekek nem kottából tanultunk: mondatonként, hallás után sajátítottuk el az anyagot. Minden péntek este és szombat délelőtt a kórus kísérte a kántort, Fisch Józsefet.¹⁵²

■ **Fisch már a háború előtt is a Kazinczyban működött?**

Nem, a háború előtt a fantasztikus Leopold Holzer főkántor volt a sül főkántora. Fisch már a háború előtt is énekelt Miskolcon, az ortodox zsinagógában, de csak 1946-ban fedezték fel. Kiváló lírai tenor volt, s az akkor még igen aktív ortodoxia felhozta Pestre, a Kazinczyba. Ahogy teltek a hónapok, egyre ismertebb és népszerűbb lett, egy idő után már az ő kedvéért jártak ortodoxok és nem ortodoxok a Kazinczyba. Hogy Fischnek milyen vonzereje volt, az abból látszott, hogy a Muszef Kedusa előtt megtelt a Kazinczy, mert akkor kezdett imádkozni, és amikor odaért, hogy Lödör vador halelujah, kiürült a

¹⁵¹ A Kazinczy utcai zsinagóga volt a pesti ortodoxia főtemploma, kitűnő kántorokkal, fiú- és férfikórossal.

¹⁵² Orosz–litván–lengyel hagyományok nyomán magyar területeken már az 1700-as évek táján 3-4 főből álló kis kórusok kísérték a chazanokat.

Kazinczy: úgy másfél minjennyi maradt a több száz emberből, akik a Kedusára odajöttek meghallgatni a kántort.

■ ***Milyen gyakran volt próbájuk?***

Hetente kétszer. Fisch-sel is próbáltunk.

■ ***Kedves ember volt?***

Nem mondanám mézes-mázosnak, nagyon is tisztában volt a kiemelkedő képességeivel. Hihetetlen nagy tudása és egyedülálló hangja volt, de mindössze egyetlen lemez készült vele.

■ ***Szerették őt a közösségben?***

Sajnos az ortodoxok végig szekálták, amíg a Kazinczyban volt. Nem tetszett nekik, hogy borotválkozott. Szóvá tették, hogy szfíre időszakban egyszer kezét fogott egy nővel. Ráadásul szakmailag sem túlzottan értékelték a kántori teljesítményét. Végül 1949-ben Izraelbe ment, mert állást ígértek neki. Vitte a családját is, magabiztos volt. Lehetett is, nem sok hasonló kvalitású kántor mozgott akkor a világban. Csakhogy kint kiderült: mások is pályáznak arra a bizonyos kántori pozícióra, amit neki biztosra mondtak.

■ ***Úgy tudom, azért elment a meghallgatásra, de a gyönyörű imádkozása ellenére ki-nevették az askenáz kiejtése miatt.***

Én úgy tudom, hogy más okokból döntöttek egy másik kántor mellett.¹⁵³ Fisch Magyarországon egyeduralkodó volt, de Izraelbe a világ minden tájáról jobbnál jobb kántorok érkeztek a meghallgatásokra. És azt sem tudni, hogy egy-egy kilében mi alapján választották ki az állásra a nyertest. Ami a lényeg: Fisch megsértődött, amiért nem őt választották a pozícióra, és véget vetett az életének.

■ ***Ma ön a zsinagógájában használja azt a nuszachot, amit Fischtől lehetett hallani a negyvenes évek második felében?***

A Kazinczy utcai liturgia különleges liturgia volt, amit sehol másutt nem lehetett hallani. A mai napig Zuglóban használom a főbb elemeit. Amikor néhány éve Schöner Alfréd főrabbi, a zsidó egyetem rektora elhozta a tanítványait hozzánk egy tanistentiszteletre, meglepve mondta, hogy amiket mi éneklünk, azok már-már muzeális értékek. A Sächrisz Haleluja zsoltárát például négy szólamban, kánonban énekeltük, mindig óriási sikerünk volt vele. Ma is sikerszám volna, ha előadná a Goldmark Kórus.

¹⁵³ Egyes vélemények szerint Fisch képtelen volt megbarátkozni a párás tel-avivi éghajlattal: örökösen rekedt volt. Az előéneklésen is fákó volt a hangja. Mások úgy tudják, hogy bár megengedték neki az askenáz kiejtéssel való imádkozást, ő csak azért is szefárd kiejtéssel akart imádkozni a meghallgatáson, s mivel sok hibát vétett a szövegben, az esemény botrányba fulladt. Egy harmadik verzió szerint az előljáróság már előre eldöntötte, kit akar a Tel Aviv-i Nagy Zsinagóga omedjénél látni.

■ ***Anno honorálták a kórustagságot?***

Annak ellenére, hogy a szigorú ortodoxok akkor minket, kóristákat levegőnek néztek, havi tizenkét forintot kaptunk. Az volt a zsebpénzünk. A felnőttek többet kaptak. A viszonyítás kedvéért: három-négyszáz forint volt akkor egyhavi átlagfizetés.

■ ***Az öltözékre vonatkozóan voltak előírások?***

Fekete, kerek egyensapkában énekeltünk. A felnőttek kalapot hordtak. Hátul a zsinagógában volt egy ruhatár, fogasokkal. A felnőttek fekete öltönyt viseltek, de ők abban jöttek hazulról. Mi is abban a ruhában énekeltünk, amiben otthonról jöttünk. Csak a sapkákat cseréltük át az öltözőben.

■ ***A bármicvója is a Kazinczyban volt?***

Igen.

■ ***Fisch Józsefen kívül volt még imádkozó?***

Hivatalos másodkántor akkor épp nem volt, Pollák bácsi, a samesz mondta a sahriszokat. Ő egy tipikus báltné volt, hófehér kecskeszakállal, cylinderrel, hatalmas tálesszel. Minden Rajd Hajdes-bencsoláskor felment a Tóraolvasóhoz, és egy hatalmasat csapott az asztalra, hogy így teremtsen teljes csöndet, aztán jiddisül kihirdette, hogy mikor van Rajs Hajdes. Ő is, de a kórustagok is askenáz kiejtéssel imádkoztak, sőt, felfedezhető volt a vidéki ortodox vonulat a szavak formálásában. Például omén helyett azt mondták: omájn. A rabbi prédikációja pedig jiddisül hangzott el. Amúgy bármilyen furcsa, a holokausz után rabbitúlkínálat volt: sajnos számos helyen, ahol a háború előtt virágzó zsidó élet folyt, a háború után már nem volt meg a minjen. Ezért érkezett Pestre sok vallási vezető vidékről a negyvenes évek második felében.

■ ***Említene néhány nevet a kórustagok közül?***

Speisel karnagy fia is ott énekelt a kórusban, a férfiak között. Kollmann Ármin és Kollmann Jenő is a kórus tagjai voltak. Ármin, akit mi csak Hásinak nevezünk, nagyünnepeken omedhez állt idehaza az ortodoxoknál, Jenő pedig Dél-Afrikába ment, s úgy tudom, ő is működött liturgiai vonalon. Egyikük sem él már. A Kazinczy utcában énekelt Bihari Andor is, ő hunyt el utolsóként a felnőtt kórustagok közül, úgy tíz éve. Ő később Zuglóban is működött kántorként, amikor odakerültem, csak Lindenfeld Andor néven.

■ ***Mikor váltott az ortodoxiáról a neológiára?***

Az ötvenes évek második felében. Addig még a Rabbiképzőt is csak undorodva hallottam emlegetni a környezetemben. Ahogy a Dohány utcai zsinagógát is. Már maga az

orgona is vörös posztó volt az ortodoxok szemében. Olyan egyébként több esetben is előfordult, hogy ortodox gyökereket hagytak maguk mögött kántorok, és úgy léptek át a neológiába. Ugyanez fordítva elképzelhetetlen lett volna.¹⁵⁴

■ ***1956 után szünetelt a kántorképzés?***

Igen. Ha jól emlékszem, volt öt év, amikor egyáltalán nem képeztek kántorokat a Rabbiszemináriumban.

■ ***A hatvanas évek elején újrainduló kántorképzés milyen papírt adott?***

Semmilyet. Az újrainduló kántorképzés nem adott hivatalos bizonyítványt. Hivatalos, papírt adó kántorképzést legközelebb csak a kilencvenes években indítottak.

■ ***A hatvanas évek elején amolyan gyorstalpalóként, az ötvenhatban emigrált kántorokat pótlandó indították el a kántorképzést?***

Fogalmazhatunk így, de ne feledjük, azért változatlanul a korszak legnagyobb nevei tanították a kántori hivatást: Feleki és Sirota.

■ ***Hogy került Ön akkor a kántor szakra?***

Ők kerestek meg engem. Akkor már több éve jártam Gottschall Jakabhoz, magántanítványként. Skáláztatott, kompozíciókat tanított nekem a saját lakásán, vagy inkább nevezzük szobabérleménynek. Fizettem is valamit neki. Törte a magyar nyelvet, mert ő lengyel volt. De aranyat ért minden szava. A leghíresebb tanítványa Alpár Gitta volt, a híres magyar színésznő-operaénekesnő.

■ ***Hogy zajlott nála egy kántoróra?***

Éveken át minden hétfőn fél ötkor bekopogtam a gangon az ablakán. Akkoriban a Dobozkészítő Szövetkezetnél voltam szabász a Vas utcában, onnan mentem órára. Gottschall általában egy jégersóban nyitott ajtót, mindig én ébresztettem fel a délutáni alvásából. Bementünk, a zongorához ült, skáláztatott. Aztán kompozíciókkal kezdtünk foglalkozni, túlnyomórészt a saját szerzeményeivel. Javított, kántori fogásokat mutatott. Annak ellenére, hogy ő sosem működött kántorként, rendkívül jártas volt a témában.

■ ***Nyilván híre ment a Gottschall-óráknak, ezért hívták önt a kántor szakra.***

Vélhetően. 1957-ben az utcán találkoztam Scheiber Sándorral, és ő kérdezte, hogy nincs-e kedvem a Rabbiképzőbe járni. Otthagytam a dobozolást, és beiratkoztam rabbiképzésre, majd kántorképzésre. Megjegyzem: ez a katonaság alól is felmentést je-

¹⁵⁴ Állami nyomásra 1950 februárjában az Izraelita Országos Gyűlés képviselői úgy döntöttek, hogy egyesítik a neológia és az ortodoxia intézményeit. A továbbiakban (fél évszázadon keresztül) az ortodox irányzat pusztán az országos vallási szervezet egyik tagozataként működött.

lentett. Amikor Scheiberrel találkoztam, már a zsebemben volt a behívó. A rabbinövédek azonban mentesültek a hadszolgálat alól, és ezt Scheiber is hangsúlyozta az utcai találkozásunk alkalmával.

■ ***Azokban az években a tanulmányi ösztöndíj nyújtotta a megélhetést?***

Nem, megtanultam lengyelül, és idegenvezető lettem.

■ ***Csoportokat vezetett?***

Magyarországon és Lengyelországban egyaránt, persze a rabbiképzős tanulmányok mellett. Akkor hagytam abba, amikor lettettem a rabbivizsgát, és felavattak.

■ ***Ezek szerint a rabbiképzés, a kántorképzéssel szemben, hivatalosan működött.***

Így van. Párhuzamosan vettem részt a két képzésen, de a rabbitanulmányokról papírt is kaptam.

■ ***A szemináriumi kántorképzés nagyon máshogy működött, mint amit Gottschallnál megszokott?***

Igen. Gottschallnál minden ráérősen ment, az iskolában meg folyton a sietséget éreztem. Tényleg gyorstalpalóként működött. Beültünk órára egy tekercses Mambó magnetonnal, és akkor felénekelte a számokat Sirota. Kopott bariton hangja volt az öregnek, maga az éneklés is komoly erőfeszítésébe került, egészen kivörösödött az arca. De amit átadott nekünk, azt aligha tudtuk volna mástól megkapni. Annak ellenére állítom ezt, hogy volt egy számomra meglehetősen furcsa elmélete: azt vallotta, kántorként minden lehetséges eszközzel meg kell akadályoznunk, hogy a közönség velünk énekeljen. Hozta például a Ki Hiné Káhajmert, mutatta, hogy szokták csinálni. Aztán megmutatta, hogyan kellene csinálnunk, hogy ne tudjanak bekapcsolódni a hívők. Cifrázta, hajlítgatott, és csak néha tért vissza a jól ismert, hagyományos dallamhoz. Ahogy fogalmazott: „Maguk azért vannak, hogy magukat hallgassák az emberek!”

■ ***Mit szólt ahhoz a dallamkincshez Sirota, amit a Kazinczyból és Gottschalltól vitt magával, főrabbi úr?***

Amit Sirota tanított, az nagyon más volt. Hogy érthető legyek: ha akkoriban a Kazinczyból átmentem volna imádkozni egy neológ templomba, nagy sikerem lett volna. Ha azonban egy neológ templomból mentem volna át a Kazinczyba imádkozni, hát úgy rúgnak ki a neológ stílusommal, hogy a lábam sem éri a földet. Gondoljon bele, a Kazinczy utcában az ortodox templom mellett volt egy ortodox imaterem is, egy ház első emeletén: azok jártak oda, akiknek már a Kazinczy sem volt elég vallásos. Természetesen ott csak báltféle működött, kántorról szó sem lehetett.

■ ***Maradt valami kottája akár a Kazinczyból, akár Gottschalltól?***

A Kazinczyból semmi, Gottschalltól is csak egyetlen, megsárgult, foszladozó, kézzel írott kottalap.

■ ***Ha jól értem, a fő tanulási módszert akkor a magnófelvételek adták.***

Pontosan. Emlékszem, bizonyos Csillag bácsi például éveken át járt fel hozzám a Dob utcába, némi pénzért a Terta magnómra énekelni. Így tanultam meg többek között a nagyünepi nuszachot, de a szombati Sächrist is felénekelte. Ezek már neológ dallamok voltak, keveset csinálók közülük a Thökölyn. Nálunk ma inkább a Kazinczyból hozott dallamok dominálnak, de neológ stílusban éneklek az ortodox nuszachot. Továbbá énekelt nekem magnóra Friedmann Miklós, az ózdi sajchet fia.¹⁵⁵ A Hársfa utcába mentem fel hozzá magnóval, hogy megörökítem általa a svüeszi Máárivot. Amikor a Hunyadi téri zsinagóga felnőttkórusának a tagja voltam, Friedmann ott volt kántor, onnan volt az ismeretség.

■ ***Hányan jártak kántorképzésre a hatvanas évek elején?***

Öten-hatan.

■ ***Felvételi vizsga sem volt?***

Azért azt meghallgatták, hogy milyen hangunk van. Engem annak ellenére is hallani akartak, hogy 1958–59-ben már kántorként is funkcionáltam Kispesten. Ráadásul megint Scheiber szólt, hogy nem volna-e kedvem kántorképzőre is járni. Azért azt a felvételi vizsgát nem szabad a mai felvételi vizsgákhoz hasonlítani. Először is viszonylag tisztán vissza kellett énekelnünk egy adott dallamot, így vizsgálták meg a hallásunkat. Aztán szóltak, hogy csináljak egy Vösomrut. Csináltam. Mire Feleki Rezső azt kérdezte: „Te mondd, Péter, nincs kedved más pályára menni?” Ennyire elégedetlen volt ugyanis azzal, amit hallott. De persze senkit sem küldtek el. Örültek, ha valaki bejött. 1956-ban nem csupán lélekszámot tekintve szenvedett óriási vérvesztést a magyarországi zsidóság. Kis túlzással, aki igazán vallásos volt, mind elment, hiszen pontosan látta, hogy itt sohasem fogja tudni a vallását úgy gyakorolni, ahogy azt szeretné.¹⁵⁶

■ ***Hány évig tartott a képzés?***

Hat évig. Ebben persze a rabbiképzés is benne volt. Akadt olyan is, aki tíz éve ott volt már, például Berger István, Csuló, a későbbi pécsi rabbi.

¹⁵⁵ Az 1917-ben született Friedmann Miklós negyvenévesen lett a Hunyadi téri körzet, majd (Berger Jenő után) a Páva utcai zsinagóga kántora. A putnoki jesívában tanult, kitűnően olvasott Tórát. Kis tenorhangján is képes volt áhítatosan megszólaltatni a legnagyobbaktól, Koussevitzkytól és Rosenblattól lemezen hallott melódiákat.

¹⁵⁶ A bécsi Joint statisztikai felmérése szerint a forradalom leverése után húszezren jelentkeztek náluk, akik emigrálni kívántak. Ha ehhez hozzáadjuk az 1957-ben (rövid időre) engedélyezett izraeli kivándorlás tizenötezres számát, akkor világossá válik, hogy a zsidó gimnáziumi növendékek és a rabbijelöltek számának drámai megcsappanása egy természetes folyamat velejárója volt.

■ *Általában civil területről érkeztek a diákok?*

Volt például egy ciánozó-poloskairtó tanulótársam, aki zsinagógába járt ugyan, de hát kevés köze volt a liturgiához. Volt aztán közöttünk egy idős nótáénekes is, aki zsidó létere vérbeli magyar nótákat énekelt, és szeretett volna chazanutot tanulni. Lugosi László is megjelent néha, együtt érettségiztünk 1954-ben a Bérkocsis utcai zsidó gimnáziumban (akkor engem még Kesztenbaum Péternek hívtak), később el is helyezkedett a Dózsa György úti zsinagógában, fantasztikus tudása volt. Majd abbahagyta a rendszeres kántori működést, tudomásom szerint egy sokkal jövedelmezőbb civil hivatása lett. Egyébként rengetegen jöttek át a civil szférából a vallásba. Geyer Artúr rabbi eredetileg borkereskedő volt. Végházi István rabbi vegyészmérnök. Rendkívül színes volt akkoriban a társaság, ha fogalmazhatok ilyen profánul. Az egyik korábbi rabbi például kápó volt Auschwitzban. A háború után találkozott vele valaki az utcán, megszólította: „Uram, újra rabbi lett?” Mire ő: „Igen, miért, tud valami jobbat?” A hetvenes években aztán kivándorolt Németországba, hogy kapjon kárpótlást...

■ *Dokumentumok szerint a háború utáni években, évtizedekben kifejezetten gyöngén kerestek a kántorok.*

Valóban, mondhatni ridegtartáson voltak. Az ortodoxoknál meg aztán lelkiileg is megálázó volt kántornak lenni. Gottschall Jakab például minden szombaton Ábrahámson Manóéknál ebédelt, és ebben a kollegialitás mellett azért volt egy emberbaráti gesztus is. Az volt a probléma, hogy eközben a kántorok nem vállalhattak civil állást, hiszen reggel-este menni kellett imádkozni, az ünnepekről már nem is beszélve.

■ *Fel tudja idézni a kántorképző tanítási struktúráját?*

Nem nehéz, mert éveken át változatlan maradt. Se kottaolvasás, sem elméleti képzés, se számonkérés nem volt: a tanárok csak a konkrét liturgiával foglalkoztak, minden órában, minden mennyiségben.

■ *Melyik volt a legemlékezetesebb ünnep az ön számára?*

Furcsa módon egy állami ünnep volt az. 1948. március 15-én külön istentiszteletet tartottak a Kazinczy utcai templomban, az 1848-as forradalom és szabadságharc százéves évfordulója alkalmából. Magyarul hangzott el ima, ilyen sem azelőtt, sem azóta nem fordult elő abban az ortodox templomban. Még a Himnuszt is elénekeltük. Tizenkét éves voltam, de máig emlékszem, hogy átjárt a magyarságtudat, a nemzeti büszkeség.

■ ***Ki volt a legemlékezetesebb kántor, akit hallhatott?***

Nálam Fisch József áll az első helyen. Meg kell említenem Ábrahámson Manó nevét is, bár ő egészen neológ módon, letisztultan, mondhatni nem a jellegzetes zsidós stílusban énekelt. Amikor őt hallgattam, akkor tudatosult bennem igazán a gondolat, ami később véleménynyé érett: igazi zsidó kántor csak tenorista lehet. Ezt persze neki sose mondtam, noha állandó kapcsolatban álltunk, miután a nővérem a fiához ment feleségül. Viszont amit Ábrahámsontól el lehetett tanulni: a fantasztikus PR. Ő egyszerűen rájátszott arra, hogy *A Kántor*. Élete minden pillanatában *A Kántor* volt. Sábesszokor reverenciában, táleszben ment át gyalog a lakásából, a Wesselényi utca 4.-ből a Dohány utcai zsinagógába. (Érdekes lehetett, hogy ugyanakkor, ugyannak a háznak a kapuján egy hófehér szakállú, magas, angol lordra emlékeztető úr is imádkozni indult: a Rumbach utcai zsinagóga rabbija, Fischer Benjamin.)

Ábrahámson nem bement a templomba, hanem bevonult. Ő nem kiment a templomból, hanem kivonult. Ő nem énekelt a templomban, hanem Istenhez könyörgött. Na most könyörgés persze kevés volt az ő nagy basszbariton hangjában, de a *voce* kétségtelenül akár a legnagyobb zsinagógai teret is betöltötte. Ha állami vezetők érkeztek, mint például a budapesti gettó felszabadításának harmadik évfordulóján, egyszerűen nem énekelhette más a Kél Molét, csak a karizmatikus Ábrahámson. Hallhattam aztán az emlékezetes kántorok közül Sirotát és Feleki Rezsőt is. Feleki más vonalon is megállta a helyét: az ötvenes évek Rákosi-korszakában délelőtt a rádióban mozgalmi dalokat énekelt, kórussal a háta mögött, mint például Szódd a selymet, elvtárs, Sztálin a béke, délután meg jött be a szemináriumba az órákat megtartani, vagy éppen imádkozni. Hang tekintetében egy kulturált bariton volt.

Scheiber Sándor professzor nagyon szerette a hangszínét és az énekkultúráját, és ez döntő volt akkor és ott. Egy alkalommal meghívtak engem a Rabbiképző zsinagógájába, Doff Imre orgonált még ott akkor. Úgy vélem, nagyon szépen imádkoztam, ortodox hangvétellel és dallamokkal. Scheiber nem tűnt tőle túl lelkesnek, hogy finoman fejezem ki magam. Ő Feleki hangvételéhez szokott. Egyébként abban a zsinagógában énekelt egy időben Szirmai (Schnürmacher) Zoltán is, őt is a nagyok közé sorolnám a szép tenorjával és az ortodox hangvételével. Scheiber azonban érte se rajongott túlzottan. Persze annak más oka is lehetett. Richtmann Mór főrabbi, a rabbi szak egyik tanára például keserűen tette szóvá egy alkalommal: „Nézzétek meg ezt a Szirmait, péntek délután felemeli a bort a templomban, hogy Bajré pri hagófen, majd egy órával később a ke-

resztet viszi az Operaház színpadán!” Richtmann a Tosca Te Deum templomjelenetére célzott, amiben Szirmai a sekrestyést alakította.

■ ***Lóránd Márton sokan nagy kántornak tartják.***

Én is köztük vagyok. Ráadásul őt gyakran hallottam, mert énekeltem a kórusában. Összeválogatta a hatvanas évek legjobbjait, és megalakította belőlük a Lewandowski Kórust. Ő már életében egy márka volt, ezért örömmel tettünk eleget a hívásának. Ráadásul számos fellépésünk volt a szocialista országokban. Felléptünk például az NDK-ban, a Kristallnacht harmincadik évfordulójára szervezett megemlékezésen. Egy nagy zsinagógában énekeltünk, reflektorok és kamerák tűzében. Lóránd olyan Kél molét vezetett elő, amelyet sem azelőtt, sem azután nem hallottam. A hátam borsózott. Még Fischtől sem hallottam hasonlót. Bár a hangja elmaradt Fisch szépséges tenorjától (nem is mondanám tenornak igazán), ám az előadásmódja a legkényesebb ortodox és neológ ízlést is kielégítette. Végtelenül ügyes ember és felkészült énekes volt, strasbourgi kántorként halt meg. A fia nem követte a kántori pályán; futballista lett kint, Franciaországban, majd a rendszerváltáskor visszatért Magyarországra, és vendéglőt nyitott a Svábhegyen.

■ ***A Lewandowski Kórusban azért nyilván már használtak kottát.***

Úgy van, s ez hasznomra is vált később, amikor Göteborgban lettem rabbi, ahol Lewandowski liturgiája adta az imádkozás alapját. Lórándról még annyit; azt gondolom, hogy csak félig a hangja alapján sorolható ő a legnagyobbak közé. Legalább ötven százalékban az önmenedzselés tette őt emlékezetes kántorrá.

■ ***Helye van a korszak magyar származású világsztár kántorai között?***

Nehéz erre felelnem. Moshe Sternnel elfogult vagyok, kölyökként osztálytársak voltunk a zsidó iskolában, sőt Talmud-Tórára is együtt jártunk. Ráadásul ő is énekelt a Kazinczy gyermekkórusában; a hangja alapján már akkor fantasztikus jövőt jósoltak neki, és rendszeresen szólókat kapott. Maradjunk inkább csak a berkeinken belül, úgy korrektebb. Itt van például Kovács Sándor, aki egy kis jóindulattal akár nemzetközi viszonylatban is elfogadható kántornak volt nevezhető. A Magyar Rádió kórusából került át Ábrahámson halála után. Nem tudott héberül olvasni, így az első években fonetikusán írta az imák mellé a szöveget a Dohány utcai zsinagóga kántoraként. Kellemes bariton hangja volt, és – néhány mai kántorral ellentétben – ő mindvégig tisztában volt a hiányosságaival, s ennek megfelelő szerénységgel végezte a dolgát.

Ne feledkezzünk el Kelen Tiborról se, aki vokális tekintetben magasan az elmúlt fél évszázad legkiemelkedőbb kvalitásának mondható. Többször hallottam őt a Rabbiképző zsinagóga

gógájában, illetve a Hősök templomában egy esküvőn. Korának legnagyobb tehetsége volt. Az én örökranglistámon is csak Fisch József előzi meg. De elfogult vagyok az ortodox hangvétellel kapcsolatban. Lóránd tehát ebben a csapatban biztosan csatárt játszott.

■ ***Ha már a Klein családnál tartunk: mi a helyzet Kálmán Tamással?***

Fénykorában, véleményem szerint, ő is lemezes kántor volt. A mai napig nem tudom, miért hagyta abba. Persze, azt mondják, a csúcson kell befejezni egy karriert. Rendkívül mutatós tenorja volt, megközelítette a bátyja, Tibor szintjét.

■ ***Tordai Zsigmondot hallotta imádkozni?***

Természetesen. Véleményem szerint ő nem volt a legjobbak között. Ő volt az elődöm Zuglóban. Zűrös volt a magánélete, nem is szeretnék erről többet mondani. Maradjunk annyiban, börtönben is ült. Ettől persze még lehetett volna kitűnő kántor, hiszen a baltás Róthként elhíresült, ugyancsak börtönviselt Bethlen téri kántor is rendkívül ügyes chazan volt. Tordai azonban inkább kitűnő énektanár volt, mintsem jelentős kántorművész. Csak kevesen tudják, hogy széles opera- és dalrepertoárral rendelkezett. Alacsony, fürgé mozgású kis ember volt, mindig egy sétabotot szorongatott.

■ ***Működött egy kitűnőnek mondott ortodox kántor is azokban az években: Stern László.***

Ó igen, a Nagyfuvaros utcai tenor. Az igazság az, hogy amikor én őt hallottam, már túl volt a fénykorán. A tudása azonban lenyűgöző volt. Mint mindazoké, akik otthonról hozták a jiddiskájt a kántorművészetükbe. Nem akarlak megbántani, hisz a bármicvódat leszámítva te is viszonylag későn és csak iskolai oktatás keretében kezdted a liturgiával foglalkozni, de aki nem gyerekkorától szívja magába a liturgiai sajátosságokat, az talán sosem tudja ledolgozni a hátrányt.

■ ***Nem bánt meg, főrabbi úr. Űkapám száznyolcvan évvel ezelőtt Talmud-tudós és kántor volt Makón. Tisztában vagyok vele, kántorként milyen limitált liturgiai tudással rendelkezem hozzá képest.¹⁵⁷ Milyen hitélet volt Zuglóban, amikor odakerült?***

Tulajdonképpen semmilyen. Mintha annak a szörnyű napnak az emléke ült volna a zsinagógán, amelyen a nyilasok bekísérték az imaházba a zsidókat, és sorra tarkón lötték őket. Amikor odakerültem, az elnök, Éder Jenő ugyan kedvesen fogadott, de a péntek estét leszámítva sosem volt minjen. Az első Szimchász Tórai ünnepen összesen öten voltunk, a két éves kislányomat is beleszámítva. Majdhogynem a nulláról kellett egy közösséget építenem. Pedig laktak ám zsidók a környéken szép számmal. Csak hát a többségük magas

¹⁵⁷ Sólem Perlmutter, dédanyám apja 1833-tól 1893-ig élt Makón. Nagynevű Talmud-tudós (chacham) volt, továbbá Makó város sajhesze és kántor a nagyünnepeken.

pártfunkcióban volt. Megesett, hogy a funkcionárius zsidó esküvőt akart a fiának, de nem szerette volna, ha erről tudomást szereznek a párttársai. Ezért Kispestre kellett mennünk Zuglóból, hogy összeadhassuk a párt. Délelőtt megtartották a polgári kézfogót az elvtársak előtt, este pedig jöhetett a hüpe és a pohártörés, persze már csak egy válogatott vendégsereg szeme láttára. Temetésnél hasonló volt a helyzet. Fejér Lipótot, a neves matematikust például szó szerint titokban kellett zsidó módra elbúcsúztatnunk. Scheiber kirendelt bennünket, rabbiképzősöket a Kozma utcai temetőbe délelőtt tíz órára, hogy legyen minjen. Mielőtt elkezdődött a temetés, bezáratták a temető kapuit. Őr állt kint, hogy nehogy valaki bejöjjön. A család és a diákok előtt Scheiber elbúcsúztatta az elhunytat, majd beállt egy teherautó a ravatalozó elé, feltették rá a koporsót, és elvitték egy másik temető állami pantheonjába. Egyszerűen nem derülhetett ki, hogy volt egy felekezeti temetés is.

■ *A liturgiába nyilván nem szólhatott bele a politika, de a hitéletet vajon tiszteletben tartotta?*

Szó sincs róla. Én magam is a bőrömről éreztem, ahogy a nyakunkra ült a politika.¹⁵⁸ Salgó László főrabbi állandó kapcsolatban volt az Egyházügyi Hivattal.¹⁵⁹ Ha valamelyik rabbival vagy kántorral probléma volt, Salgó beszólt a hivatalba, onnan meg le szóltak egyenesen a problémás hitéleti alkalmazottnak, vagy behívták. Lóránd Vilmosnak hívták a zsidóügyi referenst.

■ *Zsidó volt?*

Nem. De ő felelt azért, hogy rendesen viselkedjünk. Engem is többször behívtak. A beszélgetés mindig ugyanúgy kezdődött: „Kedves főrabbi úr, Ön olyan bölcs ember. Nem gondolja, hogy...” – és itt mindig következett az aktuális kifogás. S mivel nekem egy családot kellett eltartanom, mindig csak az lehetett a válasz: „De gondolom.” A legnagyobb cirkuszom 1974-ben volt. Készült egy film arról, hogyan állt bosszút a Moszad az arab terroristákon, akik a vérengzést véghezvitték a müncheni olimpián. Meghirdettem a film vetítését a Thököly úton. A vetítésre teljesen megtelt a terem, óriási siker volt. Másnap jött a telefon: „Főrabbi úr, legyen szíves befáradni a Hivatalba.” Odabent meg jött a következő: „Főrabbi úr, azokat az izraelieket védi, akik arab csecsemőket vágdosnak a falhoz? Akik ártatlan asszonyokat gyilkolnak? Ön ezeknek a gyilkosoknak a

¹⁵⁸ 1948. december 7-én kormányzati iránymutatás alapján alakult meg a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Hasonlóképp pártszinten döntöttek a Joint működésének 1953-as betiltásáról, illetve vezetője, dr. Görög Frigyes külföldre kényszerítéséről.

¹⁵⁹ A kommunista párt már a negyvenes évek végétől ellenőrzése alá vonta a zsidó hitközségi vezetést. Intézkedtek afelől, hogy a potens tisztségeket a párt iránt feltétlen lojalitást mutató funkcionáriusok adják, így az ötvenes évekre voltaképp a hitközségen belül is teljes mértékben a pártpolitika érvényesült. Az 1956-os forradalom utáni megtorlásokat követően az állam valláskezelését illetően a nyílt agressziót és a bántalmazást felváltotta a hivatali kombinálás. Az ellenőrzés fő szerve, az Állami Egyházügyi Hivatal kizárólagos döntési helyzetben volt. III/III-as dokumentumok alapján, 1961 őszén három megfigyelendő célpontot határozott meg a hatóság: Scheiber Sándort, a zsidók szociális és segélyező tevékenységét folytató Központi Szociális Bizottságot, illetve az izraeli követséggel rendszeres kapcsolatot tartók csoportját.

pártján van?” Ezúttal annyit feleltem: „Igen.” Ezután egy évtizedre hidegre tettek, nem tarthattam például azzal a rabbidelegációval, amely először látogathatott Izrael földjére hivatalosan. Salgó persze utazott...

■ *Útlevele volt?*

A lányom bátmicváját kint szerettük volna tartani. Elmentem Salgóhoz. „Főrabbi úr, szeretnék Izraelbe utazni. Kérjek útlevelet?” Legalább korrekt volt, mert azt válaszolta: „Ne kérjen, Kardos kolléga, mert egy hitéleti vezető nem engedheti meg magának, hogy elutasított útlevélkérelme legyen.” Ki gondolta volna akkor, hogy húsz év múlva én fogom tanítani a leendő kántorokat az egyetemen...

■ *Csoda, hogy ilyen pártszigor mellett volt egyáltalán zsidó élet Budapesten.*

Meg fog lepődni azon, amit mondok, de épp ennek volt köszönhető, hogy a zsidó élet csak a rendszerváltás után feneklett meg igazán. Bármily furcsán is hangzik, Lóránd Vilmosék komoly hangsúlyt fektettek arra, hogy a magyarországi zsidóság életerősnek és virágzóknak mutakozzon. Volt, hogy Lóránd behívott a Hivatalba, és a következőket mondta: „Az a hír kering, kedves főrabbi úr, hogy Önöknél nincs Mincha és Máriv ima hétköznapi. Na most, maga olyan bölcs ember, hát tudja, hogy az egész világon irigylik azt a vallásszabadságot, ami nálunk van. Hát már ne bukjon meg egy rabbin ez a rólunk kialakult jó kép! Hát tessék megszervezni, kérem, azt a délutáni meg esti imát! Tessenek kérem minjente szervezni. Hát milyen dolog ez, kérem?” Ahogy megszűnt az Egyházügyi Hivatal, minden rommá hullott...

■ *Mivel az állam adott pénzt mindenre, nyilván a legapróbb mozzanatokig kontrollt gyakorolhattak minden fölött.*

A legteljesebb mértékben, és a Síp utcán belül is.¹⁶⁰ Cenzúrákat gyakoroltak az *Új Élet* fölött, és előre be kellett mutatni a rádióbeszédet Salgónak.¹⁶¹ Salgó egyébként is 1956-tól kezdve élet-halál ura volt. Minden héten rabbisági ülést tartott, amelyen közölte, mi az elvárás főnről. Izraelről nem jelenhetett meg komoly cikk. Maga volt az agyrém, amikor Salgó főrabbi az 1967-es háború után elítélte az izraeli agressziót – még jó, hogy az Egyházügyi Hivatal közölte velünk: nem várja el, hogy mi is elítéljük.¹⁶²

■ *Ilyen okokból szerződött el Göteborgba?*

Többek között. De egy év után visszajöttünk a családdal. Rá kellett döbbernünk, hogy alighanem sohasem lennénk képesek elvágni a gyökereket.

¹⁶⁰ Míg a hatvanas évek elején a hitközség vezetésében még csak négy ügynök tevékenykedett, öt év múlva már teljes ügynökhálózat szőtte át a Síp utcát. (Kovács András szociológus szóbeli közlése, illetve Kovács A. (2017).

¹⁶¹ A cenzúra jóformán a rendszerváltásig kitartott: Seifertné még a nyolcvanas évek derekán is magához rendelte nyomdába küldés előtt az *Új Élet* aktuális lapszámát.

¹⁶² 1967. június 12-én, szovjet nyomásra, Magyarország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel.

KLEIN ERVIN főkántor

1942-ben született, tizenhét évig kísérte harmóniumon a Frankel Leó utcai zsinagógában Doff Imre főkántort. 1987-től a Dohány utcai, majd a Hegedűs Gyula utcai zsinagóga kántora, később főkántora. Az ORZSE kántor szakának megbecsült tanára, egy egész kántorgeneráció cseperedett fel a keze alatt.

■ ***Azon kevés kántor közé tartozik, akik ha nem is az ének szakon, de a Zeneakadémián is tanultak. Miért szakította meg a zongoraművészi tanulmányait?***

Egyrészt kezdett „elromlani” a kezem. Csomók jöttek az ujjaimra, a kézfejemre, nyilván a megerőltetéstől. Másrészt sajnos a fülemmel is történt valami: kezdtem bizonytalanul hallani. Feltételezhetően a gyakori középfülgyulladások következtében egyszerűen zavarossá váltak az akkordok, a hangok. Ha valaki nem zenész, talán fel sem tűnik számára egy ilyen apró változás. Nekem azonban kettétörte a művészi pályám.

■ ***Az éneklésben ez nem volt zavaró?***

Nem, az énekléshez kevésbé van szükség a bonyolult zenei szövek kibontására. Az éneklésre egyébként csak jóval később került sor. Amikor eljöttem a Zeneakadémiáról, Gyulára mentem játszani egy presszóba.

■ ***Gyulára?***

Úgy gondoltam, jó messze van, és így kizárt, hogy akadémista kollégákkal találkozzam.

■ ***Szégyellte a váltást?***

Nem is kicsit. Csakhogy épp Gyulára szerveztek egy zenei fesztivált, és lejött a fél Zeneakadémia. Ráadásul épp abba a presszóba ültek be, ahol zongoráztam, mert az volt az egyetlen tiszta, nem kocsmaszerű szórakozóhely a városban.

■ ***Minek köszönhető, hogy a Klein család – túlzás nélkül – ontotta az énekestehetéseket?***

Ez mindenekelőtt egy öröklött képesség, mégpedig anyai részről. Anyám családjában minden fiútestvér kántor volt, egyik szebb hangú, mint a másik. A leghíresebb közülük Stern Róbert, aki Moshe Sternként a világ egyik legnagyobb chazanja lett. Ő volt anyám kisöccse. Testvérük volt Stern László, aki Magyarországon csinált kántori karriert, és ugyancsak nem mindennapi hanganyaggal bírt. Ott volt aztán a nagyon korán meghalt

Fülöp (Pipi), apám szerint ő volt a legcsillogóbb tehetség a Stern fiúk között.¹⁶³ A húszas évei elején járt, amikor tüdőgyulladás miatt – még a világháború előtt – elhunyt. Fekete László főkantor talált egy meghívólevelet a Zsidó Levéltárban, amelyben az egyik budapesti hitközség értesíti a híveket, hogy a nagy ünnepekkor a rendkívüli tehetségű ifjú kántor, Stern Fülöp mutatkozik be a templomukban.

■ *Felvétel nem maradt utána?*

Sajnos nem. Számos nagy tehetségű kántorunk volt a háború előtt, de szinte egyikük sem jutott el a felvételig. Közéjük tartozott például egy másik nagybácsim, Stern György, aki szegény nem jött haza a munkaszolgálatból.

■ *Hányan voltak testvérek a Stern gyerekek?*

Nagyananyám hét fiúnak és négy lánynak adott életet. A fiúk közül mind énekelt. Még az is, aki ezt nem üzte hivatásként. Egy példa: a kilencvenes évek elején Kanadába utaztunk az Anna Frank Gimnázium kórusával, ahol személyesen találkozhattam egy másik nagybácsimmal, Stern Bandival. Bandi civil foglalkozást üzött, sosem imádkozott hivatásos kántorként. Bejött egy próbára, meghallgatta, majd a zongorához állítottam, mert kíváncsi voltam, neki jutott-e valami a Sternek égi adományából. Szabódva énekelni kezdett, nekem meg földbe gyökerezett a lábam: ugyanazt a csodálatos hangot hallottam tőle, amit a testvéreitől, Lacitól és Robitól.

■ *György kivételével minden Stern fiút hallott énekelni, főkantor úr?*

Nem. Pali tüdeje rettenetesen meggyengült a munkaszolgálat során, neki már nem volt hangja a háború után. A liturgikus tudása azonban lenyűgöző volt, később, az ötvenes években ő tanította meg Tibor bátyámat néhány fontos zsidó imára, hogy Tibor aztán előadhassa azokat a rádió vallási félórájában.

■ *Máris a Klein fiúknál vagyunk: csak anyai oldalról érkezett a tehetség?*

Apánknak – az ötvenhárom kilója ellenére – hatalmas hangja volt, de nem tudta használni. Apai nagyapánk, Klein Mayer¹⁶⁴ azonban rabbi volt, még tanított is engem a háború után, bár akkor már rettenetes állapotban volt, mert a nyilasok puskatussal úgy fejbe verték, hogy járni is alig bírt. Apám szerint nagyon szép bariton hangja volt, és

¹⁶³ Fülöp, becenevén Pipi, az elsőszülött volt a tizenegy Stern testvér között. Már kiskorában csodagyerekként koncertezett az apjával Európa-szerte. 1934-ben, 21 éves korában az őszi nagy ünnepek előtt leszerződtek a Vasvári Pál utcai Sász Chevre zsinagógába. Gyönyörű szép lírai hanggal áldotta meg a Teremtő, és az előadásmódja is egyedülálló volt. A tudásáról pedig csak annyit: igazi Talmud-tudós hírében állt, és fiatal kora ellenére már jesivabóchereket tanított. Sajnos azonban rendkívül gyenge fizikumú volt. Az első Jom Kippur-i Níle imája végeztével izzadtan-csapzottan igyekezett hazafelé a hűvös-szeles esztében, és kapott egy súlyos tüdőgyulladást. Három nap múlva elvitte a betegség.

¹⁶⁴ Mayer fivére, Klein Ábrahám a Rabbiszeminárium oktatójaként Scheiber Sándort is tanította.

csodálatosan díszítette az imákat; igazi klasszikus chazanutot hallhatott a közösség, amikor néha az omedhez állt. Ennek ellenére sosem tartotta magát kántornak.

■ ***Az édesapja, Klein Zoltán tehát sosem énekelt?***

De, életében egyszer beállt egy kórusba, és tag lett. Anyai nagyapánk, Stern Izidor a Garay utcai templomban funkcionált kántorként, és emellett egy fiúkórust is vezetett (ott énekeltek a Stern fiúk). Apám jelentkezett a kórusba, hogy közelebb lehessen anyámhoz, aki nagyon tetszett neki. Lassacskán aztán a kóruson keresztül a családba is „beszivárgott”. Egyébként anyámnak is szép hangja volt, de a mi köreinkben a lányok, ugye, nemigen énekeltek...

■ ***Izidor tehát elismert kántor volt...***

Sőt, Izidor testvérei és azok leszármazottai is mind kántorok voltak. Például az egyik fivére, Stern Béla az ötvenes-hatvanas években hosszú ideig a zsidó temetőben volt kántor. Akkoriban a temetőnek még volt egy saját kántora. Ha a gyászolóknak nem volt külön kérésük, akkor Béla végezte a szertartás kántori teendőit. Ott volt aztán anyám unokatestvére, Stern Imre, aki Belgiumban volt főkántor.

■ ***Hányban vándoroltak ki Izidorék Izraelbe?***

1950-ben. Robi is ment velük, természetesen, hiszen még csak 15 éves volt.¹⁶⁵ Két nővére már két évvel korábban kiment, küldtek is magukról képet, melyen puskával a vállukon voltak láthatók, amint őrzik az országot. Nagyapámnak elhomályosult a szeme a fotó láttán...

■ ***Sternék is, Kleinék is ortodoxok voltak?***

Sternék a legteljesebb mértékben, Klein Mayerék családja azonban már neológ volt. Volt is ebből konfliktus, Sternék nagyon nem nézték jó szemmel, hogy apám anyámnak kezdett udvarolni.

■ ***Pedig ha tudták volna, micsoda kántordinaszti születik majd e frigyből!... Hogy jöttek sorban a Klein fiúk?***

Tibor volt a legidősebb, 1937-ben született. Jómagam 1942-ben, majd lett egy kistestvérünk, aki sajnos éhen halt a háború alatt. Tamás öcsém 1946-ban, Iván 1949-ben, Péter 1950-ben, Csaba pedig 1954-ben született. Lánytestvéreink, Anikó és Hédi is rendkívül muzikálisak voltak, ám ők nem kaptak annyi figyelmet, mint a fiúk.

¹⁶⁵ A háború utáni időszakban megnőtt a zsidó állam megalakításának esélye, amely a mindenüket elvesztő túlélők számára az újrakezdés lehetőségét kínálta. 1945-től 1949 végéig 40 000-re tehető az országot elhagyó zsidók száma, többségük Palesztinába emigrált. Ld. Erdei (2007.)

■ ***Hosszabb ideig csak ön és Tamás öccse kántorizált?***

Magyarországon igen. Tamásnak gyönyörű lírai tenor hangja volt. Még az Operaházba is felvették. Nem akart ő is Kelen lenni, hiszen Péter öcsénk már ott volt ezen a néven. A Kleint pedig, hát, művészberkekben nem nagyon ajánlották. Végül Kálmánra változtatta a családnevét, ám egy esztendő után mégis inkább a kántori hivatás mellett döntött.

■ ***Iván nem is énekelt?***

Iván gyönyörű, magvas hangú tenor és elsőrendű zenész volt, de mindig nehezen dolgozta fel a szereplés terhét. Nagyon nagy kár érte. És hát bokszolóként is nagy karriert csinálhatott volna.

■ ***Bokszolóként? Kicsit távol esik a chazanuttól...***

Valamiért a boksznak is központi szerep jutott a családukban. Iván például villámgyors volt és elképesztő erős. Én ugyan ezeket nem mondhatom el magamról, de azért magam is lejártam öklözni 14 éves koromban, Adler Zsiga bácsi volt az edzőm. Csaba öcsénk is bokszolt, egészen kis korától, egyszer országos harmadik is volt a súlycsoportjában. Aztán edző lett. Két világbajnokot nevelt a magyar ökölvívósportnak.

■ ***Énekelt is?***

Csabának apámhoz hasonlóan nagy hangja volt, s bánni is tudott volna vele, de talán nem volt kellő önbizalma. Egyszer megskáláztattam, és tapasztaltam, hogy kitűnő képességei vannak. Biztattam, hiszen a hallása is kitűnő volt. Elzárkózott.

■ ***Tudom, hogy vadnak tűnhet a kérdés, de volna kedves sorrendet felállítani a Klein fiúk között hangi képességek tekintetében?***

Azt hiszem, nem is lehet közöttünk, testvérek között vita arra nézvést, hogy Tibor volt a legtehetségesebb. Azt gondolom, a 20. század három legszebb hangjának az egyike volt az övé. Szakember és laikus egyaránt szájtátva hallgatta az a csodát, ami a torkából áradt. Gondoljon bele, 1968-ban ő nyerte el Az Egyesült Államok Legjobb Énekese címet, méghozzá Plácido Domingo előtt. Ugyanakkor, véleményem szerint, messze nem futotta be azt a karriert, amire a képességei alapján predesztinálva volt.

■ ***Magyarországon működött kántorként?***

Nem. Operaénekes volt. Csak kint futott be tekintélyes kántori pályát. 1965-ben meghívta egy hónapra a bécsi Staatsoper, majd meg akarták hosszabbítani a szerződését. Ehhez azonban a magyar hatóságok nem adták meg az engedélyt. Ezért úgy döntött, nem jön haza. Egy év múlva utána tudott menni a felesége a két gyerekkel. Röviddel ezután Tibinek konfliktusos lett a viszonya a Staatsoperrel, de e helyütt nem szeretnék

kitérni az okokra. A lényeg, hogy átszerződött Klagenfurtba, ami akkor egy kis vidéki színháznak számított. A helyi intendatúra boldog volt, hogy egy világcsodát kap Tibor személyében, és örömmel ajánlott szerződést a feleségének is, aki énekesnő volt. Két évet töltöttek ott. Egy nap aztán Tibi apósa azt javasolta nekik, hogy menjenek ki hozzá Kanadába (ő 1956-tól ott élt), és ő majd elintézik egy státuszt Tibinek a kanadai operánál. Kiköltöztek, és csak ott derült ki, hogy nincs is operaház. Tibi így kénytelen volt elmenni az egyik torontói hitközséghez előénekelni. Meghallgatta tőle a vezetés az a három zsidó énekszámot, amit még Pali nagybátyánk tanított meg neki: Áhávász ajlom, Völirsoláim ircho, Röcé. Többet nem is nagyon tudott liturgiai vonalon. Ránézett az elnök: „Nézzé, én nem tudom, ki volt az a sült bolond, aki magának operaházi státuszt ígért Kanadában. Mi mindenesetre annyit fel tudunk ajánlani, hogy elkezdjük kiképezni magát kántornak, s addig folyósítunk valami támogatást a családjának.” Kiképezték, állást kapott. Rövidesen átment New Yorkba szerencsét próbálni, s mindjárt szerepet is kapott a New York City Operánál. Le akarták szerződtetni hosszú távra. Ezen felbuzdulva hazaszaladt Torontóba, felpakolta a családját, és átköltöztette őket New Yorkba. Csakhogy mire megérkeztek, az operaházi művészszakszervezet tiltást léptetett életbe a külföldi művészekkel szemben: idegen énekes nem kaphatott hosszú távú szerződést, csak szerepre hívhatták. Tibor így kénytelen volt kántori állás után kilincselni a helyi hitközségeknél. Persze hamar felvették, de hát az egészségének nem tett jót a sok izgalom. Épp hazafelé tartott a feleségével egy széder-estéről, amikor rosszul lett az utcán. Kórházba vitték, három hétig kómában feküdt, aztán meghalt.

■ *Ki következne a sorban?*

Másodikként Pétert kell említenem. Őt Tibor után vitte előéneklésre apánk a Magyar Állami Operaházba. Miután végzett a színpadon, odament hozzájuk a főtitkár, és odafordult apámhoz: „Klein úr, csodálatosak a fiai, de mondja, nem tudna nekünk egy baritont is produkálni?” Péter évtizedeken át volt az Operaház vezető tenoristája, és egyáltalán nem működött kántorként, bár már gyermekként odaállt néha az omedhez a kántor mellé énekelni¹⁶⁶, és esküvőn is dalra fakadt, ha felkérték. Amikor nyugdíjba ment, felajánlottam neki, hogy két év alatt a nagy részét megtanítom neki mindannak, amit egy kántornak tudnia kell, de nem mutatott hajlandóságot a dolog iránt. Pétert Tamás követi a sorban, hangjának szépségét túlzás nélkül a nagy Gigliéhez lehetett mérni. Ő Budán, a Frankelben kezdte a kántori hivatást húszéves korában, és nagy ígéret volt. Részben ugyanúgy tanult Pali bátyánktól, mint Tibi: leültek, és Pali vagy tucatszor el-

¹⁶⁶ A Kossuth-díjas Kelen Péter többször vendégszerepelt a milánói Scalaban és a bécsi Staatsoperben. Hatévesen énekelt először közönség előtt, a Páva utcai zsinagóga kultúrtermében. A Vágyom egy nő után című Lehár-szerzeményt mutatta be, a közönség ovációja mellett. Később, de még gyermekként, Omednél is állt, Solajs Rögólimkor énekelt Tál-t. (Klein Ervin szóbeli közlése).

énekelte a nagy kántori számokat. A nagybátyánk, Stern László is elénekelt bizonyos imákat. Akkor már Tamás kérésére én is felmentem a Nagyfuvaros utcai zsinagóga szolgálati kántorlakására, és böszön kottáztam, amit Lászlótól hallottunk. Nem volt könnyű dolgom, hiszen a dallam is, a szöveg is új volt. Ez már a hatvanas években történt, zenekadémista koromban. László akkor már rosszul látott a súlyos cukorbetegsége miatt. Mindig kérte, hogy ha végeztem a kottázással, énekeljem vissza a dallamot: így ellenőrizte, hogy minden a helyén van-e. Átala lett meg tehát a nagyünnepek és a zárándok-ünnepek nuszachja.

■ *Tamás után?*

Iván következik a képzeletbeli ranglistán, fenntartva persze, hogy ha Iván képezi magát, akkor simán a családi dobogóra léphetett volna. Csaba sosem énekelt komolyan, nekem pedig sosem volt a testvéreimhez mérhetően szép hangom.

■ *És ha nem hangmatériáról lenne szó?*

Akkor lényegesen jobb helyen végeznék. Amúgy nyilván rendkívül szubjektív egy ilyen rangsorolás, de azért merem nyilvánosan vállalni, mert a Klein fiúk sorrendjében széles körű az egyetértés. Lóránd chazani kvalitásait se kérdőjelezi meg senki: materiájától eltekintve a legnagyobbakkal vetekedett. De más téren már nem voltak annyira egységesek a vélemények. Mondok egy példát: abban soha sehol nem volt vita, hogy mondjuk Stern László sokkal kvalitásosabb kántor volt, mint a nagybátyja, Béla. Az azonban már komoly vitákra adott okot, amikor apám kijelentette, hogy a fia, Tibor hangilag erősebb Stern Lászlónál. László ezt nagyon dühösen hallotta, csúnyán össze is vezett apámmal. Talán azért bántotta a dolog különösen, mert tudta, hogy ha apám maga nem is énekel, fantasztikusan ért a hangokhoz. Nála jobban például senki sem lelkesedett Fischért, a negyvenes évek ortodox kántoróriásáért. Apám tehát pontosan tudta, mi a minőség, és ki mit ér.

■ *Féltékenyek voltak egymásra a kántorok?*

Nem általánosítanék, de akadt rá példa. 1949-ben például, a Wesselényi utcai kultúrteremben fellépett egy koncerten Ábrahámson Manó, Stern László és egy másik tenor, Klein Miklós.¹⁶⁷ László és Miklós nagyon leénekeltek Ábrahámson, hiszen a magas hangoknak mindig is nagyobb sikerük volt a közönségnél. Ábrahámson fortyogott a dühtől. A koncert vége felé félrehívta apánkat: „Klein úr, tegyen meg nekem egy nagy szívességet: látom, itt van a fia. Jó néven venném, ha a zárószám előtt énekelne valamit.” Apám repkedett a boldogságtól, szó nélkül színpadra küldte Tibit. No, többé nem akar-

¹⁶⁷ Klein Miklós a Rumbach utcai zsinagóga kántora volt. Fültnék szerint kissé nazális színezetű, magas fekvésű, lírai tenor hanggal rendelkezett. Alapos liturgiai felkészültsége és kitűnő megjelenése kedvelt kántorrá tették. 1957-ben kivándorolt, de külföldön is kántorként működött.

ták leengedni a színpadról a bátyámat: olyan tapsvihar kerekedett, hogy Sternék egyszerűen nem tudtak felmenni utána a zárószámra. Magyarul Ábrahámson „ellopatta” a koncertet Tiborral.

■ ***Tibor persze nem tehetett erről.***

És apám sem, hiszen nem látott át a szitán. Lászlóval akkor még nagyon jóban voltak, apám nagyon nagyra tartotta a kántorművészetét. Ahogy azonban Tibor cseperedett, László egyre kedvetlenebbül figyelte az unokaöccse kibontakozó tehetségét. Végül elindult Tibor ellen egy rágalomhadjárat, ami mögött sokan Lászlót sejtették. Megvádolták például a bátyámat, hogy azt mondta: Ábrahámson hamarosan meghal, és akkor ő lesz a Dohány utcában a főkantor. Ábrahámson persze Tiborra támadt, aki azt se tudta, miről van szó, hiszen sosem mondott olyasmit, amivel megvádolták. Ez persze semmit nem von le László kiemelkedő kántorművészetéből. Egyszerűen el kell fogadni, hogy a kántorok is emberek. S hogy mennyire emberek vagyunk: Stern Robi, azaz a nagy Moshe Stern – akárcsak Tibor – ugyancsak csodagyereknek számított: már 9 éves korában koncertet adott a Zeneakadémián. Ezt követően a század egyik legnagyobb kántorkarrierjét futotta be, mégis, sikerei csúcsán is ahányszor Budapestre jött és elment a Zeneakadémia előtt, mindig így sóhajtott fel: „Ó, ha életemben még egyszer itt énekelhetnék!”

■ ***Olyanra is volt példa, hogy az egyik kántor segítette a másikat a pályán?***

Lóránd Márton például azonnal maga mellé vette Tibor bátyámat a Lewandowski Kórusba, amint meghallotta a Dohány Kórusban szólót énekelni. Persze nem járt rosszul vele... Kovács is rendkívül segítőkész volt velem, amikor másodkantor lehettem mellette a Dohány utcai zsinagógában.

■ ***Kovács jelentősnek mondható kántor volt?***

Kulturáltan énekelt, szép hangja volt.

■ ***És Lóránd Márton?***

Ha egyetlen kántort kellene kiemelnem a háború utáni évtizedekből, és kifejezetten a chazani képességekre fókuszálnék, Lóránd nevét említeném. Fantasztikus muzikálítása volt, ami feledtette, hogy hangilag nem volt olyan fajsúlyos. Fischt csak gyereként hallottam, így vele nem tudom összehasonlítani. Tibort pedig nem említhetem magyarországi kántorként, mert csak kint kezdett el chazanuttal foglalkozni. De ez már igazán személyes vélemény. Ismerek olyanokat, akik Stern Lászlót jobb kántornak tartották Lórándnál.

- ***Tanár úr több mint tizenöt éve tanít a zsidó egyetem kántor szakán. Ugyanazt a nuszachot adja át a mai kántornövendékeknek, amit nyolcvan évvel ezelőtt az apjuktól, Izidortól vettek át a fiai, László, Pál és Róbert?***

Jórészt ugyanazt. Ugyanakkor amit tanítok, annak egy részét Doff Imre főkántortól halottam, amikor éveken át kísértem a Frankel Leó utcai zsinagógában. Ő maga pedig az általa imádkozott dallamok javát Karvaly Lászlótól sajátította el. Így vándorol az imádkozási hagyomány generációról generációra.

- ***Ami azért is csodálatos, mert évtizedeken át nem volt iskolai kántorképzés.***

Pontosan, a Klein fiúk közül például egynek se lett volna módja hivatalos keretek között kántori papírt szerezni: az ő ifjúkorukban erre egyszerűen nem volt lehetőség.

- ***Felteszem azonban, hogy akik nem egy „alomból” érkeztek, igen eltérő dallamokkal imádkozhattak. Stern, Feleki, Lóránd chazanutja vélhetően egyedi színeket vonultatott fel.***

Különösen a produkciók terén. Akkoriban még élt az egyéni produkciók tradíciója. Persze korábban még erősebben dominált a sajátos dallamvilág: apámék még azért jártak templomról templomra, hogy élvezzék a különböző kántori produkciókat. Egy péntek esti Haskivenu, egy Adojsem moloch nem maradhatott el. A Rajs Hajdesbencsolásra pedig egytől egyig már napokkal előtte készültek. Sőt, olyan kántor is volt, aki kizárólag Újholdhirdetésre állt oda imádkozni. Az ötvenes-hatvanas években tartott még valami a régi kántor óriások presztízsből. Azért a háború előtt nagyon nagy chazanok imádkoztak Budapesten, elég csak a fiatal Ábrahámsonra, vagy Linetzky Bernátra, Holczer Leopoldra, Majsele Preisre (Mosha Preis). Tkatsch Izraelre, Josef Basserre, Mayer Schorra, Zavel Kwartinra vagy a manchesteri Sternre gondolni. Akkor a templomba járók még várták, élvezték a kántori produkciókat. És jelentős szavuk volt. Aztán szép lassan átvették a rabbik az irányítást, s az ő számukra talán nem volt már olyan fontos a szép produkció, tisztelet a kivételnek. Nyugaton azonban sokáig megmaradt döntőnek a közösség szava. Tibor bátyámnak például sok konfliktusa volt az amerikai rabbijával, a közösség azonban nagyon szerette Tibort, így a rabbinak háttérbe kellett húzódnia.

- ***Mikor tűntek el végleg a kántori produkciók a magyar zsinagógákból?***

A hetvenes években. De nem szabad nosztalgizálni, mert a korszellem határozza meg az igényeket. No meg az adott korszak kántorainak kvalitása is. És hát az emlékezet, bizony, amúgy is csalóka.

■ ***Pedig ma hajlamosak vagyunk nosztalgiával tekinteni a múltba: ó, akkor még virágzott a zsidóság, nem voltak minjenproblémák. Ezek szerint alaptalan a múlt iránti nosztalgia?***

A háború után valóban sokkal többen jártak templomba, mint manapság, de azért akkor is akadtak minjenproblémák. Apám nem véletlenül cipelt magával a bármicvóm után az imádkozásokra. S már akkor is gyakran hallottam a mai sopánkodást a minjengondok miatt: „Ó, hol lesz itt húsz év múlva zsidóság?” Nem titok: bizony akkor is akadtak már fizetett imádkozók. Persze más köntösbe bújtatták a honoráriumokat: a körzet ennyi és ennyi pénzzel támogatja a rászoruló hittestvéreket, mondták. Azt mégse mondhatták, hogy azért fizetnek embereknek, hogy meglegyen a minjen. Ám 1956 után így is nehéz volt fenntartani a zavartalan vallási életet. Aztán elteltek az ötvenes évek, és a hatvanas évektől a gyerekek kezdték megtanítani a szülőket, mit is jelent zsidónak lenni. A háború utáni generáció ugyebár teljesen leszokott a templomba járásról. A gyerekeiket azonban elkezdtek Talmud-Tórán taníttatni, hóra táncházba meg zsidó nyári táborba küldték a kicsiket. És a gyerekek szép lassan bevonták a szüleiket a zsidóságba. Egyre többen vittek szülői igazolást az iskolába nagy ünnepekkor, hogy betegség miatt néhány napig otthon kell maradniuk. A szülők visszatalálásával pedig a kántorkoncertek is megsza-
porodtak: egy idő után jóformán elképzelhetetlen volt hitközségi vagy körzeti ünneplés kántorének nélkül.

■ ***A liturgiai képzettséget magánúton szerezték meg a korszak kántorai. De mi volt a helyzet a hangképzéssel?***

A hangképzés alapvetően mindig is mostoha terület volt. Tudomásom szerint a világ nagy kántoriskoláinak zömében ma sincs hangképzés. Régen meg aztán még ennyire se jött szóba. Így mindenki maga döntött arról, vesz-e énekórákat. Én például két évig jártam egy énektanárnőhöz, közel az ötvenhez.

■ ***Ha nem tévedek, a Tóra-olvasás elsajátítása még a hangképzésnél is nagyobb kihívásnak bizonyult az elmúlt fél évszázadban.***

Hosszú éveken át szofér se volt Magyarországon, nemhogy Tóra-olvasó kántor. Ha esküvő volt, vagy válás, nem akadt, aki a szükséges anyagot megírja. Amikor Tamás öcsém kezdett, még a sameszok is tudtak Tórát olvasni. Volt olyan kommunista párttitkár, aki nagy néha lejött a templomba, aztán megkérdezték, nem tud-e véletlenül Tórát olvasni, mire odaállt, és folyékonyan lejnolni kezdett. Sajnos, amíg éltek az idős hívők, s mindig akadt valaki, aki Tórát tudott olvasni, az illetékesek nem fordítottak kellő figyelmet az utánpótlásra. Egyszer felvettem, hogy ha gondolják, és biztosítják hozzá az anyagiakat,

kimegyek Izraelbe, és néhány hónap alatt megtanulom az autentikus alapokat, hogy aztán visszatérve elindíthassuk a Tóra-olvasás órákat. Hallani sem akartak róla.

■ ***Főkántor úr, feltennék egy furcsa kérdést: boldog emberek voltak a kántorok az ötvenes-hatvanas években?***

Boldogoknak talán nem nevezném őket. Aki átélte a holokausztot, az többé nemigen lehetett felhőtlenül boldog. Talán megelégedett embereknek nevezném őket: többségük családos, a hivatásában elismert vallási alkalmazott volt. Számíthatott rá, hogy ha megüt egy bizonyos szintet, élete végéig biztosítva lesz az állása, és ha igazodik a pártigényekhez, békén hagyják. Így is történt, a legtöbb kántor tulajdonképpen egészen a haláláig imádkozott. Ami a megélhetést illeti: nem volt csapnivaló a fizetésük, de nem kerestek jól. Ezért is folytak nagy harcok a temetésekért. Akkor ugyanis csurranhatott-cseppenhetett egy kis mellékes a zsebekbe. Abban az időben a Chevra Kadisa még nem folyósított külön honoráriumot a kántoroknak a temetési búcsúztatásért. Tudok olyanról, hogy amikor egy fiatalabb kántor megkért egy idősebb kántort, hogy tanítsa őt liturgiára, akkor az idősebb kántor azt mondta: „Rendben, fiatal kollégám, szívesen foglalkozom veled, de kérlek, hogy a temetéseket soha ne vidd el előlem.”

■ ***Ha ilyeneket hall az ember, nehéz elhinnie, hogy a chazanok egytől egyig mély hitel csüggtek a Teremtőn.***

Bármennyire is igyekeznek misztifikálni egyesek az előimádkozói státuszt, az igazság az, hogy a kántorok is emberek. Nem szeretnék szentségtörő lenni, de az elmúlt hatvan-hetven évben nem mindegyik kántor volt olyan vallásos, amilyennek ideálisnak tartanánk, és itt most elsősorban a hit mélységére, nem pedig a vallási előírások betartására gondolok. Viszont kétségtelen, hogy az igazán jó kántorok akkor is el tudták hitetni az áhítatot, ha ők maguk amúgy nem voltak épp a legvallásosabbak. Egyikük, egy a nagyok közül, meg is mondta nekem: „Ervinkém, amikor én átszellemülten imádkozom, dehogy a Teremtőre vagy a mennyországra gondolok: a gyerekeimre és a szüleimre gondolok, érted? Az egészségükért, a boldogulásukért imádkozom. És akkor valóban átszellemülök!”

DR. KEREKES BÉLA főkántor

1944-ben született, 1980 óta szerződöttetett chazan. A Hunyadi téri, a Vasvári utcai zsinagógák kántora, imádkozott a Rumbach utcai és a Bethlen téri templomokban. Az ezredforduló óta a Dózsa György úti zsinagóga főkántora.

■ **Mesélne az első kántorélményéről?**

Első igazi nagy kántorélményem Stern László imádkozása volt az ötvenes években, a Nagyfuvaros utcai zsinagógában. Stern akkor fénykorában volt, és én rendszeresen hallhattam őt, lévén gyerekként a zsinagóga kórusának a tagja lehettem. Az tulajdonképpen férfikórus volt, négy szólamban énekeltek, és a szoprán meg az alt szólamot kisfiúk adták. Minden gyerek a szopránban kezdett, és ahogy mutált a hangja, úgy került át az alt szólamba. Ha jól emlékszem, volt néhány kotta, de mi, gyerekek nemigen boldogultunk velük, így hét közben szólampróbákat tartottak nekünk. Ezért havonta tíz forintot kaptunk. Egyenruhát nem hordtunk, de akármilyen pici volt is egy gyerek, selyemsál taleszt és gyereksüveget kellett viselnie. Dr. Salgó László volt a rabbi, az ő kérésére bizonyos Annus néni tanította a tíz éven aluli gyerekeket az álef-bészre. A nyolc-tíz idősebb gyerekkel maga a rabbi foglalkozott, egy héten egyszer tartott Talmud-Tórát a félemeleten, a kultúrterem üveggel leválasztott irodahelyiségében.

■ **Hol folytak a zenei próbák?**

Abban a helyiségben, ahol harmónium volt. Szigeti (Smilovics) László (Emanuel) karmester vezette a próbákat, a gyerekek csak Smiló bácsinak hívták. Bottal járt, vastag szemüvege volt, alig látott, a vakok egyesületének a tagja volt. Ő mesélt egy érdekes dolgot: már a harmincas években is jutalmazták azokat a gyerekeket, akiknek bármicvójuk volt. Tíz pengőt kaptak a Tóra elé álló 13 éves fiúk, így aztán ő kétszer is bármicvó volt: egyszer a Kazinczyban, egyszer pedig a Rumbachban.

■ **Pénzzel az ötvenes években is motiválni lehetett a gyerekeket?**

Azt hiszem, a szülők szava lényegesebb volt a pénznél. De azért tíz forintból akár ötször is elmehettem moziba. Sőt volt, amikor még kaptunk egy kis pénzt. Szlicheszen, vasárnap reggel 4-kor például igen nehéz volt egy kisgyereknek felkelnie, hát további tíz forinttal igyekeztek bennünket ösztönözni.

■ *1956-ban főkántor úr tizenkét éves volt. Nem félt?*

Október 23-án, a forradalom kitörése napján este Talmud-Tóránk volt. Jött az egyik gyerek: „Jaj, rabbi bácsi, a Rákóczi úton tüntetnek az emberek, nagy zászlókat visznek, jelszavakat üvöltenek!” Salgó megkérdezte tőle: „Mondd, és zsidóznak is?” Talán nem véletlen, hogy ez volt a rabbi első reakciója. Akik felnőttként élték át a holokausztot, valahol mélyen számítottak rá, hogy ha enged a kommunista szorítás, bármikor újra kiszökhet a náci szellem a palackból.¹⁶⁸ Salgó aznap nem is engedett egyedül hazamenni.

■ *Reális volt Salgó félelme?*

Kisgyerekként csak azt tapasztaltam, hogy sorra jönnek föl vidékről Pestre a zsidók. Ott sokkal tapinthatóbb volt a zsidóellenesség. Úgy mondták a felnőttek, hogy ha még egy pár napig tart a forradalmi hevület, akkor ott előkerültek volna a vasvillák, és neki mentek volna a zsidóknak. Emlékszem olyan családra, amelyik kifejezetten menekült a falujából.

■ *Salgóval vagy Sternnel volt bizalmasabb a gyerekek viszonya?*

Stern László nem volt könnyű ember, de óriási respektje volt. El is várta a tiszteletet. Nagy szava is volt a budapesti kántori ügyeket illetően: három kollégájával, többek között Lóránddal egy olyan döntést hoztak, hogy csak ők négyen temethetnek a Kozma utcában. Egyébként tudhatta is, mit ér mint kántor, mert többször is kibérelt egy körúti hangstúdiót: azt akarta, hogy megmaradjon a hangja, az imádkozása az utókornak. Erőteljes tenor hangja volt, nem volt baritonális, de nagy vivőerejű. Gyakran mutatott be „tornamutatványokat” a magasságokban, sőt a falzettot is előszeretettel használta. Tökéletesen otthon volt az imarendekben és a nuszachban, de csakis azt a nuszachot használta, amit kántor apjától, Izidortól tanult. Produkciókat persze tőle is hallhattak a hívők. Ha egy-egy ünnepibb péntek estéről volt szó, odaszólt a karnagynak, hogy ezúttal csinál egy Haskivenut. Ez a Haskivenu az esetek többségében a saját Haskivenuja volt, tekintélyes mennyiségű improvizációval fűszerezve, de nagy ritkán mások, például Gottschall Haskivenuját is elővezette. A mutatós produkciókért rendkívül hálásak voltak a Teleki téri árusok, akik főképp a Nagyfuvarosba jártak. Ők egyébként mindennap, reggel-este jártak imádkozni – ez nekünk, gyerekeknek nem volt kötelező. Akkoriban még nem kellett kiállnia a kapu elé a samesznek, Dávid bácsinak, hogy zsidót fogjon a minjenhez. Néhány évvel később már zsidó se nagyon volt, gyerekről nem is beszélve.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Ahogy Gyáni Gábor társadalomtörténész állítja: „Az öröklött sztereotípiák rendre felülkerekednek a valóság konstrukcióin.” Várnai (2014, p. 13).

¹⁶⁹ A mai magyarországi zsidóság talán legnagyobb drámája épp a forradalmat követő húsz esztendőből ered: azokban az években a zsidó származású fiatalok többsége semmiféle vallási oktatásban nem részesült, sőt, számos esetben szülei kifejezetten elhallgatták előlük a származásukat.

■ ***Melyik Stern-produkció emléke maradt meg leginkább önben?***

A szfire Löcho dajdi minden egyes strófája szívbe markoló volt az ő előadásában. Talán közrejátszik az elfogultságomban, hogy abban a produkcióban a kórus is részt vett négy szólamban. Tudom, hogy abból biztosan volt kotta, mert ahol Stern belépett, oda a hangjegyek fölé körmölték: *Négy ütem kántor*.

■ ***A kórus tehát Smilovics Emanuel vezetésével abszolúte kiszolgálta a kántort.***

Úgy van. És ez egyáltalán nem esett nehezére. Döbbenetes, hogy abból a 160 centinél is alacsonyabb emberből micsoda hang jött ki! A legtöbb imája alá zümmögő kóruskíséretet komponált Smiló bácsi, hogy még inkább hangsúlyozza Stern egyedülálló adottságait. Ma is sokan mondják, hogy Stern László idejében minden istentisztelet egy vérbeli koncert volt.

■ ***Mi lett a kórus sorsa?***

Még 1960 előtt szélnek eresztették a gyerekkórust. Az 1956-os disszidálási hullám után egyszerűen luxussá vált kórust tartani. Smiló bácsit is ki akarták rúgni, szegény akkorra már teljesen megvakult, de Stern nem engedte. Ott maradhatott a férfikórusban, tenor szólamot énekelt. Később egyébként magának Sternnek is megromlott a látása a cukorbetegsége miatt, így eljött az idő, amikor hiába volt előtte imakönyv, minden imát kívülről énekelt. Nagy kántor volt, az ő hatására fordultam a chazanut felé.

■ ***Tőle tanulta a legtöbbet?***

Ahogy más területen, úgy a tanulás és a tudás szempontjából is a gyerekkor a legmeghatározóbb. Persze később, az évek, évtizedek során hallott összes kántortól ellestem valamit. A zsidó gimnázium tanulójaként Feleki Rezső imádkozását figyelhettem négy éven keresztül. Különös iskola volt akkoriban a zsidó gimnázium: a hanukkai ünnepség az úttörőindulóval kezdődött, azt követte a hanukkai gyertyagyújtás, majd a Moajz cur. Az ilyen furcsaságok ellenére nagyon boldogok voltunk abban az iskolában.¹⁷⁰ Érettségi után a Műegyetemen tanultam építőmérnöknek, azokban az években a Rumbach utcai kilébe jártam. Ott több kántort is hallottam, például a fiatal Lugosi Lászlót, vagy később az előimádkozást már társadalmi munkában végző Goiten Emilt. Rengeteget tanultam Lóránd Márton Lewandowski Kórusában is. Negy-

¹⁷⁰ Bibó István néhány évvel a világháború után változatlanul erősen stigmatizált kisebbségként írt a zsidóságról. Ahogy ma, úgy a holokauszt után is a zsidó identitás felvállalása, illetve a zsidóságban megélt élmények adtak erőt és bátorságot a stigmatizáltság elviseléséhez. És a remény, hogy a jövőért érdemes életben maradni és tűrni a sebeket, mert lesznek új, egészségesebb és boldogabb zsidó generációk. Ennek alappillére pedig – a családi lét mellett – nem lehet más, mint az iskola.

Bár az iskolaügy megoldására (mind az Abonyi utcai gimnázium, mind a Wesselényi utcai elemi iskola épülete hasznavehetetlenné vált) és a Zsidókórház renoválására is égető szükség volt, közvetlenül a háború után talán semmilyen téren nem volt olyan fontos gyors és határozott döntéseket hoznia a Pesti Izraelita Hitközség elöljáróságának, mint az imaházak ügyében. A pesti zsinagógák többsége súlyosan megsérült, a Dohány utcait számos belövés és bombabecsapódás érte. Az elkötelezettségre jellemző, hogy a háború befejeződésének első évfordulóján már minden pesti zsinagógában hálaadó istentiszteletet lehetett tartani.

venen-ötvenen voltunk a kórusban, zömében elsőrangú énekesnőkből és énekesekből kerültek ki a tagok. És hát ott volt maga Lóránd is, az elsőosztályú kántor, aki ha akart, ortodox stílusban énekelt, ha akart, orgonával énekelt. A zenei képzettségéről csak annyit, hogy bármikor képes lett volna egy nagy szimfonikus zenekart is elvezényelni. Pécssett meg is tette, a háború utáni években színházi- és koncertkarmester volt, miközben énekeseket korrepetált, tanított. Kántorként egészen más dallamokkal imádkozott, mint mondjuk Stern László, ami nem csoda, hisz már az apja neológ főkántor volt Pécssett. Azt hiszem, neki a zene legalább annyira fontos volt, mint az ima. Jó példa erre, hogy egy Jom Kippurkor elhívta Pécsre a nemzetközi hírű basszistát, Ernster Dezsőt, hogy Kol Nidrét énekeljen nála.¹⁷¹

■ ***Fogalmazhatunk úgy, hogy Lóránd kevésbé volt vallásos, mint Stern?***

Máshogy állt a valláshoz, az kétségtelen. Ő bizonyos célok érdekében hajlandó volt áthágni egyes előírásokat.

■ ***Mondana egy konkrét példát?***

Készültünk egy debreceni hangversenyre a Lewandowski Kórusral, zenekari kísérettel. Szombat délután tartottunk próbát a vasárnapi koncertre. Az egyik hegedűs hölgy nem hozta el a hangszerét. Amikor Lóránd kérdőre vonta, a hölgy közölte, hogy vallásos zsidóként ő szombaton nem hegedül. Lóránd erre dühében a földhöz vágta az egyik kottaállványt, ami ripityára tört. Na most ebben a Sábész a lényeg: Sternről el nem tudtam volna képzelni, hogy a próbát az ünnep elé helyezze. Ez természetesen nem minősítés a részemről, hiszen mindenki úgy éli meg a vallásosságát, ahogy kívánja. De kétségtelen, hogy Lóránd világibb kántor volt, ha szabad így fogalmaznom. Szerette például a színházi ízt: ő vezette be a pesti zsinagógákban, hogy a péntek esti kidduskor a kántor a közösség felé fordul. Ő produkciót csinált, megadta a módját. A sáltáleszával fogta meg a serleget, ez is kicsit színpadias volt. Stern természetesen mindig a közösségnek háttal áldotta meg a bort.

■ ***Nem is nagyon lehettek volna barátok?***

Nemigen. És ez általában is elmondható a kántorokról. Tisztességes viszonyt ápoltak egymással az ötvenes-hatvanas évek kántorai, de szakmai hiúságuk miatt nem lehetett közöttük közelebbi összefonódás a korrekt kollegiális kapcsolatnál. Azt hiszem, a többségük meg volt róla győződve, hogy tudásban vagy hangban ő a legjobb az adott kor kántorcsapatából.

¹⁷¹ A Bayreuthot és a Metropolitant is megjáró híres operaénekes tökéletesen tisztában volt a zsidó liturgiával, hiszen apja, Ernster Géza a holokausztig a pécsi zsinagóga legendás kántoraként működött.

■ ***Van olyan kántor, akiről ma érdemtelenül kevés szó esik az elismerten nagy kántorok mellett?***

A Thököly úti templomban működött Tordai Zsigmond, aki egykor Danzigban (Gdanskban) volt főkántor. Színpadi énekesként is megmutatta magát Wagner-operákban a harmincas években. Úgynevezett buffó tenor hangjával állítólag ragyogó Mime volt a Siegfriedben. Egy olyan imakönyvből énekelt, amelybe be voltak kötve az imák lekottázott dallamai. A nuszachja javarészt Lewandowski-szerzeményekből állt, ezt még Németországból hozta magával. Úgy mondta: Németországban – az ortodox stíbulöket leszámítva – ez az elvárás. Ugyanakkor itthon azért ki kellett bővítenie a Lewandowski-nuszachot a hagyományos helyi formákkal. Azt hiszem, nagyobb karriert futhatott volna be, ha nem kell börtönbe vonulnia. 1956-ban ugyan visszavették a hitközséghez, de kimaradt a kántori fősodorból. Pedig ha valaki, ő aztán igazán az „ösi” chazanutot képviselte.

■ ***Még Stern Lászlóhoz képest is?***

Más az, ha valaki a tordai havasokban cseperedik föl és szívja magába az originális zsidó dallamokat, és más az, ha valaki a Garay utcai templomban ismerkedik meg az ottani, „asszimilálódott” nuszach-hal. Tordaiban emellett azt is nagyon becsültem, hogy amikor nagy ünnepek közeledtek, mindig összeállított egy kis, 3-4 fős férfikórust, amelynek tagja volt például az Operaház egykori basszistája, Budai Izsó, sőt egy időben én magam is. Próbáltunk, készültünk az ünnepre. Egész augusztusban, mindennap pontban négykor csöngetnünk kellett nála, hogy próbálhassunk. Tordai emellett kitűnő pedagógus is volt, nála tanult mások mellett Lugosi László és Kovács Sándor is.

■ ***Mérhető volt mondjuk a korszak másik nagy kántortanárához, Feleki Rezsőhöz?***

Tudásban a legteljesebb mértékben, noha Feleki tudása inkább akadémikusnak számított. Ugyanakkor a megbecsültsége egyedülálló volt. A Rabbiképző két oszlopa, az igazgató úrként szólított Scheiber és a professzor úrként szólított Richtmann mellett Feleki volt a harmadik nagy bölény. A konzervatóriumban is tanított éneket, az ő növendéke volt például Kelen Péter. Szálfamagas, egyenes tartású, markáns arcú ember volt, zenészként pedig igazi kottista. Általában tartózkodott az improvizálástól, ugyanakkor szépséges Kohn-Kedushát énekelt minden szombat reggel a Muszafban. Doff Imre pedig professzionálisan kísért a harmóniumon, éveken át. Doff előtt nem kotta állt, csak annyi volt egy lapra felírva: *Ein komajcho, D-dúr*. És már játszotta is, a szükséges hangnemben. Aztán jött az új jelzés: *Vájhi vinszajá, kvint*. És Doff már csinálta is. Amikor Doff Budára került kántornak, felváltva kísértük Felekit Tepper Tamással. Ha Felekit helyettesíteni kellett, akkor Tepper ment le az omedhez, és én kísértem.

■ ***Tepper nem maradt kántor?***

Nem. Ma Bécsben fogorvos.

■ ***Felekinek a megjelenése is tekintélyt parancsoló volt?***

Igen, de talán már nem olyan mértékben, mint Ábrahámson Manóé. Érdekes dolog egyébként megfigyelni, hogy amint teltek az évtizedek, úgy lettek egyre kevésbé „főpapiak” a kántorok. Azokban a kántorínséges évtizedekben már imádkozás tekintetében tapasztaltabb hívők vagy rabbik is omedhez állhattak – ilyen volt például a Hunyadi téri zsinagógában Hochberger László főrabbi, aki, híres jesivák egykori növendékeként úgy ismerte a házóneszt, ahogy csak kevesen. Mégis, az általam is hallott nagy kántoroknak egészen különleges aurájuk volt, és ez legalább olyan lényegesnek számított akkoriban, mint a liturgiai felkészültség.

■ ***Ön rendkívül sikeres volt a civil szakmájában. Miért döntött úgy mégis negyvenéves kora körül, hogy a civil állása mellett hivatásos kántorként is működni kezd?***

A szükség hozta így. Elhunyt az imént említett Hochberger rabbi kántora, és nem akadt, aki omedhez álljon. Akkoriban már nem volt kántorképzés a Rabbiszemináriumban, a mindentudó öregek pedig egymás után mentek el.

■ ***Tórát sosem olvasott?***

A magyar felfogás szerint a kántori funkció és a Tóra-olvasói funkció két külön dolog. Meggyőződésem, hogy a kántorok többsége nem tudott Tórát olvasni, de akik esetleg tudtak, azok sem álltak oda lejnolni. Az volt az általános elvárás, hogy a kántor legyen otthon a nuszachokban, legyen ragyogó hangja, énekeljen tisztán, és valamelyest értsen a zenéhez. A kántorok zömének még Minchát, Sächriszt vagy Pszike dezimrát sem kellett mondani, azokat elimádkozta a másodkántor vagy valamelyik hitsorsos. Gyakran még a Löcho dajdit sem a kántor mondta péntek este, és az ünnepeken is csak a Tóra-kivételre vagy a Muszáf-imára állt oda. Én sosem hallottam nagy kántorokat Tórát olvasni. Még Tordait sem, noha tudom, hogy ő hozta magával a gyerekkorából a tudást.

■ ***Frigyesi Judit professzor asszonynak több felvétele is van Róth Jenőtől, amelyek szerinte igen autentikusak a magyarországi imádkozási stílust illetően. Sőt, Róth állítólag lejnolni is tudott.***

Valóban így van. Róth fantasztikusan otthon volt az imádkozásban. De ha nagy kántorokról beszélünk, hangi és zenei adottságok tekintetében Róth aligha sorolható közéjük. Ugyanakkor lelkes tanár volt, amíg meg nem sértődött. Volt egy neves tanítványa, aki kitűnő kántor lett, de hálátlan módon sosem említette meg a tanárai között

Róthot. Akkor Róth eldöntötte, hogy soha többé nem tanít senkit. Ez nagy veszteség volt, mivel a hatvanas években tulajdonképpen csak magánúton lehetett ellesni a kántorművészetet.

■ ***Úgy tudom, Ádám Emil karnagy úr akkoriban belevágott a kántorképzésbe.***

Pontosítanék: Ádám Emil – Scheiber professzorral egyetértésben – rendkívüli hangsúlyt helyezett a zenei képzésre. Például a rabbinövendékek esetében is folyt egyfajta zenei képzés. Ádámék szerették volna, hogy a majdani rabbik zenei értelemben is tisztában legyenek az előimádkozási feladatokkal. Ebbe beletartozott a légzéstechnika, a prozódia tökéletesítése is. Ez azonban nem vethető össze a mai értelemben vett kántorképzéssel. Akkoriban még nem álltak rendelkezésre kották, épp Ádám Jenő állította össze az első oktatási segédanyagot az előimádkozást tanulók részére. Sok évvel később Kármán György¹⁷² tanár úr készített egy kántori sorvezetőt a tanulók számára. Mind Ádám Emil, mind Kármán György pontosan értette, milyen nagy a felelősségünk, hogy marad-e a magyar chazanutból valami a jövőre nézvést. Hogy tíz, húsz, ötven év múlva is él-e majd a *mászoret*?

¹⁷² Kármán György (1933–2008) zongoraművész, tanszékvezető egyetemi tanár öt éves korától tanult zenét. A rendszerváltás utáni évtizedekben a zsidó liturgiaművészet művelője, oktatója volt, aki – dr. Schőner Alfréd rektor úrral karöltve – újra életet lehelt a kántor szakba. A zsidó liturgikus zenét tárgyaló könyve (Kármán, 1998) minden magyarországi kántor számára alapmű.

DEUTSCH GÁBOR, a Zsidó Egyetem adjunktusa

1936-ban született, szüleit elvesztette a holokauszt idején, zsidó árvaházban nőtt fel. Évtizedek óta a budapesti Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem adjunktusa, számos zsidó témájú könyv és tanulmány szerzője. A magyarországi zsidó ortodoxia követője.

■ ***Mezőkovácsházán, Csornán és Debrecenben nőtt fel, zsidó gyermekotthonban. Milyen volt a hitélet ebben az intézményben a II. világháború után?***

Szigorú. Ami részben nem ártott, hiszen egy olyan gyerek számára, aki elveszíti anyját és apját, nyilván létkérdés, hogy valaki megtanítsa neki a rend, a tiszteletadás, az együttélés szabályait. Apámat 1944. október 15-én láttam utoljára. Azon a napon, amelyen a Szálasi-féle nyilas vezetés átvette a hatalmat. Mauthausenben gyilkolták meg. Anyám Ravensbrückben halt meg. Két testvéremmel a Garay utcai Vöröskeresztes Otthonban éltük túl a nyilasterroret.

■ ***Naponta kétszer imádkoztak a vidéki gyermekotthonban?***

Igen, pénteken-szombaton pedig a helyi sülbe mentünk, vagy ha betöltöttük a tizenharmadik életévünket, valamelyik falusi imaterembe, például Kabára, hogy biztosan legyen a minjen. Pajeszt viseltünk, és olyan mélyen vallásos emberek tanítottak bennünket, akik azt mondták, ha üldöznek minket, előbb fussunk be egy katolikus templomba, mint egy neológ zsidó templomba, mert még az is kisebb bűn, mint a „felhígított zsidóság” vendégszeretetét „élvezni”. Az iskolában persze nem a matematika vagy az irodalom volt a legfontosabb tantárgy, hanem a gemóra, a misne, a hümes meg Rási. Ennek következtében aztán gimnáziumi továbbtanulásról szó sem lehetett, hiszen a zsidó tudományokban ugyan nagyon képzettek voltunk, a „világi” tantárgyakban azonban nagyon nem.

■ ***A negyvenes évek végén jött fel Pestre, egy gyárban helyezkedett el.***

Tizennégy évesen kezdtem el dolgozni, és negyvenhét évig voltam állásban a varrógépgyárban.

■ ***Milyen hangulatot tapasztalt a negyvenes évek végén a pesti zsidóság körében?***

Érdekes időszak volt. A kivándorlással kapcsolatban a zsidók várakozó állásponton álltak. Egyrészt keserűek voltak, hogy megtette velük a hazájuk, amit megtett. Másrészt várták, hogy hátha valaki még hazatántorog a szeretteik közül. Számosan beálltak az ÁVÓ-ba, mert féltek, hogy újra megtörténhetnek a holokauszt szörnyűségei. Ugyanak-

kor 1948 körül a pesti zsidókat az Izraellel kapcsolatos érzelmek is fűtötték. Ne feledjük, hogy azokban az években még baráti országgént tekintett a születő zsidó államra a kommunista vezetés. A magyar politikusok úgy gondolták, egy újabb imperializmusellenes nemzet lép a Szovjetunió mögé, amely fölveszi a harcot a környező arab országokat uraló britek ellen. Ezért is engedték ki azokat, akik oda akartak települni, noha a másfelé kívánczók előtt már lezárták a határokat. Így a vallásosak 90%-a 1950-ig elhagyta az országot. Főleg az idősebb generációk maradtak, akiknek már nem nagyon volt erejük az újrakezdéshez.

Amikor én felkerültem Pestre, már rengeteg olyan zsidó vállalkozás megrogyott, amely a vallásos réteg kiszolgálására szakosodott. Addig például minden vásárcsarnokban volt kóseráj. Sőt, a sachterek járták az országot, hogy Zalaegerszegen és Gyulán is legyen kóser hús. Szép lassan ők is eltűntek, ahogy az ortodox családok is. A kilencvenes években ugyan érezhető volt egy fellendülés, de úgy gondolom, ma száz ortodox család sincs Magyarországon. Egy évvel azután, hogy eljöttem a gyermekotthonból, maga az intézmény is megszűnt. Ahogy haladtak az évek, egyre inkább érezni lehetett a kiüresedést. Hol volt már az az idő, amikor a gyerekek előbb tudták énekelni az imákat, mint hogy beszélni tudtak volna?! Az ötvenhatos forradalom idején aztán újabb tízezrek mentek el Magyarországról, köztük rengeteg imádkozni tudó zsidó, és ami még tragikusabb, persze megint csak nem elsősorban az idősebbek választottak új hazát. Így aztán jóformán teljesen eltűntek a bármicvók, az esküvők. Maradtak a temetések...

■ *Pesten hova kezdett járni imádkozni?*

A Dessewffy utcai zsinagógába. Az volt a legközelebb a lakóhelyemhez. Lefkovics Jenő volt ott akkor a kántor, később a testvére (Sándor) Córesz bácsiként híresült el a pesti zsidóság köreiben. Jenőnek nagyon szép bariton hangja volt. Viszonylag fiatalon, az ötvenes éveiben halt meg, a holokauszt idején szerzett szívbetegségben. Nagy tudású kántor volt, szépen imádkozott, és végtelen vallásossága révén igen meghitt istentiszteletek fűződtek a nevéhez. Ő pontosan tudta, hogy sokan csak azért járnak egy olyan kis templomba, mint a Dessewffy, mert a pozíciójuk vagy más miatt nem akarják mutatni, hogy templomjáró zsidók. De ezzel sosem foglalkozott. Csak imádkozott, mintha nem a legnevesebb vezérigazgatók és pártfunkcionáriusok álltak volna mögötte a padosorokban. Akkoriban gyakori volt, hogy elrejtőztek szem elől a zsidók, ha imádkozni akartak. Stern Béla, a temető kántora például évtizedeken át szervezett ünnepekkor minjent Szentendrére. Oda kiutaztak azok a potentátok, akik nem akarták magukat mutatni egy pesti templomban, de mégis imádkozni szerettek volna. Béla bácsi vitt magával elegendő ételt, mindent elintézett.

■ ***Lefkovicstól ugyanazokat a dallamokat hallotta a Dessewffyben, mint korábban Debrecenben?***

Nagyjából ugyanazokat. Első pillanattól kezdve együtt tudtam énekelni vele az imákat, a közösségi énekeket. Természetesen számtalan új dolgot is tanulhattam tőle, például egy Vötáhér Libénut, amit addig sosem hallottam, és amit manapság már sokan éneklünk szerte Budapesten. Bárhova mentem, mindenütt tanulhattam valamit. Amíg a Király utca 7.-ben meg nem szűnt a Chevre Tilem, oda is ellátogattam. Apám járt oda a háború előtt, úgyhogy a nosztalgia is vezetett. Vele szemben, ugyancsak a Király utcában a jóval tovább életben tartott Pajlise Sil külön liturgiai utazást jelentett számomra, egészen különleges dallamokkal. Néha elmentem a Holló utca 1. alatt található imaterembe, és az akkor még működő Rumbachba is, amíg átépítés miatt be nem zárták 1959-ben. Felbecsülhetetlen kulturális veszteségünk, hogy akkoriban valaki a zeneértők közül nem szánt időt azoknak a dallamoknak a feljegyzésére, amelyeket ezekben a kisebb-nagyobb templomokban imádkoztak. Tulajdonképpen manapság minden, az egyetemet elvégző kántorhallgató azt a neológ dallamvilágot ismeri meg, amit hatvanöt éve Ábrahámsonék tanítottak. De emellett volt egy másik dallamvilág is, a stiebelek dallamvilága, amely mára jórészt feledésbe merült.

■ ***Nyilván a stiebelek szinte hermetikusan bezáródtak a Rabbiszemináriumon végzetek előtt.***

Egyrészt ugye az ott imádkozók ragaszkodtak a hagyományos dallamaikhoz. Másrészt azokban a kis szobazsinagógákban egyszerűen nem volt szükség klasszikus értelemben vett kántorokra. Nagy tudású előimádkozók vezették az istentiszteleteket, szívhez szólán, meghitten, nem volt szükség különösebb vokális mutatványokra.

■ ***Azért figyelemmel kísérték a Szemináriumban folyó képzést?***

Természetesen tudtak, tudtunk róla, hogy mi történik a Szemináriumban. Ugyanakkor azt is tudtuk, hogy elsősorban az ugyanabban az épületben működő zsidó gimnáziumnak volt köszönhető a Szeminárium életben maradása. Máskülönben hat-nyolc tanulóért vélhetően nem tartották volna fenn a Rabbiképzőt.

■ ***Nyilván a neológ kántorok is ismertek voltak az ön számára, habár jellemzően ortodox berkekben mozgott.***

Abszolúte. Ábrahámson nagy tudású, fizimiskára is emlékezetes kántor volt. Hiába volt neológ chazan, a legvallásosabb zsidók egyikének számított a negyvenes-ötvenes évek Budapestjén. A Dohány utcai zsinagóga főkántoraként hétköznaponként az ortodox Kazinczy utcai zsinagógában imádkozott. Az állása a Dohány utcában volt, mert egysze-

rúen ott nem énekelhetett más, csak a korszak legjobbja, de a lelkében ő a Kazinczyban érezte otthon magát.

■ ***Ahhoz, hogy eljárhasson egy másik zsinagógába imádkozni, esetleg az is hozzájárult, hogy a Dohány utcai zsinagógában sosem volt létszámgond?***

Valószínűleg. Az ortodoxok pedig nagyon tisztelték Ábrahámson, noha amúgy nemigen rajongtak a neológ kántorokért. Nagyon kedveltük aztán Lórándot, függetlenül attól, hogy tudtuk, nem épp a legvallásosabb zsidók közül való. Egy nyíregyházi briszen megkérdeztem Moshe Weisz ortodox főrabbit, hogy mi a véleménye a korszak magyar kántorairól. Legyintett, és azt mondta: „Egy, csak egy legény van a gáton: Lóránd! Az igen, az a nagy házn.” Elképzelésem sincs, hol hallhatta Lórándot, hisz Weisz ki sem tette a lábát az ortodoxiáról. Talán egy ünnepen, ahova őt is meghívták? De teljességgel le volt nyűgözve Lóránd kántorművészetétől. Téved, aki azt gondolja, hogy az ortodoxoknak nincs fülük és szepérezékük. Az ortodox fiúk az ötvenes évek második felében megtették azt, hogy szombaton reggel kilenckor elsétáltak a kis templomukba, ahol mindig is imádkoztak, majd végigjárták a következő kört: Dohány, Kazinczy, Rumbach, és még vagy két-három zsinagóga a környéken. Mindenütt tíz-tizenöt percet töltöttek. Tudták, hogy a Sächrist hol és melyik kántorral érdemes együtt imádkozni, hol érdemes a Tó-rakivétel részese lenni, s hová kell odaérni a Muszetre.

■ ***Ortodox létükre bementek a Dohány utcai zsinagógába?***

És nem dőlt össze a zsinagóga! Sőt, néhányan közülük a zsidó gimnázium tanulói voltak, mivel nem volt ortodox gimnázium.

■ ***Azért jártak templomról templomra, mert érdekesebb volt így eltölteni a szombat délelőttöt, mint egy helyen?***

Részen igen, részben pedig az esztétikai élmény miatt. A Dohány utcai zsinagógában például nem volt annyira izgalmas a Sächrist, mert azt valamelyik kórustag vagy jobb hangú előimádkozó vezette elő. *Éin komajchótól* azonban Ábrahámson imádkozott, ad-digra tehát érdemes volt abba a zsinagógába érni.

■ ***Az ötvenes években nem jelentett problémát, hogy vallásos öltözékben jártak a fiúk az utcákat?***

Egy időben én is elkísértem őket, és mondhatom, viszonylag kevés atrocitás érte a csapatot. Persze előfordultak durvaságok, de azoknak nem volt előfeltételük a vallásos öltözködés. A Deák térnél például egy férfi, miközben elment mellettem, tiszta erőből belerúgott a lábamba. Épp a Dohány utcából sétáltam hazafelé, egyszerű átmeneti kabát-

ban. Akikkel együtt voltam, észre se vették, és én is igyekeztem úgy tenni, mintha semmi se történt volna. Máskor odaszisztegettek nekem, hogy „Te rohadék!” Ezt többször is megkaptam. Különösen az ötvenhatos forradalom idején erősödött a zsidóellenesség. Akkoriban távoztak a kis falvak utolsó zsidó lakói. A forradalom után a sógorom, Brieger Jenő feljött Nyíregyházáról egy küldöttséggel Marosán Györgyhöz, hogy arra kérje, a kommunista vezetés hivatalosan engedje ki a teljes magyarországi zsidóságot Izraelbe, mert ebben az országban sosem lesznek biztonságban a zsidók, és most szökniük kell azoknak, akik menni akarnak. Marosán azt mondta, hogy amíg ők lesznek hatalmon, addig nincs mitől félniük a zsidóknak. Ha ő valóban antiszemita volna, mondta, akkor azon lenne, hogy az összes zsidót kitakarítsa az országból, és csinálna egy zsidómentes Magyarországot. Ő még a látszatát sem akarja felvállalni annak, hogy a párt esetleg közreműködik a zsidótlanításban.

■ ***Brieger Jenő bácsi, aki nagyszüleim családi jó barátja volt, és egy döbbenetesen intelligens ember (New Yorkban találkoztam vele személyesen a nyolcvanas években, nem sokkal a halála előtt), feltehetően nem véletlenül lobbizott azért, hogy minden magyarországi zsidó útlevelet kapjon, és szabályosan hagyhassa el az országot 1956. november 4. után. Igazolták a következő évek az aggodását?***

Nem kellett félnünk a szó szoros értelmében, de nem mondom, hogy esténként a legteljesebb nyugalommal sétáltunk haza egy-egy klubestről vagy koncertről.

■ ***Voltak az ötvenes években kántorkoncertek?***

Ritkán. Ha lehetett, elmentünk, mert az ilyen ünnepi alkalmakkor a kántorok is igyekeztek a legjobb formájukat futni. Egy ilyen eseményen hallottam először Feleki Rezsőt. Szép baritonja volt, Muszorgszkijtől énekelt a Bolhadalt. Németül énekelt! Azon a koncerten a lírai tenor hangú Pásztor László is énekelt, aki később külföldre távozott, és szép kántorkarriert csinált Göteborgban és Berlinben. Úgy emlékszem, Scheiber professzor úr is ott volt azon a koncerten a színpadon.

■ ***Énekelt?***

Nem, dehogy. Beszélt. Bár máskor hallottam őt imádkozni is. Sőt, amikor a hiányzó kántort helyettesítette a Szemináriumban, orgonával kísértette magát. Mindent pontosan és tökéletesen akart csinálni.

■ ***Ki az, aki a kántorok közül a legnagyobb hatást tette tanár úrra?***

Fisch József. Ő énekelt a nővérem esküvőjén a Révay utcai Niszel Étteremben. Tórát ugyan nem olvasott – a Dessewffy utcai Lefkoviccsal szemben –, de óriási művész volt.

■ ***Nem nagyon olvastak Tórát a nagy kántoraink?***

Ábrahámson, Feleki, Sirota nem olvastak Tórát. De nem is volt rá szükség.

■ ***Egyesek szerint Fisch vokális adottságai csak Stern Lászlóéhoz mérhetők a Magyarországon működő kántorok közül. Ön is így látja?***

Így. Stern ugyancsak csodálatos tenorhanggal rendelkezett, sajnos elsősorban temetéseken hallottam imádkozni. Sokan kérték őt a szeretteik elbúcsúztatására. Fischnek nem volt párja. Itthon óriási név volt. Sajnos azonban kint, Izraelben senki volt. Azt hitte, hogy ha kivándorol, majd elhalmozzák állásajánlatokkal. Nem így történt. Előénekelt, nem kellett. Felakasztotta magát.

■ ***Fontos szerepük volt a kántoroknak a háború utáni huszonöt évben?***

Rendkívül fontos. A velük való beszélgetéseim alapján azt mondhatom, hogy bár ki-mehettek volna külföldre, mégis maradtak. Részben azért, mert kint kántorként nemigen lett volna módjuk komoly funkcióba kerülni, részben mert átérezték a pozíciójuk fontosságát, azaz hogy itthon sokkal többet tehetnek a zsidóságért. Ugyanakkor bizton állíthatom, hogy némi keserűség is volt bennük, mivel nem élhették meg maradéktalanul a vallásukat. Tudták, hogy a hívők többsége szombaton is dolgozni kényszerül (akkoriban még szó sem volt szabad szombatról), és hogy a párt nem nézi jó szemmel a templomba járást. Aztán következett az izraeli helyzet miatti örület, emlékszem, milyen dráma volt a kántorok számára (is), amikor a hatvanas években bevezették a Dohány utcai zsinagógánál a biztonsági ellenőrzést. Volt is ott egy gyűjtogatás, amit igyekeztek ugyan eltussolni, de ma már nyíltan megmondják, hogy bűncselekmény történt.

■ ***A kántorok érzékenyebben reagáltak az efféle változásokra, vagy az apróbb zsidóellenes atrocitásokra?***

Határozottan. A többségük azért rendkívül érzékeny művészlélek volt. De a háború utáni évtizedekre amúgy is jellemző volt egyfajta túlérzékenység. Minden zsidóellenes megmozdulásra felfokozott idegállapotban reagált a zsidóság. Egyszer az egyik hitsorsos mondta is nekem, hogy „elaludtak” a háború előtti évtizedben, és hogy „most már sokkal jobban kell figyelni a jelekre”.¹⁷³ Ezt persze túlzásba vitték. Már abba is halálosan belesápadtak, ha a piacon lezsidózták őket. Meg lehetett persze érteni azok után, amin átmentek. Akadt olyan is közöttük, aki élete végéig nem tudott megbocsátani. Jöttek például keletnémet turisták a hatvanas években, ellátogattak a zsinagógánkba. Amikor

¹⁷³ A kirekesztés nem a bevagónirozással kezdődött. Németországban például 1933 januárjában történt a hatalom megragadása (Machtergreifung), és már április 15-én megszületett a törvény, amely másfél százalékban határozta meg az iskolákba felvehető zsidó és cigány gyerekek számát. 1938-ban, a Kristályéjszaka után ezt a törvényt is módosították (numerus nullus): többé nem volt felvehető zsidó gyerek az iskolákba. Ekkor még nincs világháború, még nincs Endlösung!

a hívők megtudták, honnan jöttek a turisták, elhagyták az imatermet. Érdekes volt, hogy épp azokban az években buzdítottak Carlebachék a megbocsátásra.¹⁷⁴ (Hozzánk persze vajmi kevés hír jutott el a nyugati világ zsidóságáról.)

■ ***Érdekes, hogy ugyanakkor a német alapú jiddis nyelvet előszeretettel használták, nagyapámat és nagynénémet például csak jiddisül hallottam egymás között beszélgetni.***

Sokan tudtak németül. Ennek hagyománya volt, és nemcsak a gyerekkori jiddistanulás miatt.¹⁷⁵ De a háború után évekig nem lehetett németül megszólalni a zsinagógában. Jiddisül büszkén társalogtak egymással a hívők, ez a nyelv a túlélés és az életerő szimbólumává avanszált, és a kántortól is elvárták, hogy ismerje a nyelvet. De ha valaki túl németesen „jiddiselt”, azonnal szikráztak a tekintetek.¹⁷⁶

■ ***Az ilyesmibe, gondolom, nem sok beleszólásuk volt a vallási vezetőknek.***

Most valami furcsát fogok mondani: emlékszem olyan bácsikra, akik nem igazán kedvelték a rabbikat, az előljárókat, a kántorokat. Lejártak ugyan imádkozni, mert vallásos családban nőttek fel, de ha tehették, kerülték a hitközségi vezetőket. Nagy csalódottság lehetett bennük a vezetőkkel szemben, akik a soá idején nem segítettek megmenteni a szeretteiket.¹⁷⁷ De azt hiszem, ők voltak kisebbségben. Az emberek többségének szüksége volt vezetőkre, és meg is bízott bennük. A zsidók hitték, hogy a vezetők segítenek újraépíteni a romba döntött életüket. És hittek a kántoraikban is: végtére is a chazanok voltak „beszélőviszonyban” a Mindenhatóval.

174 Carlebach híres mondása: „After the Holocaust it’s so easy to be angry with the world. But we have to continue to love the world.” A népszerű rabbi Magyarországon egyszer járt, 1967-ben. Elutazása előtt budapesti szállodájában hajnali háromig beszélgetett a magyarországi zsidó fiatalokkal a jövőről. „Hadd tudják meg a magyar zsidó fiatalok, hogy vallásuk nemcsak gyászolni és sírni tud, hanem ünnepelni és nevetni is. Énekeljetek és táncoljatok, élvezzétek az életet! Legyenek templomaitok az ima és a szeretet házai!” – így Carlebach. Ld. Raj (2013).

175 A 19. század pesti zsidóságának egyik szembetűnő sajátossága az emancipációs, illetve integrációs hajlandóság volt. A pesti németiségben a zsidók ilyen szempontból partnerre találtak, és német nyelvű tudományos és irodalmi munkáikkal jó ideig a város kultúrájának németes pólusát erősítették. Később a pesti zsidó emancipáció magyarul manifesztálódott, mert az emancipációs hajlandóság ösztönözte a pesti zsidóságot a magyar inkulturációra, ám a zsidó lakosság jelentős része továbbra is jól beszélt a német nyelvet. Ld. Fenyves (2012, pp. 12–16).

176 A releváns időszakot illetően jellemzően pesti zsidóságról kell beszélünk, a vidéki zsidóságot szinte teljesen kiirtották. A pesti jiddis szubsztrátumát a jiddis diglosszia képezte ugyan, de hatást gyakorolt rá a pesti német nyelvjárás is. A nyelvi sajátosságok azt bizonyítják, hogy a zsidók akkor telepedtek le Pesten, amikor a város németes településből gyors léptékel metropolissá kezdett átalakulni, és ennek az átalakulásnak a zsidók tevékeny elemei lettek.

177 Kovács András a túlélő zsidóság „egyik legmeggrázóbb élménye”-ként definiálja a hivatalos zsidó képviselők üldöztetés ideje alatti csődjét. Mint Kovács jelzi, a Zsidó Tanács tetteivel kapcsolatban ma már jóval árnyaltabb képet adnak a történettudományi munkák, a háború utáni években azonban a többség árulókként tekintett a „nácikkal kollaboráló” vezetőkre. Ld. Kovács A. (1992).

ÁDÁM MÁRIA, a Goldmark Kórus karnagya

Édesapja, a neves zenepedagógus, Ádám Emil nyomdokán haladva a magyarországi zsidóság zenei életének egyik emblematikus alakja lett. Három évtizede az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem nemzetközi hírű Goldmark Kórusának életműdíjas vezetője.

■ ***Amikor Jeruzsálemben a világhírű kántort, Moshe Sternt arról faggattam, hogy kire emlékszik a legszívesebben a magyarországi tanítói közül, gondolkodás nélkül az ön édesapját említette. Ön szerint miért?***

Talán mert Ádám Emil született pedagógus volt. Tudni kell azonban, hogy Moshét apám nem kántorművészetre, hanem zenére tanította: hegedülni és zongorázni. Talán apámnak is köszönhető, hogy Moshe később nem csupán chazanként, de komponistaként is a zsidó kántorművészet legfényesebb aranylapjaira került.

■ ***Ez már a háború után történt. Az 1905-ben született Ádám Emil azonban korábban is zenével foglalkozott.***

Ortodox kereskedőcsaládba születvén egészen korán templomba kezdett járni, ahol megragadta a liturgikus zene. Autodidakta módon úton tanult meg kottát olvasni, sőt hegedülni is. Nagyapám felvásárolt egy üzletet, s volt ott egy kopott hegedű. Apám hatévesen megtalálta, kézbe vette, gyakorolni kezdett rajta. Tizenévesen már rendszeresen énekelt a Debreceni Izraelita Ifjak Dalköre Dalárdájában, amíg azonban a nagyapám élt, hallani sem akart arról, hogy apám zenei pályára menjen. Kereskedelmi pályát szánt neki. Ám nagyapám meghalt, és apám húszévesen a Dalárda karmestere lett. Három évvel később kinevezték a Nagyzsinaágógi Kórus karmesterévé és a debreceni Zsidó Reál Gimnázium karvezető énektanárává, ahol kórust is alapított a gyerekeknek. Ezekben az években, még Rothman Emil néven, kezdte lekottázni a zsinagógai dallamokat, amire nemigen volt példa korábban. Sajnos e lejegyzések zöme odaveszett a soában.

■ ***Később iskolai keretek között is folytatott zenei tanulmányokat?***

Káprázatosan tehetséges volt, de természetesen igyekezett papírokkal is felzárkózni a tudása és az adottságai mellé: 1930-ban beiratkozott Debrecen Szabad Királyi Város Zeneiskolája akadémiai tanfolyamának zeneszerző tanszakára. Megismerkedett a neves zenetörténésszel, Szabolcsi Bencével, aki levelező tanárként Budapestről irányította apám gyűjtő és feldolgozó munkásságát.

■ *Ebben az időben Ádám Emil már jiddis és chaszid dallamokat gyűjtött Ungváron és a környező falvakban.*

Úgy van. Miután tanulmányait 1934-ben kiváló eredménnyel abszolválta, Bécsbe utazott, hogy a Wiener Sängerknaben iskolájában képezze tovább magát. Elsősorban a gyermek-, illetve a fiúhangok képzése foglalkoztatta.

■ *Hogyan vészelték át feleségével a holokausztot?*

Azon szerencsés családok közé tartoztunk, amelyekben a szülők túléltek a vészkorszakot. Apám egy pesti vasútépítő században volt munkaszolgálatos. A zsidó árvaházban aludtak. A tanítványai találtak rá, ők vitték át egy védett házba. Eredetileg egy másik debreceni tanárt kerestek, de apámra is ráleltek. A Vadász utcai védett házban aztán alakított egy férfikart a bujdosókból.

■ *Kórust?*

Igen, a vérzivatar kellős közepén. Ma is megvan a próbákra való meghívó, amely szerint jobbra a második priccsnél a tenoroknak van szólampróba a megadott időpontban, balra a negyedik priccsnél pedig a basszusoknak. Apám ott helyben kottákat írt, és egy csodálatos hanukai koncertet produkáltak 1944 decemberében. Megmaradt a hangverseny műsora.

■ *Ott érte a felszabadulás?*

Igen. Anyámról és bátyámról semmit sem tudott. 1945 februárjában visszament Debrecenbe, addigra idegenek költöztek a lakásukba. Egy közösségi szálláson húzta meg magát. Megtették a helyi Joint-iroda vezetőjének¹⁷⁸, közben a Zsidó Dalkör megmaradt tagjaiból énekkart alakított. 1945. április 29-én már koncertet adtak az Arany Bika Szálló nagytermében. Ekkor szerepelt először Ádám Emil néven. Két nappal később érkezett anyám és bátyám Debrecenbe egy orosz katonavonattal. Apám minden menekültvonathoz kiment az állomásra, de arra nem számított, hogy a családja egy katonavonattal érkezik haza. Anyám egyenesen bement hozzá az irodára. Apám nem ismerte meg, annyira le volt fogyva. Csak a bátyámról döbbsen rá, hogy a családja jött haza. Anyám, noha a munkatáborban betont kellett formákba öntenie, minden falatot a bátyámnak adott a deportálás idején, ezért a testvérem komolyabb súlyvesztés nélkül megúsza a megpróbáltatásokat.

¹⁷⁸ A háború után jelentős szerepe volt a Jointnak a nincstelenné vált hazatérők istápolásában: bútorok és lakások kiutalását intézték, és bizottságokat küldtek a pályaudvarokra, melyek naponta reggeltől estig várták a visszatérőket. Volt persze, amire a Joint sem tudott gyógyír: a megbetegedett lelkekre... (Zsidó sors, zsidó élet 1946-ban).

■ ***Miért pont Ádámra magyarosította a vezetéknévét az édesapja?***

Három nevet adott be 1945 márciusában: Debreceni, Dalos, Ádám. Az első két verzióra nem kell különösebb indoklás, a harmadikra az *ádom*, azaz ember szó héber megfelelője a magyarázat. Azt fogadták el. Apám az egész családra megkérte a változtatást. Elege volt a megkülönböztetésből.

■ ***A háború után Debrecenben helyezkedett el?***

Megnyitották a zsidó gimnáziumot, de alig volt diák. Sajnos a zsidó gyerekek többsége a gázkamrákban maradt. Így 1946 szeptemberében Budapestre költözött a család. Akkor voltam kilenc hónapos. Apám a Pesti Izraelita Hitközség Gimnáziumának énektanára lett. Megalakította a gimnázium kórusát és a zenekart is. Közben a Hanoár Hacioni szervezet felkérésére hetventagú vegyes kórust alapított az alijázás előtt álló ifjaknak, komoly zeneakadémiai hangversenyt is tartottak. Egymás után három teljes kórusa alijázott.

■ ***Közben tanári oklevelet is szerzett.***

Beiratkozott a Zeneakadémiára, 1948-ban diplomázott tanár szakon. Kodály Zoltán, Ádám Jenő, Szabolcsi Bence, Járdányi Pál, Zathureczky Ede tanította. Ugyanebben az évben került sor az egyházi iskolák államosítására. Ettől kezdve a Pesti Izraelita Hitközség Gimnáziuma Szent Domonkos utcai Állami Általános Fiúiskola néven működött. Olyan furcsa helyzetek adódtak, hogy apám a kórusral hanukai koncertet adott, és egyben úttörőünnepélyt is tartottak, hogy ne érhesse szó a ház elejét. Miután 1949-ben az utolsó cionista kórus is elment, tulajdonképpen megszűnt a zsidó kórusélet. Az ekkor induló zsidó gimnáziumban háttérbe került a zsidó zene, érthetően másra fektettek nagyobb hangsúlyt. Apám egyszerre csak azt látta, hogy tulajdonképpen nincs kinek zsidó dallamokat tanítania. Állami iskolákban helyezkedett el, jelentős sikereket ért el énektanárként és kórusvezetőként. Zeneakadémistákat is tanított, leendő karvezetőket. Néha-néha egy-egy zsidó ünnepen betanított zeneműveket különböző kis dalköröknek, de ha elment volna hivatalosan tanítani az egyházi vonalra, azonnal leírták volna mint tanárt. 1950-től egy tanár nem járhatott templomba. Nemcsak zsidó templomba, semmilyen templomba. Hogy nevelhetné a kommunista ifjúságot egy vallásos tanár? Ám apámat nem abból a fából faragták! A legsötétebb ötvenes években is eljárt imádkozni. Őszi nagyünnepen például reggel bement a Dessewffybe, kitlit-táleszt öltött, leimádkozta az első szakaszokat, sőt kicsit előrébb is ment az imákban, majd átgyalogolt a gimnáziumba, megtartotta azokat az óráit, amiket nem tudott elcserélni, felment a párttitkár aszszonyhoz, beszélgetett vele, majd kijött az iskolából, visszament a Dessewffybe, ismét beöltözött fehérbe, és végigcsinálta az ünnepet. Egyetlen ünnepet sem hagyott ki. Persze

velünk kapcsolatban azért óvatosabb volt: meggyújtottuk a hanukagyertyát, ő kirakta az ablakba, majd leeresztette a redőnyt.

■ ***Óvatosnak kellett lenni azokban az években?***

Nem ártott. Ha zsidó ünnep miatt nem mentem iskolába, akkor torokgyulladásra hívtak a szüleim. Karácsonykor átvették velem, hogy mit kell mondanom az iskolában, milyen ajándékot kaptam. Kettős életet éltünk, de nekem ez nem okozott különösebb lelki törést.

■ ***A kántorképzés is akkoriban szűnt meg a szemináriumban.***

Így van, az ötvenes évek elejétől nem volt hivatalos kántorképzés 1969-ig, amikor édesapám újra elindította.

■ ***A zsidó gimnázium fel sem merült benne lehetséges opcióként?***

Egyrészt ott be volt töltve az énektanári pozíció. Másrészt apám neve akkor már magas szakmai színvonalat jelentett, és ő ragaszkodott is ahhoz, hogy olyan területen működjön, ahol valóban nívós munkát tud végezni. Gondoljon bele: az Apáczai Csere János Gyakorlógimnáziumban százhusz tagú kórusa volt. Volt olyan időszak, amikor három hatalmas énekkart vezetett: a Textil Kiszövetkezet kórusát, a Közgazdasági Egyetem kórusát és a Chinoin Gyógyszergyár kórusát.

Csak 1969-ben történt nyugdíjba vonulása után tért vissza a zsidó zenei életbe. Felkérést kapott Scheiber Sándor professzortól, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatójától a Kántorképző Kar újbóli létrehozására.

■ ***Elárulná, kik voltak az ön kedvenc kántorai?***

Csodálkozni fog, nem ismert neveket fogok mondani. A Dessewffy utcai zsinagógába jártunk, én Lefkovics Jenőn és Weisz Vilmoson nevelkedtem, ma is Weisz számomra a kántoretalon. Később átment a Kazinczy utcaiba, és nagyon hiányzott az élmény, amit az imádkozása jelentett. Az én lelkemet senki úgy meg nem érintette, mint Weisz.

■ ***Milyen értelemben volt nagy kántor Weisz Vilmos?***

Nem hangi értelemben. Óriási tudása volt, és döbbenetes kifejezőereje. Kikezddhetetlen tenor hangjánál fontosabb volt a stílus, ahogy énekelt. Hiába költöztünk el a Szív utcából Budára, és tette át apám az imádkozási helyét a Hegedűs utcai zsinagógába, Szlicheszre kizárólag a Kazinczy utcai zsinagógába járt el, hogy Weiszt hallhassa. Rengeteg dallamot lejegyzett Weisztől, ezeknek egy része évtizedekkel később szerepelt az Ádám Emil-féle kántori imadallam-gyűjteményben (Ádám, 1976), sőt a kántoroknak és a sze-

mináriumi kórusnak írt kompozícióiban is. Egyébként másnak is Weisz volt a kedvence: Kármán György például csakis a Kazinczy utcai zsinagógába járt Szlicheszre, Weisz miatt.

■ *Weisz mellett kiket tart a korszak kiemelkedő chazanjainak?*

Ábrahámson, Linetzky voltak a nagy öregek. Ábrahámson basszbaritonja egészen lenyűgöző volt. Feleki baritonját ugyancsak figyelemre méltónak vélem, és a liturgia terén is nagy tudásúnak mondható chazan volt. Stern László kitűnő kántor volt, ha én magam vokálisan nem vélem is őt kiemelkedőnek. A falzettje például meg sem közelítette a testvéréét, Moshe Sternét. De a tudása egészen lenyűgöző volt. Lényeges, hogy különbséget tegyünk a hangi, a tudásbeli és a művészi kvalitás között. Hangi értelemben nem emlékszem olyan magyarországi kántorra, aki Moshe Sternhez lett volna mérhető. Tudásban és házóneszen azonban többen is a világszínvonalat képviselték. Lóránd például sokak szerint a legnagyobb kántor volt az elmúlt ötven évben. Számomra azonban nehéz objektíven megítélni a működését. Egyrészt mert kántorművészet szempontjából messze nem volt rám olyan hatással, mint mondjuk Weisz. Másrészt van valami, ami nagyon bánt vele kapcsolatban. Amikor Strasbourgba szerződött, voltaképp a teljes Dohány utcai kottaanyagot magával vitte. Ez felbecsülhetetlen vesztesége az itthoni zsidó zenei életnek. A hetvenes években apám Franciaországban járt, és Lóránd meghívta magához. Valahogy kottákra terelődött a szó, és Lóránd mutogatni kezdte a zenei gyűjteményét. Apám egyszer csak rápillantott egy kottára, és a saját dallamlejegyzését látta viszont. Egy olyan eredeti művet, amit az édesapja, az én nagyapám emlékére komponált. Még a neve is ott volt a papíron, sőt a dátum is, a harmincas évekből. Valamikor a Dohány utcai zsinagóga archívumába került, majd a távozó Lóránd bőröndjébe. Apám megpróbálta elkérni a kottát, Lóránd azonban nem adta oda. De legalább egy másolatot csináltattak, és azt megkaphatta apám.

■ *Tudni lehet valamit a kották mostani fellelhetőségéről?*

Sajnos nem.¹⁷⁹

■ *Más kiemelkedő kántorok?*

Kálmán Tamás tehetséges kántorként indult, de nem tudott kiteljesedni. Hogy miért, arról őt kell faggatni. Egy biztos: amikor egy Kél Molé gyászimát énekelt, akkor ő sírt, és nem a zene, nem az ima. Valamiért tehát nem jött át az ihletettség az imádkozásán.

¹⁷⁹ Csak kevesen tudják, hogy a Lóránd Márton által külföldre vitt kottaanyag jelentős részét – Lóránd egykori budapesti orgonista kísérője, Az Európai Zsidó Zenei Központ alapító-igazgatójának, Izsák Andornak közbenjárására – ma az Augsburgi Egyetemi Könyvtárban őrzik. A hagyatéknak több mint száz nyomtatott zsinagógai zenei kottát és hozzávetőlegesen hatszáz oldal kézzel írt liturgiai kottát tartalmaz, néhány világi kottával egyetemben (a gyűjteményben a strasbourgi működés idejéből is találhatók zenei anyagok).

De lehet, hogy csak számomra volt túl színpadias, túl drámai. A testvére, Kelen Tibor is csodálatos előadóművész volt, sőt, öccsüket, Pétert is hallottam esküvőkön zsoltárokat énekelni, egészen ragyogóan idézte meg a kántori hangvételt. Emlékszem, egyszer fentről hallgattuk a szeminárium zsinagógájában, abszolút hiteles volt. Meg kell még említenem Kovács Sándort, aki rendkívül precízen imádkozott. A Goldmark Kóruossal is fellépett, külföldre is utaztunk együtt, volt alkalmam közelebbről is megismerni. Nem volt átütő hang, de kétségtelenül beénekelte a Dohány utcai zsinagógát.

■ *Milyen kapcsolatban állt Ádám Emil a korszak kántoraival?*

A háború előtt levelezésben állt a vezető pesti kántorokkal. A háború után személyes kapcsolatba került velük, többüknek műveket is írt, így például Sirotának, Ábrahámsonnak. Amikor például Ábrahámsonnak komponált, szombaton délelőtt elment a Dohány utcai zsinagógába, hogy meghallgassa, s a személyes tapasztalatok alapján tudjon neki a művészetére „szabott” zenét írni. Két kántorral azonban egészen szoros munkakapcsolata alakult ki. Az egyik Stern László volt a Nagyfuvaros utcai zsinagógából, ő a háború utáni időszakban tanítványa volt. Apám élete végéig tanított kántorokat, és nemcsak kántorokat: egyszer például a világhírű operaénekes, Polgár László feljött hozzánk, hogy apám segítsen neki felkészülni Kol Nidre estére, mert felkérték a Nagyfuvarosba. A másik kántor, aki közel került apámhoz, dr. Sándor László volt. Még Debrecenből ismerték egymást, tanítványa volt a zsidó gimnáziumban. Amikor 1969-ben apám a Szemináriumba került, Sándor megkérte, hogy kicsit szedje ráncba a Hegedűs Gyula utcai zsinagóga férfikórusát. Édesapám megnézte a kottáikat, s mindjárt el is tette egy fiók mélyére. Leírta az összes szólamot, újra betanította azokat, és lett a zsinagógának egy ragyogó kis férfikara.

■ *Mindezt a kántorképzés beindítása mellett?*

Igen, elképesztő energiája volt. Ráadásul a kántorképzés kettős feladatát is ellátott: nemcsak olyan kitűnő chazanokat nevelt ki, mint Tóth Emil, Fekete László és Weisz Ferenc, hanem valamennyi rabbinövendék zenei műveléséről is gondoskodott.

■ *Honnan volt mindehhez tankönyv?*

Apám mindjárt az első hónapokban összeállított egy oktatási célú kottagyűjteményt, amely tartalmazta a péntek esti és szombati istentiszteletek, valamint a legfontosabb ünnepek alapvető kántori dallamanyagát. Ebbe a gyűjteménybe sűrűsödött a debreceni dallamok, az Ungvár és Nagyvárad környékén gyűjtött dallamok, a Weisz Vilmostól és másoktól hallott dallamok összessége.

■ *És mindemellett még az édesapja – Scheiber professzor támogatásával – kórust is szervezett a Szeminárium keretein belül.*

Kórust, amelynek legfontosabb célja a magyarországi zsidó zenei élet felpozícióba hozása, a zsidó zeneirodalom felelevenítése és a zsidó népzenei kultúra hagyományainak megmenntése volt. Ez a kórus volt a mai Goldmark Kórus elődje. Az első perctől kezdve részt vett a magyarországi zsidó hitéletben, a zsidó kulturális eseményeken, mind Budapesten, mind vidéken, sőt a határon túli magyarok zsidó közösségeinek látogatását is célul tűzte ki. Apám régebbi művei és feldolgozásai éppúgy a repertoárhoz tartoztak, mint a korábban a Hanoár Hacioni kórus által énekelt régi jiddis-chasid ünnepi dallamok. Az idős kántoroktól gyűjtött énekekből új művek születtek apám keze alatt a kórus számára. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a hatalom nem nézte jó szemmel a kórusalapítást. Figyelmeztették is apámat fentről, hogy nem lesz annak jó vége, ha maga köré gyűjt fiatalokat, és bevezeti őket a misztikus és átláthatatlan zsidó vallás mélységeibe. Egy idős tag volt a kórus párttitkára. Örökösen azt figyelte, hogyan vezeti le apám a próbákat, milyen módon mutatja be a műveket a dalosoknak. Apámnak nagyon kellett ügyelnie mindenre. Egy alkalommal néhány Anna Frank-os gyerek hazahozott egy jugoszláviai zsidó nyári ifjúsági táborból néhány izraeli dalt, például a Hava Nagilat. A kóruspróba szünetében, a folyosó végén énekelni kezdték ezeket a dalokat. Apám kiment a teremből, és azt mondta a gyerekeknek: ha még egyszer meghallja, hogy ilyesmit énekelnek, többé nem tehetik be a lábukat abba az épületbe. Ehhez tudni kell, hogy abban az időben ha három zsidó ember összejött, az már cionista összeesküvés gyanúját keltette. Egy-egy ilyen „kihágás” tehát a kórus megmaradását tette kockára. Hogy érzékeltessem a helyzetet, elmondok egy esetet: Seifert Géza akkori hitközségi elnök felesége¹⁸⁰ az egyik körzet nőegyletének vezetőjeként meghívta a kórust egy ünnepre fellépni. Az ünnepen Seifert Géza is jelen volt, de behúzza a nyakát, és úgy csinált, mintha ott se lenne: talán nem tetszett neki a műsorprogramunk. Egy héttel később Debrecenbe volt meghívásunk, ahova vonattal kellett elutaznunk. Ahhoz, hogy csoportos kedvezményt kapjunk a vasúti jegyekre, Seifertnek kellett pecsétet nyomnia és aláírást adnia a kérvényünkre. Felvitték neki a kérvényt, ő rápillantott, és csak annyit mondott: „Kik ezek? Én ezekről még életemben nem hallottam!” Annyira félt a pártvezetéstől, hogy hivatalos személyként egyszerűen nem vállalta a kórus létét.¹⁸¹

¹⁸⁰ 1966-tól Dr. Seifert Géza ügyvéd, majd halála után a felesége irányította hosszú éveken át a magyar zsidóságot (68. ábra), kitűnő kapcsolatot ápolva a kádári párhatalommal, olykor feudális hűbérúrként gyakorolva a munkáltatói jogokat a hitközségi és hitéleti alkalmazottak fölött. Igazságtalanság volna nem utalni arra, hogy Seifertéket is a markában tartotta az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) – az 1956-os forradalom után az izraelita hitközség vezetői posztjainak betöltéséről is az ÁEH döntött, a MIOK és a BIH elnöke általában ugyanaz a személy volt –, ugyanakkor tény: a Seifertet a vezetői poszton megelőző Sós Endre Sipos, maga Seifert pedig *Sárosi* fedőnéven írt rendszeresen ügynöki jelentéseket az államhatalomnak.

¹⁸¹ A kórus végül mégis elutazott a debreceni koncertre, amely különös jelentőséggel bírt Ádám Jenő számára, hiszen indulása színhelyén léphetett föl az Országos Rabbiképző Intézet 35 tagú vegyes karával. (74. ábra).

■ ***A kórusalapítás mellett tehát édesapja nagy súlyt fektetett a kántorképzésre. Hivatalos papírt is adott ez a képzés?***

Nem, de erre akkoriban nem is volt szükség. Olyan kevesen szerettek volna erre a pályára menni, hogy nem volt kérdés a hivatalos papír. Miközben azonban nem volt igazán vonzó a kántori pálya, nagy szükség volt előimádkozókra. Ezért terjesztették ki a rabbihallgatókra is a zenei képzést. Landesmann György, Deutsch László, Schöner Alfréd, Fröhlich Róbert és a többiek is minden héten két órát kaptak édesapámtól, amely órák során átvették a főbb dallamokat. Így a rabbik is képesek voltak dallamokkal megcsinálni a péntek estéket, szombatokat, ünnepeket.

■ ***Ők ugyancsak az Ádám Emil-féle dallamgyűjteményt forgatták?***

Igen. Ez afféle liturgiai dallamesszencia volt. Ha például Stern vagy Ábrahámson szeretett volna valami szép imát elővezetni valamilyen ünnepen, akkor elővett mondjuk egy Sirota-szerzeményt. De a hétköznapiakon azokat a dallamokat imádkozták, amelyek az Ádám-gyűjteményben is fellelhetők. 1969 óta annyit változott a helyzet, hogy Izraeleből érkeztek újabb dallamok, és beépültek a magyar kántorművészetbe. De a budapesti neológia imádkozási módját illetően ma is apám kézzel írott kottái a mérvadók.

■ ***Az Ádám-gyűjteményben nyilván ugyanúgy megtalálhatók Sulzer vagy Lewandowski melódiái, mint a kis falvak kántorainak dallamai.***

Így van, minden, ami hosszabb időre megragadt Magyarországon, szerepel a lejegyzésekben. Ugyanakkor nyilván rengeteg olyan dallam is van, ami terjedelmi vagy egyéb okból nem szerepel apám kottajegyzékében. Apám mindig azt mondta a gyűjteményről, hogy az pusztán az alapokat tartalmazza, amit egy imádkozónak tudnia kell.

■ ***Emlékeztéből idézte fel a régi dallamokat a kottázáskor az édesapja, vagy már korábban is lejegyezte a hallott melódiákat?***

Páratlan memóriája volt, de természetesen voltak jegyzetei is, hiszen azokat használta fel a kórusműveihez.

■ ***Szó esett arról, hogy bizonyos kántorok különleges rokonszenvvel viseltettek Ádám Emil iránt. Az ellenkezőjére is akadt példa?***

Nem emlékszem ilyesmire. Feleki Rezső igen morcosan fogadta őt, amikor 1969 szeptemberében tanítani kezdett a Szemináriumban. Az őszi nagy ünnepeken Scheiber kérte, hogy az estéken már kórusként vegyünk részt apám vezetésével. Apám megtanította az alapvető közösségi énekeket, Borchu, Tiku báhajdes stb., és szeretett volna próbálni Felekivel. Feleki nem volt hajlandó. Apám azt mondta, hogy rendben, megpróbáljuk

próba nélkül végigcsinálni az ünnepeket. Valahogy meg is oldódott a dolog. A következő évben már minden rendben volt, szépen együttműködött a kántor a kórossal. Ám azt tudni kell, hogy Feleki főkántor úr alapvetően távolságtartó ember volt. Megadta, de el is várta a tiszteletet. Biztosan örülne neki, ha tudná, hogy elneveztek róla egy szobát az egyetemen.

■ *Rátartiak voltak a korszak kántorai?*

Bár a klasszikus chazankorszak a második világháborúval lezárult, az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes években kétségtelenül nagyobb respektje volt egy kántornak, mint manapság. Annak ellenére is, hogy bizony nem mindegyik kántor viselkedett úgy a közösségével vagy más emberekkel, ahogy azt a pozíciója megkövetelte volna. Hogy mit értek ezen? Számomra egy kántor első számú kötelessége tisztességesnek lenni. Egy példa: Weisz például a közössége minden egyes tagjával érdeklődő és kedves volt, emellett a közössége összetartó emberének szerepét is betöltötte. Ha nagyon őszinte akarok lenni, akkor ez a fajta odaadó elkötelezettség és nyílt közösségépítő szellem csak kevés kántort jellemzett a szóban forgó évtizedekben. Eszembe jut például Stern László, aki örökké a frászt hozta a kis énekkara tagjaira, mert mindig csak az utolsó pillanatban kezdett velük próbálni – ami neki elég volt, de a kórustagoknak messze nem. Ebből nem tudok másra következtetni, mint hogy nem becsülte őket eléggé. Volt aztán olyan kántorunk is, akire egyszerűen idegi állapota miatt nem lehetett számítani. Szó szerint rettegett attól, hogy emberek előtt kell énekelnie. Pedig csodálatosan szép hangja volt. Voltak koncertek, amikre bár meghívást kapott, már előre tudtuk, hogy az utolsó pillanatban meghátrál, és lemondja őket. A nevét fedje jótékony homály.

■ *Hogyan lett az Ádám Jenő Kórusból Goldmark Kórus?*

1974-ben a Hungaroton lemeztársaság felkért bennünket egy album elkészítésére Feleki Rezső közreműködésével. Apám úgy gondolta, túlzás volna, hogy egy lemezborítón, a neve alatt fusson a kórus. A Goldmark név adekvát volt, és később több Goldmark-szerzeményt is énekeltünk, noha be kellett látnunk, alig fedezhetők fel a nagy komponista életművében a zsidó gyökerek.

■ *A magyarországi zsidóság igazi kincsként tekint erre a lemezre, lévén rendkívül limitált a háború utáni évtizedek hazai zsidó zenei kiadványainak száma.*

Én is azt gondolom, hogy a lemez értékőrzés szempontjából is jelentősnek mondható. Persze vannak érdekes emlékeim a felvételekről. Énekeltünk például egy Hamavdilt, amelyben van háromütemnyi kántori megszólalás. Tóth Emil gyakran énekelt később azt a kántori részt, egészen felemelő beleéléssel, a chazanut minden csínját-bínját fel-

vonultatva abban a rövid szakaszban. A lemezen azonban az Operaház kitűnő tenoristája, Kishegyi Árpád hallható. Nos, egyetlen művet, egyetlen részletet sem vettünk fel annyiszor, mint azt a néhány ütemet Kishegyivel. Egyszerűen nem érezte a jiddiskájt. Akkor döbbsentem rá, hogy egy dolog képzett és kvalitásos operaénekesnek lenni, és egy másik dolog a chazanut. Ugyancsak a felvételhez kötődő élményem, hogy a stúdiómunkák során vált igazán jóvá a kapcsolatunk Feleki Rezsővel.

■ *Kikből alakult meg Ádám Jenő kórusa?*

Jöttek az Anna Frank Gimnáziumból diáklányok, érkeztek szeminarista fiúk, édesapám régi kórusából is voltak tagok, és hozzám hasonló egyetemisták is ott voltak az alapításnál.

■ *Úgy érti, zenei egyetemisták?*

Nem. Én például matematika–fizika–ábrázoló geometria szakon végeztem, majd az informatikai pályán helyezkedtem el. Persze végigcsináltam a konzervatóriumot, de a zene mindig szerelem maradt inkább, mintsem szakma. Amíg édesapám élt, sohasem álltam a kórus elé. Ő kapacitált engem erre, sőt, több kísérlete is volt, hogy átadja a kórusvezetést. Nemcsak nekem, Klein Ervinnek is. De ma, visszatekintve már látom, hogy ez lehetetlen küldetés volt. Annyira erős egyéniség volt édesapám, hogy – akaratán kívül – egyszerűen a jelenlétével is feszélyezett. Halála után, nagy unszólásra, vállaltam a kórusvezetést. Azóta négy CD-nk jelent meg, számos külföldi meghívásnak tettünk eleget, tévé- és rádiófelvételeink vannak. Közben mindkét fiam kórustag volt, sőt, a nagyobbik zeneműveket is írt nekünk, ő nagyon hasonlít édesapámra.

LISZNYAY MÁRIA, a Dohány utcai zsinagóga nyugalmazott orgonistája

Édesapja, Lisznyay Szabó Gábor egyházzenesész helyét örökölte meg 1971-ben Európa legnagyobb zsinagógájának orgonájánál. Az elmúlt ötven esztendőben szinte mindegyik neves magyarországi zsidó kántort módja volt koncerten, zsinagógában vagy rádióstúdióban kíséreni.

■ **Honnan eredeztethető családjában a zenei örökség?**

A nagyszülőknek még semmi közük sem volt a muzsikához. Református anyám és katolikus apám egyaránt Szatmár megyei jómódú birtokos család sarja volt. Apám távolra keveredett a középbirtokosi családmódellettől, mert már ifjan elindult a zene irányába. Pestre került, zeneakadémiai énektanár lett Kodály mellett. Közben azonban, hogy a kis fizetését kiegészítse, a zsidó fiúárvaházban is tanítani kezdett, és mellette orgonált. Akkor még nem zsidó templomban, hanem a Szent Teréz-plébánián. A háború után a nyári zsidó gyerektáborokban irányította az kis árvák zenei művelését. Kórust szervezett, s aki mutált, annak biztosította a kottafelelősi feladatkört. 1950-ben üresedett meg a Dohány utcai zsinagóga orgonamesteri állása. Apám megpályázta, s elnyerte a pozíciót.

■ **Mi volt ennek a visszhangja az önök – zsidóságtól távol eső – köreiben?**

Akik ismertek bennünket, azok nem csodálkoztak. De emlékszem, kicsi gyerekként be kellett diktálnunk, hogy mi a szüleink foglalkozása, és én öntudatosan mondtam, hogy édesapám a BIH (Budapesti Izraelita Hitközség) orgonamestere. Na, akkor egy pillanatra megállt a levegő: azokban az időkben tombolt a legvadabb állami egyházellenesség. Csak adalékul: apámat az egyházi munkája miatt rúgták ki a zeneakadémiai állásából. Választania kellett: vagy az Akadémia, vagy a vallási alkalmazottság.

■ **Édesapja húsz évig volt a nagy zsinagóga orgonistája. Mellette tanított?**

Amikor el kellett hagynia a Zeneakadémiát, megfogadta, hogy Pesten többé nem vállal tanári állást, kivéve, ha az Akadémiára hívják vissza. Az egyetlen hely, ahol hajlandó volt „katedrára állni”, a nyári katolikus kántorképző volt, vidéki helyszíneken. Otthon persze számtalanszor volt vendégünk egy-egy kántor, de azt inkább próbának nevezném, nem tanításnak.

■ ***Honnan ismerhette az édesapja a zsidó dallamokat? Nyilván nem a Dohány utcai zsinagóga orgonája mögött tanulta meg azokat.***

Apámnak fantasztikus zenei memóriája volt. Ha végighallgatott egy imádkozást, utána voltaképp minden egyes dallamot fel tudott idézni fejből. Sőt, akár egyszeri hallás után le is kottázta a melódiákat. Hallott valamit Karvalytól, leírta. Hallott valamit Linetzkytől, lejegyezte. Később én magam is ezt tettem, de apám ezen a téren utolérhetetlen volt. Gondoljon bele, kész forgatókönyvet írt a kántoraihoz. Máig őrzöm ezeket a rendkívül érdekes és értékes iratokat. Megvan például az a forgatókönyv, amit Kovács Sándor pénteki és szombati imádkozásához készítettek. Kovács precizitása és apám zenei tehetsége mutatkozik meg egy-egy ilyen, papíron is megörökített imádkozási rendben. Sorban lejegyezték a szerzeményeket, a hangnemeket, és persze a végszavakat, amikre az orgonistának be kellett lépnie.

■ ***Ha valami miatt nem tudott részt venni az istentiszteleteken, ezek alapján a forgatókönyvek alapján lehetett őt helyettesíteni?***

Attól tartok, hogy egy minden tapasztalat nélküli kísérő erre nem lett volna képes. De akinek gyakorlata volt a zsidó liturgiában, annak ez jó itinert jelenthetett.

■ ***Említette, hogy az önök otthonában is folytak próbák. Nem volt abból gond, hogy a kántorok egy olyan lakásba jártak próbálni, ahol esetleg karácsonyfa is volt?***

Soha. Bár a szüleim nem voltak templomjárók, mi gyermekként azért rá voltunk szorítva a vallásos nevelésre. Az életünk természetes része volt a gyerekmisék sora, az elsőáldozás. A Lisznyay család ilyesmiből sosem csinált titkot. Több árvaházi gyerek feljárt hozzánk karácsonykor, a húgom hegedült, én zongoráztam, és egymás után adtuk elő a Mennyből az angyalt és a Moajz Curt.

■ ***Feltételezem, néhány árva zsidó gyermek számára önök jelentették a családot.***

Anyámék születetten jószívűek voltak. Ha feljött hozzánk egy gyerek, vagy akár egy idősebb tanítvány, a szüleim első kérdése az volt: „Ettél?” És bár nekünk se ment jól, egy szelet zsíros kenyér mindenkinek jutott. Ez felekezettől függetlenül így volt, természetesen. Amikor feloszlatták a szerzetesrendeket, és apám szalézi és premontrei szerzeteseket képzett át katolikus kántorokká, őket is szívesen vendégül láttuk.

■ ***Ön gyerekkorától tanult zenét?***

Olyannyira, hogy már 1963-ban, még másodikos gimnazistaként orgonálni kezdtem a Frankel Leó utcai zsinagógában. Izsák Andor, aki jelenleg a hannoveri Európai Zsidó Zenei Központ vezetője, akkor még Magyarországon élt. Gimnazista volt, a Frankel

Leó utcai zsinagógában kísérte a kántort, ám negyedikes korában már nem tudta vállalni ezt az elfoglaltságot. Kovács Sándor, a Frankel akkori kántora felhívta apámat. Jól ismerték egymást, a rádió felekezeti negyedórájában gyakran kísérte apám Kovácsot, előtte gyakran nálunk, a lakásunkon próbáltak. Szóval apám megkapta azt a kérdést: elenged-e engem a Frankelbe, hogy a harmóniumon kísérek a kántort és a háromtagú női kórust. Apám rám bízta a döntést. A gimnáziumnak azonban hivatalos engedélyt kellett adnia a munkavállalásra.

■ ***Gondolom, később a Dohány utcai zsinagógában való orgonálás annak ellenére mélyvíznek számított, hogy a Frankelben ön már gyakorlatot szerzett.***

Valóban így volt, de Kovács kántor úr rendkívül türelmes volt és segítőkész. A helyszínen lepróbáltuk a pénteket, egészen a legapróbb momentumokig. „Ha kifelé fordulok, akkor kezdheted a *Boi vösolajmot* – mondta. – Ha kettőt hátralépek, indíthatod a *Vájhulut*.” Ma is őrzöm a „forgatókönyveit”. Van például egy teljes *Kol Nidre*-estje kottázva, szövegezve, a sorok közé vezetett instrukciókkal. Sorban mindent kidolgozott, hogy képben legyen a kísérő: 1. orgonabevezető 2. Tálisz-broche 3. Tóra-kivétel 4. Körmenet és így tovább. A dallamoknak csak az első két ütemét jegyezte föl az adott imarendi szakaszhoz, de az bőven elegendő volt nekem. Úgy emlékszem egyébként, hogy ezek az anyagok változtak, például ha egy ünnep péntekre esett.

■ ***Ezek a forgatókönyvek más kántor számára is hasznosak lehettek?***

Azok lehettek, amennyiben legalább alapszinten képzett kántorok kezébe kerültek. Jött például egy kántor Izraelből helyettesíteni, és csak annyit kellett volna megmondania, hogy milyen hangnemben játsszam Kovács főkántor úr dallamait. Erre elővett egy papírt a tárcájából, amelyre mindössze ennyi volt feljegyezve: *Löcho dajdi – dúr, Adajsem móloch* – moll stb. Kérdeztem: de hát milyen dúr és milyen moll? Fogalma sem volt. Azért megoldottuk. Mindent igyekeztünk megoldani. 1971-ben vettem át apám helyét, és meg lehettek velem elégedve a hitközségnél, mert egészen 2013-ig betölthettem a pozíciót.

■ ***Volt az édesapjának tanácsa vagy értelme az ön orgonistakarrierjét illetően?***

A legfontosabb figyelmeztetése az volt: „Fiam, egyik kántornak a másik kántortól számot oda ne adj!”

■ ***Ez azt jelenti, hogy ha ön egy kántortól kapott egy kottát, azt nem oszthatta meg egy másik kántorral?***

Pontosan. Ez bizalmi kérdés volt. Ilyet még akkor se tehettem, ha úgy éreztem, hogy annak a másik kántornak sokkal, de sokkal jobban illene a hangjához az adott kompo-

zíció. Mindenki féltve őrizte a kottáit. Stern Lászlónak kísértem a hatvanas években egy *Seibone Bész Há Mikdost* egy fellépésen: csak a próbán, majd a helyszínen adta oda a kottát, és az éneklés után azonnal vissza is kérte. Nem haragudtam rá, megértettem. Akkoriban a legtöbben így jártak el.

■ ***Gondolom, azért ennek ellenére csak gyűltek odahaza a kották.***

Hogyne. Voltak koncertek és előéneklések, amelyekre én ajánlottam kántorszámokat az érintetteknek, és kottát is adtam a kompozíciókhoz.

■ ***Mesélne egy ilyen előéneklésről?***

Amikor például Lóránd kiszereződött Strasbourgba, és Kovács átkerült a helyére a Dohány utcába, a Frankelben kántorhiány keletkezett. Dr. Geyer Artúr főrabbi és a vezetőség meghallgatást hirdetett. Ez azt jelentette, hogy minden pénteken és szombaton más jelölt imádkozott, heteken át. Ezek a jelöltek a megmérettetés előtt feljöttek hozzám, hogy együtt nézzük át az anyagot, amit aztán kísértem is nekik. Ha kvalitásosabb jelöltről volt szó, akkor megtanultam vele egy-egy nivós imát, amit be tudott iktatni az imádkozásába.

■ ***Emlékszik még, kik készültek önnek a Frankel meghallgatására? Egyáltalán, honnan volt annyi állástalan kántor, akik közül válogatni lehetett?***

Tordai Zsigmondnak sok magántanítványa volt, persze a zömét azért nem nevezném kántornak a szó klasszikus értelmében. Jöttek olyan önjelölt kántorok is, akiknek hangjuk ugyan nem sok volt, de otthonról hozták a zsidó zenei hagyományokat. Szerencsés (és ritka) eset volt, ha valakinél a jó hangú minőség és a liturgiai felkészültség találkozott. Kis-Kovács, Kohlmann Béla, Lugosi László kitűnő előimádkozók voltak. Kohlmann apám különösen tisztelte, mert elment kemény fizikai munkát végezni, hogy a fiait taníttathassa. Többször is feljött hozzánk, hogy a kompozícióit elénekelje, apám pedig türelmesen mindent lekottázott neki. Ott volt aztán Zoldán Sándor bácsi, aki a Dohány utcában tanított Talmud-Tórát. Azt ígérte, hogy megtanít engem héberül olvasni, ha megtanítom az akkori kedves tanítványát, Kálmán Tamást kottát olvasni. Aztán úgy alakult, hogy a szfire hetek is beleestek abba az időszakba. Szóltam hát Kálmán Tamásnak, hogy jöjjön, csinálja meg azt a pár hetet nálunk, a Frankelben. Zoldán bácsi épp kint volt a fiánál Izraelben. Na, kaptunk is fejmosást, amikor hazajött. Akkor még figyeltek arra, hogy amíg egy kántor nincs kész, ne nagyon álljon az omedhez.

■ ***Végül ki kapta meg az állást a Frankelben?***

Lugosi. Nagy tapasztalata volt, már csak a koránál fogva is. Ő az idősebb generációhoz tartozott. Természetesen az ő esetében is igyekeztem szolgálatkész kísérőként segíteni.

■ ***Édesapjához hasonlóan lejegyezte a kántorok saját dallamait?***

Igyekeztem, igen. De apám fantasztikus zenei tehetség volt. Gondoljon bele, amikor lebénuult, és vidékre költözött édesanyámmal, akkor már nem tudott hangszerhez ülni. Fogta magát, és zongora nélkül komponált. Fejből.

■ ***A szakma ma is egyöntetűen az egyik legragyogóbb orgonistának tartja az édesapját. Egészségi okokból kellett elhagynia a posztját a Dohány utcai zsinagógában?***

Igen. Orgonált, nem szólt egy szót sem, csak leemelte a bal kezét a billentyűzetről, és úgy, egy kézzel játszotta végig az istentiszteletet. Amikor az ima utolsó hangja is elhalt, szólt, hogy hívjanak mentőt, mert agyvérzést kapott.

■ ***Önnek sokkal több felvétele készült, nyilván a korszakok technikai adottságainak különbözősége miatt.***

Így igaz, hosszú éveken át kísértem a magyarországi zsidó kántorokat a Magyar Rádió vallási negyedórájában, sajnos azokat a felvételeket egytől egyig letörölték. Minden hónapban más kántor állt mikrofon elé, nagy iskola volt az nekem. Ugyanakkor azt is meg kell említenem, hogy egy kísérő szemszögéből rettenetesen fontos a kísérendő személy zenei előképzettsége. A muzikális, zeneileg legalább alapfokon képzett kántorokkal természetesen könnyebb volt az együttműködés.

■ ***Milyen volt a magyar kántorok zenei képzettsége?***

Tisztelet a kevés kivételnek, nagyon halovány. A többségnek fogalma sem volt a transzpozícióról, az előjegyzésekről vagy a pontozott ritmusról. Csak nagyon kevesen voltak képesek a kottázásra, pedig az ötvenes-hatvanas években még nem volt módunk kottákhoz jutni, hallás után kellett lejegyezni, ha egy kántorszámot kottán is viszont akartunk látni. Képzelve, volt olyan kántor, aki büszke volt rá, hogy héberül olvas, és elvárta, hogy jobbról balra kottázzam le neki az egyik számot, hogy alá lehessen írni héberül a szöveget. Hajmeresztő volt. De ő legalább tudott kottát olvasni. A zenei hiányosságok ellenére persze a legtöbb kántorral harmonikus munkakapcsolatom volt.

■ ***Feltételezem, hogy a harmonikus munkakapcsolat ellenére azért számos dolog volt, amit ön zenészként nehezen akceptált. Például a stílusidegen zenei megoldásokat...***

Erről az jut eszembe, hogy gyakran már a tisztaságért, azaz a tiszta hangokért is harcolnom kellett. Schnürmacher kántor úrnak például fantasztikus magassága volt és csilingelő hangja, de az intonációval mindig gondjai voltak. Hosszan és erősen kitarította a magasságokat, de mindig egy picit a szükséges hang fölött. Egyszerűen örökösen

föléintonált. De emlékezzünk meg a csodálatos kántori teljesítményekről is: Stern Lászlót például akkor kísértem egy rendezvényen a Nagyfuvaros utcai zsinagógában, illetve valamivel később a rádióban is, amikor már nagyon beteg volt, s a cukorbetegsége egészen a szemére húzódott. Ám még akkor is, abban az állapotában is lenyűgözött azzal, amit csinált. Pedig a próbán már csak egyszer tudtunk átmenni az anyagokon, annyira gyenge volt. Akkor már mindent fejből énekelt, mert egyszerűen nem látta az imakönyvet.

■ ***Véleménye szerint kvalitásaik alapján lett volna módjuk legjobbjainknak külföldi álláshoz jutni?***

Nézze, kint sem volt mindenki Moshe Stern. Módom volt fantasztikus külföldi kántorokat kísérni, de érkeztek ide bizony másod-, sőt harmadvonalbeli kántorok is fellépni. Legjobbjaink, meggyőződésem szerint, Izraelen kívül jó eséllyel indultak volna az előénekléseken. Néha egyébként jöttek is lehetőségek számukra, de azért nem volt jellemző a külföldi megkeresés. Emlékszem, a hatvanas években Lugosi Lászlónak például lehetősége nyílt nemzetközi szinten is megmutatnia magát. Svédországba kerestek kántort, úgyhogy bevonultunk Lugosival egy József körúti stúdióba a „Saját hangja, vigye haza!” akció keretében, és felvettük a Hány Jánosból az *Ó mely sok hal terem a nagy Balatonban* című dalt, majd ő kiküldte a svédeknek a felvételt. Végül azonban maradt Budapesten. A valóban kitűnő Lóránd volt az egyetlen, aki az igazán nagyok közül végül ki is szerződött. Apám mindig is elismerte a szakmai kvalitásait, közös istentiszteleteik egészen kivételes színvonalat értek el a Dohány utcában.

■ ***Melyik külföldi kántor ragadt meg leginkább az emlékezetében?***

A legemlékezetesebb munkám Joseph Malovanyval volt. Eljött a lakásomra a feleségével, ott próbáltunk a nagyszobában. Előre elküldött egy tucat kottát a menedzsere, hogy legyen időm felkészülni. Előtte eljött hozzám Kelen Tibor, és végigénekelte velem Malovany számait, a kedvemért.

■ ***Kelen, a későbbi világhírű kántor?***

Úgy bizony. Segített felkészülni. Mint később kiderült, szükség is volt rá, mert Malovany ragyogóan zongorázott, szégyelltem volna magam, ha nem vagyok elég felkészült a próbán. Végül azonban minden kitűnően sikerült, bár meglepett egy kissé, hogy a kántor úr micsoda showman. A próbán igen visszafogottnak tűnt. Később bevitettem a Dohány utcába, hogy kipróbálja az akusztikát. Felmentem az orgonához, elkezdtem kísérni. Meghatározó élmény volt. Beleborzongtam a chazanutba, amit bemutatott.

■ *Külföldön is kísért kántorokat?*

Csak magyar kántorokat. Például Bécsben énekelt Kovács főkantor úr az Ádám Kórus-sal, és én kísérhettem őket. Még apám írta le számunkra a *Jerusalem sel zahav*-ot kísérettel, egy amerikai kazettáról. Gondoljon bele, külön bizottság ült össze a Goldmark Teremben, hogy végighallgassák az egész műsort. Csak azt követően döntöttek arról, hogy utazhatunk-e azzal a programmal. A *Jerusalem sel zahav* itthon például tiltva volt, Bécsben azonban elénekelhettük.

■ *Ma fellelhetők az édesapja lejegyzései?*

Egy-egy lap. Lóránd elvitte magával a javát, amikor külföldre szerződött.

■ *Ezt nyilván nagy veszteségnek tartja...*

Határozottan. Ám ennél is problematikusabbnak látom, hogy folytatódik a klasszikus értelemben vett hazónesz hanyatlása. A harmincas és az ötvenes évek között nem volt rá mód, hogy a zsidó fiúk a családban eltanulják az apjuktól a hagyományos előimádkozói stílust. Meglátásom szerint ezért alakult úgy, hogy a háború utáni évtizedekben már az úgynevezett operai hangvétel dominált, és a háború előtti kántori stílusnak ma már tulajdonképpen hírmondója se maradt. Ne felejtse el: az ötvenes években kifejezetten figyelték, ki lép be egy templom kapuján. És hiába volt akkor még több tízezres a magyarországi zsidóság, általában egy évben egyszer, Kol Nidré-este ment el mindenki a zsinagógába. Igaz, azon az egy estén a párttitkár is ott volt az imádkozók között. De ne csak stílusról, kántorművészetről beszéljünk: a nyugatról érkezett kántorok mindig is más felfogást, életszemléletet sugároztak. A magyar kántorok többsége morózus, rátarti ember volt. A külföldi vendégkántorokról azonban mindig sugárzott a jólét, az elégedettség, az egzisztenciális és vallási biztonság. Ez a fajta elégedettség pedig természetesen a hangi és művészi előadásmódjukon is meglátszott. Felszabadultan, természetesen örömmel és hittel imádkoztak és énekeltek.

■ *Tudomásom szerint a zsidó zenéből, legyen az kántori funkció vagy éppen kórusvezetés, igen szerényen lehetett csak megélni a háború utáni évtizedekben.*

Így igaz. Ezért folyt küzdelem például a temetésekért a kántorok között. Csak egy példa: a hatvanas években, amikor még egy kis női kórus is működött a Frankel zsinagógában, egyszer úgy döntöttünk az akkori kántorral, Lugosi Lászóval és a kórus tagjaival, hogy snóderolunk pénzt – a kórus, a kántor és az orgonista javára, azaz magunknak. Így akartuk felhívni a figyelmet a nem túl rózsás anyagi helyzetünkre. Volt egy évtized, amikor a számunkra érkezett egyetlen adomány az a doboz konyakos meggy volt, amit az egyik odajáró kereskedő snóderolt nekünk. Persze nem kellett volna snóderpénz után áhítoz-

nunk, ha tisztességesen meg lettünk volna fizetve. (Megjegyzendő: közösség és közösség között is volt különbség az alkalmazottak anyagi megbecsülésében...) De tudja, én ezt a munkát ingyen is csináltam volna, és ez sajnos lerítt rólam. Én akkor is örömmel mentem próbálni vagy tanítani, ha egy forint volt a zsebemben. És ez volt a másik, ami rendkívül megragadott a külföldi kántorokban (és ami ugyancsak eltért a magyarországi kántorok habitusától): már a próbákon is örömből gyakoroltak. Képesek voltak órákon át énekelni, akár a koncert napján is, mert szenvedélyük volt a kántorművészet. Ezt a hozzáállást közel éreztem magamhoz, mert a kántorművészettel kapcsolatban én is őrült vagyok. Ha megtehetném, napokat próbálnék-tanulnék végig kántorokkal, annyira szeretem ezt a zenei világot. Talán ezért nem csaltam meg soha az operával, noha lett volna rá számos lehetőségem.

■ *Gondolom, azért ön jobban elboldogulna egy Verdi-ária kísérésével, mintha egy operakorrepitornak kellene egy kántorprodukció alá zongora- vagy orgonakíséretet harmonizálnia...*

Kétségtől.

LITTNER STERN JUDIT, a magyarországi kántori ezüstkori fejedelmének lánya

Édesapja, Stern László minden idők egyik legnagyobb magyarországi kántora. Huszonnyolc esztendőn át szolgálta a magyar főváros egyik legfrekvenciáltabb zsinagógájának közösségét. Voltak évek, amikor kifejezetten azért érkeztek külföldi turisták Budapestre, hogy őt hallhassák.

■ ***Kutatásaim csak megerősítik abbéli feltételezésemet, miszerint a huszadik század magyarországi zsidó kántorai közül a soá utáni évtizedekben funkciót vállalóknak volt a legnehezebb sorsuk.***

Az biztos, hogy apámnak nem volt könnyű élete. Nyilván egy mélyen ortodox családban felnőni önmagában se lehetett egyszerű. A nagymamám például parókát hordó, a vallási előírásokat a legmesszebbmenőkig szigorúan betartó asszony volt, és őrmesterként felügyelte a gyerekeit, sőt az unokáit is. Aztán ott volt, ugye, a munkaszolgálat, méghozzá három különböző helyszínen, a kegyetlen időjárású Oroszországban is, ahonnan – ízig-vérig hetedik kerületi, vagány, verekedős Garay téri srácként – újra és újra megszökött...

■ ***Noha akkor már házas volt és szülő...***

Úgy van, Ottó bátyám 1942-ben született. Ő egyébként a nagymamával együtt csillagos házban élte túl a vészkorszakot¹⁸² (később chederbe is járt, amíg be nem köszöntött a kommunista éra), de a háború végén egyszerűen nem ismerte föl hazatérő szüleinket. Tehát apám borzasztó izgalmak között – és svájci menlevéllel (32–34. ábra) – túlélte a világháborút, majd kemény fizikai munkával igyekezett eltartani a családját. Eleinte Weiss Manfréd gyárában dolgozott (35. ábra), később a Joint gyógyszerüzemében helyezkedett el, ami szerencsét hozott neki, mert volt a nyakán egy zsírmirigy, amit meg akart műttetni, ám az üzem orvosa figyelmeztette, hogy soha ne engedjen hozzányúlni, ha megdő, akkor se, mert veszélyes megbolygatni. Aztán bűtorszállító lett, méghozzá Klein Ervin édesapjával együtt...

■ ***Bírta a fizikai munkát?***

Roppantul! Alacsony, de nagyon szívós és rendkívül izmos ember volt.

¹⁸² Stern László felesége a lichtenwörthi lágerben élte túl a soát. Amikor László sokadjára hazaszökött, csak az anyját és a fiát találta meg az egyik csillagos házban. Elindult a felesége nyomában Ausztria felé, és egy magyarországi családnál talált rá: ott ápolták a nagybeteg asszonyt. (Littner Stern Judit szóbeli közlése).

■ ***És ahogy a negyvenéves kora körül készült képeken látom, igen jóvágású férfi lehetett.***

Úgy ám, Jávora Pálra hasonlított, és ugyanúgy imádták a hölgyek, ahogy a népszerű színészt. De ő csak anyámért élt-halt. Anyám, Weisz Etelka putnoki ortodox lány volt, apám akkor ismerte meg, amikor Egerben töltötte a sorkatonai szolgálatát. Esküvő után Putnokon próbálták megvetni a lábukat, anyám varrónőként igen jó nevet szerzett a környéken. Putnok akkor kiemelt fontossággal bírt, mivel a trianoni békeszerződést követően határvárossá lett. Gömör-Kishont vármegyének a Csehszlovák Köztársasághoz csatolt részéből sok zsidó család érkezett, a húszas években hétszáz izraelita élt ott, a lakosság majd' 20%-a. Persze egyre romlott a helyzet, 1941-es esküvőjük után a szüleink mégis úgy döntöttek, Putnokon próbálnak családot alapítani. Végül azonban apám nem bírta tovább a vidéki életet, és Pestre költöztek. Tulajdonképpen ennek köszönhető, hogy életben maradtak, anyám családtagjai ugyanis egytől egyig áldozatok lettek, hatszáz putnoki zsidó lakossal egyetemben.

■ ***Hogy lett kántor a fizikai munkásból?***

A háború utáni években nagy volt a kántorhiány, különösen az évtized végén. Kezdték előrelépni az imádkozni tudó férfiak. Ráadásul az sosem volt titok, hogy apámnak kitűnő hangja van, néha meg is kérték, hogy imádkozzon elő egy Rákóczi utcai sülben. Egy alkalommal aztán, amikor chazant kerestek a Nagyfuvaros utcai zsinagóga kántori pozíciójába, apám azt mondta: „Mit veszíthetek?” Elment, előénekelte. Ha jól tudom, egyszerre próbált meg bejutni a zsinagógába és visszalépni a gyógyszerüzembe. Azt mondta, ahova előbb fölveszik, oda megy. A zsinagógai értesítés egy nappal előbb érkezett a gyógyszerüzem levelénél. Így lett apámból kántor.

■ ***Miért nem merült föl korábban édesapja számára a kántori hivatás?***

Mindenekelőtt: rengeteg kántor volt a háború előtt, és jobbnál jobbak. Annak ellenére nem merült föl apám számára a kántori működés, hogy az egész Stern család tulajdonképpen a házóneszből élt. Sőt, erről kevesen tudnak, de volt apámnak egy bátyja, Pipi, akiről azt mondták, hogy a világ egyik legnagyobb kántora lehetett volna mind vokalitás, mind liturgiai tudás tekintetében. Tüdőgyulladásban halt meg, az ortodox temetőben fekszik. Apám egy másik kitűnő hangú bátyja, Gyuri, Oroszországban halt meg, a Donnál. Őutána nevezték el az öcsémet Gyurinak.

■ ***Mi lett Stern László harmadik gyerekének a sorsa?***

1953-ban született, a nagy gyermekparalízis-járvány kellős közepén. Sajnos elkapta a betegséget. Egy nap apám észrevette, hogy az egyik kezét nem emeli. Péntek volt, de még

Sábesz előtt: elszaladtak a kisfiúval orvoshoz. Az orvos megnyugtatta őket, hogy nem komoly a baj. Szombat este mégis be kellett vinni a László Kórházba, mert felszökött a láza. Apám akkor nem tudott pénzt adni az orvosoknak, de ígérte, hogy kölcsönkér. Így is történt, vasárnap estére sikerült pénzt szereznie. Csakhogy akkor már nagyon rosszul volt az öcsém: nyilván egész nap felé se néztek. Persze amikor látták, hogy csurran-csöppen nekik némi pénz, azonnal kezelésbe vették Gyurikát, és egy olyan kórterembe vitték, ahova hétfő reggel anyám is beköltözhetett hozzá. Pontosabban beköltözhetett *volna*: éjszaka ugyanis meghalt a kisöcsém. Nem érte meg az egyéves születésnapját.

■ ***Édesapjára nyilván erős hatással volt a gyermeke elvesztése...***

Egyetlen éjszaka alatt megöszült. Akkor megint lángra kapott benne a gondolat, hogy el innen. Mert ahol neki nincs annyi pénze, hogy meggyógyíttathassa a kisfiát, ott egy percig se szabad maradni. Ám ebben az időszakban, negyvenévesen lett cukorbeteg, mégpedig meglehetősen súlyos, inzulinos cukorbeteg, és be kellett látnia: nekivágni a világnak két kisgyerekekkel, a betegségének kiszolgáltatottan, súlyos felelőtlenség volna.

■ ***Hívták ki a rokonok? Kecsegtették kántorállással?***

Abban az időszakban nagyapámék még szörnyű körülmények között éltek Izraelben, csak az ötvenes évek második felétől lett könnyebb a sorsuk. Akkor már apám híres öccse, Moshe el tudta tartani a szüleit a kántori bevételeiből. Tudtuk, hogy mi van velük, hogyan élnek, mert folyamatos volt a levelezés, a hatvanas évek végétől pedig magnókazettákat küldtünk egymásnak, arra mondtuk fel, hogy kivel mi újság.

■ ***Ahogy hírnevet szerzett, könnyebb lett az édesapja élete?***

Változatlanul akadtak komoly konfliktusai a Síp utcával. Még munkaügyi perük is volt a kántoroknak bizonyos nézeteltérések miatt. (42. ábra) Azt, hogy a mai kántorok nyugdíjként is a teljes fizetésüket kapják életük végéig, apám harcolta ki. Ő volt a szakszervezeti elnök, és ami azt illeti, meglehetősen harcos elnök volt. A sors nagy fricskája, hogy ő végül nem érte meg a nyugdíjkorhatárt. Alighanem az örökös harc volt az oka annak, hogy apám egyetlen dolgot kért tőlem: ha fiam születik, soha ne legyen belőle kántor. Milyen sebeket kaphatott a Síp utcától, ha ez volt a kérése?!

■ ***Többen is utaltak kenyérharcokra a beszélgetőtársaim közül.***

Bizony voltak. Apám mindig azt mondta, a rabbiknak sokkal könnyebb. A fő kérdés az volt a kántorok között: ki dolgozzon a temetőben? Akárhogy is, szinte csak ott lehetett kiegészíteni a nyomorúságos kis fizetésüket. Pedig akkoriban még alapdíjat sem kaptak a kántorok a temetések után, egyszerűen kötelező szolgálat volt számukra az imádság,

akárcsak az esküvők esetében. Csupán a gyászoló családtól számíthattak borítékra. Ez az örökös harc is közrejátszott abban, hogy 1956 után nagyon el akart menni.

■ *Értem, hogy 1954–55-ben már nem vállalta az édesapja az emigrálást. De miért nem ment el 1950-ben, a családdal együtt Izraelbe? Akkor még nem volt beteg, s nem élte még át a kisleány elvesztését.*

Nagyapámék pontosan tudták, hogy kint az élet nem lesz egy sétatagolopp. Így is lett, az emigrálásuk után éveken át rettenetes nyomorban éltek. Nagyapa cipőfűzőt árult, hogy valami kis pénzük legyen. Nos, amikor nagyapámék az emigrálás mellett döntöttek, apámnak már gyerekei voltak. Ha úgy tetszik, volt veszténivalója, szemben a többi Stern csemetével. Később, a forradalom után készen állt az emigrálásra. Rájött, hogy itt alighanem még hosszú évekig, évtizedekig nem lesz jobb az élet. Ráadásul az egész család kint volt már. Még a barátai is, merthogy bizony nagyon közeli kántorbarátai voltak: a forradalom előtt hetente kétszer is összejöttek, sokszor hajnalig tartó kártyapartiból mentek reggel imádkozni. De nem kaptunk útlevelet. Vártunk, vártunk, egyre türelmetlenebbül. Végül apám feladta a várakozást azzal a kitéttel, ha megkapja a temetői kántorságot. Ez azt jelentette, hogy ha nem kér fel egy gyászoló család név szerint egy kántort, akkor automatikusan apám látja el a kántori szolgálatot az adott temetésen. Ezt a pozíciót korábban apám nagybátyja, Béla töltötte be.

■ *Ez megoldotta a család anyagi problémáit?*

Továbbra sem éltünk könnyen, apám például élete végéig szolgálati lakásban lakott anyámmal. Nem szabad elfelejteni: a temetések alkalmával kapott pénz egy részét szét kellett osztani a sírásók, a mosdatók-öltöztetők között. Ráadásul benne volt a pakliban, hogy a gyászolók semmit sem adnak: a szolgálatot akkor is kötelezően el kellett végeznie apámnak.¹⁸³ Ez a munka egyébként a limitált pénzügyi lehetőségektől függetlenül is embert próbáló, és nem csupán lelkileg, fizikailag is. Emlékszem egy vasárnapra, 35 fok volt, apám úgy jött haza a temetőből, hogy a kántorsüvegéből csorgott a verejték: tizenkét temetést csinált meg egymás után.

■ *Tehát nem volt érezhető javulás az életminőségükben?*

Ezt nem mondanám: 1956 előtt a Kisfuvaros utcában egy egyszobás lakásban laktunk négyen a szüleimmal és a bátyámmal. 1956 után átköltözhattünk a Nagyfuvaros utcába, a zsinagóga épületében található kétszobás szolgálati lakásba, ahonnan 1956-ban disszidált az addigi másodkántor. Az egyik szoba a szüleimé volt, a másik az enyém, az elő-

¹⁸³ Egy, az ötvenes évek második feléből fennmaradt, pontosan nem azonosítható dátumú levéltári javadalmazási lista szerint Stern László 680 forintot kapott havonta a temetői szolgálatért. Csak összehasonlításképpen: a temetői díjjal együtt 3060 forint volt a havi apanázs, míg Lóránd a Dohány utcai zsinagóga főkántoraként 2000 forintot keresett. (61. ábra).

szobából pedig Ottónak választottunk le egy kis részt. Saját lakást sosem tudtunk volna venni, de míg 1956 előtt egy narancsot négyfelé osztottunk, 1956 után mind a négyünknek volt egy saját narancsa, és a szekrény tetején volt még négy darab, hogy finom legyen az illat a szobában.

■ ***Az ötvenes évek második felétől édesapja már elismert kántornak számított.***

Igen, apám akkor lett jelentős kántor, amikor az utolsó chazannagyságok is elhagyták az országot.

■ ***Ez az erkölcsi és az anyagi megbecsültségén is látszott?***

Valamelyest biztosan. Erkölcsileg elismerték, legalábbis úgy tűnik a megmaradt hivatalos dokumentumok alapján. Ami az anyagiakat illeti: nyilván mások voltak az igények akkoriban. Sosem vett saját lakást. Sosem volt saját autója.¹⁸⁴

■ ***Mivel utazott, amikor vidékre ment fellépni?***

Autót küldtek érte, vagy buszozott. Bécsben koncertezett (55. ábra), oda vonattal ment. Nagyon jól sikerült az a fellépés. A szervező, egy dúsgazdag ember szeretne volna apámat kicsábítani kántornak, az ottani kántor mellé. Apám ezt kizártnak tartotta. Még imádkozást sem vállalt olyan zsinagógában, amelynek szerződött kántora volt. Legfeljebb koncertet adott a kiléhez tartozó kultúrteremben.

■ ***Ez 1966 nyarán történt...***

Igen, apám még hangja teljében volt. Igazából negyvenéves korától ötvenéves koráig volt a legjobb vokális állapotban.

■ ***Abban az időszakban már nyilván nem kellett az édesanyjának varrónőként dolgoznia...***

Dehogynem. Gondoljon bele, az én kezdőfizetésem a szövetkezetnél több volt, mint apám főkántori fizetése. De azért a pénz nem jelenthetett mindent. Csak egy példa: az akkor még rabbiképzős Landesmann György anyukáját apám temette. Gyuri megjelent nála egy borítékkal, mire apám kapkodni kezdte a levegőt, hogyan gondolja ezt a Gyuri... Tehát voltak helyzetek, amikor apám hallani sem akart paraszolvenciáról.

¹⁸⁴ Egy, a Magyar Zsidó Levéltárban fellelt, 1967-es fizetési lista szerint Ábrahámson Manó halála után egyértelműen Stern Lászlóé lett a legmagasabb kántori fizetés, és ez majd két évtizeden keresztül így is maradt. Az 56. ábrán látható, hogy 1967-ben már az alapfizetése is négyszáz forinttal magasabb volt a Dohány utcai zsinagóga kántoráénál, s ehhez jött még a 600 forintos temetői járandóság (ezzel a járandósággal a korabeli rabbibevételeket is maga mögé utasította Stern honorárium). Ennek ellenére – szemtanúk beszámolója szerint – a főkántor lakáskörülményei például rendkívül szerényeknek voltak mondhatók, valóban sosem vásárolt autót, költséges nyaralásokat sem engedhetett meg magának, és mesés vagyoni örökséget sem hagyott maga után.

■ ***Milyen volt egy zsidó főkantor lányaként felnőni az ötvenes-hatvanas években?***

Eleinte csak annyiban mutatkozott meg a többi gyerektől való különbözőség, hogy szombatonként nem mentem iskolába. Később ránk parancsoltak, hogy akkor is kell járnom az iskolába, ha vallásosak vagyunk – azokon a szombatokon egyszerűen nem írtam. Az osztálytársaim igyekeztek elfogadni különként. Az iskolások többsége nagy szegénységben élt odahaza, a gyerekek zöme hátrányos helyzetű volt, a nyolcadik kerület közepén éltünk, mégsem bántott soha senki. Amikor már 17-18 éves voltam, nyugodtan mehettem haza egyedül is éjszaka, mert a cigány fiúk úgy vigyáztak a kántor lányára, mintha a húguk lettem volna.

■ ***Ottó?***

A bátyám? Tagja volt a kopaszok bandájának! Irtó vagány kölykök voltunk. De kétségtelen, hogy nem hivalkodtunk a zsidóságunkkal. Apám mindig kalapban járt az utcán, sohasem kipában. Nekem szolid nyakláncaim voltak. És a fiamat is úgy neveltem föl, hogy a közösségi toaletteknek sose a piszoár részét használja, mindig csak az angol véceket, hogy ne legyen problémája a *brisze* miatt. Szóval nem volt gondunk a vallásunkból, pedig mindig mindenütt be volt írva a nevem mellé: APJA FOGLALKOZÁSA: KÁNTOR. Az egyetlen hely, ahol nem kedveltek apám foglalkozása miatt, a zsidó gimnázium volt. Úgy gondolták a tanulótársaim, hogy velem kivételeznek a tanárok, mert kántor az apám. Emlékszem egy ünnepre a szemináriumi zsinagógában: apámat hívták meg fellépni, én pedig az ünnepi beszédet mondhattam. Na, akkor néhányan még inkább ellenem fordultak...

■ ***Legendákat hallottam Stern László „cigány kórusáról”...***

Apám, aki a háború után – a zsidók többségéhez hasonlóan – párttag lett, az ötvenes években kórust alakított a Mátyás téri cigányokból. Mozgalmi dalokat tanított be nekik, de olyan magas színvonalon, hogy mindjárt megnyerték a kerületi kórusversenyt. Aztán egy napon utasítást kapott: azonnal oszlassa föl a kórust, mert veszélyes a rendszere. Sőt, kényszerítették, hogy döntsön: komolyan veszi a politikai karriert, vagy „zenélgetni” akar, azaz a kántorságot választja. Nem sokat hezitált, kilépett a pártból. Akkoriban egyébként minden zsidó zenei és nem zenei funkcionárius megkapta ezt az ukázt.

■ ***Milyen volt a kapcsolata a kor nagy kántoraival, Lóránddal, Felekivel?***

Nemes küzdelmet folytattak, különösen Lóránddal. Ki merem jelenteni, hogy akkoriban nem kántorkoncertek voltak, hanem a szó szoros értelmében kántorhangversenyek. Elfogultság nélkül mondhatom, hogy ezek mindenkori nyertese édesapám volt. Ez az adottságai mellett a maximalizmusának köszönhető. Sokszor volt elégedetlen a telje-

sítményével. A „Saját hangja, vigye haza” akció keretében készített stúdiófelvételt például úgy dugdosta, mintha szégyellné, pedig mások büszkék lettek volna rá.

■ ***Egyáltalán összevethető az édesapja teljesítménye Feleki Rezsőével vagy Lóránd Mártonéval?***

Feleki operaénekes volt, és nem kántor. Azt hiszem, van valami, ami nem tanulható. Amit muszáj otthonról hozni. Amitől hallgatóként úgy érzed a lelkedben egy pár percre, hogy megszűnt körülöttned a világ. Feleki csodálatos művész volt, de nem testesítette meg az én ízlésem szerinti kántorideált. Lóránd fantasztikus kántortehetség volt, de ő is elsősorban az önmenedzselésnek köszönhetette a rengeteg lemezt, a külföldi karriert. Apám képtelen volt az önmenedzselésre. Túl szerény volt ahhoz, hogy eladja magát. Vagy éppenséggel gátlásos. Hiperérzékeny volt: egy rossz helyen feltörő hurutba például képes volt belehalni! Talán ha egy olyan felesége van, aki menedzser típus... De anyukám¹⁸⁵ tipikus *jiddise máme* volt, távol az afféle világi hívságoktól, mint fényképek és önéletrajzok szétküldése, stúdiófelvételek gründolása, kapcsolatépítés.

■ ***Mi volt az édesapja véleménye Lóránd Mártonról?***

Annak ellenére, hogy nagy rivalizálás folyt közöttük, őt tartotta a magyarországi kántortársadalom legkiemelkedőbb képességű tagjának. Tudta, hogy amikor Lóránddal szemben ő aratja a nagyobb tapsot a koncerteken, azt jelentős részben a 20-25 tagú gyermekkórusának köszönheti. Később egy férfikvartettet gyűjtött maga köré, talán épp Lóránd mintájára. Többek között Gerendai Endre, Waldmann Tibor, Szücs Gábor énekeltek vele. Amit le kell szögeznünk: apám liturgiai tudása magasan Lóránd liturgiai tudása fölött állt. Ez különösen abból volt lemérhető, hogy amikor Lóránd külföldre szerződött, és addigi tanítványa – és kvartettjének tagja –, Kovács Sándor foglalta el a helyét a Dohány utcában, Kovács feljött édesapámhoz, és arra kérte, legyen kedves, és tanítsa meg neki mindazt, amit Lóránd nem tudott neki megtanítani. Kovács azt akarta megtanulni, amit apám tudott, de hogy pontosan mi volt az, arról csak ők ketten mesélhetnének. S talán Salgó, aki igen közel állt az apámhoz.

■ ***Salgó László főrabbi?***

Igen, évtizedeken át mindenhova együtt mentek: Salgó-Stern. Így is hívták őket. Rendszeresen együtt szerepeltek például a Rádió felekezeti negyedórájában.¹⁸⁶ Apám korábban, még dr. Fisch Henrik rabbisága kezdetén, Ábrahámson Manó halálát követően,

¹⁸⁵ Stern László felesége varrónő volt a Minta Nőiszabó Ktsz.-ben. Szombaton nem kellett bemennie dolgozni, mert elfogadták, hogy egy zsidó kántor felesége. Államilag biztosították neki azt a jogot, hogy a vallási ünnepeken ne kelljen dolgoznia.

¹⁸⁶ Kutatásaim során szomorúan kellett konstatálnom, hogy a Rádió archívumában az évtizedeken át havonta egyszer jelentkező műsor, *Az izraelita felekezet negyedórája* összes, a tárgyalt időszakban elhangzott műsorát letörölték. A veszteség zenetörténeti értelemben is felbecsülhetetlen.

1960-ban átszerződhetett volna a Dohány utcai zsinagógába, de nem csak a vegyes kórus és az orgona miatt nem ment: Salgót sem akarta otthagyni. „Lacika, Lacika, de buta ember maga!” – mondta neki akkor Fisch, és valóban, abban az időben sokan gondolták úgy, hogy az egyre fogyatkozó zsidóság belátható időn belül „egytemplomos” vallási kisebbséggé válik, s hogy az az egy talpon maradt zsinagóga a Dohány utcai lesz. A viszonyukra jellemző, hogy Salgó engem is a lányaként szeretett. Sokan sok mindent mesélnek róla, de én arra emlékszem, ahogy magával vitt az MTK meccsre, s az öcsémnek ő volt a *kvaterja*. Lehet, hogy nem volt jó ember, de ezt én gyerekként nem érzékelttem. Ugyanakkor nem állhatom meg, hogy hangot ne adjak a keserűségemnek: apám életének utolsó évében se Salgó, se Kovács nem emelték fel a telefont. Apám akkor már leginkább feküdt, és én jótékonyan mindig azt mondtam neki, hogy kereste ugyan Salgó és Kovács telefonon, és a hogyléte felől érdeklődtek, de nem akartam felébreszteni, mert éppen aludt. Kegyes hazugság volt, ugyanakkor nagyon szívfájdító. Amikor aztán egy péntek reggel meghalt az apám, és vasárnap, Erev Ros Hásonót megelőző délelőtt sor került a temetésére, azt mondtam anyámnak, hogy nehezen viselné a lelkem, ha Salgó és Kovács búcsúztatná apámat, mivel egyikük se hívta fel egyszer sem az utolsó évben. Anyám azt mondta, Salgóval ezt nem tehetjük meg. Salgó pedig háromszor hívott föl telefonon, mondván, „a legnagyobbat csak a legnagyobb temetheti.” Kovács Sándorra gondolt. Bevallom, én Kálmán Tamást szerettem volna kántornak a temetésen, bár ő jelezte, hogy ez neki nagyon nehéz volna lelkileg. Végül Salgó és Kovács temették apámat, és a zsúfolásig telt ravatalozóban, egymás mellé állva azt mondták felénk fordulva, hogy ha úgy érezzük, hogy ők tettek olyasmit, ami fájó számunkra, akkor itt és most bocsánatot kérnek.

■ ***Megbocsátott nekik?***

Igyekeztem elfeledni azt, ami történt. Ha a temetőben járunk, egy követ mindig teszünk Salgó sírjára is.

■ ***Lórándot tehát nagyra tartotta az ön édesapja...***

Úgy van, de sosem léptek fel együtt sehol. Vagy apámat hívták, vagy Lórándot. Tudták a szervezők, hogy máshogy nem megy.

■ ***Lórándon kívül volt más magyarországi kántor, akit az édesapja nagyra tartott?***

Ábrahámson Manót nagyon tisztelte. Képes volt ott maradni egy következő temetésen a Kozma utcában, csak hogy meghallgassa tőle a *Kél molét*. Ez persze még azelőtt volt, hogy Ábrahámson hangja rettenetesen lebegni kezdett volna. Az unokatestvéreimet, Kelen Tibort is nagyon sokra tartotta, és roppantul fájlalta, hogy azt tapasztalta, az Ope-

raházban beszűkítették Tibi hatalmas hangját. Váltig állította, hogy amíg Tibi „nyers” volt, nagyobbbat szolt.

■ ***Kényes kérdés, de nem kerülhetem meg: igaz, hogy a Stern és a Kelen család között jó ideig fagyos volt a viszony?***

Igaz. A fiúk apja és az én apám közötti barátság megromlott, és csak apám halála után normalizálódott a viszony, mert meghívtam magamhoz a Klein fiúkat egy békülő találkozássra.

■ ***Bizonyos vélemények szerint az ön édesapja féltékeny volt Tibor hangjához képest.***

Tudomásom szerint nem ez volt a konfliktus forrása. A fiúk apukája, Zoli bácsi 1956-ban egy ügyben nem járt el kellő tisztességgel, és ezzel rendkívül kellemetlen helyzetbe hozta a nagyszüleimet Izraelben. Maradjunk ennyiben. Ma már nincs jelentősége. Béke van közöttünk, Gábor fiamat például Klein Ervin készítette föl a bármicvójára, remekül. Még a testvérem is azt mondta: „Te, ez olyan, mintha apu tanította volna!” Én pedig végtelenül büszke vagyok Ervin lányának, Juditnak a művészi sikereire. Nem haragudhatunk egymásra a szüleink konfliktusa miatt. Klein Ivánnal viszonylag gyakran találkozunk. Egy-egy családi történetet egészen máshogy hallok tőle vissza, mint ahogy én ismerem, de ráhagyom. Fő a béke.

■ ***Térjünk vissza édesapjához és a házóneszhöz: hogy létezik, hogy egyetlen technikailag kifogástalan nívójú felvétel se maradt fenn tőle?***

Egy-két alkalommal énekelt a rádióban, de utálta a stúdióhangzást. Egyszerűen mattnak érezte a hangját a stúdiófelvételeken, el is keseredett, mit művelt a technika az ő csengő vocéjával. Elment a József körúti stúdióba is, ahol a „Saját hangja, vigye haza!” akció keretében felvett néhány számot. Azzal sem volt elégedett. Úgyhogy inkább a kórusral és az orgonistával felvettek néhány kompozíciót a Nagyfuvaros utcai Zsinagógában egy orsós Mambó magnóval, majd apám kiküldte azokat az öccsének, Moshénak, hátha neki is kedve támad előadni a műveket. Moshe később ezt az öt-hat felvételt digitalizálta, én pedig elvittem a rádióba, ahol a technikusok kitisztították.

■ ***Nemcsak hangfelvétel, kotta se nagyon maradt az édesapja után. Miért?***

Apám nem sokat adott a kottákra. Kottázni nem tudott, kottát olvasni is csak ímmel-ámmal. Általában mindent hallás után jegyzett meg. Muzikális volt egyébként. Volt például egy gyerekkórus a Nagyfuvaros utcában, Smilovits Manó (Emanuel), becenevén Smiló bácsi vezette, úgy 1952-től 1960-ig működött. Annak a gyerekkórusnak

volt a tagja Schőner Alfréd, Kerekes Béla, és a férjem, Littner György is. Apám csodálatosan együtt tudott énekelni velük: bármerre ment is az improvizációval, végül mindig visszatért arra a hangra, amelyen a gyerekeknek be kellett lépniük. Ösztönös zenész volt.

■ ***Sosem adta a fejét tanításra?***

Soha. Olyanra volt példa, hogy a kántoroknak készülő Klein gyerekek feljöttek hozzánk, apám az asztalnál ült, és amikor a fiúk az orra alá tolták a magnót, felénekelte nekik, amit kértek. Ervin egyébként sok imát azonnal le is kottázott, még ott helyben.

■ ***E kották közül számos később hozzánk, Ervin tanítványaihoz is eljutott.***

Íme, a magyarországi chazanut nagy körforgása! Talán te is épp azokat a dallamokat énekeled a Frankel zsinagógában, amelyeket Izidor nagyapám énekelt száz éve a Garay téri templomban. Van a családi relikviák között egy kazetta, amelyen apám épp Kálmán Tamásnak mutatja meg a *szfire Löcho dajdi* dallamát. De soha nem kottázott. Úgy emlékszem, nem is tudott kottázni. Másokat kért meg, hogy írják le neki a különböző dalokat (60. ábra). Tulajdonképpen számos ima nála került először papírra, noha már sok-sok évtizeddel korábban is énekelték a Sternek.

■ ***A főkántor úr feltételezhetően az édesapjától sajátította el a dallamok zömét, még gyermekként.***

Igen. Többször is mesélte, milyen komoly próbákat tartott Izidor papa, aki a Garay utcai templom kántora volt. A húszas évek második felében kórust alakított a fiaiból, nagyon adott a színvonalra. De nem csak ezért próbáltak olyan sokat. Izidor nagypapa erős dohányos volt. Szombaton leimádkozott, csak hogy nem gyújthatott rá. Hazament, és az énekléssel, a tanítással vezette le a feszültségét. Mindenkinek muszáj volt vele dalolnia a családból, s természetesen a Stern gyerekek kamaszkorukra betéve ismerték a liturgiát. Bizony egy-egy pofon is elcsattant, ha valamelyikük tévesztett, különösen hogy a papa halálosan ideges volt a sábeszi dohányzási tilalom miatt.¹⁸⁷ Talán épp ettől a szigortól volt olyan fantasztikus, amikor a fiúk az apjuk köré álltak, és együtt zengték a szombati liturgiát a templomban. Meg merem kockáztatni, hogy mire a gyerekek elérték a bármicvó kort, már tudtak annyit, mint bármelyik kántor a korabeli pesti kilékben. A lányoknak is kitűnő hangjuk volt, de hát ők ugye nem nagyon csillogtathatták a tehetségüket.

¹⁸⁷ Hüen ábrázolja a tanítási szigort a 30. ábra, amelyen Fülöp immár ifjú Talmud chachamként „vastekintettel” oktatja a gyerekeket.

■ ***Moshével való izraeli találkozásomkor szóba került, hogy a papának saját kántori szerzeményei is voltak.***

Igen, erről én is hallottam, de tudtommal Moshe jegyezte le a szerzeményeit. Sőt, volt olyan ima, amelyet Moshe évekkel, évtizedekkel később az édesapja melódiájából fejlesztett tovább világhírű kántorprodukcióvá, ott is áll a kottában a papa neve¹⁸⁸ a szerzők között.

■ ***Édesapja is énekelte ezeket a számokat?***

Néha igen. Moshe gyakran elküldte kazettán az új szerzeményeit, apám véleményét tudakolva. Emlékszem, egy halvacsora után apám felállt és elénekelte a Moshétól kapott *Szim Solajmot*. Óriási sikere volt, mert akkoriban a „zugolós” Nagyfuvarosban még kevésbé voltak elterjedtek a dallamos imakompozíciók, Moshe pedig mindig is nagyon adott a hatásos zenei megoldásokra.

■ ***Miből kísérték, ha fellépése volt?***

Kitűnő zongoristákkal volt dolga. Lisznyay Mária édesapjának például elegendő volt csak bemondani a szám címét, s máris gond nélkül kísérte apámat. Marival ugyanez volt a helyzet.

■ ***Nem kerülhetem meg a kérdést: összevethető a két neves kántor, báty és öccs, Stern László és Moshe Stern tehetsége?***

Egyrészt volt közöttük húsz esztendő. Másrészt apámnak sötétebb tónusú hangja volt. A jellegzetes Stern pianót, hovatovább decrescendót, azaz a fortéból pianóba, egészen falzettig való halkulást, majd az újra crescendálást mindketten a legmagasabb szinten művelték, sőt, ezzel az eszközzel Kelen Péter is kitűnően élt aktív operaénekesi éve alatt. Apám elképesztően büszke volt az öccsére. Nem kérdés, hogy az egész családból Moshe csinálta a legnagyobb karriert. 1965-ben édesapám 50 éves volt, sőt akkor ünnepelte a kántori működése 25. évfordulóját is. A hitközség egy csodálatos ünnepséget rendezett a tiszteletére, Sós Endre elnök vezetésével. Moshe váratlanul betoppant – akkor épp Johannesburgban volt főkántor –, és ő hívta fel a bátyját a Tórához szombaton. Aznap este ő kísérte apámat zongorán, a nagy sikerszámát, az *Omár Rabbi Eliazort* adták elő. 2005-ben, apám születésének a 90. évfordulóján egy ünnepi kántorkoncertet rendeztünk a Nagyfuvaros utcában. Moshe akkor is eljött Izraelből, hogy a bátyja tiszteletére énekeljen.

¹⁸⁸ Ekkor már Izrael Sternként, a szerzők között.

■ ***Ki volt az édesapja példaképe az énekesek közül?***

A nagy olasz tenorista, Gigli. Őt tartotta a valaha volt legszebb tenorhangnak. Gigli lánya énekesnő lett, szemben velem. Érdekes, az unokatestvéremnél, Klein Ervinéknél mindenki örökölte a családi adottságot, nálunk azonban sem a bátyám, sem én, sem a fiam.

■ ***És önök vallásosak se lettek igazán...***

Apám nagyon vallásos volt. De nem várta el tőlünk, a gyerekeitől, hogy mi is mélyen vallásosak legyünk. A saját otthonunkban azt csinálhattunk, amit jónak láttunk. Egyetlen kérése volt csupán: ha hazalátogatunk, tiszteletben kell tartanunk a szüleink vallásosságát.

■ ***Mi történt volna, ha ön nem egy zsidó fiúba szeret bele?***

Ez nem fordulhatott elő. Közöttünk klasszikus apa-lánya szerelem volt, de egyetlen pillantásával helyre tett, ha valami nem tetszett neki. Szavakra nem is volt szükség. Ottóval pedig úgy nevelt bennünket, hogy fel se merüljön az idegen vallásból való párválasztás.

■ ***Tehát a főkántor úr nem erőltette a gyerekeire a mély vallásosságot.***

Nem bizony. Sőt, bár többen csóválták körülötte a fejüket, ő bizony nem a hagyományosan zsidókedvenc MTK-nak, hanem a mindig is szélsőséges szurkolói reakciókat kiváltó Fradinak drukkolt. Apám nagyon vallásos volt, de nem elvakultan hitt.

■ ***Mennyire befolyásolta édesapja betegsége a kántori működését?***

Naponta kétszer injekciózta magát, de az utolsó évet leszámítva mindig odaállt az omedhez. Jom Kippurkor végig böjtölt, sosem szegte meg az előírásokat. Olyankor az inzulint sem adta be, de soha nem lett rosszul. Általában Tóra-kivételtől megállás nélkül csinálta az ünnepi liturgiát, csak a minhénél adta át a helyét. Saját kompozícióban imádkozta a *Ribajnaj sel ajlomot* (zenei melléklet), a *Hinönit*, az *Uneszane Tajkefet* – ez utóbbi volt tőle édesanyám kedvence. Azóta sem hallottam senkitől ezeket a dallamokat. S ami különösen jellemző volt apámra: nem pihent. Egyszerűen mindent énekelt, teljes hanggal. Ahogy mondogatta: „Ami az imakönyvben benne van, azt egy kántornak kántorként kell elénekelnie!” Amikor kezdett súlyosbodni az állapota, mindig próbálkoztam nála, hogy „Apukám, talán nem kellene mindent vállalni, vagy nem kellene mindent elmondani, vagy nem kellene mindent teljes erőbedobással énekelni...” Hallani sem akart róla. Egyszerűen nem tudta másképp, csak százszázalékosan.

■ ***Sose fázott meg?***

Ha megfázott is, valahogy mindig összekapta magát akkorra, amikor énekelnie kellett. Egyetlen szokása volt, amihez ragaszkodott: nagy ünnepek után, egy évben egyszer,

egyedül felment a Mátrába a tudószanatóriumba, és ott a fenyőerdőben három álló hétig hallgatott. Egyszerűen egy hangot sem énekelt. Akkor regenerálódott, hogy aztán végig tudja csinálni az évet.

■ *A felesége ápolta mindvégig?*

Az utolsó percig, páratlan odaadással. Meggyőződésem, hogy anyám ápolásának köszönhetően élt 1978-ig. Ne feledje, hat agyérgörcse volt! Ehhez képest csak az utolsó egy esztendőben nem énekelt, akkor is elsősorban azért, mert már érezte, hogy nem úgy szól a hangja, mint korábban. Volt annyi lelkiereje, hogy ő maga tartózkodjon az imádkozástól, csak mert nem tudná ugyanazt a színvonalat biztosítani. Kevesen voltak erre képesek a nagy kántorok közül.

POLNAUER SÁNDOR, berni főrabbi

A magyarországi chazanut elkötelezett híveként ismert, 1954-ben született rabbi-kántor harmincévesen végzett a Rabbiképző Intézetben. Öt évig Izraelben működött kántorként, majd 1990-től a Páva utca rabbija volt. Ezt követően hároméves kántori szerződést kapott Hannoverbe, majd nyolc évig Duisburgban, négy évig pedig Aachenben volt rabbi és kántor egy személyben. Rövid magyarországi kitérő után, 2007-től a berni zsidó közösség főrabbi.

■ **Honnan a magyarországi chazanut iránti rajongás?**

Már gyerekkoromban megfogott, ha a nagyokat hallgathattam.

■ **Egyesek szerint az ötvenes években már nem voltak Magyarországon igazán nagy kántorok.**

Szamárság. Kétségtelen, hogy a háború előtti kántorcsillagok, például a fantasztikus pólisi Israel Katz, vagy Salamon Stern (nem rokona a később elhíresült Sterneknek) és David Chernikovsky¹⁸⁹ rettenetesen magasra tették a mércét, de nem szabad hozzájuk mérni a későbbi kántorokat. Egyrészt felhígult a „szakma”, másrészt a háború után nem volt már szükség a korábbi chazani hangvételre. Azt aláírom, hogy a posztholokauszta éra magyarországi előimádkozóinak zöme közepes vagy annál gyöngébb kántor volt. De több olyan kántorunk is volt, akik gond nélkül megállták volna helyüket a nagy nyugati városokban.

■ **Volna kedves neveket említeni?**

Ábrahámson Manó például tökéletesen megfelelt volna Berlinben a kántori kívánalmaknak. Róth Jenőt is elfogadták volna egy nyugati ortodox kilében. Többeket meg is kerestek nyugatról a háború utáni évtizedekben, hiszen a nyugati országokban is kántorhiány volt, ám nyelvtudás híján vagy más okból csak kevesen szerződtek külföldre.

■ **Önnek módja volt személyesen hallani a nagy kántorokat. Kit hallgatna ma szívesebben a közösségében: Róth Jenőt vagy Feleki Rezsőt?**

Nem lehet összehasonlítani a libazsíros kenyeret és a flódnit. A maga nemében mindkettő fenséges étel, mégsem helyettesítik egymást. Feleki a Lewandowski-féle utat járta, az állt közel a hangjához és a lelkületéhez, és abban első osztályú volt. Ám az ortodoxia

¹⁸⁹ Polnauer rabbi *Boi B'salom* címmel jelentetett meg CD-t háború előtti, mára elfeledett magyarországi chazanok imáiból.

kántorai épp ezért kissé lekicsinylően legyintettek rá a háta mögött. Rubovits Imre¹⁹⁰, aki maga is kitűnő kántor volt, örökké mosolyogva így tréfálkozott kollégájával. Nem tartotta komoly chazannak.

■ ***Feltételezem, hogy a neológ kántorok hasonlóképp vélekedtek az ortodox zűfelésről.***

Ezt a képet egy kicsit árnyalni szükséges. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a magyarországi nuszach soha nem került kiadásra hivatalos hanghordozón. Minden fellelhető lemezen kántorprodukciókat, mutatós imarészleteket hallunk, még a nagy ortodox kántorainktól is, de magának a nálunk hagyományos nuszachnak az elemei nem szerepelnek a felvételeken. Sőt, továbbmegyek, lejegyzésre is alig valami került a hagyományosnak tekintett magyarországi askenáz nuszachból. A nagy kántorok, köztük még a Magyarországon is funkcionáló Rosenblatt is csak produkciókat kottázott le, a „hétköznapi” nuszachot nem. Csillag Lipót¹⁹¹ után ugyan fennmaradt egy kézzel jegyzett nuszach-gyűjtemény, amolyan kántori kézikönyv, amelyben egyetlen kántori szerzemény sincs, vagy legalábbis sehol sincs feltüntetve szerző. Ennél valamivel alaposabb a fél évszázaddal későbbi Ádám Emil-kézirat, amelyet a kiváló zenepedagógus valójában a hetvenes évek második felében újra életre hívott kántorképzés számára állított össze, s amelyben a dal-
lamok jó része mellett szerepelnek a szerzők nevei. Nos, a háború utáni éra neológ kántorai tisztában voltak a hagyományos hazónesszel, sőt, a rátermettebbek imitálni is képesek voltak az egykori stílust, de már inkább csak műélvezetből: valódi érzelmeket nem pakoltak a virtuóz futamok vagy az el-elcsukló, síró davenolás alá. Őket már jobban érdekelte, hogy ha például egy hangnemben elkezdenek egy imát, a végére ne kerüljenek át másik hangnembe – az ilyesmi a szemükben dilettantizmus volt. Ugye érzékeli, mennyire másként gondolkodtak, mint ortodox elődeik?

■ ***Az igény döntött a kínálatról...***

Pontosan. Elfogytak, eltűntek a hagyományos hazónessre áhítózó, vagy ha úgy tetszik, a mélyen vallásosak. Maradt a könnyen befogadható, fülbemászó, akár együtt is énekelhető korális vonal. Ez persze nem jelentette azt, hogy néhány helyen ne lett volna létjogosultsága a régi vonalnak. Sternért megbolondult a közössége. Róth Jenő is különlegesen davenolt: a régmúlt szele csapta meg mindazokat, akik imádkozni hallották. De ez a fajta imádkozás lassan végleg úgymond antikvitássá vált az évtizedek során.

¹⁹⁰ Rubovits Baján született 1921. szeptember 22-én. Már az édesapja is kántor volt. Mohácson helyezkedett el, majd 1942. október 5-én behívták munkaszolgálatra, Hódmezővásárhelyre. Később a bori Berlin-lágerba került, de túlélte a kegyetlenkedéseket. A felszabadulás után Baján volt főkántor nyolc évig, majd kinevezték szegedi főkántornak. Később Stockholmban dolgozott két évig, majd tizenöt évig Düsseldorfban. 1984-ben nyugdíjazták.

¹⁹¹ Csillag Lipót, az Országos Tanítóképző kántorképzőjének tanára, zeneszerző és népdalgyűjtő is volt, továbbá az *Egyenlőség*, a *Múlt és Jövő* és az *IMIT Évkönyv* rendszeres szerzője.

■ *Említette, hogy voltak, akik mindkét imádkozási formát magas szinten művelték.*

Kikre gondolt?

Mindenekelőtt Lóránd Mártonra. A lemezein csak neológ kántorként hallhatjuk, később azonban remekül megállta a helyét egy nyugati ortodox zsinagógában – bár az ortodox életvitellel voltak gondjai.

■ *Jelentős azoknak a száma, akik Lórándot a posztholokauszt éra legnagyobb magyarországi kántorának tartják. Ön, aki igencsak beleásta magát a hazai házőnyszbe, osztja ezt a véleményt?*

Kétségtelen, hogy ha a kántori univerzalitást nézzük, Lóránd az éllovas. Stern László született kántortehetség volt, talán Lórándénál is jobb hangai adottságokkal, de egyrészt zeneileg nem volt elég képzett, másrészt sosem csiszolta az énektudását tanári segédlettel, ennek következtében nemigen volt hangtechnikája és gyakran erőből énekelt. Óriási adottságaként könyvelhetjük el, hogy nem volt fáradékony a hangja: ha éjfélkor felébresztik, akkor is képes lett volna kiénekelni a magas C-t. Aztán ott voltak a Klein fiúk: Iván, Péter, Tamás, Tibor. Véleményem szerint mindegyikük jobb hangai kvalitással bírt, mint Lóránd, de bizonyos adottságokban lemaradtak mögötte, ezért nem juthattak olyan messzire.

■ *Milyen adottságokra gondol?*

Az egyiknél az önbizalom hiányzott. A másiknál az ambíció. A harmadiknak kedve nem volt a kántori tanulmányokhoz. A negyedik képtelen volt menedzselni magát. Lórándban mindezek az adottságok párosultak a remek vokalitással és a zenei intelligenciával.

■ *Tehát Ön is úgy gondolja, Lóránd volt a primus inter pares?*

Nem. Szerintem volt egy kántor, aki – talán a zenei műveltséget leszámítva – tudta azt, amit ő. Sőt, talán a legjobb volt a kántorok között.

■ *Mégpedig?*

Már szóba került a neve: Rubovits Imre. De ő 1956-ban külföldre ment, nekem már Németországban volt szerencsém egy általa vezetett istentiszteleten részt venni. Nem halottam nála jelentősebb magyarországi kántort. Verhetetlen volt nuszachban, improvizációban és vokális adottságok terén. Nem utolsósorban pedig tökéletesen lejnolt, szemben a korszak kántornagyságaival. Amikor őt hallottam, akkor fogalmazódott meg bennem a felismerés: van, amit meg lehet tanulnia egy kántornak, és van, amit nem.

■ *Nyolc és fél év alatt sem? Ha jól tudom, ennyi időt töltött Ön a Rabbiképző Intézet kántor szakán.*

Egyszerre végeztem a rabbi és a kántor szakot, s összesen valóban nyolc és fél éven át igyekeztem egyre mélyebbre ásni a kántorművészetben. Amit azonban Rubovits tudott, annak az elsajátításához ötven esztendő se lett volna elegendő.

■ ***Úgy tudtam, a hatvanas évek után majd' fél évszázadon át szünetelt a kántorképzés Budapesten.***

A hivatalos, papírt adó képzéssel valóban ez volt a helyzet. Ám Scheiber Sándor és Ádám Emil úgy döntöttek a hetvenes évek közepén, hogy kísérletet tesznek a rabbinövendékek erőteljesebb liturgiai-kántorművészeti képzésére. A Rabbiképző Intézetnek általában hat rabbinövendéke volt egyszerre, s eleinte ezek a hallgatók kaptak órákat a páratlan felkészültségű Ádám Emiltől. Természetesen voltak a zenei képzésre fogékonyabb rabbik, s akadtak olyanok is, akik – otthonról az ortodox előimádkozási tradíciókat hozva – ódzkodtak a dallamos, kissé világias-műdalos kántori hangvételtől. Az óráknak hamar híruk ment, s lassan beszivárogtak olyan fiatalember is, akik kifejezetten a kántori hivatás iránt érdeklődtek. Oda járt például Fekete László és Tóth Emil¹⁹², a kortárs magyarországi kántorgeneráció meghatározó személyiségei.

■ ***Hangképzésen is részt vettek a hallgatók?***

A képzés tulajdonképpen Ádám Emil előadásából állt. Énekórákat mindenki magánúton vett, én például Szilvássy Margithoz jártam, privátban. Vizsgáink nem voltak: akkor vizsgáztunk, amikor bedobtak bennünket a mély vízbe egy-egy közösségnél. Ahogy Scheiber professzor mondogatta nekünk: „Mindent tanuljatok meg, mert könnyen lehet, hogy még harangoznotok is nektek kell!” Ezzel arra akart utalni, hogy egyre nagyobb feladatok hárulnak a kántorokra a közösségekben, ahogy elmennek a mindentudó nagy öregek. Hivatalos végzettséget sem adott a képzés, és Scheiber Sándor halálával, illetve Ádám Emil betegségének elhatalmasodásával meg is szűnt.

■ ***Kottákat kaptak azért a képzésen?***

A kottáimat egy tündéri zongorista hölgynek köszönhetem, aki lejegyezte nekem Pinchik vagy Rosenblatt kompozícióit. Akkoriban nem álltak rendelkezésre kottagyűjtemények, így le kellett íratnunk, amit meg szerettünk volna tanulni.

■ ***Ha megengedi, visszatérnék az ötvenes-hatvanas évek kántoraira. Boldog embereknek ismerte őket?***

Nem igazán. Gyöngén kerestek, nem voltak kellőképpen megbecsülve, örökös vitáik voltak a rabbikkal. De kétségtelen, hogy hivatásuk biztonságot jelentett egy nagyon is bizonytalan világban.

¹⁹² Az interjú készítésekor még élt az elmúlt három évtized talán legmeghatározóbb magyarországi chazanja, Tóth Emil. Az egyetemi zsinagóga főkántora 2017. január 29-én, 75 évesen hunyt el.

■ **DR. IZSÁK ANDOR, a hannoveri Európai Zsidó Zenei Központ vezetője**

Az 1944-ben született orgonista-zenetudós harminc éven át volt a magyarországi kántorok szakmai partnere. A korszak minden funkcionáló budapesti kántorát módja volt kísérni zongorán vagy orgonán – koncerten, rádióban, lemezfelvételen.

■ ***Ha az ember Professzor úr születési dátumára pillant – 1944. július 6. –, azonnal föltolulnak benne a különböző érzések. Mi az, ami Önnek először az eszébe jut a születése napjáról?***

Az, hogy az életemet tulajdonképpen a labdarúgásnak köszönhetem. Édesapám Borban raboskodott, és szerencséjére kifogott egy olyan parancsnokot, aki imádta a futballt. A parancsnok beígért egy nagy jutalmat: amelyik csapat megnyeri a tábori bajnokságot, annak a játékosai egy egész hétre eltávozást kapnak. Apámnak se kellett több, mindent beleadott a meccseken. Amúgy is kiemelkedően focizott, eredetileg profi labdarúgó akart lenni, de egy szerencsétlen esés miatt eltört a kulcscsontja, így abba kellett hagynia a versenyszerű sportolást. Élete végéig, 1996-ig élt-halt a fociért.

■ ***Izsák bácsi a Bethlen téri zsinagógában fogalom volt azok számára, akik a rendszerváltás környékén kezdtek a vallásukra eszmélni. Mindig is ilyen szoros volt a papája viszonya a valláshoz?***

Igazság szerint anyám családja sokkal vallásosabb volt, s ezt az elhivatottságot a zsidó-üldözés se befolyásolta. Anyámék a Rottenbiller utcában laktak, de a lakás ablakai a Munkás utcára néztek. Épp szemben hoztak létre egy csillagos házat, át is kellett költöznie a családnak. Onnan ment át anyám a Szövetség utcai klinikára szülni, de nem engedték be, mert látták rajta a sárga csillagot. Ezt megtudták a csillagos ház melletti házban működő bordély ledér hölgyei, letépték anyámról a csillagot, beültették egy tolókcocsiba, átgurították a klinikára, és azt mondták, ő is egy közülük. Így tudtam megszületni.

■ ***Gondolom, briszről akkor szó sem lehetett.***

Kapaszkodjon meg: anyám tűvé tette a várost egy móhelért. Persze mindenki a fejét fogta, hogy „Meg vagy te örülve, ez most a legfontosabb, amikor viszik el az embereket, amikor egy hét múlva talán már nem is élünk?” Anyám azt felelte: „Azt akarom, hogy a fiam zsidóként haljon meg!” Végül talált is egy móhelt...

■ ***Mondhatjuk, hogy szerencséje volt az édesanyjának?***

Igen, a pesti gettóban szabadult fel. A bátyját például Mauthausenben megölték. Apám esetében azonban már tudatosság húzódott a túlélés mögött: egy nappal a bori tábor fel-

számolása előtt apám bátyja megtudta, hogy mi következik, így éjszaka mindketten megszöktek. Tito partizánjai fogták el őket az erdőben, mindjárt fegyvert is nyomtak a kezükbe. Apám ennek nem örült, viszont kapott egy partizánigazolást, amellyel egész ügyesen haza tudott keveredni.

■ ***Mélyen vallásos édesanyja hogyan barátkozott meg a helyzettel, hogy a kialakuló kommunizmusban szinte esélytelen az Ön szigorú zsidó neveltetésére törekednie?***

Nem barátkozott meg vele. A szüleim 1948-tól minden nyáron egy hónapra Hógyészre küldtek, ahol egy ortodox zsidó családnál éltem. Az apuka kaftánt viselt, és mindenre megtanított, amit Pesten elmulasztottam. Az ötvenes évek közepéig tartottak ezek a különös, de mélyen belém ivódott vakációk.

■ ***A szülei párttagok voltak?***

Abban az időben tulajdonképpen majd' mindenki párttag volt. Emlékszem, jött haza a nővérem, és közölte anyámmal, hogy be kell lépnie a pártba. „Mennyibe kerül az?” – kérdezte anyám. „Egy forintba!” – felelte a nővérem. Anyám megvonta a vállát: „Akkor jó. Mit kell csinálnom?” Azzal belépett a kommunista pártba. De péntekenként titokban továbbra is gyertyát gyújtottak apámmal, szigorúan csak a Garay utcai kóser boltban vásároltunk, és templomba is jártunk, habár az az én szemszögemből különösen veszélyes volt. Az iskolában ugyanis gyakran gonoszkodtak a fiúk azokkal a társaikkal, akikről kiderült, hogy zsinagógába járnak. Engem is megverték néhányszor, úgyhogy egy-egy templomi imádkozással mindig meg-megkockáztattam pár pofont.

■ ***Melyik templom ötlük fel először az emlékezetében, ha azt mondom, zsinagóga?***

Nagypapám a háború előtt az Erkel Színházzal szembeni, Luther utcai ortodox templomba járt imádkozni, ahol Sirota bácsi imádkozott, a Frankel zsinagóga későbbi kántora. Ezt a zsinagógát kisgyerekként sokat hallottam emlegetni. Sirota bácsi nagyon szegény ember volt, nagyapám mindig beletett neki egy kis pénzt borítékba, és névtelenül elrejtette a kántori imapadjának a fiókjában. A háború után az a templom már nem működött. De közel hozzá, a Rákóczi úton, egy játékbolt mögötti udvarban ott volt a Semajne Sábész imaterme, apám egészen 1956-ig oda járt, én meg mentem vele. Pénteken-szombaton templomba, vasárnap futballmeccsre. Nagyünnepeken a Nagyfuvaros utcai zsinagógában imádkoztunk. Ott hallottam először igazi nagy kántori produkciót, mégpedig Stern Lászlótól. Ez az élmény aztán egész életemre meghatározó maradt.

■ *Miben volt egyedülálló Stern kántori működése?*

Csodálkozni fog: nem a hangi kvalitásait említem elsőként. Több mint egy fél évszázada dolgozom a világ legnagyobb kántoraival. A korszakos chazanoknak mindig is volt egy tulajdonságuk, amely még a kivételesen jó kántorok közül is kiemelte őket: ők tényleg vallásosak voltak, azaz igazán hittek. Sternnek nem a hivatása volt a chazanlét, hanem az élete. Ehhez csak hozzáadódik, hogy volt egy egészen különleges énektechnikája, amit soha senki mástól nem hallottam. Ő fejhangnak nevezte, a szakma falzettnek hívja. De nem akármilyen falzettel rendelkezett: hatalmas erejű falzettel, még a legnagyobb magasságokban is. Nem tudom máshogy nevezni: mennyei hangok jöttek ki a torkán. Nem volt olyan látogatásom a Nagyfuvarosban, hogy legalább egyszer ne lettem volna libabőrös Sternt hallgatva. Később Smiló bácsi kórusának a tagja lehettem, énekeltem szopránt, altot, ahogy alakult a hangom. Akkoriban már kifejezetten fürödtem Stern kántorművészetében.

■ *Úgy tudom, Professzor úrnak abszolút hallása van. Ez nyilván már gyerekkorában kiderült Önről.*

Így van, s ezzel már egészen kis koromtól fogva párosult egy felfokozott zenei érdeklődés. A kezdetektől fogva éreztem, hogy nekem zenélnem kell: megláttam a Nagyfuvaros utcai zsinagóga első emeletén egy harmóniumot, ami annyira izgalomba hozott, hogy napokig másról se tudtam beszélni odahaza. Ráadásul azokban az időkben ment egy film a mozikban, *A kis karmester* címmel. Ha tízszer nem láttam, egyszer sem. Egyébként ma visszagondolva egészen döbbenetes, hogy a szüleim az ötvenes évek elején olyan pontosan megérezték és megértették a zene iránti rajongásomat: alig volt valamijük, de azt is eladták, hogy nekem vásárolhassanak egy rossz, rozoga, repedt fatőkés zongorát.

■ *Szegény volt az Izsák család?*

Meglehetősen. A nagyszüleim még tehetősek voltak, de a nyilasok mindenüket elvitték. A háború után a családuk apám kiskereskedői fizetéséből élt, majd apám a Jointhoz került, később a MIOK-ba, s végül egy szövetkezet anyagbeszerzőjeként dolgozott. Anyám otthon volt velünk, mindvégig háztartásbeli maradt. Ennek ellenére a zenei taníttatásomra készséggel áldoztak a szüleim. Nem sokkal a zongoratanulmányaim megkezdése után már Czövek Erna¹⁹³ néninél találtam magam, aki évtizedeken át meghatározó alakja volt a magyar zenepedagógiának. Ugyanakkor a kezdetektől fogva az orgonamuzsika vonzott a leginkább. A már említett filmben is az a rész érdekelt a legjobban,

¹⁹³ Czövek Erna (1899–1983) zenepedagógus, 1945 után a tömegzenei nevelés, az új típusú zeneoktatás egyik élharcosa. Sokat tett a magyar zeneoktatás modernizálásáért. Számos neves zongoraművész tanítványa között van például Csalog Gábor és Szokolay Balázs. Némely tanítványát szinte a gyerekeként szerette, így például Oberfrank Géza karmestert, Szokolay Sándor zeneszerzőt és Béres János furulyaművészt.

amikor a kis Roberto Benzi meglátja-meghallja egy vidéki templom orgonáját. Csak-hogy nekem, vallásos zsidó gyerekként, esélyem sem volt orgona közelébe jutni. Természetesen nem mehettem be keresztény templomba. Volt azonban egy szomszédunk, aki titokban a kommunisták által betiltott egyik apácarend tagja volt. Egy alkalommal belém karolt, és elvitt a Rózsák terén található templomba. Fölvitt az orgonához, és az orgonista megengedte, hogy játsszak a hangszeren. Bachot játszottam, és potyogtak a könnyeim a gyönyörűségtől.

■ ***Tudtak erről a szülei?***

Soha nem mondtam el nekik. Úgy haltak meg a drágáim, hogy erről nem volt tudomásuk. Ugyanakkor apám tudta, hogy nincs annál nagyobb álmom, mint hogy a bármicvómon orgonamuzsika szóljon. Hiába, szó sem lehetett róla, hogy a Dohány utcai zsinagógában kerüljön sor az avatásomra. Amint azonban – zsidó értelemben – nagykorú lettem, már én választhattam a zsinagógák között. Akkor apám átölelt, és elkísért a Dohány utcáig. Odabent a drága emlékü Lisznyay Gábor ült az orgonánál, aki csakhamar a tanítványává fogadott. Jóságú ember volt, sohasem felejtette el, hogyan került a Dohány utcai zsinagóga orgonája mögé.

■ ***Hogyan?***

1944-ben élelmet vitt a gyerekeknek a fasori zsidó árvaházba. Elkapták a nyilasok, és kérdezték, hova megy. Azt felelte, hogy megy a zsidókhoz, mert be akar hajtani egy-két tartozást. Továbbengedték. Amikor vége lett a háborúnak, ezek a nyilasok feljelentették Gábort, hogy ő még a legsötétebb időkben is kiszipolyozta a zsidókat. Csakhogy a zsidók megvédték, mert emlékeztek rá, hogy ételt vitt nekik. Sőt, állást is adtak neki, amikor pár évvel később a tomboló kommunista vallásellenesség miatt utcára került. Így lett Gábor a Dohány utcai zsinagóga orgonistája.

■ ***Térjünk vissza Stern László kántorművészetéhez! Professzor úr egy speciális falzett-technikát említett a főkantor esetében. Ez voltaképp valóban fejhangok sorát jelentette, vagy mellhanggal kevert falzetről kell beszélnünk?***

Ha pontosan tudnám, hogy hogyan képezte azokat a magas és erős, illetve azokat a lehetőfinom pianissimo hangokat, akkor én is azt csinálnám. Bizonyos magasságnál átváltott ebbe a különös *sterni* technikába, s onnantól mintha a hangszalagok nem teljes hosszukban rezegtek volna, csupán egy rövid szakaszon, amitől sokkal légiesebb, ha úgy tetszik, nőiesebb lett a hangzás. Soha egyetlen kántornál sem tapasztaltam ezt a fajta magasabb frekvenciát, azaz sűrűbb, gyorsabb rezgést.

■ ***Mint kórista fiúnak, rokonszenves volt Önnek Stern főkántor?***

A legteljesebb mértékben, noha három lépés távolságot mindig tartott velünk szemben. Persze lehet, hogy csak én éreztem így, hiszen ő akkor már A Nagy Stern László volt. Emlékszem, milyen boldog voltam, amikor valamivel később, de még az ötvenes években, a Philips cég készített vele néhány felvételt, és én kísérhettem.

■ ***Úgy tudom, azok a felvételek sosem kerültek kereskedelmi forgalomba.***

Erről nincs információm. De sok-sok évvel később az akkori brüsszeli főkántortól, kedves barátomtól, Stern Márktól¹⁹⁴ kaptam egy kazettát, amelyen emlékeim szerint szerepelt néhány szám Stern Lászlótól, amiket velem vett fel annak idején.

■ ***Ön tehát még nem töltötte be a tizenhárom éves kort, és már kísért kántorokat?***

Hogyne. Sőt, már a bármicvóm előtt is voltak a Nagyfuvaros utcai zsinagóga első emeletén műsoros estek, amelyeken zongoristaként közreműködhettem. Később a gimnázium mellett konzervatóriumba jártam, ahol zeneszerzés szakon végeztem, majd felvételt nyertem a Zeneakadémia Rendkívüli Tehetségek Osztályába orgona szakosként, Pécsi Sebestyén tanítványaként. Nagy élmény volt többek között, hogy akadémistaként a neves filozófus, Lukács György feleségének lehettem a négykezes zongorapartnere.

■ ***Stern mellett kiket említene meg a korszak nagy kántorai közül?***

Nehéz helyzetbe hoz. Az ötvenes években hiány volt valódi értelemben vett kántorokból. Ádám Emil bácsi vezette a Joint kórusát, ahol apám a Tenor II. szólamban énekelt. Ha összehozták hárman, Emil bácsi, Stern és apám egy-egy fellépés alkalmával, azonnal arról kezdtek beszélgetni, hogy be kellene indítani a kántorképzést, ellenkező esetben ugyanis rövid időn belül vége lesz ennek a műfajnak Magyarországon.

■ ***Úgy tudom, hogy nem sokkal a háború után megindult egyfajta kántorképzés a Szemináriumban, Ábrahámson, Sirota és Karvaly vezetésével.***

Senkit sem szeretnék megbántani, de én azt nem nevezném kántorképzésnek. Én kántorképzésen nem pusztán a davenolás elsajátítását értem. Kántornak lenni annál sokkal többet jelent. Amikor kántorképzésről beszélünk, akkor hangképzésről, szolfézsról, zeneelméleti és zenetörténeti ismeretek átadásáról is beszélünk. Olyan nincs, hogy egy mai modern kántor ne olvasson kottát, vagy ne tudjon prezentálni egy egyszerű zenei kompozíciót. Mindez persze a háború utáni években be volt tiltva (a keresztény

¹⁹⁴ Marc Schlomo Jizchak Stern (1956–2005) a híres Stern család leszármazottja. Apja, Stern Imre (Moshe Stern unokatestvére) és anyja, Rózsika a háború után emigráltak Belgiumba, ahol Imre neves kántor lett. Épp Antwerpenben funkcionált főkántorként, amikor a fia, Marc megszületett. 1959-ben a család Brüsszelbe költözött, ahol Imre az ortodox közösség főkántora lett. Marc már 17 évesen a brüsszeli Beth Israel Zsinagóga kántoraként működött, egy évvel később pedig az Altenheims Zsinagóga szerződtette. Sajnos Imrének mindkét fia gyógyíthatatlan izomsorvadással született, Marc élete utolsó 11 esztendejét tolókosziban kényszerült eltölteni. Ma az osnabrücki új zsidó temetőben nyugszik.

kántorképzést is beszüntették), tehát még ha szándék mutatkozott is egy komplex kántori képzésre, akkor se működhetett volna hivatalosan ez az oktatás. Ami működhetett, az egy fű alatt megtűrt davenolási gyorstalpaló. Ízlés kérdése, hogy ezt ki hogyan nevezi.

■ ***1956 után Ön rendszeresen kísért kántorokat a rádió vallási műsorában. Volt közöttük Sternhez mérhető minőség?***

Voltaképp a korszak összes kántorát módomból kísérni rádióban vagy rendezvényeken, így nagy biztonsággal kijelenthetem, hogy Sternt egyik se közelítette meg. Sőt, azt kell mondanom, hogy – tisztelet a kivételnek – az általános kántorművészi színvonal rendkívül alacsonynak volt mondható.

■ ***Nyilván nem fog neveket mondani, Professzor úr, de a másik oldalról, a kevés kivételről talán ejthetünk egy-két szót.***

Ábrahámson Manó bácsi megtestesítette a korális kántor megálmodott archetípusát. Hatalmas korpusz, nagy fehér szakáll, általában ornátus, és ehhez mély, dörgő hang: ha megjelent a zsinagógán kívül, megállt a forgalom, és az emberek bámulták, mintha a Jóisten lejtött volna a földre.

■ ***Milyen volt a viszony Ábrahámson és Stern között?***

Semmilyen. Általában neutrális kapcsolatot ápoltak egymással a kor kántorai. Később azonban visszasírták ezt a neutrális viszonyt, mert Lóránd Pestre kerülése alaposan felkavarta az állóvizet.

■ ***Melyik esztendőben került fel Pécsről Lóránd?***

Emlékeim szerint nem sokkal az 1956-os forradalom után. Nyugtalan, örökmozgó ember volt...

■ ***Pozitív vagy negatív értelemben?***

Is-is. Az biztos, hogy a tettekéssége, a nyugtalansága, a sikeréhsége testidegen volt a pesti, langyos vízhez szokott kántortársadalomban. Imádott nagy szelet kavarni, imádott a központban lenni. Jelenség volt, de ha igazán őszinte akarok lenni, akadtak a személyiségében nehezen tolerálható karakterjegyek is. Erről azonban nem szívesen beszélnék, szemben mondjuk a fantasztikus muzikalitásával.

■ ***Többet úgy emlékeznek rá, mint akinek a viselkedéskultúrája igencsak elűt a pesti millióban megszokottól. Valaki nemes egyszerűséggel egy bumfordi orosházi fiúnak nevezte, aki érezhetően máshol és máshogy szocializálódott.***

Nézze, hadd mondjak csak annyit: mint gyakori Sábesz-vendég az Ó utcai lakásukban a legnagyobb döbbenetem az volt, hogy Marci bátyám életében a legfőbb örömforrást a táplálkozás jelentette.

■ ***Állítólag képes volt megenni egy ültő helyében egy egész libát.***

Ennek szemtanúja voltam.

■ ***Ugyanakkor a nagy evés nyomai egyáltalán nem látszottak rajta.***

Az ötvenes-hatvanas években jó kiállású, fess férfi volt. Talán ledolgozta a rengeteg ételt. Rendkívül aktív volt a Pesten töltött nyolc esztendőben. Először is megalakította a Lóránd Triót, amellyel rengeteget szerepelt és lemezfelvételek sokaságát „gyártotta”.

■ ***Emiatt nyilván féltékenykedtek a kántorkollégák.***

Így volt. De irigyelhatték a muzikalitását és a kiállását is. Így aztán Lóránd, aki már önmagában a személyiségjegyei miatt se vívott ki túl nagy népszerűséget a „szakmában”, finoman szólva nem örvendett túl nagy szeretetnek. Ám a chazani kvalitásait mindenki elismerte.

■ ***Engedjen meg egy esetleg illetlennek tetsző kérdést, de végtelen kíváncsi vagyok a véleményére: Ön szerint, aki mindkettőjüket kísérte, Lóránd hangja mérhető volt Sternéhez?***

Nem. Lóránd nem volt énekes. Lóránd muzsikus volt. Zongorázott, betanított, vezényelt, számtalan olyan dolgot csinált, amit Stern soha. De az énekművészetét nem lehet Stern Lászlóéhoz hasonlítani.

■ ***Milyen hangfaj volt?***

Világos bariton. Vagy nevezhetjük karaktertenornak.

■ ***Néhányan drámai tenorként emlékeznek rá.***

Tévednek. Persze ő maga is tenornak tartotta magát. Tipikus volt például, hogy a *Matovuban* az Adosem, ahavti m'on beitecha um'kom végén egy tartott magas hangra lépett, de ott már szanaszét volt a pozíció, nyitott, éles, világos volt az a „-kom”, holott csak egy *f* hang volt. Magvas magasságról szó sem volt, de olyan rafináltan fogta és fújta meg azt a hangot, mintha a *Nessun Dorma* végén vágta volna ki a h-t.

■ ***Soha nem énekelt följebb?***

De, előfordult, hogy akár *ász*-ig is felmerészkedett, csak hogy a tenoriális könnyedségnek nyoma sem volt.

■ ***Mégis óriási sikere volt a koncertjein.***

Hogyne. Mert egy rendkívül ügyes fiú volt. Mindent eladott, ha szabad így fogalmaznom. Még ha a hangja nem volt is alkalmas egy adott anyagra, okos zenei és technikai fogásokkal elhitette, hogy ő csinálja a legjobban a világon. És nekem, a zongorakísérőjének is egy csoda volt vele színpadra lépni. Nem mondom, gyűlöltem, ahogy néha bánt velem. Kiabált, szidott, veszekedett, megszégyenített mások előtt, gyakran nem volt kollegiális. Azt hiszem, ő úgy gondolta, hogy neki mindent szabad, ő mindent megengedhet magának. És amikor énekelni kezdett, akkor az ember hajlott is rá, hogy egyetértsen vele: ennek a pasasnak tényleg mindent szabad, mert csak nagyon kevesen tudják, amit ő tud.

■ ***Örökké morcos volt?***

Nem, abszolúte a hangulatától függött, hogyan bánt az emberekkel. Sőt, néha pár perc alatt megváltozott a kedélyállapota.

■ ***Említene egy példát?***

Vonaton utaztunk például Debrecenbe a hatvanas évek elején, és a felszálláskor kifejezetten vidámnak tűnt. Valaki a fellépők közül meghívott egy pohár vermutra az étkezőkocsiba. Nem voltam még tizennyolc éves, korábban sosem ittam alkoholt. Ültünk az asztalnál, egyszer csak feltűnt Lóránd, és miközben elhaladt mellettünk, fogta a poharamat, és beleöntötte a tartalmát a hamutartóba.

■ ***Mert Ön még nem érte el a felnőttkort?***

Alighanem ez volt az ok. De az eszébe sem jutott, hogy félrevonjon, apailag megdorgálja. Nem, egyszerűen megalázott a többiek előtt.

■ ***A kórusban is despota volt?***

Hogyne. Csapkodott, kiabált, csak az lehetett, amit ő akart. Persze elképzelhető, hogy csak ezzel az erőszakosságával sikerült tető alá hoznia nagy eseményeket. Liszt- és Franck-zsoltárokat adtunk elő a Dohány utcai zsinagógában, Delly Rózsi és Nagypál László érkezett az Operaházból énekelni, Bessenyei Ferenc olvasott föl... Fantasztikus koncerteket rendezett a Dohányban. És hát a Lewandowski Kórus talpra állításában is oroszlánrésze volt, hiszen ő hozta a berlini rykestrassei zsinagógába szóló meghívást, aminek nyomán összeállt a kor legismertebb zsidó énekkara. Később, a franciaországi években fellépett Izraelben, az Egyesült Államokban, Svájcban, de akkor már strasbourg kántorként és kórus nélkül.

■ ***Strasbourgban már nyilván remekül élt Lóránd. De milyen életszínvonalat tudhattott magáénak Budapesten?***

A kor kántorai nagyon szerényen éltek. Sternék életkörülményein meg is döbbsentem, amikor a kis udvari lakásukban jártam. Lóránd egy fokkal jobb lakásban élt, közel az Operaházhoz. Megjegyzem, akkoriban az nem volt olyan kiemelt környék, mint manapság. Ráadásul tanácsi bérlakásról beszélünk, tehát az ingatlan nem volt a tulajdona. Kocsija sem volt, voltaképp az egyetlen igazi luxusaként az étkezést említhetjük.

■ ***Strasbourgban Lórándot igazi sztárként fogadták?***

Meg kell hagyni, hogy az akkori strasbourgi kántor, René Jasner Marci nyomába sem ért.

■ ***Jasnernek egyfajta leggiero lírai tenor hangja volt az archív felvételek alapján...***

Úgy van, és hát Lórándhoz képest mintha egy gyerek énekelt volna, amikor megszólalt. Párizsban volt Marcinak egy konkurens, Adolphe Attia, aki 1961-től volt a Nagy Zsinagóga kántora.

■ ***Attia az askenáz rítust követte, de hiába volt jól csengő tenor hangja, a felvételeken örökösen rettenetesen nazálisnak hallom.***

Pontos meglátás. Attia kitűnő kántor volt, de messze nem olyan jó, mint Lóránd. Ugyanakkor meg kell vallanunk: Marci kvalitásai igazán csak a halála után váltak legendássá. Nem mondom, hogy életében boldog lett volna Strasbourgban. A házassága is ott romlott meg.

■ ***Egy visszaemlékezés szerint Erzsike még a férjénél is nehezebben szokta meg az ottani ortodox kile előírásait. Végül az asszony egyszerűen meg akarta ölni a férjét. Leszúrta, egész pontosan késszúrásokkal több rettenetes sebet ejtett rajta. Egyszerűen belebolondult a kinti létbe.***

Engedje meg, hogy mindezt ne kommentáljam.

■ ***Akkor folytatom, hogy mit tudok én, és legyen kedves, cáfoljon meg, Professzor úr, ha nagyon eltérek a valóságtól. Erzsikéről van tehát szó, Lóránd feleségéről, aki nem volt született zsidó. Betért volt. Erről Pesten mindenki tudott, de azokban az években, amikor már lassan lasszóval kellett fogni az omedhez állítható kántorokat, ilyesmiről nem illett beszélni. Csakhogy Lóránd egy „jóakarója” kijött Strasbourgba, és elmondta az ortodox közösségben, mi a helyzet. Ön tudja, ki volt ez a „jóakaró”?***

Tudom, de már nem él. Nem kívánom elárulni a nevét.

- *Annyit talán mégis elárulhatunk, hogy az egykori Lewandowski Kórus egyik tagja volt, akit Lóránd barátságából meghívott magához Strasbourgba, ahol aztán az indiszkréciójával elviselhetetlen helyzetet teremtett Erzsike számára. A lényeg: miután a férjét megszurkálta, Erzsike öngyilkosságot követett el. Lóránd életét tulajdonképpen a hatalmas, idős kutyája mentette meg azzal, hogy heves ugatásával riasztotta a szomszédokat. A szomszédok egy vértócsa közepén találtak rá a kántorra, de a kiérkező mentők még meg tudták menteni az életét. Erzsikén azonban már nem lehetett segíteni. Ön egyébként többször is járt abban a lakásban, ha jól tudom.*

Így igaz. Egyszerű lakás volt, de jóval nagyobb, mint amekkorában Pesten éltek. Nemcsak Erzsikének, Marcinak se volt könnyű dolga, mert nem tudott franciául. Máig emlegetik Strasbourgban, hogy amikor kiabált a kórusral (mert bizony nemcsak Pesten, de Strasbourgban is rá-rámordult a kórusára), akkor azt üvöltötte: „Elég! Elég!” Ezt a magyar szót ma is jól ismerik arrafelé.

- *Visszatérve a vokalitáshoz: ha Ön akkor olyan pozícióban lett volna, mint ma, egy materiális értelemben (is) rendkívül potens és méltán híres európai zenei intézmény nagy hatalmú vezetőjeként, melyik magyarországi kántorral készített volna lemezt 1960 körül?*

Kelen Tiborral. De az akkori Kelen Tiborral, és nem a későbbivel. Később ugyanis a rossz szerepválasztások miatt már nem bírt operát énekelni, s ezért váltott a cházóneszre. Abban a műfajban szupersztár lett, de én azt gondolom, hogy neki az operavilágban is az elsők között lett volna a helye.

- *S ha csak a Magyarországon funkcionáló kántorokra gondolunk, kit vett volna lemeze?*

A kántor *nesume*, azaz a lélekből éneklő kántor Stern volt. A tipikusan korális kántor Lóránd volt. Laci bácsi inkább imádkozott, Marci inkább énekelt. Őket egyetlen kortársuk se közelítette meg. Schnürmacher Zoltánnak gyönyörű hangja volt, de olyan hamisan énekelt, hogy egyszer sírva fakadtam. Kísérőként egyszerűen tehetetlen voltam az intonációs problémáival szemben, miközben a szívem vérzett a vocéért.

- *Ön évről évre fantasztikus zsidó zenei fesztivált rendezett Augsburgban és Hannoverben. Miért nem szerepeltetett gyakrabban magyarországi kántorokat?*

Meggyőződésem, hogy Ön erre tudja a választ.

■ *Igen, de a beszélgetésünk során Ön többször is kijelentette, hogy akadtak Pesten, akik megütötték a nemzetközi szintet.*

Olyan chazan, akit mondjuk Moshe Sternnel felléptethettem volna egy koncerten, legfeljebb ha kettő volt. Közülük az egyik jóformán egész életében ki nem tette a lábát Pestről, a másik pedig többször is fellépett a rendezvényeimen.

■ *Moshe Stern annyival a magyarországi kántorok fölött állt?*

Moshe azt tudta nekem megadni házóneszben, amire mindig is vágytam. Hangsúlyozom, házóneszben! Mert például Kelen Tibor hangját mindig is jobbnak tartottam. Tibit sokat kísértem, a legnagyobb olasz tenoristákat kenterbe verte vokálisan. Egy óriási baja volt, és ebben talán a Kelen fiúk egyetértenek velem: nem volt elég okos. Sem egy jelentős zenei karrierhez, sem az élethez. Sosem felejttem el, egy alkalommal egy Goldmark Teremben rendezett koncert után az *Új Élet* akkori főszerkesztője, Sós Endre a függöny előtt interjúvolta Tibit, Lóránd meg a függöny mögül súgta Tibinek a válaszokat.

■ *Stern László, Moshe Stern: összevetné őket?*

Már a hangvolumenük is nagyon eltérő volt. László viszonylag kis hangja tökéletesen elegendőnek bizonyult a Nagyfúvaros utcában, de a Dohány utcában már fészkelődtek volna a padsorokban, mert nem lehetett volna hallani (szemben Lóránddal, akinek remekül vitt a hangja). Moshe ugyanakkor a világ legnagyobb zsinagógáit énekelte be erősítés nélkül. Azt hiszem, a kortársai közül csak a valamivel fiatalabb Herstik ért a nyomába, Malovany, Benzion Miller és a többiek már egy másik szintet képviselnek. De Herstikkal se lett volna tisztességes egy koncerten felléptetni magyarországi kántorokat. Önmagában az összehasonlítás se volna fair. Egy biciklit nem lehet egy Porschéhoz hasonlítani. Egy biciklit egy másik biciklihez kell hasonlítani.

■ *Moshe szerint Pali bátyja még nála is tehetségesebb volt.*

Igen, de a náci forró olajat öntötték a torkába. Egy alkalommal hallottam őt imádkozni Izraelben. A Stern fiúk édesapjának, Izidornak volt a *jahrzeitja*, és Moshe azt mondta Palinak, hogy mondja ő a *Kél molét*. Na most ott állt egy ember, akinek szétforrázták a hangszalagjait, és beszélni se tudott, csak suttogva. És akkor elkezdte az imát. Én még olyat nem hallottam. Bögtem. Ilyen egyszer fordul elő az ember életében. Tudja, a házónesz igen szubjektív valami. Akad, akinek a hatalmas, nagy vivőerejű hang tetszik, Mások az apró, kicsit nazális, sokat díszítő kántorokat szeretik. Bizonyos kilékben azt preferálják, ha a kántor egyedül éneklí az ismert melódiákat, és a hallgatók csak gyönyörködnek a kiművelt hangjában. Más közösségekben elvárják, hogy a kántor a közösséggel együtt zengje a népszerű dallamokat. Én Lóránd utódját, Kovács Sándort nem

szívesen hallgattam. És bár Felekit sem tartom például Lórándhoz mérhetőnek, de őt már Kovács elé helyezem. Ugyanakkor tudom, hogy van, aki jelentős kántornak tartja Kovácsot, kevésbé jelentősnek Felekit, és Lórándról hallani sem akar. Tehát csak a magam nevében beszélhetek: számomra Moshe Stern a *primus inter pares*. Ez persze szimplán a hazóneszt illeti. Mert például mint jelenség, Feleki állt legközelebb az ideális kántorfigurához. Leginkább ő és Ábrahámson jelenítették meg a zsidó chazan képzeletünkben élő, tekintélyt parancsoló, kellően szigorú megjelenésű, magas, vállas alakját.

■ ***Lórándot is szép termetű, sudár férfinak mondják.***

Az is volt. Tudta is magáról. Ábrahámson halála után volt egy időszak a Dohányban, amikor keresgették a méltó utódot. Számos kántort meghívtak próbaéneklésre, módomból volt mindnyájukat kísérni. Beszédes, hogy a közel tucatnyi kántor közül végül senkit sem tudtak leszerződtetni. Ebbe az ürbe robbant be később a snájdig Lóránd. És az is sokatmondó lehet, hogy Lóránd távozása után szinte azonnal eljöttem én is a Dohány utcából, mégpedig a Frankel zsinagógába, ahol Sirotával kitűnően működtünk együtt.

■ ***Mi igaz a mendemondából, hogy Ön csúnyán összeveszett Lóránd utódával, Kováccsal?***

Erről nem volna illő beszélnem, mert a főkántor már nem tudja elmondani az ő verzióját. Maradjunk annyiban, hogy nem kedveltem. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy aki a hatvanas években kántori pályára ment, az rendkívül nehéz hivatást választott. A zsinagógák romokban álltak. Hideg volt azokban az épületekben, a falakat ette a penész. Minden az elmúlást sugallta, s az egész valahogy rendkívül deprimálóan hatott az emberre. A Dohány utcában például egyszerűen nem lehetett kimenni a vécére! Ráadásul ezer szem figyelte a kántorokat, hogy miképp viselkednek a civil életükben. Még Füreden is, a zsidó üdülőben! Lórándnak például nem volt elég az üdülői koszt, úgyhogy rendszeresen átment a közeli vendéglőbe, és rendelt magának valamit. Persze hivatalosan csak sétálni ment, de mindenki tudta, hogy pótol.

■ ***Ahogy a jól értesültek szerint a női szívek terén is kedvvel „pótolt”...***

Maradjunk annyiban, hogy bár Erzsike rendkívül elnéző volt a férjével, azért én tudom, hogy nagyon szenvedett.

■ ***Erzsike a második feleség volt. Az első házasságból született egy lány, a másodikból pedig egy fiú. Milyen apa volt Lóránd?***

Botorság volna bármit is mondanom: ennyire nem láttam bele a családi életébe. Az biztos, hogy a fiukat szinte sosem láttam a strasbourgi lakásukban, és amikor Lóránd – Er-

zsike halála után – életben maradt, akkor is egyedül tengette a mindennapjait. Azzal a hatalmas, loncsos kutyával, amelyik megmentette az életét.

■ ***Mi a Lóránd-hagyaték története?***

Egyszer, az élete vége felé felhívott Marci, hogy van egy kívánsága: szeretné, ha az utána maradó kottagyűjteményt én kezelném. Akkoriban az augsburgi egyetemen tanítottam. Rendeztünk egy nagy ünnepi átadást, miután bepakolta egy autóba és elhozta nekem a teljes anyagot. Ma is ott van az egyetemi könyvtárban, és egy erre specializálódott céggel készítettem egy teljes másolatot az anyagról, amit Hannoverben tartok. Rengeteg kotta-album és még több magában álló kotta teszi ki a hagyatékot, de leveleket, fényképeket és iratokat nem tartalmaz. Az egész tulajdonképpen egy szekrénybe befér.

■ ***Finoman szólva nem dívik a magyar zsidóság berkeiben Lóránd-kultusz. Mi lehet ennek az oka?***

Egyrészt viszonylag rövid budapesti működés után külföldre szerződött. Másrészt a személyiségjegyei abban a néhány évben is sokakat elriasztottak. Ám elvitathatatlan, hogy számos idősebb barátom és kollégám ma is csak a legnagyobb csodálat hangján tud Marciról beszélni. S bizony mindazok, akik a kvalitásait ismerték-ismerik, egy cseppet se csodálkoznak azon, hogy a magyarországi kántorok sorában senki sem jött utána, aki hozzá volna mérhető.

FEKETE LÁSZLÓ, a Dohány utcai zsinagóga főkántora

A klasszikus zenei képzést is kapott főkántor Ádám Emilt vallja mesterének. Ma már ő maga is tanít, az ORZSE adjunktusa és az egyetemi kántorképzés irányítója, miközben kedvelt koncertező művész. Kántori kérdésekben aligha akad ma Magyarországon nála szakavatottabb.

■ ***Síp utcai dolgozószobájában több száz kántori CD sorakozik a polcokon. Magyar előadók közül kitől van a legtöbb felvétele?***

Lórándtól.

■ ***Ez csak annak tudható be, hogy ő volt az a magyarországi zsidó kántor, aki a legtöbb lemezt készítette?***

Részen igen. Ugyanakkor nem tagadhatom el, hogy milyen elementáris hatással volt rám Lóránd házónesze.

■ ***Szemben Sternével?***

Sternt tizennyolc évesen hallottam a Kozma utcai temetőben, és elállt a lélegzetem. De édesapámnak is, aki nagy zeneértő volt. Fantasztikusan énekelt, azelőtt nem hallottam még csak hozzá fogható hangot sem. Később aztán a Kelen fiúk is hasonlóképp elvarázsoltak. Kelen Pétertől például egészen odavoltam. Ő kántorként is nagyon sokra vitte volna...

■ ***Nevezhető a kortárs magyarországi házónesz tragédiájának, hogy az igazi született zsenik vagy más hivatást választottak, vagy külföldre mentek?***

Ha eszembe jut mondjuk az 1961-es Goldmark termi hanuka, hát rögvést belefacsarodik a szívem, micsoda tehetségeink voltak, s hogy milyen karrier állt volna előttük, ha az omedet választják. Akkor, ott, az ünnepségen – lehettem úgy tízéves – ájulva hallgattam például a tizenhárom esztendő Sándor Györgyöt, aki már akkor elementáris hangon énekelt végig a gyertyagyújtást. Biztos voltam benne, hogy nagy énekes lesz. Aztán szünet következett, majd a második rész elején kijött a színpadra egy alacsony, fekete hajú fiú és belekezdett Nadír románcába a Gyöngyhalászbokból. Tizenkét éves volt akkor Kelen Péter, és megállt a levegő a teremben. Éppúgy pozicionáltan énekelt, mint előtte Gyuri, s utána elénekelték közösen a Nadír–Zurga kettőst. Elájultunk. Mindenki úgy gondolta, hogy a jövő kántorkérdése Magyarországon megoldottnak tekinthető. Ehhez

képest Gyuri emigrált, és külföldön lett remek kántor, Péter pedig az Operaház elmúlt évtizedeinek legizgalmasabb tenoristájaként aratott sikereket.

■ ***Péter bátyját, Tibort hallotta élőben?***

Igen, de akkor már hatvanegy éves volt. Egy esküvőn énekelt, és bár túl volt a csúcson, a hangja és az előadásmódja még mindig fenomenális volt.

■ ***De nyilván nagyon más, mint Lórándé.***

Mivel Lórándon nőttem föl, egy időben mindenkit őhöz hasonlóítottam. Már négyéves koromban, a Csáky (Hegedűs) zsinagóga padsorai között szaladgálva megmerevedtem, ha Lóránd belekezdett az imádkozásba. Egészen kicsi voltam, de már fölfogtam, hogy valami kivételes dolgot hallok. Abban a pillanatban mellékes lett, hogy van-e ott barátom, vagy hogy kapok-e Balaton szeletet a kiddusnál. Amikor Lóránd átszerződött a Dohány utcába, kifejezetten izgulni kezdtem, hogy vajon ki jön utána, aki Omedhez állhat egy ilyen nagyság nyomában. Végül a volt debreceni ügyvéd, Sándor László érkezett a Csákyba, aki nagyobb hang volt Lórándnál, igazi operai voce, ám nem tudta vele azt a hatást elérni, mint Lóránd, akire legfeljebb karakterfachban számíthattak volna az Operaházban.

■ ***Hogyhogy a Dohányban elég volt a lórándi voce?***

Lóránd hangja átütő volt és rendkívül kifejező. Egyszerűen a színe nem volt operához való. Karaktertenorként el tudtam volna képzelni, mondjuk Muszorgszkij Borisz Godunovjában a Bolond szerepében. Ő nagyon okosan döntött, amikor a karmesteri hívás, majd a házónesz mellett tette le a voksát. Operaénekesként egy lett volna a sok közül, tán nem is a legjobbak csapatában. Így azonban korszakos kántorrá válhatott.

■ ***A családja értékén kezelte Lóránd nagyságát? Nem is a feleségére vagyok kíváncsi, hiszen ő a vége felé Strasbourgban már komoly pszichikai gondokkal küzdött. Inkább a gyerekei hozzáállása érdekelne.***

Évekkel ezelőtt találkoztam Lóránd húgával, kaptam is tőle néhány eredeti Lóránd-kottát. Azt hiszem, ő fogta fel leginkább a híres rokon nagyságát. Nem él már. Beszéltem Lóránd első házasságából született lányával és a második házasságából született fiával is. Esetükben úgy éreztem, kevésbé érdeklődnek a papa kántormúltja iránt. A fiú állítólag egy meccsen még védett is a francia labdarúgó-válogatottban, s később itthon lett edző a BVSC-ben.¹⁹⁵ Én azt hiszem, hogy Lóránd leszármazottai viszonylag keveset tudhatnak arról, micsoda zseni volt Marci bácsi.

¹⁹⁵ Dezső – vagy ahogyan ismerték, Dedi – Erzsikétől született.

■ ***Tudom, hogy lehetetlenség rangsorolni, hisz Stern László is világelső volt a maga nemében. Mégis, ha a házónesz egy verseny volna, ön versenybíróként Sternt vagy Lórándot állítaná a dobogó legfelső fokára?***

A kántorművészetben többek között az a szép, hogy nem lehet rangsorolni. Egyrészt van, amiben az egyik jobb, s van, amiben a másik. Másrészt olykor egy teljesen hangtalan vagy iskolázatlan hangú előimádkozó sokkal messzebbre repít a davenolásával, mint egy nagy hangú világsztár. De hogy legalább részben válaszoljak a kérdésre: az egyetemi óráimon gyakorta felteszem ugyanazt az imát, mondjuk az *Ovinu Malkenut* más-más kántor előadásában, persze név nélkül, és utána megszavaztatom a hallgatókat, hogy melyik hangfelvétel tetszett nekik a legjobban. Szinte kivétel nélkül mindig Lóránd előadására szavaznak, pedig igazi világnagyságok is ott szerepelnek mellette.

■ ***Igazából én nem egy objektív rangsorolásra vagyok kíváncsi, hisz olyan nem is igen létezhet. Én arra vagyok kíváncsi, hogy a Dohány utcai zsinagóga főkántorához melyik nagy kántorunk áll közelebb?***

Ha szabad ilyen profánul válaszolnom: az eszemhez Stern, a szívemhez Lóránd. Stern éneklési stílusa, úgy is mondhatnám, torka közelebb áll hozzám. Tehát ha tanulni, ellesni szeretnék, akkor vele hallgatnék meg mondjuk egy péntek estét. De ha csak hátradőlve élvezni szeretném az előimádkozói „produkciót”, akkor Lóránd *Kabbalat Sabbathját* választanám.

■ ***Ki tudna emelni két-három jellegzetességet a lórándi davenolásból?***

Például nagyon plasztikusan mondta a szöveget. Aztán végig azonos intenzitással imádkozott, mintha sose lankadt volna el. S végül: a kántori megszólalásaiban fellelhető volt a legmagasabb művészi kvalitás.

■ ***Izsák Andor szerint Lóránd nem volt tenor.***

A tenormagassága valóban nem volt meg, de a hangszíne, meglátásom szerint, kifejezetten *comprimario*-tenor volt. A Dohány utcai zsinagógában nem is mindenki örült a jövetelének, megszokták ugyanis a mély hangokat. Ábrahámson basszbaritonja után meg aztán abszolúte tenornak tűnhetett Lóránd.

■ ***Hallotta Ábrahámson felvételről?***

Sikerei csúcán, a harmincas években három felvétel is készült vele. Mondhatom, rendkívüliek. Ha hallgatom őt, meg tudom érteni, mitől volt a háború előtt akkora sztár, hogy üdvözlőkártyát nyomathatott a zsidó újévre a saját arcképével. Nyilván rátett az

önbecsülésére, hogy ő volt az első magyarországi zsidó kántor, aki a rádióban énekelhetett (1937). Na meg az az elképesztő liturgiai magabiztosság! Tessék belegondolni, 1909-ben választották meg főkántornak Máramarosszigeten! És bizony már az apja is kántor volt, mégpedig negyven esztendőn át Nagytapolcsányban! Micsoda iskola lehetett... A háború előtt tehát öntudatosabbak voltak a kántorok, nyilván a zsidó élet és benne a szerepük is más volt. Néhány túlélő kántor a soá után is az aranykor dédelgetett celebjeének hitte magát. Schweitzer professzor úr mesélte, hogy a háború után a Frankelben imádkozó Sirota egyszer panaszos hangon azt mondta neki: „Én nem tudom, mit akarnak ezek a frankelesek: van egy világhírű kántoruk és egy ügyesnek mondható rabbijuk!” A rabbi akkor Geyer Artúr volt a Frankelben. Karvalytól is hallottam egy *Ani Maamint* felvételtől. Szépen, basszbariton hangon imádkozott. De oktalanság volna a hangját mondjuk Ábrahámson basszbaritonjához hasonlítani. A Dohány utcai zsinagóga egykori karnagya, a kórust évtizedeken át irányító korábbi órásmester, Somló Andor számára élete végéig Ábrahámson volt *A Kántor*. Sokan esküdtek aztán Linetzky Bernátra, aki a háború előtt volt igazán foglalkoztatott és népszerű. A Dohány utcai templomot sok éven át szolgáló lengyel származású főkántor, minden idők egyik legkiválóbb előimádkozója, 1956-ban vándorolt ki São Paulóba. És aztán ott volt Fisch József, akinek szintén rendelkezésünkre áll felvétele. Érzésem szerint szebb hangja volt, mint az évszázad kántorának tartott Moshe Koussevitzkynek, de az biztos, hogy ha nem Magyarországon kántor és nem a negyvenes-ötvenes években, akkor ő a negyedik legnagyobb a Rosenblatt-Gershon Sirota-Koussevitzky aranytorkú trojka mellett. Kelen Tiborral kapcsolatban is ugyanezt érzem.

■ ***Mi a helyzet Moshe Sternnel? Izsák Andor véleményét csak megerősítette nekem Elli Jaffe, amikor Leedsben személyesen közölte: szerinte ő volt a legnagyobb valaha élt kántor.***

Moshét először Jeruzsálemben hallottam, 1986-ban. Elkezdte szombat reggel nyolckor az imádkozást, és – a Tóra-olvasást leszámítva – délig davenolt, csúcsszínvonalon. A másik klasszikus, akit személyesen ismertem, Schnürmacher Zoltán volt. Akkor már Edinburgh-ból látogatott haza, feketére festett hajjal járt le a Dohány utcába. Felajánlottam neki, hogy imádkozzon, de mindig elutasította. És megemlíteném még Lugosi Lászlót, aki remek előimádkozó volt: mindig őt hívták helyettesíteni, ha a kántorok nyáron elutaztak. Kár, hogy abbahagyta.

■ ***Kevés szó esett az emberi tényezőkről. Lórándról, az emberről kevés jót mesélnek a visszaemlékezők.***

Úgy vélem, ez mellékes. Ma már a lényeg: a művészete. Volt például, hogy Somló kar-nagy nem állt szóba Lóránddal, mert halálosan megsértette valamivel. Amikor azonban Lóránd imádkozni kezdett, azonnal megenyhült Somló szíve, olyan *kavana* áradt a davenolásából. Somló, egészen néhány évvel ezelőtti haláláig, ellágyulva emlékezett Lórándra. Persze Ábrahámsonra is, Felekire is...

■ ***Felekire? Feleki állásban volt a Dohány utcában?***

Igen, közvetlenül a II. világháború előtt négy rabbi és négy kántor volt állásban a Dohány utcai zsinagógában, köztük Feleki is. Persze a kiemelt eseményeket, például a Kol Nidre-estét csakis Ábrahámson csinálhatta. Olyankor Linetzky átment a Vigadóba, mert akkor még az is megtelt hívőkkel. Jom Kippurkor Ábrahámson egészen hátrament a templomban a sorok mögé, és onnan indította a *Hineni heonit*. Zengve jött előre, rendkívül hatásos volt. Később háttérbe szorult a kántorok személyisége: az ötvenes évektől már mindenki figyelt mindenkit. Egy-egy kóruspróbán vadidegen férfiak ültek, s nekünk még a szavainkra is vigyáznunk kellett. A kilencvenes években módom volt Seifertnével szót váltani a múltból, és az egykori igazgatónő elmondta: „Lacikám, egyensúlyoznunk kellett a párt és a Síp utca között. Ennek volt köszönhető, hogy nem tűntek el a hitköz-ségek (szemben a környező országokkal). Istenem, néha vinnem kellett egy láda kóser bort az Egyházügyi Hivatalba, na *zákson*. Ez volt az ár a viszonylagos nyugalomért.” Nem lehetett könnyű úgy teret engedni a kántorok személyiségének, hogy csak a kapu-kon belül volt megtűrt a vallás. A kapukon kívül nemcsak tiltott, de üldözendő is volt felvállaltan zsidónak lenni. A Dunapark Kávézó, a Moszkva Étterem, a családi otthonokban tartott közösségi keddusok tabunak számítottak.

■ ***Boldognak látta a nagy kántorokat?***

Inkább morcosnak. Keveset mosolyogtak, de nyilván tele voltak gondokkal. Be kell ismer-nem: igazán jókedvű kántorokkal csak akkor találkoztam, ha külföldi sztár-chazanokkal léptem fel.

SÁNDOR GYÖRGY (Giora Sharon), indianapolisi főkantor

Az 1949-ben, Kaposváron született művész apja nyomdokaiban járva lett kántorrá, de énekesként és rendezőként is ismert. Bár 1964-ben Izraelben telepedett le, 1980-ban pedig Kaliforniába szerződött kántornak, a háború utáni éra majd' minden jelentősebb magyar előimádkozóját hallotta és ismerte.

- ***Ön egy rendkívül nívós sorozatot írt az Új Életnek a világháború utáni évtizedek jelentős kántornagyságairól, bevallottan azzal a céllal, hogy ne engedje feledésbe merülni az egykor zsinagógáinkban imádkozókat. Óhatatlanul felmerül ugyanakkor a kérdés: ha ön 1964 óta nem él Magyarországon, s emigrálásakor is mindössze tizenöt esztendő volt, honnan ez az évtizedekre visszanyúló, alapos kántorismeret?***

Eszmélesem óta elkötelezett rajongója vagyok a házónesznek. Az első pillanattól kezdve biztos voltam benne, hogy magam is ezt a hivatást választom majd. Apám maga is kántor volt, így nem csoda, hogy minden korabeli magyarországi kántort személyesen hallhattam. Később a világ legnagyobb kántorait is megismerhettem, de külföldről is rendszeresen hazalátogattam, és lelkesen követtem a budapesti kántortársadalom fejlődési folyamatait.

- ***Ha a régi nagyságokról beszél, csillog a szeme, sőt, néha könnybe is lábad.***

Csak szeretettel tudok a kántorokra emlékezni, még ha tisztában vagyok is azzal, hogy némelyikük mekkora svihák volt. Ugyanakkor természetesen igyekszem rendkívül objektív maradni a teljesítmények tekintetében. A leghaloványabb képességű chazanról is a legnagyobb tisztelettel beszélek, de sosem mondanám rá, hogy korszakos tehetség volt. Megmásítani nem vagyok hajlandó a valóságot, bár kétségtelen, hogy elfogult vagyok a magyarországi zsidó kántorok tekintetében.

- ***Behozhatatlan előnnyel indult más kántorokhoz képest: édesapja, Sándor (az 1953-as magyarosításig Rosenberg) Ernő is ezt a hivatást gyakorolta.***

Apám már a háború előtt másodkantor volt Pécsen a legendás kántor, Ernster Géza¹⁹⁶ mellett, mindent tőle tanult. Sokat mondogatta később a mesteréről: „Sokszor megpofozott, de ma már megcsókolnám a kezét!” Évekkel később, 10-12 éves koromban én is kaptam egy-egy fülest Zoldán bácsitól, de ma ugyancsak hálával gondolok rá. Abból élek, amit tőle tanultam.

¹⁹⁶ Ernster Géza fia volt Ernster Dezső, az egyik leghíresebb magyar basszista, aki a harmincas évek elején Bayreuthban énekelt vezető szerepet Toscanini irányításával. Később a Kasztner-vonattal menekült meg a haláltól.

■ *Rossz gyerek volt?*

Inkább lusta. Nem tetszett a tanulás.

■ *Ennek oka lehetett az otthoni viharos közeg?*

Nem hiszem. Egyszerűen nem érdekelt a tanulás, abban nem voltam szorgalmas. Szemben az énekléssel, amivel akár éjjel-nappal foglalkoztam volna.

■ *A szülei még Pécssett házasodtak össze?*

Mindkettőjük családját kiirtották. Anyám férjét és tizenegy éves fiát, apám feleségét és hatéves kisfiát ölték meg. Tovább kellett lépniük. Anyám költözött apámhoz, Pestről Pécsre. Zoldán bácsi eskette őket 1946-ban – tizenkét évvel később a getet¹⁹⁷ is ő írta nekik.

■ *Testvére nem született?*

Egyrészt apám negyvenöt éves volt, amikor megszülettem, anyám pedig öt évvel fiatalabb. Másrészt anyám harminckilósan szabadult a lágerből, az is csoda volt, hogy később engem meg tudott szülni.

■ *Ön már Kaposváron született. Hány évvel korábban költöztek oda a szülei Pécsről?*

Tudomásom szerint 1947-ben, az őszi nagyünnepeken funkcionált először apám a kaposvári zsinagógában. Már korábban is kapott tőlük ajánlatot, és attól tette függővé a választ, hogy Pécssett kinevezik-e főkántorrá. Az elnök, a börgyáros Róth Sándor hamar egyértelművé tette, apám mire számíthat: „Nézzé, Rosenberg úr, így a háború után nem úgy állunk, ugyebár, hogy ide Pécsre olyan sok kántor kellene. Maga itt van, élvezze ki. A kinevezésről meg majd döntök, ha eljön az ideje. Ha holnap: holnap, ha soha: soha.” No, több se kellett apámnak: mivel Kaposváron biztosították róla, hogy a funkcionálása megkezdését követően megkapja a főkántori kinevezést, nem volt kérdés, elfogadja-e a szerződésajánlatot. Dr. Krausz Henrik¹⁹⁸ volt akkor a kaposvári rabbi, később Los Angelesbe emigrált, s én rengetegszer találkoztam vele odakint. Nagyon szoros volt köztünk a viszony, annak ellenére, hogy bár mindkettőnk családja ott lakott a helyi zsinagóga udvarában, a kaposvári évek vége felé már nagyon nem szívelték egymást apámmal.

■ *Miért?*

Gyakori volt, hogy apám nem a hivatásának megfelelően viselkedett. Nem szívesen bocsátkoznék részletekbe, maradjunk annyiban, hogy nő, családos emberként is tipikus aggregényéletet élt.

¹⁹⁷ Váolólevél.

¹⁹⁸ A korábbi siklói rabbi, Krausz Henrik 1946-tól működött Kaposváron, ő volt ott az utolsó állandó rabbi. Utána már csak „kettős” állásban látták el ezt a tisztséget: két hétig Kaposváron, két hétig Nagykanizsán tartózkodott a hitéleti vezető. Kaposváron egészen 1969-ig működött Felder Frigyes főkántor, majd Lipkovits Tibor előímádkozó igyekezett életben tartani a közösséget.

■ ***Haragudott rá ezért?***

Nem, dehogy. Az anyámmal való válásuk után különösen jó volt vele a kapcsolatam.

■ ***Megrázta a válás?***

Sajnáltam, hogy nem volt más megoldás, ugyanakkor örültem, hogy végre vége szakad az éveken át tartó perpatvarnak. Mert bár előttem igyekeztek nem veszekedni, mégis, éreztem, hogy a mélyben borzasztó feszültségek izzanak.

■ ***Ekkor költöztek Budapestre?***

Nem, 1957 januárjában jöttünk föl a fővárosba. Apám Lágymányoson lett kántor, az Izraelbe távozó Vándor Jenő posztját kapta meg, még a Bocskai úti csodaszép templom-épületben. Akkor még együtt is laktunk. Csak a következő esztendőben költöztünk szét. Érdekes módon azonban rendkívül jó maradt a kapcsolat a szüleim között. Csak egy példa: apám a házasságuk tizenkét évében esztendőről esztendőre megfeledezett anyám születésnapjáról. A válásuk után azonban minden évben március 30-án óraműpontossággal megjelent egy csokor virággal, hogy anyámat felköszöntse. Anyám mondogatta is: „Tudod, Ernő, tőled érdemes volt elválni, egész jó férj lett belőled.” Később mindketten harmadszor is megházasodtak, de a kapcsolatuk változatlanul jó maradt.

■ ***Lóránd Márton váltotta az ön édesapját Pécsen?***

Igen. Pécs jól járt. Marci jobb kántor volt apámnál.

■ ***Milyen értelemben?***

Egyrészt fantasztikusan tudta használni a hangját. Ez lényeges momentum egy kántor esetében, különösen ha a Teremtő nem áldja meg a delikvenst kimondottan szép hanggal – és Lóránd esetében ez volt a helyzet. Másodsorban remek muzsikuss volt, zenei értelemben alighanem a legnagyobb tehetség a háború utáni évtizedekben.

■ ***Néhányan tenorként emlékeznek rá, mások szerint bariton volt.***

Én úgy gondolom, hogy hivatásos énekesként a tenor szekund besorolást kapta volna. A zsenialitása abban (is) rejlett, hogy miközben egy magas F-et énekelt, úgy tartotta, olyan erővel és olyan világos színnel, mintha az egy magas C volna. Olyan érzete volt a hallgatónak, hogy egy borzasztó magas hangot hall, noha valójában ott még épp csak elkezdődött volna a „tenorság”. Emellett ragyogó zongorista volt, és kitűnő karmester.

■ ***Mikor és hol hallotta először Lórándot?***

Emlékeim szerint 1954-ben ismertem meg Marcit. Lejött Kaposvárra, mert fellépése volt. Eljött a lakásunkra, apámmal nagyon jóban voltak. Később Pesten is összefutot-

tunk. Sőt, énekeltem is mellette 1961-től 1963-ig a Dohány utcai zsinagóga kórusában. Még Fisch Henrik¹⁹⁹ volt a rabbi, s nem volt könnyű időszak, mert Fisch a holokauszt borzalmait miatt egy megtört, kifejezetten gonosz ember lett. Egyszer Friedländer Béla, a São Paulóba szakadt rabbi mondta nekem: „Salgó főrabbi átgázolt rajtad, ha az érdeke úgy kívánta. Ugyanezt Fisch minden érdek nélkül megcsinálta.” Persze én mindkét rabbit nagy tisztelettel figyeltem a hatvanas évek elején.

■ ***Tudta Salgóról, hogy milyen kapcsolat fűzi a belügyi szervekhez?***

Rebesgették, de egyrészt a fortélyos félelem erős volt még akkoriban, másrészt egy bármicvó korú gyereket még nemigen érdekelnek az efféle dolgok. Később aztán persze, a hazalátogatásaimkor már boldog-boldogtalan sugdosta a fülembbe, hogyan tárcsázza föl Salgó reggelente az Egyházügyi Hivatalt, hogy megkérdezze, aznap épp mit parancsoljon és kinek.

■ ***Lórándnak nem gyűlt meg a baja Salgóval, vagy más, Síp utcai pártszimpatizánsokkal?***

Lórándra kicsit úgy tekintettek, mint egy nagyon tehetséges, de kezelhetetlen emberre. Már Pécsről is el kellett bocsátani, és a beszéd egy időre ászterolta²⁰⁰, ami azt jelenti, hogy eltiltották a vallási funkciótól.

■ ***Csak nem a felesége származása miatt, amiből sok évtizeddel később Strasbourghban is baj lett?***

Nem, Erzsike származásába nem tudtak belekötni, mert betért. Ha jól tudom, már akkor betért, amikor Lórándhoz került a templomi vegyes karba. Lóránd, miközben a zsinagóga kórusát szervezte, elment különböző üzemi dalárdákba tagokat toborozni, hiszen nem találhatott minden funkcióra zsidó származású énekest. Erzsike jelentkezett...

■ ***Pécsett vegyes kar énekelhetett a zsinagógában az istentiszteleteken, ráadásul nem is volt feltétel a zsidó származás?***

Akkoriban úgy mondták: a vidék három neológ fellegvárában, Szegeden, Kaposváron és Pécsen még a rabbinál sem tudsz kóser enni. Ez persze túlzás volt.

■ ***1948-ban Lóránd már nős kántorként fogadta a kántorkonferenciára érkező kollégákat?***

Nem, ha jól tudom, Erzsike akkor még csak a menyasszonya volt.

¹⁹⁹ Az egykori kápolnásnéki-lovasberényi rabbi 1959-ben foglalta el a tragikusan korán távozott Katona József megüresedett rabbi-székét. Ismert történet Fischről, hogy amikor hazaérkezett Kápolnásnékre a deportálásból, döbbenet láttá, hogy rajta kívül senki se jött vissza (a saját kislányát is elvesztette Auschwitzban).

²⁰⁰ Ászterolni = megtiltani – a héber ászúr (tilos) szóból.

■ *Ha megengedi, tegyünk egy rövid kitérőt ezzel kapcsolatban: az 1948-as pécsi kántorkonferencia óta, azaz hetven esztendeje nem került sor hasonló rendezvényre a magyarországi házónesz berkeiben. Volna kedves néhány szóban felidézni az eseményt?*

A konferencia már az indulásnál felemásra sikerült, mivel az akkori legnagyobb név, Ábrahámson távol maradt. Nem volt hajlandó ugyanis a neves kollégával, a lengyel származású Linetzky Bernáttal egy levegőt szívni. De ott volt Sirota, Fenákel, Alter, Blaszczyk Zsigmond, tulajdonképpen a Kazinczy utcai Fisch Józsefen és Ábrahámsonon kívül mindenki. Stern László édesapja, Izidór felszólalása volt talán a legemlékezetesebb. Azt mondta, hogy mi, kántorok, sosem tudunk semmit közösen elérni, mert nem tartunk össze. Nézzétek meg a rabbikat, mondta, lehet, hogy utálják egymást, de ha kintről támadás éri őket, azonnal összezárnak – mi meg állandóan csak az acsarkodással vagyunk elfoglalva. Elfogadtak hát a résztvevők egy szándéknyilatkozatot, de hát ma már látjuk, mennyi értelme volt... Koncertet is adtak a kántorok. Linetzkyt kérték, hogy énekeljen, de nem vállalta. Vezényelte azonban a kántorokból összeállt kórust. Sokak számára persze így is csonka maradt a konferencia, hiszen Ábrahámson basszusa nélkül nem lehetett teljes az esemény.

■ *Ön nyilván hallotta élőben Ábrahámson.*

Úgy ám, gyerekkorom talán legmeghatározóbb élménye volt. Apám csak 1957 februárjában kezdett a lágymányosi körzetben, s mi már januárban felköltöztünk Budapestre. Első pesti péntek esténken elmentünk a Dohány utcába, egészen pontosan a téli hónapokban imádkozásra használt Hősök templomába. A zsúfolásig megtelt helyiségben megszólalt az orgona, és egyszer csak bevonult dr. Katona József főrabbi és Ábrahámson Manó főkantor, mögöttük pedig a templom előljárósága. Ábrahámson óriásnak tűnt, és elképesztő volt a hangja, szinte remegtek belé a falak. Az imádkozás után apámmal nagyon kedves volt, és velem is kezet fogott, mégis, leginkább a hangja maradt meg bennem. Azóta is csak ritkán hallottam ahhoz fogható basszbaritont a világban. Épp akkor újították fel Wagner Walkürjét az Operaházban, és Tóth Aladár, az akkori igazgató azt mondta: „Wotan? Arra egy ember van Magyarországon, az Ábrahámson főkantor, de ő szombaton nem énekel.” Utoljára a halála előtt nem sokkal hallottam, döbbenetesen szólt a *voce*. Zoldán bácsinál voltam órán a Hősökben, és Ábrahámson épp a kórossal és Lisznyay-Szabó Gáborral próbálta a *Jaalét*. Soha ahhoz foghatót nem hallottam, pedig idős ember volt már Manó bácsi. Ezt irigyelte tőle a kortársa, Sirota.

■ *Ábrahámson nagy hangját?*

Pontosan. Neki egy kis lírai baritonja volt, de az állandó túlerőltetéstől egy idő után elment a szép hangszíne. Folyton erőlködött, hogy kicsiholhassa magából az ábrahámsohni nagy vokális volument, mígnem az örökös forszírozástól fájdalmasan fakó lett a hangja. Kár volt érte, mert amúgy mesterkántor volt.

■ *A kor harmadik nagy neve: Karvaly László.*

Karvaly ugyancsak basszbariton volt, persze az adottságai nem voltak hasonlíthatók Ábrahámsonéhoz. Komponált is. Először a Dohány utcában volt másodkántor Felekivel karöltve, a nagy öregek, Ábrahámson és Linetzky mellett. Aztán a Pávába szerződött. Végül Párizsba emigrált, ott kitűnő állást kapott.

■ *Nézzünk egy lírai tenort: Fisch József!*

Őt egy nappal később hallottam élőben, mint Ábrahámsohnt, ugyancsak 1957 januárjában, két nappal a külföldre távozása előtt. Elmentünk apámmal a Kazinczyba, hogy utoljára még hallhassuk azt a csodát. Olyan *Hállélt* imádkozott, hogy ma, hatvan évvel később is beleborzongok.

■ *Számos verzió kering Fisch szerencsétlenül végződött izraeli próbálkozásáról.*

Önnek is van egy?

Igen, de az enyém meglehetősen autentikus helyről származik, ugyanis Izraelben mondta el az a Kohlman Jenő, aki korábban a Kazinczy karmestere volt, így tehát Fisché is. Jenő pontosan tudta, mi történt Fisch meghallgatásával kapcsolatban. Fisch hivatalosan próbaéneklésre ment ki, de tulajdonképpen biztosra ígérték neki a szerződtetését. Ezért is vitte magával a családját.

■ *Melyik zsinagógáról volt szó?*

A Tel-Aviv-i Nagy Templomról, az Allenby utcán. Az érkezése utáni első Sábészre hívták el próbaimádkozásra. Fisch nem volt jó hangú állapotban: az utazás, a szokatlan klíma, a külföldre költözéssel járó idegeskedés nyomot hagytak a hangszalagjain. Ilyen előfordul: én a nagy Koussevitzkyt is hallottam gyöngébb teljesítményt nyújtani vokális indiszpozíció miatt! Csak hát sajnós a hallgatóság általában nem igazán toleráns mondjuk egy rosszabb forma miatt. A Tel-Aviv-i Nagy Templom közössége pedig amúgy is egy közismerten unott, komor és kivagyis társaság, az én időmben se volt ez másként. A barátai és ismerősei tudták, milyen fanyalgó hallgatósága lesz Fischnek, ezért azt javasolták neki, hogy *lósajn kajdessel*, azaz askenázi kiejtéssel imádkozzon elő, úgy, ahogy azt Pesten megszokta. Az még mindig kisebb gond, mint ha hibákat ejt a szövegben. Lesz

majd elég ideje áttanulni az anyagot szefárd kiejtésre, ha már megvan a szerződés. Fisch azonban szerette volna meglepni a közösség tagjait, s a legmesszebbmenőkig kiszolgálni az igényeket. Mit csinált? Elkezdett szefárd kiejtéssel imádkozni. Úgy, ahogy sosem csinálta korábban. Csoda, ha millió hibát ejtett? Végigdavenolta a Sachriszt és a Muszefet is, de a végén, mikor teljesen belezavarodott a szövegbe, már a tet betűt is sz-nek ejtette: „Jitráél!” A zsinagógában ülők gúnyosan fel-felkacagtak, bele-belekiabáltak. Erre Fisch megszágyenülten hazament, és felakasztotta magát.

■ *Még aznap?*

Ahogy hazaért. Sabeszkor. Negyvenéves volt. Kétgyerekes apa.

■ *Tehát fel se merült, hogy esetleg más zsinagógáknál próbálkozzon...*

Talán szentségtörés lesz, amit mondok, de Fisch nem volt elég okos fiú. Még a meghallgatása előtt Kohlman könyörgött neki, hogy szerződjön le Ramat Ganba, ő azonban így felelt az ajánlatra: „Mit fognak mondani Pesten, ha én nem a Tel Aviv-i Nagy Templomban leszek kántor?” Kohlman mondta nekem pár évvel később: „Fisch Jóskának adta a Mindenható a világ legszebb hangját, de agyat nem adott hozzá.”

■ *Ha Pesten marad?*

Akkor ez a disszertáció kizárólag róla szólna. A legragyogóbb posztholokauszti magyarországi kántorkarrier szakadt félbe azon a tragikus délutánon Tel-Avivban. Fisch koloratúrakészségét senki sem tudta megközelíteni a későbbi magyarországi kántorok közül, akiknek zöme amúgy is a vaskos, letisztult sulzeri stílust képviselte. Egyedül Stern folytatta a Fisch-vonalat, bár véleményem szerint nem volt olyan technikája, mint Fischnek.

■ *Az ön édesapjában egy pillanatig sem volt irigység e kántorfenoménokat hallva?*

Soha. Apám nagyon jó kolléga volt, annak ellenére, hogy a nagy szája miatt nagyon elnyomták. Nem szerették a Síp utca harmadik emeletén, mert nem takargatta, mennyire gyűlöli a zsidóság vezetőit. Nagy hősbariton hang volt az övé, de sose vette annyira komolyan a chazóneszt, hogy rendesen képezze magát.

■ *Össze lehet hasonlítani az apát és a fiút, hiszen ön is kántor?*

Technikailag erősebb vagyok nála. Vokálisan ő jelentősebb, igazi nagy hang volt. Sajnos egyetlen pici szóló maradt fenn utána az Ádám Kórus egyik lemezén, az *Ajhilo loél* imát recitálja.

■ ***Esély sem volt rá, hogy Sándor Ernő egy frekventáltabb budapesti kiléhez szerződhessen?***

Nem engedték. De, mint említettem, ő is felelős azért, hogy nem mondhatott magáénak egy igazi, nagy kántorkarriert. Nőügyek, tréfli fogyasztása, szombatba utazás... Ráadásul mindezt nem is leplezte, sőt, dicsekedett vele. Idős korára persze megjött az esze, de hát kinek kell egy idős kántor? Nyolcvanhárom éves volt, amikor Goitein Emil²⁰¹ testvére meghalt Kol Nidre napján, így a Hősökben imádkozó Rumbach-közösség elvesztette a kántorát, pont az ünnepek idején. Schöner Alfréd volt akkor a Dohány utcai zsinagóga rabbija, ő ajánlotta, hogy felmegy apámhoz, és megpróbálja rábeszélni. Akkor apám már csak a Dohány-kórusban énekelgetett nagy néha, 1966-tól nyugdíjban volt. Erfurtba még kijárt ünnepekre, de később azt is abbahagyta, amíg ki nem találták a Síp utcában, hogy a sábeszeket csinálhatná Szegeden. Éveken át járt le tehát Szegedre, ahol előbb Domán István, majd Schöner volt a rabbi, még rabbinövendékként: ott lettek nagyon közeli barátok. Apám fiaként szerette Frédit. Egy kicsit engem látott benne, ami nem csoda: Frédivel egykorúak vagyunk, osztálytársak voltunk a zsidó gimnáziumban. Vonattal jártak le, aztán Frédi kocsijával, s természetesen ott is aludtak Sábeszkor. Később apám Újpesten, Landesmann mellett funkcionált az ünnepeken, jó pár évig.

■ ***Sándor Ernő, a kántori kvalitásait nézve, mérhető a legnagyobbakhoz, mondjuk Ábrahámson Manóhoz?***

A képességei tekintetében mindenképpen. A magatartását nézve kizárt. Liturgiai tudás és vokális adottságok szempontjából bármikor elfoglalhatta volna a Dohány utcai zsinagóga főkántori székét. De a viselkedése miatt, sajnos, ez idealisztikus elképzelés.

■ ***1945 és 1970 között, szigorúan kántorművészeti szempontok alapján, a legjobbak közé sorolja az édesapját?***

Nézze, az „idősebb” generációból nálam Ábrahámson, Fisch, Sirota és Linetzky ülnek a trónon. Az ifjabbak közül Lórándnak és Sternnek is mellettük a helye. És én nyugodt szívvel ültetném közéjük apámat. Persze ebben a felsorolásban nem kap helyet például Fenákel, a háború utáni Csáky ragyogó tenor hangú kántora, mert nagyon hamar elhagyta az országot. Vagy nem szerepel a zseniális Kelen Tibor, aki csak emigrálása után, az amerikai földrészen működött kántorként.

²⁰¹ A Debrecenből Pestre került Goitein Emil, az 1948 után alakult szombattartó szövetkezet elnöke, a Rumbach utcai zsinagóga „nótafája” nem volt hivatásos kántor, de előimádkozóként a legnagyobb tudásúak közé számított.

- ***Ön fiatalon külföldre került, és a legnagyobbakkal énekelhetett együtt, akivel esetleg nem, azt a kántort élőben hallhatta. Kérem, hasonlítsa össze a magyarországi posztholokausz kántorgarnitúrát a világ kántori elitjével!***

Tegyük különbséget két dolog között: a magyarországi kántorok többsége Nyugaton is megállta volna a helyét, vagy meg is állta, gondoljunk Karvalyra, Lórándra és a többi idegenbe szakadt chazanunkra. Ám egyikük sem a vezető közösségek kántori posztjait foglalta el. Jó állásba mentek, tisztelettel vették őket körül, de távol voltak az igazi nagy és híres zsinagógák reflektorfényétől. És ez így van rendjén, ugyanis miközben a magyarországi kántorok rendkívül tehetséges énekesek és nagyszerű előimádkozók voltak, a világ kántorművészetét akkoriban zsenik uralták. És zsenikkel nem tisztességes az összevetés. Ábrahámson a negyvenes-ötvenes években kellemes kántori állást tudhatott volna magáénak mondjuk New Yorkban. De botorság volna kijelenteni, hogy egy napon említhető lett volna a kortársai közül Moshe Koussevitzkyvel, Jan Peerce-szel, Moishe Oysherrel vagy Pierre Pinchikkel. Stern László is funkcionálhatott volna egy vallásos izraeli kilében, Lóránd pedig az ortodox közösségektől a progresszív imaházakig mindenütt megállta volna a helyét, hiszen minden stílust ismert és tudott. Azt hiszem azonban, hogy a zsenikhez ők sem mérhetőek. Az amúgy remek Stern László egyszerűen nem mérhető a zseniális Moshe Sternhez.

- ***Szó esett Sándor Ernő nem mindig valláskompatibilis viselkedéséről. Lóránd is nehezen kezelhető kántor hírében állt. Van alapjuk az emberi tulajdonságaival kapcsolatos elmarasztaló véleményeknek?***

Külön megítélés alá kell hogy tartozzon a művész és az ember. Utóbbi tekintetében valóban nem nevezhető makulátlannak Lóránd hozzáállása és viselkedése. Ma már talán elmondható, hisz történelem: őt annak idején voltaképp elbocsátották Pécsről, miközben már ott is tudták, hogy kora legtehetségesebb magyar kántora. Épp akkor érkezett meg ugyanis a szabadságáról, bőrönddel a kezében, a vasúti állomás felől, amikor a péntek esti ima után a hívek kifelé jöttek a templomból. A hívek tapintatosan félrenéztek, mintha nem látnák Lórándot, mire ő hetykén átszólt nekik: „Gut Sábesz!” Provokált, hát kirúgták. Lóránd és apám egyaránt kevés tiszteletet mutattak a vallási előírások iránt. Szemben mondjuk Sternnel, akinek a hite mély volt, a viselkedése pedig makulátlan.

- ***Szeretném kikérni a véleményét a háború előtti chazanut és a posztholokausz chazanut összevetése relációjában is: valóban összehasonlíthatatlanul kvalitásosabb volt a húszas-harmincas évek kántori mezőnye az ötvenes-hatvanas évek magyarországi kántornemzedékénél?***

Ha meghallgatja Leopold Holzert, választ kap a kérdésére. A belcanto technika teljes vértetét birtokló virtuóz tenoristát a kántorkirály Rosenblattel emlegették együtt. Sokat elmond egyébként a két éra különbségéről, hogy a világ jelenlegi legelismertebb „chazanutzakértője”, Charlie Bernhaut²⁰² kizárólag háború előtti magyarországi kántorok felvételeit játssza a műsorában: a háború utáni magyarországi kántorművészetről egyszerűen nem vesz tudomást.

■ ***Legendák keringenek arról, hogyan kerültek fel a fővárosba a legnagyobbak.***

Igen, vegyük például Holzert! Egy kicsi faluban volt kántor. Ott ért a Sábész egy pesti kereskedőt, aki egyben a Kazinczy utcai közösség egyik elöljárója is volt. Elment a helyi templomba, és meghallotta Holzert imádkozni. Az ima végén közölte vele: szeretné, ha Holzer feljönne vele Pestre egy Sábészre. A kántor közölte, hogy neki nincs pénze útiköltségre. Az üzletember megnyugtatta, hogy minden költséget ő áll. No, Holzer fölutazott, és már haza se akarták engedni: felhozták a családját, lakást béreltek neki. Egy évtizeddel később már külföldön volt kántor, az ő helyére került Preis.

■ ***Aki aztán maga is külföldre távozott a holokausz előtt...***

Úgy van, az ő helyére hozták fel aztán 1945-ben Fischt. Fisch, Alter, Hammermann, Tannenbaum még ott voltak az 1948-as kántorkonferencián, velük ment el az óriások nemzedéke.

■ ***Tannenbaum bácsi halála volt az a megrendítő rádiós eset 1949-ben, ugye?***

Igen, a péntek reggeli vallási félórán akkor épp rá esett a sor, hogy kántorként szólaljon meg a rádióban, mégpedig élőben. Úgy felizgatta magát, szegény, hogy szívrohamot kapott, és meghalt.

■ ***Tenor hangja volt?***

Igen, és kitűnő kántor volt, ha nem is akadt hely számára a legjobbak között. Debrecenből került fel a Páva utcai zsinagógába. Azt hiszem, ez a legszembetűnőbb különbség a háború előtti és utáni éra között: 1944 előtt a kis falvakban, vidéki városokban is előfordultak világszínvonalú kántorok. A háború előtt Veszprémbe volt kántor Sirota! El tudja ezt képzelni? A magas bariton Blas is vidéken működött, később a Hegedűsben, majd külföldön csinált karriert. Elképzelhetetlennek tartom például, hogy a Bethlenben, majd a szemináriumi zsinagógában funkcionáló Szirmai (Schnürrmacher) igazi nagy karriert futhatott volna be a háború nélkül.

²⁰² Bernhaut 1977-ben kezdte rádiós karrierjét. Ettől fogva életét a zsidó zenének szentelte: évente négy nagyszabású kántorkoncertet szervezett, miközben hangzó kántori gyűjteménye néhány év alatt tizenötezres példányszámúra rúgott. Mára intézménnyé vált: aki nem szerepel zsidó zenei rádióműsorában, az egyszerűen nem létezik.

■ ***Ön egy kántor fiaként nőtt föl. Milyen életszínvonalat tudhatott magáénak a család?***

Szerényet. Az ötvenes-hatvanas években, egy-két kivételtől eltekintve, a pesti és a vidéki kántorok fizetése között nem volt nagy különbség: ugyanolyan gyöngén kerestek. Ha jól emlékszem, egyaránt 1470 forintot kaptak. Ebből egy kis család meg tudott élni szerényen, persze saját lakásról, kocsiról, nyaralásról szó sem lehetett.

■ ***Stern és Lóránd ennél többet kerestek a kimutatások szerint.***

Igen, ők a hatvanas évek elejére kiemelkedtek a kor kántortársadalmából az anyagiakat tekintve. Mindketten megkapták a főkántori kinevezést, ami kb. hatszáz forint pluszt jelentett a többi kántor fizetéséhez képest. De kimondottan gazdag ember nem volt a kor kántorai között. A vallási vezetők összességét tekintve is csak egyetlen rabbinak volt autója a hatvanas évek elején: Fisch Henriknek, a Dohány utcai főrabbinak.

■ ***A szülei két fizetésből éltek?***

Nem, anyám jobbára háztartásbeli volt. Egy vidéki kántor tehát egyedül is el tudta tartani a családját, még ha vidéken nem is nyílt lehetőség annyi mellékes jövedelemre, mint a fővárosban. Később, miután elváltak, apámnak az utánam járó havi gyerektartás kifizetése sem jelentett gondot.

■ ***A temetői szolgálatért nyilván kemény csata folyt.***

Igen, bár a vidéki kántorok ebbe nemigen szólhattak bele. Úgy emlékszem, Stern László – a kétezer forintos fizetésen túl – kilencszáz forintot kapott a temetői szolgálatért, és Lóránd is rengeteget temetett, de hát még így se közelíthették meg a nyugati kántorszatórok életszínvonalát. Ugyanabban az időben László világhírű unokaöccse, Moshe Stern már csillagászati összegeket tett zsebre Johannesburgban.

■ ***Nem volt feszültség a kántortársadalmon belül Stern és Lóránd temetői egyeduralkádóiból?***

Ez egyszerűen nem merült fel kérdésként. Stern hivatalosan a temető kinevezett kántora volt, így ha nem hívtak kifejezetten más kántort a gyászolók, ő temetett. Lóránd pedig a legnagyobb körzet, az úgynevezett *VII. belső+belváros* kántora volt. Aki hangilag konkurenciát jelenthetett volna nekik, Sándor doktor a Hegedűsből, nem járt ki temetni, ugyanis ügyvédi irodája volt. Tárgyalásokra járt. Ő csak akkor temetett, ha valóban nagyon ragaszkodtak hozzá, vagy ha neves embert búcsúztattak. Salamon Béla színészt például ő temette 1965-ben Beneschofsky rabbival a Kozmában. Az ilyesmi mindig presztízskérdés volt.

■ ***Önből minden bizonnyal vezető kántor lett volna Magyarországon, vélhetően igen jó posztot kapott volna a Síp utcától. Miért ment el?***

Mert az 1963-as Ki Mit Tud?-beli fellépésem után néhány héttel a körúti villamoson azt mondták nekem: „Te rohadt zsidó!” Anyám, szegény, már előbb észrevette, hogy bámul a pasas. „Biztos látott a tévében!” – súgta. Aztán rám támadt az idegen. Tizennégy éves voltam. Hazamentünk, és azonnal azt mondtam anyámnak, hogy én Izraelbe akarok menni. Anyám a Ki Mit Tud? évében megözvegyült, 1964-ben kijött velem. Hat hét alatt kaptunk útlevelet, családegyesítés címén. Anyám odakint háztartási alkalmazottként helyezkedett el, ötvenöt éves volt akkor. Én cukrászinas lettem, aztán cukrászsegéd. Behívtak katonának, részt vettem két háborúban. Közben a Tel Aviv-i Operában előénekeltem, és kisebb szerepeket kaptam. Domingo mellett is énekeltem, például Yamadori herceg voltam az ő Pinkertonja mellett a Pillangókisasszonyban. Ez épp abban az időben volt, amikor bariton fachból tenorra váltott, így természetesen akadtak gikszerei a magas hangokon, de már fellelhető volt a ma ismert csodálatos hangszín.

■ ***Hogyan jött a kántori hivatás?***

A helyzet az, hogy már tizenhárom éves koromban, egy Hegedűs Gyula utcai Hanuka ünnepségen úgy köszönte meg a szereplésemet Beneschofsky főrabbi úr: „Számítunk rád!” Tehát, mint az az imént felmerült, én Magyarországon is egészen biztosan kántor lettem volna. Reálisan nézve előbb is, mint Izraelben. Alighanem a hetvenes évek elején, fiatal kántorként, Lugosi távozása után bekerültem volna a Frankelbe, Kovács halálát követően pedig a Dohányba. Így azonban Naftali Herstik testvérénél, Chaim Eliezer-nél énekeltem a Tel-Aviv-i Nagy Templom kórusában. Később már az omedhez is odaállhattam, bár azt be kell vallanom, nem voltam elég vallásos ahhoz, hogy klasszikus értelemben vett kántor legyek. Ott minden valamirevaló templom ortodox volt. Képezni kezdtem magam a leghíresebb Tel Aviv-i kántorintézetben, ahol a nagy Ravitz kántor volt a mesterem. Akkor már kilencven év körül járt, de döbbenetesen tiszta volt az elméje. Vándor Jenő is tanított, az ő helyére került apám Lágymányosra (az ő öccse, Frigyes lett később a Hegedűsben kántor). Jenő bácsi egykor Temesváron volt kántor a szigorú Drechsler rabbi mellett, aki betűnként követte a lejnolást, Jenőnek így hát úgy meg kellett tanulnia lejnolni, hogy álmából felébresztve is azonnal bárhol bele tudjon kezdeni. Végül 1972-ben kaptam az első állandó kántorszerződésemet.

■ ***Önön és Kelen Tiboron kívül volt még olyasvalaki, akiből lehetett volna jelentős magyarországi zsidó kántor, de ilyen-olyan okokból nem lett?***

Például Klein Iván, az egyetlen a Kleinek közül, akinek nem lírai, hanem drámai tenor hangja volt. Énektechnikailag feledhetőt nyújtott, de matéria tekintetében akár Péterrel, akár Tiborral állta az összevetést, bár Tibor vitán felül verhetetlen volt, nem csupán a Klein fiúk között, de világszinten is.

■ ***Nem cserélne el mondjuk tíz év Frankel-beli és huszonöt év Dohány-beli kántori működést a kint töltött évekre?***

Nem, mert ha idehaza maradtam volna, sohasem léphetek operaszínpadra. A kettős karrier Magyarországon voltaképp egyetlen funkcionáló kántornak sem sikerült. Odakint negyven éven át operaszínpadokon is megálltam a helyem, s olyan szerepek sorakoznak a képzeletbeli operavitrinemben, mint a Bajazzók Toniója, Rigoletto vagy Leporello. Izraelben péntekenként és ünnepeken nem volt operaelőadás, így meg tudtam oldani a két hivatást egyszerre. Amikor az Egyesült Államokban voltam kántor, meg kellett beszélnem az adott közösség elöljáróságával, hogy bizonyos hétvégeken távol leszek.

■ ***Meglátása szerint 1945 és 1970 között milyen perspektívát jelentett kántornak lenni Magyarországon?***

Kétségtelen, hogy biztos egzisztenciát jelentett.

■ ***Vallásos emberek voltak a magyarországi kántorok?***

Úgy vélem, hogy ha nem volt is mind mélyen vallásos, de legalább kifelé igyekeztek azt mutatni. Kivéve apámat és Lórándot.

■ ***Engedjen meg egy személyes megjegyzést: egész egyszerűen döbbenetesnek tartom, hogy az itthonról a legnagyobb külföldi karriert elérő kántorunk az emberi cselekedeteit tekintve erősen feddhető volt. Azt hiszem, vagy azt akarom hinni, hogy ezzel a mentalitással a háború előtt nem lehetett volna kántor, csak a soá utáni kényszerhelyzetben.***

Nehéz erre mit mondanom, mert el kell ismernem Lóránd zsenijét, noha a vokális teljesítménye alapján nehéz elképzelni, hogy helye lett volna a huszas-harmincas évek igazán nagy magyarországi kántorai között. Ami az emberi oldalát illeti: a minősítések helyett elég apró momentumokat felidézni. Amikor például Pécsről kirúgták Lórándot, a helyi zsinagógai kórusanyag kilencven százalékanak lába kélt. Ez tény, nincs mit róla vitatkozni. A fehér brokátreverenda is eltűnt – erről később kiderült, hogy Marci megfestette pirosra, és a feleségének csináltatott belőle pongyolát. A kántorkonferencia közös ünnepi vacsorájának a költségeit ki kellett fizetni, amit Lóránd kétszer is felvett, de egyszer sem adott át a hoteligazgatónak. Végül harmadszor Lórándot kihagyva fizette

ki a hitközség az összeget, hogy biztosan eljusson a pénz a rendeltetési helyére. Egy másik történet: a Hegedűs kórusának oszlopos tagja, a nagyszerű basszista, Darvas Imre (később a Dohány utcai zsinagóga kórusában énekelt) az ötvenes évek végén bement az ünnepre járó pluszhonoráriumáért Ros Hasónó után a hitközségi bérelszámolóhoz. Odabent az alkalmazott nagy szemeket meresztett rá. „Darvas úr, ezt az összeget ön már felvette.” Szegény Darvas homlokát kiverte e veríték. „Megmutatná az aláírást a kifizetési lapon?” – kérdezte. Elé tették a papírt. Megnézte, majd kért egy cetlit és ráfirkantotta a nevét: „Kezitsókolom, én így írok alá.” Kérdezte az alkalmazott a kollégáját, hogy tud-e valamit a dologról. Azt mondta a kolléga: „A Lóránd főkántor úr mindenki honoráriumát fölvette, hogy ne kelljen fáradniuk.” Darvas nyelt egyet, s ment a délutáni Jom Kippur kóruspróbára. Kérdezte Lórándot a pénzről. Lóránd hebegett-habogott, majd kinyögte: „Felvettem, mert hirtelen szükségem volt rá.” „Semmi gond – mondta Darvas –, most ideadhatod.” „Már nincs meg” – felelte Lóránd. Erre Darvas közölte: „Na jó, Marcikám, ide figyelj, holnap este Kol Nidre van. Ha én holnap délig nem kapom meg a pénzem, akkor Jom Kippurra nincs basszistád.” Megkapta a pénzét.

■ *Mindig Stern Lászlóval állítjuk szembe...*

Nem csoda, hiszen a kor „ikertornyai voltak”, Sternt mindannyian egy mélyen vallásos, talpig becsületes embernek ismertük. Igaz, ami igaz, talán épp az ínséges évek miatt, Stern rettenetesen hajtotta a pénzt, sokak szerint kifejezetten pénzéhes ember volt. De a pénzszerzés érdekében sosem nyúlt volna becsstelen eszközökhöz.

■ *Sok emberrel beszélgettem Sternről. Én azt hiszem, hogy egyszerűen csak kemény ember volt. El kellett tartania két gyereket, ezért mindent megmozgatott.*

Egyetértünk. Érdekes egyébként, hogy a testalkata is mintha a küzdelemre predesztinálta volna. Alacsony, zömök, széles ember volt, rövid, vastag nyakkal. Lóránd magas volt, kissé arisztokratikusabb kiállású figura, mintha a külsejével is azt üzenné: szerzés terén ő nem a küzdelem, inkább az ügyeskedés híve.

■ *A harcos tömzsi kis pitbull és a lapos tekintetű agár...*

Találó hasonlat, bár egy ponton nem stimmel: Stern mindig nagyon odafigyelt az elegáns öltözködésre, a kinézetére. Dupla mandzsettás ingek, gondosan nyírt bajusz stb. Lóránd lazábban válogatta meg a ruházatát.

■ *A napi küzdelem aztán Sternnél súlyos betegséghez vezetett...*

Szegénynél többször is le kellett csapolni a vizet, a diabétesz teljesen tönkretette a veséjét. Végül meg is vakult... Visszatérve az eredeti felvetésére: Lóránd a háború előtt

inkább zenei vezető lehetett volna, és annak nagyszerű. Egyébként az is volt, és ha nincs a tragikus történelmi fordulat, nyilván kórusvezetőként, zeneigazgatóként futhatott volna be óriási karriert. Lóránd muzikalitása messze Sterné fölött állt. Stern talán érezte is ezt, ezért például sosem szólt bele a kórus munkájába, és mindent a karnagyára bízott, szemben az örökösen irányító szerepben mutatkozó Lóránddal. Lóránd folyamatosan ott ült az orgonista mellett, és szüntelenül dirigált.

■ ***Nem tartja lehetségesnek, hogy Sternnek mélyen kisebbségi komplexusa volt? Az például, hogy egyetlen tisztességes stúdiófelvételt sem vállalt, mindenképpen erre utal.***

Könnyen lehet, talán épp az öccse, a világhírű Moshe miatt. Sem hang, sem előadás terén nem volt összevethető az öccsével. De hát Moshe mindenkit lekörözött.

■ ***Kelen Tibort is?***

Hangilag Kelen erősebb volt, de mint kántor, Moshe utolérhetetlennek bizonyult. Pedig Moshe esetében valójában egy lírai bariton hang lett feltornázva tenorfekvésbe.

■ ***Valóban így gondolja?***

Én is, Kelen Tibor is, sokan így gondoltuk. Mivel az igazi cházónesz tenorfekvést igényel, ezért Moshe egész egyszerűen a szükséges lágéban énekelte-imádkozta végig az évtizedeket, és a fantasztikus képességeinek köszönhető, hogy végig bírta „torokkal”. Ő kántorként mindannyiunk fölött állt és áll, mégpedig klasszisokkal.

■ ***Őt hallgatná meg, ha visszamehetne az időben, mondjuk egy 1959-es Kol Nidre-estére?***

Nem. De nem azért, mert esetleg nem ő volt a legjobb. Érzelmi okokból döntenék Ábrahámson Manó mellett. Manó bácsit hallgatni nekem a gyerekkorom, és ez a kötődés erősebb faktor a vonzódás tekintetében, mint a kántorművészeti kérdések, vagy az énektechnika. Meg kell mondanom, hiszen szó esett a kántorok emberi habitusáról is, Ábrahámson esetében a makulátlan viselkedés is sokat nyom a latban nálam. A kortársa, Linetzky például a kiddyusnál örökké a női karzat felé fordult, a gyengébb nem iránt mélyen elkötelezett férfihoz méltón.²⁰³ Ez kissé idegenül hatott rám. Persze mi ez ahhoz képest, hogy a tárgyalt időszak egyik meghatározó főbbja egy fedél alatt élt a feleségével és a szeretőjével!...

²⁰³ Linetzky közismerten fess férfi volt, hófehér üstökkel. Lányai, Szonja és Lina örökölték apjuk megnyerő vonásait.

■ *Úgy tudom, Linetzky és Ábrahámson nem igazán ápoltak baráti kapcsolatot.*

Évtizedeken át nem álltak szóba egymással. Ha Linetzky imádkozott a Dohány utcában, Manó bácsi átment a Rumbach utcai zsinagógába. Aztán egyszer Linetzky 1949-ben orvással kórházba került. Elterjedt a városban, hogy meghalt. Ábrahámson azonnal berohant a kórházba, hogy személyesen győződjön meg a dologról. Fölrohant a folyosón, erre mit lát? Ott ül Linetzky az egyik fotelban. Nem tudott mit csinálni Manó bácsi, ki kellett békülnie a riválisával.²⁰⁴

²⁰⁴ Linetzky az ötvenes évek elején vándorolt ki São Paulóba. Egy ugyancsak oda emigrált rabbtól, Friedländer Bélától tudni, hogy Linetzky hangja erősen megkopott az utolsó éveire, lenyűgöző tudása azonban mindvégig megmaradt.

VI. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE

Kutatásom nyomán, a soá utáni évtizedek kántori vonatkozásában, illetve a disszertáció első traktusában megfogalmazott hipotéziseinkkel kapcsolatban a következő alapvető megállapításokat tehetjük:

A kántorok – hitéleti alkalmazottként a kor társadalmi struktúrájába való – szociális beilleszkedése a hagyományos szociológiai topográfiára utal. A hivatás funkciójának értékrendi sajátossága viszonylagos pontossággal artikulálható: a zsidó kántori szolgálat tipikus attribútuma a közösségi-közéleti elkötelezettség, illetve a hit- és családoorientált irányelv.

A Teremtőhöz való viszony azonban mégis más, mint amit egyéb korszakok hithez való viszonyában megfigyelhetünk: a Mindenható nem pusztán egyfajta metafizikai entitás, de egész egyszerűen az egzisztálás, a túlélés alapvetése. Az imába, a hitbe való kapaszkodás, s ennek nyomán a rabbinikus-kántori jelenlét adekvát mentálhigiénés kapaszkodó a holokausztot átélte, súlyosan sérült pszichéjű zsidóság számára. A zsinagógai vallási alkalmazottak – még háború előtti altruista közösségi szerepüket is felülmúlva – egész egyszerűen az autentikus létezés megtestesítői. Ugyanakkor a korszak jellemző kántori magatartásformájának problematikája épp a speciálisan változó hivatásbeli elvárásokhoz szükséges személyiségjegyek megléte vagy hiánya.

A kutatás alapján kijelenthető:

- a) A II. világháború utáni zsidó kántori hivatás jelentős részben más igényeket támasztott a chazanokkal szemben, mint a háború előtti éra.
- b) A II. világháború utáni évtizedekben a zsidó kántoroknak erejükön felül kellett teljesíteniük a vallásellenes politikai hangulatban, illetve a mentálisan végzetesen megtépzott zsidóság felekezeti miliójében.²⁰⁵
- c) A holokauszt nem pusztán emberéletek tekintetében gyakorolt tragikus hatást, de a hagyományos lokális zsidó liturgia és kántorművészet terén is pótolhatatlan veszteségeket okozott.

²⁰⁵ Amint a soá, úgy a kommunista éra is sokakat nyomorított meg lelkiileg. Az a zenész például, aki hosszú évtizedeken keresztül meghatározó alakja volt a zsidó zenei közéletnek, sajnos az alkoholhoz nyúlt, amikor 1948-ban megszüntették az egyházzenei karnagyképzőt. Utcára került, nem tudta miből eltartani a családját. Sosem tudta többé letenni a poharat, noha később rendeződött a sorsa.

- d) A holokausz okán számos olyan zsidó ember foglalhatott el kántori pozíciót, akik máskülönben sosem állhattak volna omed elé.
- e) A holokausz utáni évtizedekben bármely zsidó származású férfiból zsidó kántor válhatott volna, ennek ellenére többször is kántorhiánnyal küzdött a pesti hitközség.

Az interjúk alapján továbbá a következő konklúziókra jutottam:

- Az I.1.1. pontban felvetett hipotézisekre egytől egyig igennel kell válaszolnunk.
- Az 1948-ban beinduló kántorképzés biztos egzisztenciát ígért a nincstelen zsidó férfiaknak, ugyanakkor a képzés színvonala már nem volt a háború előtti kántori igényekhez mérhető.
- A biztos egzisztencia ígérete megalapozott volt ugyan, ám a posztholokausz éra kántorai valójában rendkívül nehéz anyagi körülmények között voltak kénytelenek élni, családot alapítani-eltartani. Helyzetük javításának érdekében gyakran vállaltak erejükön felüli feladatokat, vagy helyezkedtek el civil másodállásban, aminek mindenekelőtt kántori működésük színvonala látta kárát. A posztholokausz évtizedek legkényesebb kérdése a temetői szolgálat volt: a temetések alkalmával kapható paraszolvencia biztosabb és nagyobb bevételt jelenthetett a kántorok számára a nem túl gyakori kultúrestek honoráriumánál. Mivel koncertfellépésekre, bármicvóra való felkészítésre vagy esküvői funkcionálásra nemigen számíthattak a kántorok, mondhatni, az ötvenes és a hatvanas években a temetés volt a „mellékes” megkeresésének egyetlen biztos módja.
- A korszak kántorai között nem volt baráti viszony, sőt, olykor kollegiálisnak sem volt mondható, ahogy egymással bántak. Önszerveződésről szó sem lehetett, ezért ügyeiket illetően nem tudtak közösen fellépni, mint például tették azt a rabbik.
- A hatvanas évek második felére Budapesten koncentráldott a magyarországi kántortársadalom 99%-a. Az elkövetkező években-évtizedekben elenyésző volt azok száma, akik iskolai képzésen keresztül kerültek omed elé. Mégis, a hatvanas években még olyan sokan tudtak előimádkozni a fővárosban, hogy egy-egy megüresedő álláshelyért előéneklést tarthattak a kilék.
- A korábban vidéken igen erős ortodoxia vészkorszaki kivéreztetésével a fővárosi és nagyvárosi neológia lett egyeduralkodóvá: ezzel tulajdonképpen muzeális leletté vált a hagyományos magyarországi cházónesz.
- Magyarországon az 1956-os forradalmat követően fél évszázadon keresztül nem folyt olyan zsidó kántorképzés, amely hivatalos papírt adott volna a végzősöknek. Ezzel együtt négyszer indult zsidó kántorképzés Magyarországon a II. világháború után (ebből csak kétszer lehetett hivatalos, szakvégzettséget tanúsító papírt szerezni), és a

zsidó származáson kívül tulajdonképpen semmiféle előfeltétele nem volt a képzéseken való részvételnek. Egyszerűen fogalmazva: a holokauszt után Magyarországon bármelyik zsidó férfiból kántor lehetett – ráadásul a 21. század négy kántori alapkövetelményéből (vokális adottság, liturgiai felkészültség, lejnolás, zeneelméleti tudás) a 20. század második felében csak az első kettő volt elvárás, azok közül is a vokális adottság csak módjával.

- A vizsgált negyedszázadban két történelmi kataklizma volt a legnagyobb hatással a magyarországi zsidó kántorok működésére: a holokauszt és a kommunista-szocialista államhatalom regnálása. Mindkettő a legmélyebb rétegekig és a legapróbb részletekig befolyásolta a chazanok funkcionálását – s persze életét.
- A vizsgált időszak számos chazanja képes volt olyan kántorművészeti produkciókat nyújtani, amelyek bevonzották az embereket a templomokba. Ugyanakkor ez sem volt elegendő ahhoz, hogy oldja vagy neutralizálja a korszak (és a jövő) magyarországi zsidóságának két legjelentősebb drámáját:
 - a két nagy elvándorlási hullámban a fiatalabb nemzedékek zöme elhagyta az országot, és jellemzően az idősek maradtak
 - azon kevés zsidó származású fiatal, akinek a szülei mégis maradtak, évtizedeken át semmiféle vallási oktatásban nem részesült, sőt, számos esetben a szülők kifejezetten elhallgatták előlük a származásukat.
- Az interjúk során számos név felmerül a vizsgált korszak legjobbnak tartott kántorai között, ám a vélemények összesítése után egyértelműen két chazan személye tűnik megkerülhetetlennek: Stern Lászlóé és Lóránd Mártoné. A két chazan esetében azonban a leglényegesebb különbséget érdekes módon nem a vokalitás vagy a liturgia területén jelölik meg a megkérdezettek. Leglényegesebb különbségként újra és újra a vallásosság mélysége, a szóban forgó kántorok valláshoz való eltérő viszonyulása artikulálódik az interjúkban.
- Szorongató kettősség jelenik meg az interjúk analizálása során: noha többször is lehetőség adódott rá, hogy iskolai keretek között sajátítsák el zsidó fiúk-férfiak a kántori hivatást, s noha számos példát láthatunk az autodidakta felkészülésre is, mégis, a tárgyalt korszak tekintetében állandónak volt mondható a kántorhiány. Ezzel kapcsolatban nem tudtak konkrét felvilágosítással szolgálni az interjúalanyok, az okok mégis kirajzolódnak a mondataik mögött:
 - a) egzisztenciálisan nem volt igazán vonzó a kántori pálya
 - b) a kommunista éra alapvetően vallásellenes attitűdje és a holokauszt megismétlődésétől való félelem elriasztotta a potenciális jelölteket a kántori tanulmányoktól.

VII. ABSTRACT

The present work has attempted to introduce social scientific and cantor arts related aspects of being a chazan after the Holocaust through paradigm-shaping personages of Hungarian Jewish liturgical music.

The study seeks to answer, inter alia, the following research questions:

- What impact did the devastation caused by World War II and the wave of emigration in the '40ies and '50ies have on the Jews, diminished in number and shaken in their faith, and on the personal and professional lives of the emblematic Jewish cantor figures?
- What socio-environmental factors influenced the individual and social actions of cantors in communist-socialist Hungary?
- What role did Jewish religious functionaries have in the life of the individual members of the congregation and the community, in postwar behaviour strategies for minorities, and in reconstructing the identity of those once stigmatised?
- What effect did the observable fast rate decline in practising religion after the revolution of 1956 have on the life of Hungarian cantors? How did the duties of a cantor change in accordance with social-political changes; how did the criterion of having a 'beautiful, sonorous voice' become less of a priority, replaced by constructing an identity, creating a community; how were novel viewpoints and priorities conceived of in religious practice, in the life of religious organisations, in the life of cantors?
- What are the most typical symptoms of integration into post-World War II Hungarian society as a religious leader, the most characteristic aspects of everyday life; what were the living conditions of cantors like, what were situational interactions of community events like, what characterised the typical chazan-attitude to religion, human relations and the socio-political system of the given era?
- What changes have influenced spiritual and melodic intensity which determines the ritual, cognitive and experience-related dimensions of precentor tradition dating back several centuries? How was the practice of prayer corresponding to holidays and traditions passed on and how did it evolve, what were the reasons underlying a quick disappearance of formal institutional cantor training in the '50ies?

In relation to living as a cantor in the decades following the Holocaust as well as in relation to the research hypotheses conceptualised in the first part of the dissertation, in light of the research results, the following basic conclusions may be drawn:

- a) Following World War II, the Jewish cantor trade had chazans face expectations significantly different from those of the pre-war era.
- b) During the decades after World War II, Jewish prayer leaders were forced to cope beyond what was humanly possible under pressure in a political climate hostile to religion, and in an atmosphere created by Jewish congregations, which had undergone an almost fatal mental shock.
- c) The Holocaust resulted in a devastating trauma not only in terms of the amount of casualties but also in terms of causing irreparable damage to traditional local Jewish liturgy and the art of leading prayer.
- d) As an aftermath of the Holocaust, many Jewish people were employed as precentors, who otherwise would never have been allowed to stand at the Omed.
- e) Although in the decades following the Holocaust any man with Jewish ancestry could have become a cantor, the congregation in Budapest suffered from a lack of enough cantors more than once.

Based on oral history interviews, the following conclusions may be drawn:

- The cantor training launched in 1948 had the promise of existential stability for poverty-stricken Jewish men, at the same time, the standard of education was incomparably lower than that of pre-war cantor education.
- The prospect of existential stability was realistic, still, in actual fact the cantors of the post-Holocaust era were to endure strikingly harsh financial conditions, and to start a family and provide for them with extremely limited means. In order to ameliorate their standard of living Jewish precentors often undertook tasks beyond their powers, or took on secular part-time jobs, which primarily had a worsening effect on the standard of their performances as cantors. The most sensitive issue of the post-Holocaust decades was funeral service: receiving ‘under-the-table payment’ at burials meant a more secure and more substantial income for cantors than the honorarium of rather sparsely organised cultural events. As cantors were not really in a position to count with giving concerts, preparing teenage boys for bar mitzvah or performing at wedding ceremonies, it could be said that in the ‘50ies and ‘60ies the single safest way to acquire a bit of an income ‘on the side’ was funeral service.

- The cantors of the period were not amicable towards one another. Moreover, occasionally their treatment of each other was not even what could be called a work relationship. The right to organise was out of reach for them, therefore they could not stand up for themselves in an organised way, like, for instance, rabbies did.
- By the second half of the '60ies the vast majority, 99% of Hungarian prayer leaders was living in Budapest. In subsequent years, decades, there was hardly anybody in the cantor community who stood at the Omed as a result of having received formal training. Nevertheless, in the '60ies there were still so many who could lead prayer in the capital that the Jewish communities could hold a selectional singing for applicants for an upcoming vacancy here and there.
- Since during the Holocaust orthodox communities previously very strong in the country were bled out, big-city neologist Judaism prevailed in the capital and in major cities: that meant that in actual fact the traditional Hungarian hazanuth became a rarity.
- In Hungary, after the revolution in 1956, for fifty years there was no official cantor-training such that the graduates would receive a certificate. At the same time, after World War II Jewish cantor-training was launched four times in Hungary (but only two of those would offer an actual official certificate of professional education), and practically the only criterion for admission into the training was Jewish decedence. Simply put, after the Holocaust, any Jewish man could become a cantor in Hungary – moreover, in the second half of the 20th c. it sufficed if the applicant fulfilled the first two out of the four criteria necessary in the 21st c. (an ability to sing, familiarity with the liturgy, the ability to read the Torah scroll, and an understanding of music theory), and the ability to sing was not judged particularly strictly.
- During the twenty-five years under scrutiny, there were two historical cataclysms that had the greatest impact on the life of Hungarian Jewish cantors: the Holocaust and the reign of the communist-socialist state. Both cut deeply to the bone and had an influence on the work and of course life of chazans down to the minutest detail.
- In the period examined, many of the chazans were able to perform cantoring at such an artistic level that people were drawn to go inside the synagogue. Yet even this was not enough to dilute or counteract two of the most dramatic tendencies in Hungarian Jewish communities of the period (and of subsequent years):
 - in two big waves the majority of younger generations emigrated and typically the older generations stayed
 - those few Jewish youths whose parents still opted for staying did not receive any religious education through the years, furthermore, their parents often made a point of keeping their Jewish ancestry a secret to them.

- During the interviews many personages have been mentioned who were considered the best cantors of the period but after examining the opinions the two indisputably outstanding figures were the following chazans: László Stern and Márton Lóránd. Interestingly, however, the major difference between the two cantors was not established by the interviewees in terms of singing ability or knowledge of liturgy. Instead, over and over again, the major difference between the two cantors articulated in the interviews was their depth of faith, their differing attitudes to religion.
- The analysis of the interviews sheds light on an unsettling contradiction: although there were several possibilities for Jewish boys and men to train as cantors at an institution, and though there were numerous examples of self-educated prayer leaders, in the given period a lack of cantors can still be considered the general state of affairs. The interviewees had no straightforward answer to why that should be the case, however, the reasons were underlyingly present between the lines in their replies:
 - a) becoming a prayer leader was not a very promising career financially
 - b) potential candidates had been discouraged from training as cantors by the fundamentally anti-religious approach of the communist era and by fear that the Holocaust might happen again.

IRODALOMJEGYZÉK

Könyvek, tanulmányok

- Ádám, E. (1976). *A zsinagóga dallamai (az Országos Rabbiképző Intézet Kántorképzőjének kézikönyve)*. Budapest.
- Artson, B. S. (2006). *The gift of soul, gift of wisdom : a spiritual resource for mentoring and leadership* (9/4). Springfield, NJ: Behrman House.
- Assmann, A. (2006). Memory, Individual and Collective. In R. E. Goodin & C. Tilly (Eds.), *The Oxford Handbook of contextual Political Analysis* (pp. 210–224). New York: Oxford University Press.
- Attias, J. C., & Benbassa, E. (2004). *Van-e jövőjük a zsidóknak? : párbeszéd a zsidó identitásokról*. Budapest: PolgART.
- Bandi, S. A. (2015). A zenei személyiség. In B. Vas (Szerk.), *Zenepszichológia tankönyv* (pp. 145–166). Pécs: PTE MK Zeneművészeti Intézet.
- Bányai, V., Fedinec, C., & Komoróczy, S. R. (2013). *Zsidók Kárpátalján : történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: Aposztróf.
- Bauer, Y. (1988). *Present-day antisemitism : proceedings of the eighth International Seminar of the Study Circle on World Jewry under the auspices of the President of Israel, Chaim Herzog, Jerusalem, 29–31, December 1985*. [Jerusalem]: Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, the Hebrew University of Jerusalem.
- Bergman, S. H. (1961). *Faith and reason : an introduction to modern Jewish thought*. Washington, D.C.: B'nai B'rith Hillel Foundations.
- Berne, E. (1996). *Szex a szerelemben*. Budapest: Osiris.
- Bibó, I. (1982). Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In I. Kemény & M. Sárközi (Eds.), *Bibó István összegyűjtött munkái/II* (pp. 389–510). Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Braham, R. L. (2003). *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest: Park Kiadó.
- Buber, M. (1962). Gottesfinsternis. In *Schriften zur Philosophie* (pp. 503–603). München – Heidelberg: Lambert Schneider.
- Cohen, A. (1949). *Everyman's Talmud*. (New American ed. ed.). New York: E. P. Dutton.
- Cott, J. (2013). *Dinner with Lenny : the last long interview with Leonard Bernstein*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Dávid, K. (2014). *Soah: emlékeim a vészkorszak idejéből*. Budapest: Szent István Társulat.

- Derbyshire, J. (2013). Theodor Herzl and the origins of Zionism: an interview with Shlomo Avineri. *Prospect*, December 18.
(Hozzáférés: Prospect: <http://www.prospectmagazine.co.uk/blogs/jonathan-derbyshire/theodor-herzl-and-the-origins-of-zionism-an-interview-with-shlomo-avineri>)
- Doncsev, T. (2016). *A hétköznapi erényekről : kísérlet a holokaust idején tanúsított egyedülálló bolgár magatartás magyarázatára*. Budapest: Napkút.
- Edelman, M. B. (2003). *Discovering Jewish music* (1st ed.). Philadelphia: Jewish Publication Society.
- Eichhorn, D. M. (1974). *Jewish intermarriages: fact and fiction*. Satellite Beach, Fla.: Satellite Books.
- Eörsi, I. (1989). *Megélt gondolkodás: Életrajz magószalagon*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Erdei, A. (2004). A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955). *Beszélő*, 9/4, pp. 69–78. (Hozzáférés: Beszélő: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-magyarorszag-i-zsidosag-migracioja-1945%E2%80%931955>)
- Fackenheim, E. L. (1987). *What is Judaism*. New York, NY: Summit Books.
- Fields, H. J. (1990). *A Torah commentary for our times*. New York, N.Y.: UAHC Press.
- Friedman, E. H. (1985). *Generation to generation : family process in church and synagogue*. New York: Guilford Press.
- Friedman, M. S. (1955). *Martin Buber: the life of dialogue*. Chicago: University of Chicago Press.
- Friedmann, S. (2010). *Kérdések és válaszkísérletek. Írások identitásról és emlékezésről*. Budapest: MTA–ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoportja.
- Frojimovics, K. & Schweitzer, J. (1994). *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április : a Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*. I. rész: *Adattár (A)*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Magyar Zsidó Levéltár – Országos Rabbiképző Intézet
- Gadó, J. (2013). A Síp utcai Kádár-rendszer. *Szombat*, XXV(6). (Hozzáférés: Szombat: <https://www.szombat.org/politika/a-sip-utcai-kadar-rendszer>)
- Gáspár, F. (2001). Az Eichmann-per és a magyar politikai vezetés. *Szombat*, XIV(9). (Hozzáférés: Szombat: <https://www.szombat.org/archivum/az-eichmann-per-es-a-magyar-politikai-vezetes-1352774054>)
- Gitelman, Z. (2000). Reconstructing Jewish Communities and Jewish Identities in Post-Communist East Central Europe. In A. Kovács (Ed.), *Jewish Studies at the Central European University* (pp. 31–46). Budapest: CEU Press. (Hozzáférés: Central European University – Jewish Studies Program: http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/01_gitelman.pdf)
- Gradenwitz, P. (1949). *The music of Israel; its rise and growth through 5000 years*. ([1st ed.] ed.). New York: W. W. Norton.

- Haraszti, G. (2006). A magyarországi zsidóság a második világháború után és az 1956-os forradalomban. In J. Szécsi (Ed.), *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2006* (pp. 121–156). Budapest: Keresztény–Zsidó Társaság.
- Haraszti, G. (2007). Trapéz a lejtőn – A magyarországi zsidóság a második világháború után és az ‘56-os forradalomban. *Confessio*, 31(1), 66-94. (Hozzáférés: OR-ZSE: <https://www.or-zse.hu/kutat/tanulmanyok/haraszti-trapez.htm>)
- Holtz, B. W. (1990). *Finding our way : Jewish texts and the lives we lead today* (1st ed. ed.). New York: Schocken Books.
- Hrotkó, L. (2006). „Zsidóul” kell élni és „zsidóul” kell imádkozni – A kántorság filozófiája (Gondolatok Dott Imrével folytatott beszélgetésünk ürügyén). *Remény*, V(2). (Hozzáférés: Remény: <http://www.remeny.org/remeny/2006-nyara-5766-tamuz-av-elul/hrotko-larissza-zsidoul-kell-elni-es-zsidoul-kell-imadkozni/>)
- Hyamn, P. E. (1989). The Modern Jewish Family: Image and Reality. In D. C. Kraemer (Ed.), *The Jewish Family: Metaphor and Memory* (pp. 179-196). New York: Oxford University Press.
- Idelsohn, A. Z. (1948). *Jewish music in its historical development*. New York: Tudor Pub. Co.
- Jászi, O. (1989). *Magyar Kálvária – Magyar Föltámadás : A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. [Budapest]: Magyar Hírlap Könyvek.
- Karády, V. (2000). *Zsidóság Európában a modern korban*. Budapest: Új Mandátum.
- Kármán, G. (1998). *A zsidó liturgikus zene: Történelmi vázlat és a magyarországi neolog zsinagógák hagyománya : Országos Rabbiképző Intézet - Zsidó Egyetem Liturgia és Kántorképző Tanszék tanjegyzete*. Budapest: ORKI–Zsidó Egyetem.
- Karp, A. J. (1981). *The Jewish way of life and thought* (New ed.). New York: Ktav Pub. House.
- Katzenelson, J. (2014). *Ének a kiirtott zsidó népről / Út az üres éghez*. Budapest: Kalligram.
- Kayser, S. S. (1959). *Jewish ceremonial art; a guide to the appreciation of the art objects used in synagogue and home, principally from the collections of the Jewish Museum of the Jewish Theological Seminary of America*. ([2d ed.]). Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- Kertész, I. (2001). A holocaust mint kultúra. In *A száműzött nyelv* (pp. 84-101). Budapest: Magvető. Hozzáférés: Digitális Irodalmi Akadémia: http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/KERTESZ/kertesz00032_kv.html)
- Kisbali, L. (2011). A Mendelssohn–Lavater levélváltás elé. In *Moses Mendelssohn: Jeruzsálem. Írások zsidóságról, kereszténységről, vallási türelemről* (pp. 29–32). Budapest: Atlantisz.
- Kodály, Z. (1975). Mire való a zenei önképzőkör? In *A zene mindenkié* (pp. 211–216). Budapest: Zeneműkiadó.

- Komlós, J. (1941). *A zsidó fájdalom könyve*. [Budapest]: Szerző. (Hozzáférés: mtd@:
http://mtdportal.extra.hu/books/komlos_jeno_a_zsido_fajdalom_konyve.pdf)
- Komoróczy, G. (2012). *A zsidók története Magyarországon* (I–II.). Budapest: Kalligram.
- Kovács, A. (1989). Zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In B. Füzfa & G. Szabó (Eds.), *A zsidókérdésről* (pp. 47–86). Szombathely: Németh László Szakkollégium.
- Kovács, A. (1992). Identitás és etnicitás : Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. *Világosság*, 33/4, pp. 280–291.
- Kovács, A. (2003). Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 3, 5–39. (Hozzáférés: Múlt és Jövő: http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/492/)
- Kovács, A. (2014). Körbekerítve – Scheiber Sándor utóvédharcai. In A. Babits (Ed.), *Papírhíd: Az egyetemes kultúra szolgálatában : tanulmánykötet Scheiber Sándor születése századik évfordulójára* (pp. 349–357). Budapest: Logos.
- Kovács, M. (2005). A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről. In J. Molnár (Ed.), *A holokaust Magyarországon európai perspektívában* (pp. 128–139). Budapest: Balassi Kiadó. (Hozzáférés: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány: http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/08_Kovacs_Maria_A_Numerusclausus.pdf)
- Köves, J. (2016). *Elfelejtett királynők : szépségek és sorsok*. Budapest: K. U. K. Kiadó.
- Mack, S. (2001). *The story of the Jews : a 4,000 year adventure*. Woodstock, Vt.: Jewish Lights Pub.
- Marjanucz, L. (2002). Löw Immánuel tragikus sorsa a háború végén : adalékok a zsidótörvények szegedi végrehajtásához. *Acta Universitatis Szegediensis : Acta historica*, 114, pp. 115–124. (Hozzáférés: SZTE Egyetemi kiadványok: http://acta.bibl.u-szeged.hu/2911/1/historica_114_115-124.pdf)
- Navon, H. (2008). *Genesis and Jewish thought*. Jersey City, N.J.: Ktav Pub. House in association with Yeshivat Har Etzion Alon Shevut, Israel.
- Niran, J. (2014). *Jelek a vizen*. Budapest: Libri.
- Oláh, J. (2003). Pozsonytól Jeruzsálemig: Joszele Rosenblatt. In J. Oláh & A. Schöner (Szerk.), *OR-ZSE Évkönyv 2001–2003* (pp. 212–221). Budapest: OR-ZSE. (Hozzáférés: OR-ZSE: <https://www.or-zse.hu/resp/rosenblatt.htm>)
- Perlis, V., & Van Cleve, L. (2005). *Composer's voices from Ives to Ellington : an oral history of American music*. New Haven: Yale University Press.
- Sagi, A., & Zohar, T. (2007). *Transforming identity : the ritual transition from gentile to Jew – structure and meaning* (The Kogod library of Judaic studies; 3). London; New York: Continuum.
- Samuel, M. (1940). *The great hatred*. New York: A. A. Knopf.
- Scheiber, S. (1994). *Scheiber Sándor könyve : válogatott beszédek*. Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó.

- Schöner, A. (2011). *Az irgalom kapuja*. Budapest: Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft. (Hozzáférés: Budapest Zsidó Hitközség Hegedűs Gyula utcai templomkörzet és S.Q.A. Zsinagóga: <http://hegedus.bzsh.hu/web/index.php/dr-schner-alfred-irasai/891-koenyv-az-irgalom-kapuja-3.html>)
- Schuster, D. T. (2003). *Jewish lives, Jewish learning : adult Jewish learning in theory and practice*. New York: UAHC Press.
- Sokol, M. (1997). *Engaging modernity : rabbinic leaders and the challenge of the twentieth century*. Northvale, N.J.: J. Aronson.
- Standeisky, É. (2003). Hitviták. Az írók és az 1953-as „új szakasz”. *Mozgó Világ*, 29(8), 27–43. (Hozzáférés: Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis: <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00042/05standeisky.html>)
- Standeisky, É. (2004). Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In M. J. Rainer & S. Éva (Eds.), *Évkönyv 2004, XII. Magyarország a jelenkorban* (pp. 147–185). Budapest: 1956-os Intézet. (Hozzáférés: 1956-os Intézet – Oral History Archívum: http://www.rev.hu/rev2/images/content/tanulmanyok/1956/2004_standeisky.pdf)
- Strassfeld, S., & Strassfeld, M. (1976). *The Second Jewish catalog : sources & resources* (1st ed. ed.). Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- Szabó, C. (2006). Mindszenty József politikai végrendelete 1956-ból. In P. Rosdy (Szerk.), *A katolikus egyház 1956-ban* (pp. 141–146). Budapest: Új ember.
- Teutsch, D. A. (2005). *Spiritual community: the power to restore hope, commitment and joy*. Woodstock, Vt.: Jewish Lights Publishing.
- Újvári, P. (1929). *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: Pallas. (Hozzáférés: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/>)
- Venetianer, L. (é. n.). Löw Lipót. In J. Bánóczy & I. Gábor (Szerk.), *Zsidó Plutarchos* (pp. 5–26). [Budapest]: [Globus].
- Virág, T. (1994). A holocaust-szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban. *Thalassa*, 5(1-2), 129-138. (Hozzáférés: IMÁGÓ Budapest: [http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(05\)1994_1-2/129-138_Virag-T.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(05)1994_1-2/129-138_Virag-T.pdf))
- Völgyesi, Z. (2011). A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig. *Mediárium*, 5(4), 25-34. (Hozzáférés: Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis: http://epa.oszk.hu/01500/01515/00010/pdf/EPA01515_mediarium_2011_4_25-34.pdf)
- Webber, J. (2006). Memory, Religion, and Conflict at Auschwitz. A Manifesto. In O. Baruch & J. S. Landres (Eds.), *Religion, Violence, Memory and Place* (pp. 51–70). Bloomington: Indiana University Press.
- Wiesel, E. (1995). *All rivers run to the sea : memoirs* (1st American ed.). New York: Knopf.
- Young, J. E. (1988). *Writing and rewriting the Holocaust : narrative and the consequences of interpretation*. Bloomington: Indiana University Press.

Internetes hivatkozások

- A Joint/JDC/MAZS története Magyarországon. Hozzáférés: MAZS Alapítvány: <http://mazs.hu/joint100/Joint100hu/tortenet/194553.html>
- Államvédelmi Hatóság. (d. n.). Hozzáférés: Wikipédia: https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%81llamv%C3%A9delmi_Hat%C3%B3s%C3%A1g
- Barnavi, E. (1992). Jewish Music in the Middle Ages. From chants to niggunim. Hozzáférés: My Jewish Learning: <https://www.myjewishlearning.com/article/jewish-music-in-the-middle-ages/>
- Caruso. (2016). Friedmannék felemelkedése I. Hozzáférés: Caruso: https://caruso.blog.hu/2016/03/23/friedmannek_felemelkedese_i
- Csodavártán a Rumbach Sebestyén utcában. Hozzáférés: HG: (<http://hg.hu/cikkek/varos/7834-csodavartan-a-rumbach-sebestyen-utcaban>)
- Czakó, D. (2013). Kórusaink nyomában 20. Hozzáférés: MusiciansWho Új hullám a komolyzenében: <http://musicianswho.hu/mw2015!/2013/12/19/korusaink-nyomaban-20/>
- Dánia, zsidók és a világháború (2009). Hozzáférés: Danmark: https://danmark.blog.hu/2009/01/23/dania_zsidok_es_a_vilaghaboru
- Fenyves, K. (2012). *Zsidó polgáriasodás a 19–20. század fordulójának Magyarországn: a nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása*. Hozzáférés: OR-ZSE: https://www.or-zse.hu/phd/drFenyves_habilitacio_ertekezes.pdf
- Introduction. (2008). Hozzáférés: Sephardic Music: a Century of Recordings: <https://www.sephardicmusic.org/>
- Kádár, G., & Vági, Z. (d. n.). Zsidóellenes attitűdök és antiszemita erőszak a 19-20. század fordulójának Magyarországn. Hozzáférés: Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=144:zsidoellenes-attitdoek-es-antiszemita-erszak-a-19-20-szazad-fordulojanak-magyarorszagan-&catid=15:tanulmanyok
- Kármán, G. (2007). A Rabbiképző kántora és komponistája: Feleki Rezső. Hozzáférés: OR-ZSE: <http://www.or-zse.hu/resp/karman-felekirezso-mtud2007.htm>
- Kossuth, L. (1944). A zsidók jogegyenlősítésének ideje elérkezett. Hozzáférés: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0050.html>
- Kovács, A. (2017). „Rendteremtés” a hitköztségben 1956 után. Hozzáférés: Szombat: <https://www.szombat.org/tortenelem/rendteremtes-a-hitkozsegeben-1956-utan>
- Lanzmann, C. (1985). *Shoah: An oral history of the Holocaust : the complete text of the film*. New York: Pantheon Books.
- Medián. (2014). Antiszemita előítéletesség a mai magyar társadalomban: Kutatási jelentés. Hozzáférés: Tett és Védelem Alapítvány: http://tev.hu/wp-content/uploads/2014/04/Media%CC%81n_TEV_antisemitizmus-tanulma%CC%81ny.pdf

- Nógrádi, G. (2014). Mit hallgatunk el ma, amúgy nemzetileg? Hozzáférés: Librarius: <https://librarius.hu/2014/08/25/mit-hallgatunk-el-ma-amugy-nemzetileg/>
- Raj, F. (2013). Shlomo Carlebach, a hippirabbi Magyarországon. Hozzáférés: <http://www.szombat.org/politika/19-eve-halt-meg-shlomo-carlebach-a-hippirabbi>
- Róbert, P (d. n.). Magyar zsidók 1956-ban. Hozzáférés: MAZSIHISZ: <http://www.mazsihisz.hu/vakbarat.php?nid=7431>
- Rondó (2006). Zsidó kántorok válaszolnak. Hozzáférés: fidelio: <https://fidelio.hu/klasz-szikus/rondo-zsido-kantorok-valaszolnak-118396.html>
- Rumbach Sebestyén Utcai Zsinagóga (d. n.). Hozzáférés: Haver: <http://zsidosag.haver.hu/qf/rumbach-sebestyen-utcai-zsinagoga/>
- Sztálin és a kommunista „anticionizmus” (d. n.). Hozzáférés: Konfliktuskutató: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=179:a-sztalin-es-a-kommunista-anticionizmus&catid=19:bn-es-bnhdes-a-tagadok
- Ungváry, K. (1998). Magyar igazság: felelősségre vonás Magyarországon. *Magyar Narancs*, 17. Hozzáférés: Magyar Narancs: https://magyarnarancs.hu/publicisztika/ungvary_krisztian_magyar_igazsag_felelossegre_vonas_magyarorszagon-55825
- Várnai, P. (2014). Trianon és holokauszt egymás ellen? – interjú Gyáni Gáborral. *XXVI/1*. Hozzáférés: Szombat: <https://www.szombat.org/tortenelem/trianon-es-holokauszt-egymas-ellen>
- Zsidó holokauszt Magyarországon (d. n.). Hozzáférés: Wikipédia: https://hu.wikipedia.org/wiki/Zsid%C3%B3_holokauszt_Magyarorsz%C3%A1gon
- Zsidótörvények 1790–1946 (d. n.). Hozzáférés: Sófár: <http://regi.sofar.hu/hu/book/export/html/13264>

Újságcikkek

Egyenlőség

Jubiláló főkántor. (1903. január 11.). *Egyenlőség*, p. 12.

Új Élet

Fischer, B. (1947. szeptember 4.). Vallási problémáink. *Új Élet*, p. 2.

Katona, J. (1946. november 14.). A nők hivatása a zsidó közösségben. *Új Élet*, p. 13.

Korein, D. (1946. március 28.) Még nem volt elég? *Új Élet*, p. 2.

Láng, V. (1946. április 4.) Ünnepi számvetés. *Új Élet*, p. 6.

Munkácsi, E. (1947. szeptember 4., szeptember 11., október 2.). Aktuális kérdések/Mi van körülöttünk? *Új Élet*, pp. 7–8, p. 9., p. 9.

- Sós, E. (1946. július 25.). Ahol a nép ellenállása minden zsidót megmentett. *Új Élet*, p. 7.
- Sós, E. (1958. június 21.). Számvetés. *Új Élet*, p. 3.
- A Talmud szelleméről (1947. március 6.). *Új Élet*, p. 10.
- Az argentin fasiszták és antiszemiták. (1946. április 4.). *Új Élet*, p. 6.
- De Gaulle mozgalma és a zsidók. (1946. május 29.). *Új Élet*, p. 15.
- Izrael államában a nők számára is kétéves katonai szolgálatot vezettek be. (1950. február 16.). *Új Élet*, p. 6.
- Megdöbbszentítő statisztika. (1949. április 7.). *Új Élet*, p. 2.
- Mentsük meg a gyermekeket! (1950. február 16.). *Új Élet*, p. 7.
- Mendelssohn és Mahler agyonhallgatott jubileuma. (1960. március 15.). *Új Élet*, p. 4.
- Patai József cikke a magyarországi zsidóság újjáéledéséről. (1947. április 3.). *Új Élet*, p. 14.
- Sajószentpéteren történt... (1946. szeptember 12.). *Új Élet*, p. 8.
- Sirota huszonöt éves kántori jubileuma (1949. április 8.). *Új Élet*, p. 8.
- Ünnepély az Utazók Egyesületében. (1946. november 18.). *Új Élet*, p. 8.
- Weesenmayer felmentése. (1949. április 14.). *Új Élet*, p. 1.
- Zsidó sors, zsidó élet 1946-ban. (1946. november 14.). *Új Élet*, p. 7.

FÜGGELÉK/KÉPMELLÉKLET

Concurs.

Vom 1/13. August a. cur. kommt die Stelle des Obercantors am hiesigen Choraltempel, mit einem jährlichen Fixum von Francs 3000 nebst fixierten und sonstigen Nebengebühren, zur Besetzung.

Bewerber muss musikalische, sowie sonstige Bildung besitzen, über eine schöne, klangvolle Stimme verfügen und fähig sein, das Chorporsonal zu instruieren.

Offerte samt Abschriften der nöthigen Documente sind längstens bis zum 1. August n. st. a. cur. an den Unterzeichneten zu richten. — Die Reisespesen von Francs 80 werden nur demjenigen vergütet, der zum Probevertrag berufen wird.

Galatz, 27.9. Juli 1897.

Der Präsident des Tempelcomités
E. Dinerman

Concurs.

Zu der israelitischen Cultus-gemeinde Linz a/D. ist in Folge Todesfalles die Stelle des zweiten Cantors zu vergeben. Reflectant muß auch Schöcher und Kore sein, musikalische Schulung haben, da er den Chor mit Orgel zu dirigieren hat, sowie geeignet sein, die Secretariats-Geschäfte zu besorgen. Der Jahresgehalt ist ö. W. fl. 720 — nebst freier Wohnung, und sind die Nebeneinkommen aus der Schachita, von Stiftungen und sonstigen Emolumenten nicht unbedeutend. Den Gesuchen haben Zeugnis-abschriften über allfällige Studien, über die bisherige Verwendung beizulegen, sowie Angaben über Zuständigkeit, Alter und Familienstand, und ob Reflectant zur Function eines Wohl befähigt ist. Bewerbungen sind bis 1. August a. c. an den gefertigten Obmann zu richten. Der Vorstand der israelitischen Cultusgemeinde Linz a/D.

In der hiesigen orts Cultus-gemeinde (jüd. Seelenzahl 420) ist die Stelle eines Schöcher Ubedel, der ein vorzüglicher Ratsfio und Kore sein muß, spätestens bis Hofsch. Reichs Hof zu belegen. Wohl wird bevorzugt. — Jahresgehalt 700 Kr., freie Wohnung und Nebeneinkommen. Reflectanten mögen ihre Absichten von drei anerkannten orts Rabbinen, Zeugnis über strengreligiösen Lebenswandel und Familienstand dem unterfertigten Vorstände je eher einreichen. — Zur Probe werden nur die Versuche zugelassen, welche hiengegen nur dem Acceptierten vergütet.

Postfach (Eggenfelds m. im Juli 1897)
Reinhold M. Notar.
Altman J., Schöcher.

Meinen lieben Collegen

empfehle ich als Nebenverdienst Jahrszeitblätter à 80 kr. franco. Drucksorten zu fabelhaft billigen Preisen. Kautschukstempel, Messingstempel, Stahlstempel etc. billigst zum Wiederverkauf. Adolf Türk, Ober-Cantor, Mähr. Ostrau. Besitzer der Petzkowitz Buch- und Steindruckerei.

Concurs.

Am 1. September d. J. ist in der hiesigen Synag. Gemeinde (jüd. Seelenzahl 200) die Kantor-Stelle zu besetzen. Auf diese Stelle, welche mit 500 fl. Gehalt, freie Wohnung, halber Schachita und den üblichen Nebeneinkommen beehrt ist, können nur ungarische Staatsbürger concurren, die klangvolle, gute Stimme besitzen, vorzügliche Vorbereiter, als Schöcher, Fiedel und Kore genügend befähigt sind und die Schöcher-Functionen ausüben. Zur Abhaltung des Probevortrages werden bloß die Versuche zugelassen, und die Reflectanten hiengegen nur dem Acceptierten vergütet werden. Offerten mit Belegen über Befähigung, bisherige Verwendung, Alter und Familienstand sind an den unterfertigten Gemeinde-Vorstand einzuliefern. — 488 5115 im Juli 1897.

Der Vorstand der isr. Gemeinde Gödöllö.

Concurs.

Ein gewandter Notenfeser, welcher die Fähigkeiten besitzt, einen Chor einzukubieren, findet sofortige Aufnahme. Gehalt fl. 35 monatlich. Bewerber, welche Harmoniumspieler sind, werden bevorzugt.

Postfach, (Eggenfelds).

Jana Schlang
Obercantor

Geben ist ertheilen:

Der I. Theil meiner

Psalm- und Synagogengesänge

הלל תורה

von Cantor H. B. Birnbaum.

Durch ihre melodischen und charakteristischen Combinationen gewinnen Sie den größten Beifall in orthodoxen sowie in neologen Kreisen und wurden für daher von Herrn Professor Dr. Zischl und hervorragenden Autoritäten beifolgend empfohlen.

Preis des I. Theils 4 fl.

franco zugrundet.

A. B. Birnbaum

Cantor

Czestochowa, (Russ. Polen).

— Prämiiert Weltausstellung PARIS 1889. —

PARIS
Fabrik
und Hauptdepôt:
1, rue
d'Hauterville

LONDON
51, Sandringham
Road
DALSTON.

J. THEUMANN
älteste bestrenommierte

Wurst- und Selchfleischwaaren-Fabrik
Wien, II., Circusgasse 38

empfehle ich Sortiment Wurst, Selchfleisch-Waaren, ungar. und Veroneser Salami, bester Qualität. Vermöge gut ventilirter Trockenkammern, durch Aufstellung der neuesten Maschinen und Kühlapparate ist sie in der Lage, jederzeit frische Waare zu erzeugen, Vorräthe bester und trockenster Salami auf dem Lager zu halten.

Gebet- und Andachtsbücher

ספרים, סדרים, מחזורים, סליחות, ספר תורה, פסלון, וכוונות
wie auch alle in dieses Fach einschlagenden Artikel billigst zu haben bei

WOLF BANDLER

Buchhandlung

Wien, I., Am Bergel Nr. 2.

Dieselbst werden auch Kunststückereien in Gold und Silber auf Paroches sowie Mantel für S'ch' geschmackvoll zu sehr billigen Preisen angefertigt. Muster und Zeichnungen werden auf Verlangen franco eingeschickt.

Bernh. Steinhardt

Schneider für Herren

Wien, I., Rabenplatz 3.

Erstes Wiener Specialgeschäft
für

Synagogen - Ornate

und

Adjustirungen

liefert den P. T. Herren Rabbinen und Cantoren nach Uebereinkommen zu ermäßigten Preisen und guten Conditionen Muster und Illustrationen auf Verlangen gratis und franco.

Die bestrenommierte, alte Verlagsbuchhandlung des

Moses Hirschler

I. Am Bergel WIEN I. Am Bergel

empfehle als billigste und realste Bezugsquelle sein grosses Lager von Gebet-, Festgebet- und Andachtsbüchern in allen Sprachen von den einfachsten תחנות, סדרים, מחזורים, סליחות bis zu den feinsten Einbänden. סליחות aus Seide und Wolle, Gold- und Silberborten, als auch polnische ספרים, פסלון, וכוונות. Ferner halte ich ein grosses Lager von תפילין, ספרים, וכוונות alt und neu.

als auch Kunststückerei in Gold, Silber oder Seide für Mantel, Chuppe, Paroches etc. billigst Auf Verlangen sende franco zur Ansicht, sowohl fertige Arbeiten als Zeichnungen nebst billigstem Preisüberschlag. Cantoren erhalten hohen Rabatt. — Catalog und Preisliste gratis.

Eigentümer und Herausgeber J. Baner. — Verantwortlicher Redacteur Alois Kulka. — Druck Ignaz Hecht, Wien, II., Obere Donaustrasse 37

1. ábra

Mai ésszel felfoghatatlan az a fajta virágzó zsidó kántori lét,
amely a Monarchia századfordulós évtizedeit jellemezte.

A Monarchiában volt olyan sajtótermék, amely kifejezetten kántoroknak készült.

(Österreichisch-ungarische Cantoren-Zeitung)

Közigazgatás.

* Az Északmagyarországi Egyesített közsébbánya és Iparvállalat részvénytársulat az 1902. üzemévről a többek közt a következőket jelentette a közgyűlésnek:

Az 1902. év feleslege, a mellékjövödelmeket beleértve 769,693-17 kor. mely összegből a 264,750-02 koronányi központi és vasutentartási költségek bányaberek folyószámla kamatok, adók és társulási járulékok levonása után fennmarad 504,943-15 korona tiszta üzemfelesleg. Az igazgatóság javasolja, hogy ezen összegből 275,000 korona az ingó és ingatlan leltár értékesítése miatt helyettesítsék tartalékba, a fennmaradó 229,943-15 koronából pedig 20,694-88 kor. az igazgatóság ez a tisztviselők alapszabályszerű jutalékára 7000 kor., a tisztviselők nyugdíjalapjára fordítsa, az 1901. évről áthozott 22,323-64 kor. nyereség hozzáadása után 224,571-91 kor. 200,000 korona összegből 5%-os osztalék fizetessék, a fennmaradó 24,571-91 korona pedig új számlára irassék.

* A Magyar Asphalt Részvénytársaság Popper István elnöklété alatt a napokban tartotta 25-ik rendes évi közgyűlését 9191 darab részvényt képviselő 91 részvényes jelenlétében. Az elhunyt társulati elnök dr. Országh Sándor érdemeiről történt meleg megemlékezés után a felolvasott igazgatósági jelentés kifejti, hogy azon okok, melyek a társaság munkakörét már 1901-ben megszorították, tudniillik a fővárosban az utburkolási munkálatok teljes elmaradása és a vidéki városokban is a munkák redukálása, az 1902. évben még fokozott mértékben jutottak kifejezésre. A mutatkozó kedvezőbb jelek azonban azon reményre jogosítanak, hogy a forgalom emelkedésével az üzleti eredmények javulása várható. A társulat által fogantatott nagyobb mérvű újabb technikai berendezések nemcsak a belföldi munkakört fogják tagítani, hanem a vállalat termékeinek már megindult kivitelét külföldre elő fogják mozdítani.

Néhány részvényes felszólalása és a kívánt felvilágosításoknak az igazgatóság részéről történt megadása után 7660 szavazattal 220 szavazat ellenében a közgyűlés elfogadta az összes igazgatósági előterjesztéseket és a felmentvény megadásával kapcsolatosan bizalmat szavazott az igazgatóságnak. Egy megüresült igazgatósági helyre egyhangulag Mattekovits Sándor dr., v. b. t. t., választott meg.

A garam szent-keresztli kongr. izr. hitközségtől.

Pályázat.

A garam szent-keresztli izr. hitközség egy metszői és előimádkozói állásra ezennel pályázatot hirdet. Pályázótól megkívánjuk, hogy jó תפלה בעל תורה legyen és ki a תורה teendőket is is végzi. Javadalmazás: évi 1000 korona, természetbeni lakás és kert. Magyar honos pályázók elismert rabbiktól nyert képesítésüket, kort, családi állapotot igazoló okmányokkal felszerelt kérvényeiket alulírt elnökséghez f. é. június 1-ig nyújtsák be. Próbaelőadásra kizárólag a meghívott fog bebocsátatni; de utazási költségekre csak a megválasztott tarthat igényt. Az állás f. é. augusztus 1-én foglalandó el.

Garam-Szt.-Kereszt, 1903. május hó 4-én.

Ardai Simon,
hitk. jegyző.

Klein Nátán,
elnök.

A pesti izr. hitközségtől.

Pályázat.

A pesti izr. hitközség dohány-utcai templomában egy kántori állás töltendő be. Ez állás, melyre csakis azok pályázhatnak, kik a magyar nyelvet szóban és írásban teljesen bírják és a 40-ik életévet meg nem haladták, 4000 korona évi fizetéssel és 1200 korona lakáspénzzel van javadalmazva.

Pályázóktól megkívánatik, hogy erőteljes, lehetőleg bariton-hanggal s kellő zenei képzettséggel bírjanak, hogy az összes kántori teendők ellátására, úgymint a tóra-felolvasásra is képesítve legyenek és hogy hajlandók esetleg próbaelőadásra vállalkozni.

Ez állásra pályázók szíveskedjenek életkorukat, családi állapotukat és eddigi alkalmazásukat feltüntető okmányokkal felszerelt folyamodványaikat f. é. május 30-ig a pesti izr. hitközség titkári hivatalába benyújtani. Ezen állás f. é. szeptember 1-én elfoglalandó. — Utiköltség csakis a megválasztott kántornak térítetik meg.

Budapesten, 1903. május havában.

A pesti izr. hitközség előjárósága.

Az érsekújvári kongr. izr. hitközségtől.

Pályázat

polgári iskola tanítónő részére.

Az érsekújvári kongr. izr. hitközség az 1903/1904. tanév kezdetével megnyitandó 4 osztályú polgári leányiskolájára részére két izr. vallású polgári iskolákra képesített tanítónőt, évi 1200 korona törzsfizetés és 200 korona lakbér-illetményen alkalmaz, az egyik tanerő képesítése a nyelv- és történelmi, a másiké pedig a természetrajz-mennyiségtani szakcsoportokból legyen.

Kellőleg felszerelt folyamodványok — az iskolaszékhez czimezve — június 5-ig küldendők.

Érsekújvár, 1903. május 4-én.

Dócsi József,
népiskolai igazgató.

A kolozsvári izr. hitközségtől.

Pályázati hirdetmény.

Alulírott kongresszusi izraelita hitközség pályázatot hirdet egy, legkésőbbben 1903. évi szeptember hó elsején betöltendő képesített hitoktatói állásra.

A pályázótól elvárjuk, hogy a II. kántori és שומר שומרי teendőkre is képes legyen s szükség esetén e téren is működjen. Csak magyar állampolgár sajátkezüleg és magyar nyelven írt pályázatát vesszük tekintetbe. A ki a felsoroltakon kívül a jegyzői teendők ellátására is képes és vállalkozik: előnyben részesül.

Ha az állást nőtlen egyén fogja betölteni, évi fizetése 1200 korona és szabad lakás leendő. A nős alkalmazott évi 1200 korona fizetést és 240 korona lakbért kap.

Pályázatok mielőbb alulírt hitközség elnökéhez intézendők.

Kolozsvárt, 1903. április 25-én.

A kolozsvári izr. hitközség.

Dr. Weiss Miksa,
elnök.

Dr. Hunwald Ferencz,
titkár.

2. ábra

1903-ban még szigorú feltételekhez köthették a pesti zsinagógák kántori állásait.

Negyvenöt évvel később már sokkal „szerényebbek” voltak

a hitközségi álláshirdetések.

Pál dr., *Badl* József (egyszersmind gondnokká), *Schönberger* Gusztáv dr., *Ungár* Kálmán dr., *Steiner* Albert, *Horvát* Rezső főreáliskolai tanár, *Spitzer* József és ifj. *Kerpel* Ignác.

— A keszthelyi hitközség december hó 28-án tartotta a tisztújítását. A választók bizalma újra *Neumark* Béla dr. városi orvost emelte az elnöki székbe, ezáltal nyujtva neki elismerést a hitközség körül kifejtett buzgó tevékenységeért és a hitélet iránti meleg érdeklődéséért. A képviselő-testületbe beválasztottak: *Beck* Sándor, *Böhm* Mihály, *Ossman* Pál, *Rosenberg* Manó, *Prager* Tivadar, *Lázár* József, *Braun* Arnold, *Hoffmann* Arnold, *Hajdu* Fülöp, *Hoffmann* Soma, *Hoffmann* Miksa, *Schwarz* Zsigmond dr., *Mandl* Pál, *Neumark* Ignác, *Pető* Vilmos, *Neuwald* Adolf (ujj), *Rosenberg* Soma dr., *Krausz* Lajos, *Sommer* Ignác, *Simon* Sándor dr. (ujj). Pótagokul: *Scheiber* József és *Radó* Vilmos (ujj). Hivatalból tagjai a képviseletnek: *Büchler* Sándor dr. főrabbi és *Prager* Samuel a Chevra-Kadisa főgondnoka. Az előjáróság és a bizottságok megalakulása a jövő napokban fog megtörténni. Az alelnöki tisztség előreláthatólag régi viselőjének, *Beck* Sándor takarékpénztári igazgatónak fog kijutni, aki Keszthely társadalmi életének általánosan becsült vezéralakja.

— A mátészalkai izr. hitközség december hó 28-án ejtette meg 3 évre szóló általános tisztújítását. A választás, mivel ellentétes pártok küzdöttek, igen élénk volt, de szabatos, ami a választást vezető elnök *Rosenberg* Ignác dr. érdeme, kit a gyűlés jegyzőkönyvi közönnel tisztelt meg. A választás eredménye a következő: Elnök *Klein* Mór, eddigi helyettes elnök. Alelnökök *Rottenstein* Hermann és *Frankl* Albert. Pénztárnok *Feldmann* Karoly. Templomgondnokok: *Weisz* Zsigmond és *Klein* Adolf. Előjárósági tagok: *Csató* Sándor dr.,

— A kapuvári hitközség a napokban tartotta meg tisztújítását. Elnökké most hetedizben már *Deutsch* Lajost választották. A többi helyet a következőképpen töltötték be: alelnök *Biringer* Hugó, pénztáros *Rosenthal* Ignác, ellenőr *Deutsch* Miksa dr., templomatyák: *Fischer* Gyula, *Abelesz* Herman és *Weisz* Náthán; előjárók: *László* Samu dr., *Fränkl* Ilés dr. és ifj. *Biringer* Lipót.

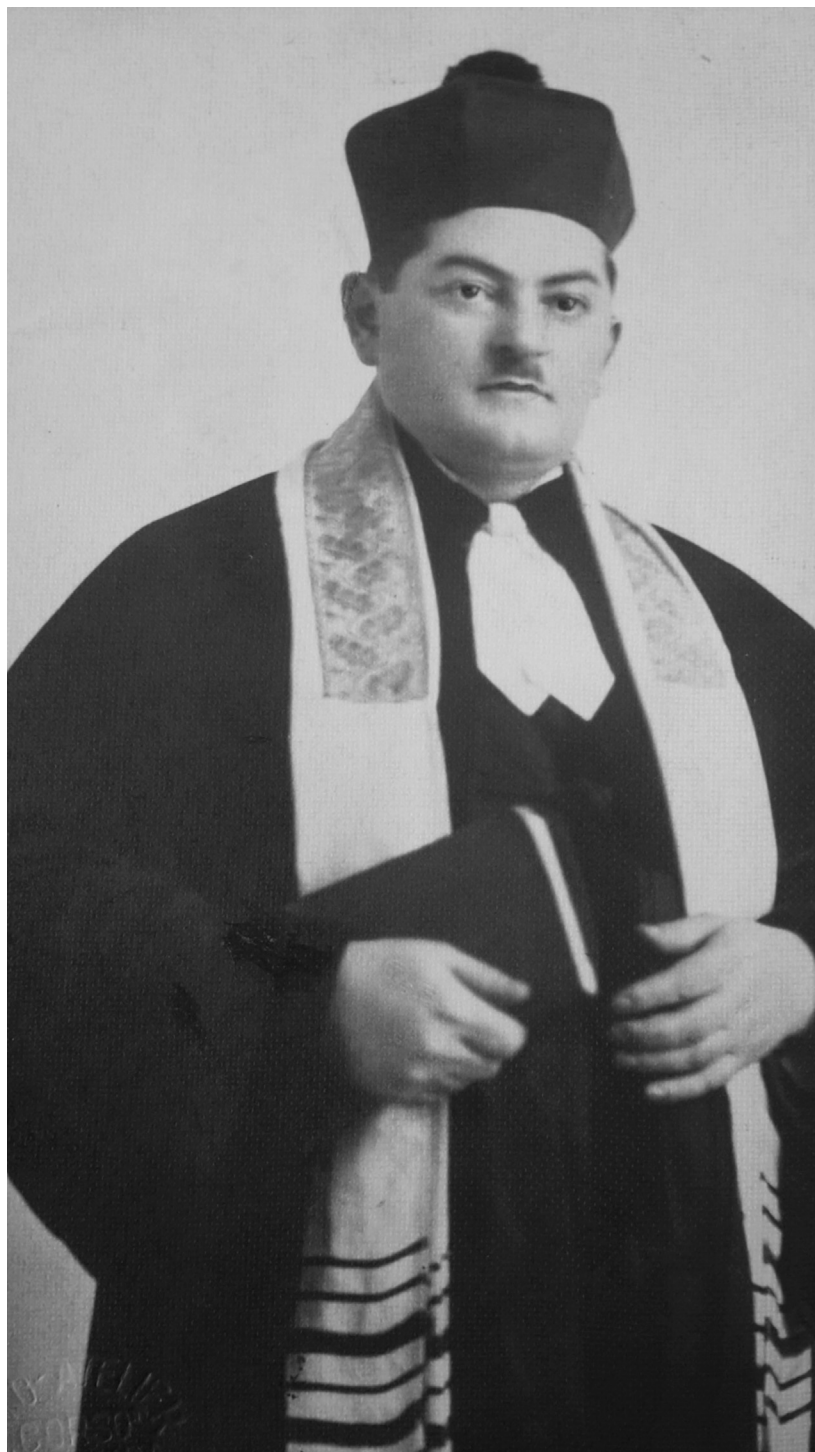
— A lakompaki hitközség decz. hó 27-ikén választotta meg tisztikarát. Elnök *Lederer* Mór lett, előjárósági tagok: *Hacker* Salamon, *Löbl* M. L., *Kohn* József és *Lederer* Sándor, templomi előjárók pedig *Ulman* Leo és *Beer* Miksa.

— Jubiláló főkántor. A győri hitközség főkántora, *Szántó* Adolf hivatalba lépésének huszonötödik évfordulóját a napokban ünnepelte. Hivatalos ünnepség nem volt ugyan, de a jubiláns személye iránt érzett tisztelet enélkül is kereste az érvényesülést. Az ifjuság szerenádöt adott a jubilánsnak. A női énekkar, mely a társadalom előkelő hölgyeiből alakult, *Schmidl* Jánosné vezetésével koszorut nyújtott át, melynek ezüst babérleveleire a női énekkar tagjainak nevét vésettek. Az izr. nőegyesület tagjai is tisztelegtek, még pedig *Herzl* Zsigmondné elnöknő vezetésével és remek ezüst virágtartót nyújtottak át, melynek dús művirágjai közül ezüst lant, a zene szimbóluma, emelkedik ki. A hitközség képviselőtestülete a jubilánsnak 500 korona tiszteletdíjat szavazott meg, a Chevra Kadisa pedig *Szántó* működését melegen méltató levél kíséretében nyújtotta át értékes ajándékát.

— Szegény gyermekek fölruházása. *Rosenfeld* Bernát, a baródsági köszénbánya tulajdonosa, aki a környék szegény népének igazi jötevője, a téli idő beálltával 500 koronát küldött vállalkata igazgatójának,

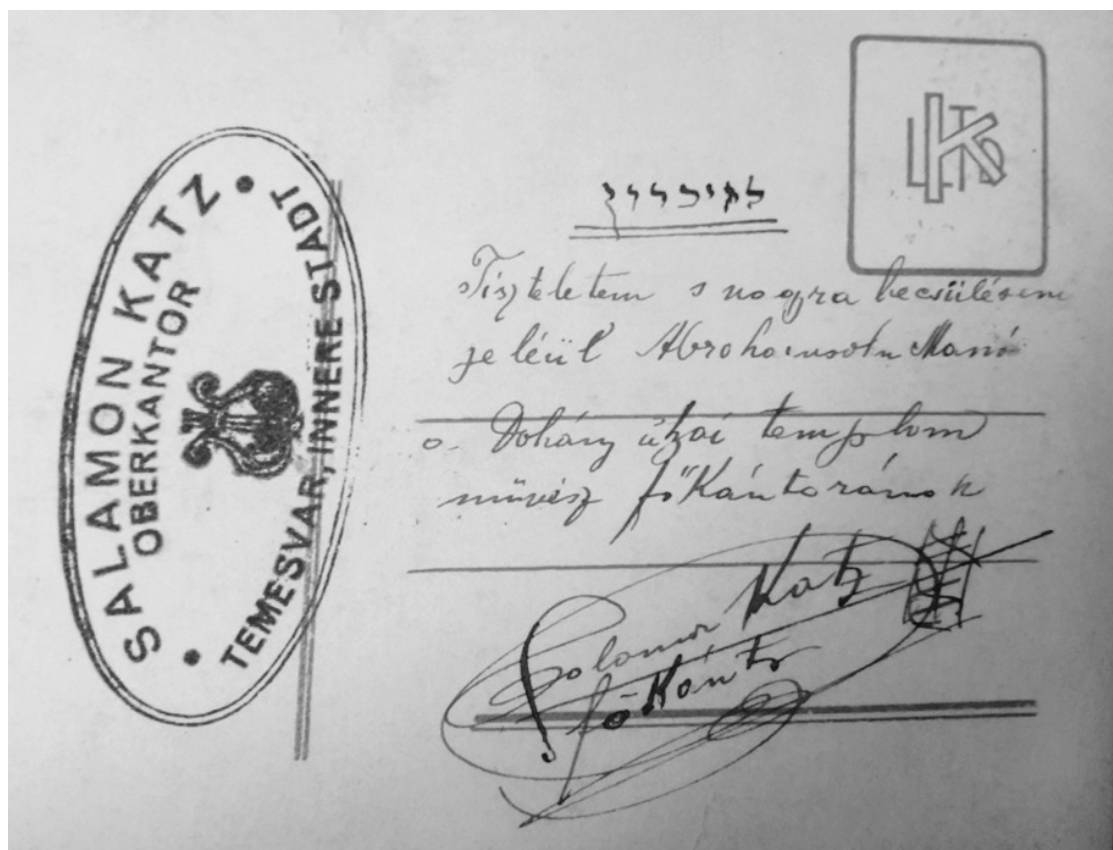
3. ábra

A világháború után csak álmodhattak a magyarországi zsidó kántorok arról a megbecsülésről, amely a századfordulón övezte a chazanokat (Jubiláló főkántor)

4. ábra

Solomon Katz, az aranykor egyik nagy kántorsztárja,
akinek saját bélyegzője és postai képeslapja volt

5. ábra

A temesvári főkantor üdvözlete a pesti főkantornak

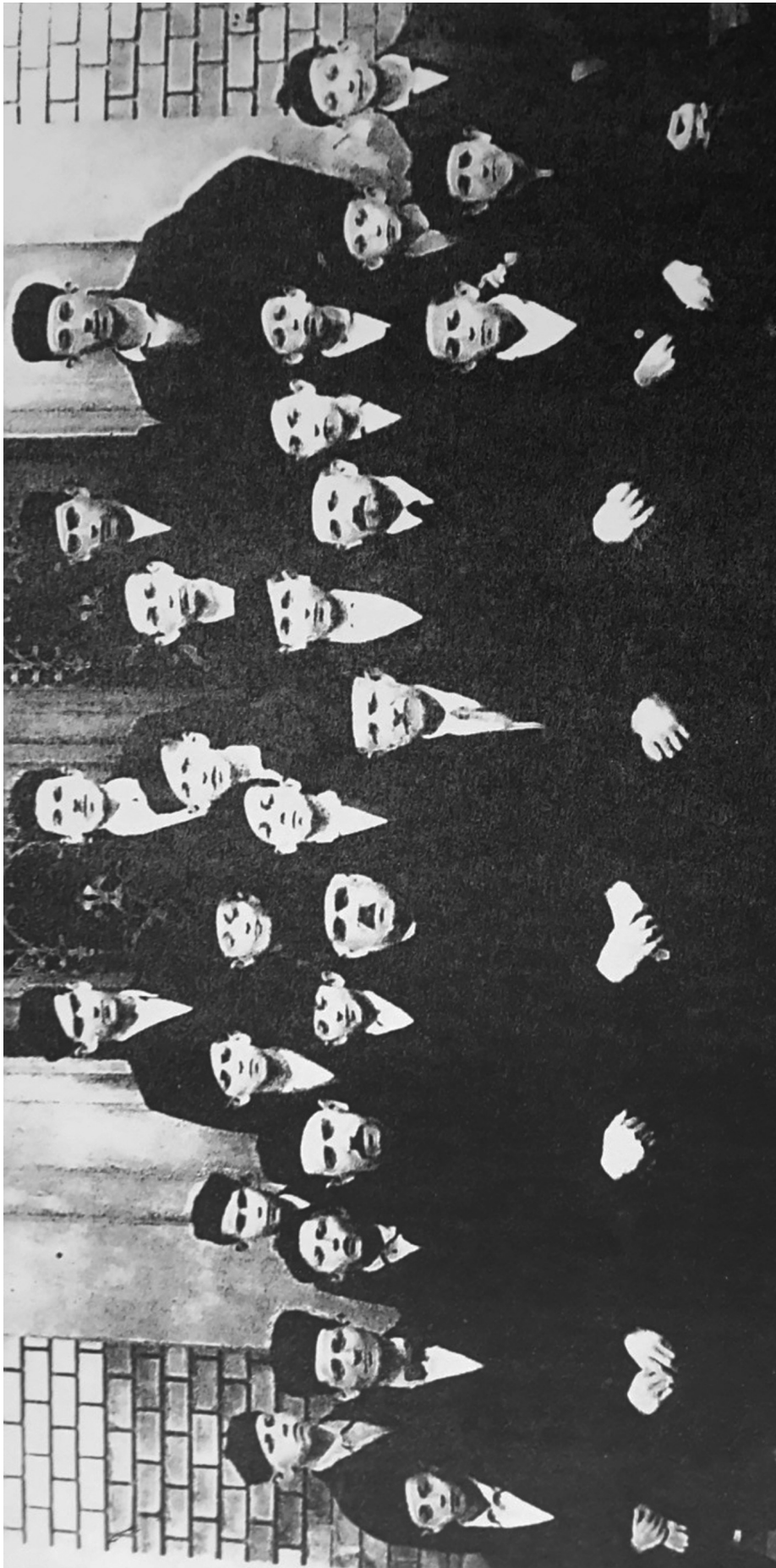
ÁBRAHÁMSON MANÓ a Pesti Izr. Hitközség főkántora
Oberkantor der Pester Israelitischen Kultusgemeinde.

לשנה טובה תכתבו

Sok szerencsét és áldást adjon az Isten az újévre.

6. ábra

Karrierje csúcsán Ábrahámson sem volt rest saját üdvözlőkártyát csináltatni,
hogy azzal kívánjon minden jót a zsidó újévre

7. ábra

Az első sorban balról a második Tennenbaum Dávid látható, aki 1922-ben lett debreceni kántor, 1928-tól pedig Ádám Emil kollégája volt a zsinagógában. Tennenbaum mellett a későbbi neves kántor, Blas Zsigmond édesapja ül.

EURÓPA ZSIDÓ LAKOSSÁGA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ
ELŐTT ÉS UTÁN

	élt	elpusztult	maradt	elpusztult %
Albánia* — — —	200	100	300	50%
Ausztria — —	60.000	45.000	15.000	75%
Belgium — — —	90.000	57.000	33.000	63%
Bulgária — — —	50.000	5.000	45.000	10%
Csehszlovákia —	315.000	250.000	65.000	79%
Dánia — — —	7.000	1.500	5.500	21%
Finnország — —	2.000	200	1.800	10%
Franciaország —	320.000	140.000	180.000	44%
Németország — —	215.000	121.000	94.000	56%
Görögország — —	75.000	65.000	10.000	86%
Hollandia — —	150.000	120.000	30.000	80%
Magyarország —	400.000	200.000	200.000	50%
Jugoszlávia — —	75.000	64.000	11.000	85%
Olaszország — —	50.000	4.000	46.000	8%
Luxemburg — —	3.500	3.000	500	86%
Norvégia — —	2.000	1.000	1.000	50%
Lengyelország —	3,351.000	3,271.000	80.000	97%
Románia — — —	850.000	515.000	335.000	60%
Egyesült Királyság* —	340.000	10.000	350.000	3%
Portugália* — —	3.500	500	4.000	14%
Szovjet-Únió —	3,550.000	885.000	2,665.000	25%
Spanyolország —	4.500	—	4.500	—
Svédország* — —	7.500	12.000	19.500	160%
Svájc* — — —	25.000	3.500	28.500	14%
Összesen:	9,946.000	5,721.600	4,224.600	57%

A Zsidó Világkongresszus Statisztikai Hivatalának közlése az Angol-Amerikai Palesztinai Vegyesbizottság jelentése alapján.

A *-gal jelzett országokban a zsidó lakosság a háború alatt megnövekedett; ezek esetében a második és negyedik rovat a növekedés adatait tartalmazza.

8. ábra

Húsz évvel Trianon után 400 000 zsidó élt

(az el- és a visszacsatolt területek nélküli) Magyarországon

Forrás: Geyer Artúr: Magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája

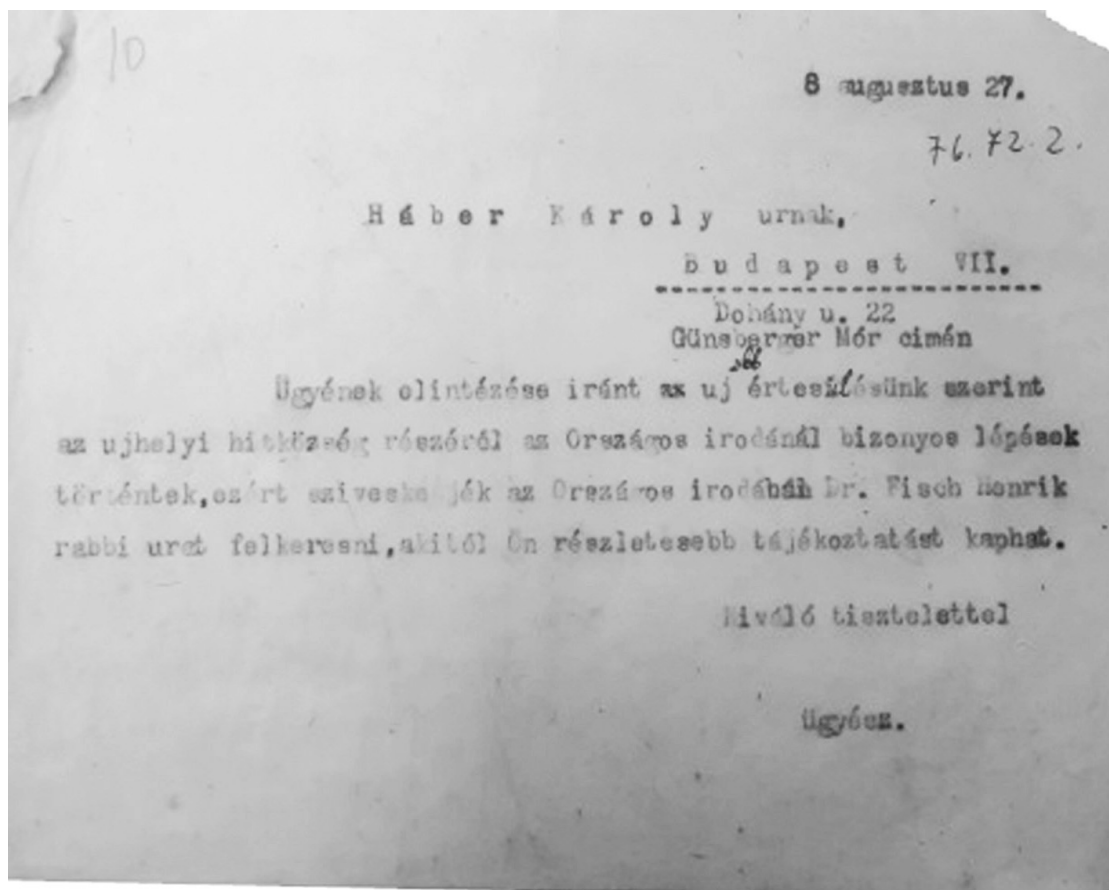
76.724.
 9. Háber Károly (1948 aug. 18.)
 VII. Dohány u 22. (Günsberger Máté
 címen)
 Sajnályom volt kántor 1938 sept.
 1-től 940 sept. 10. munk. bevonulásaig
 fizetése havi 200 P- Bevonulás
 után 3 hónapig kapott 1/2 fizetést
 Jan. 16-án jött meg hadifogságából
 mindjárt, jelentkezett polgármesternek,
 azt mondták, hogy a kisközség
 nem tud kántort tartani, erre
 ő egy összeget kért 4000 Ft-ot munk.
 járandóságát, erre meg azt
 mondták (S. Waller önk. elnök)
 hogy nincs pénzük, majd csak
 egyben az Önk. Javuláshoz. Később
 jött az Önk. Javuláshoz is tudja ill.
 látta hogy levelezni folyt a kisközségek
 az Önk. Javul. között. Az elnök maga

Kérelmetek, hogy nekem 2 1/2 - 3000 Ft.
 jár, de nincs pénzük. Státuszuk
 is hiányzik.
 76.72.

9. ábra

A korábbi sátorlajújhelyi kántor, Háber Károly levelének elő- és hátoldala

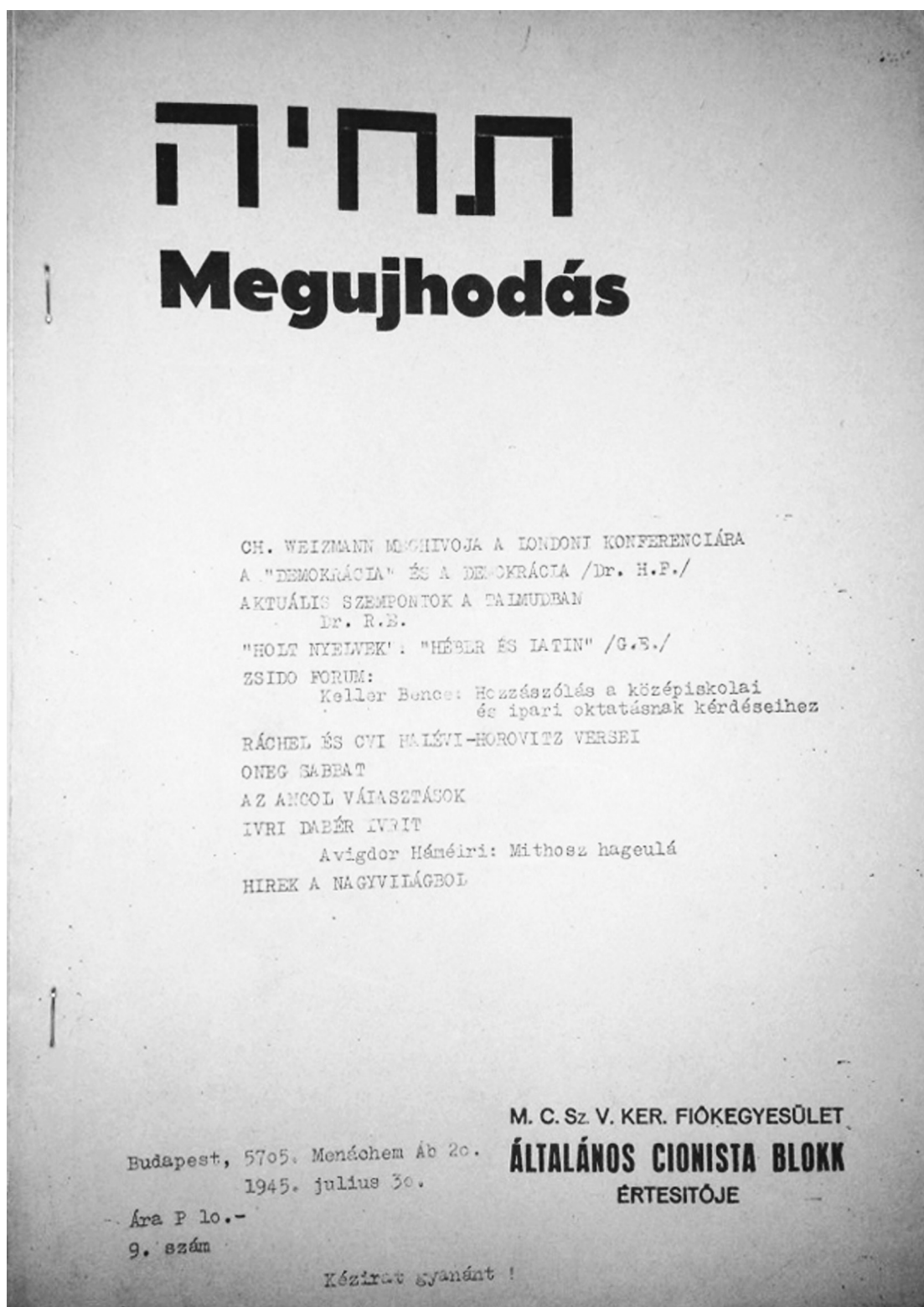
(MILEV)

10. ábra

Háber Károly kántornak küldött válaszlevél

(MILEV)

11/a. ábra

Híradás az újraéledő zsidó kulturális életről
az 1945. július 30-án megjelent Megujjhodásban – alig több mint három hónappal
a bergen-belseni koncentrációs tábor felszabadítása után
(*ORZSE Könyvtár*)

TÖCHTJA 9 szám,

1945.VII.30.

ONOG SABBAT

Újjáéledő zsidó kulturális életünk, ha akadózva is, de egyre jobban mozgásba lendült. Katinék, előadások követik egymást; céljuk az, hogy a zsidó nagyközönség szélesebb érdeklődő rétegével megismertessék a zsidó kultúrát. Ez a munka egyik fole; a másik intenzívebbé, mélyebbé, átéltebbé akarja tenni a zsidó kultúrát, a pozitív zsidó szellemet megerősíteni és fokozni óhajtja a már meglevő ismereteket tágítani és mélyíteni. Erre a célra szolgálnak a Pesti Izr. Hitközség kulturális ügyosztályának Onog Sabbat-jai. Minden szombat este 7 órakor gyűlnék össze a hitközség épületében szombat bucsuztatásra, éhítatos összejövetelre az érdeklődők: héber szavakat, ének teszi változatossá a műsort, amelynek középpontjában egy-egy nagyjártékú előadás áll. Az előadást a zsidó szellemi élet elismert nagyságai, tudósok, írók, mozgalmi vezetők tartják. Elég, ha felsoroljuk az eddigi előadásokat: dr. Löwinger Sámuel, dr. Benoschofszky Imre, dr. Hahn István, dr. Roth Ernő. Az ezután következő díszes névsora dr. Schreiber Sándor, Földes Péter, dr. Turóczi-Trostler József, dr. Szabolcsi Benke. Ez esték zenei részének főirányítója, lelke Mandel Lajos főkantor, aki nagával ragadó temperamentummal lendülettel adja elő s vezeti az énekeket. A zsidó ifjúsági mozgalmak lelkes fiataljai szolgáltatják a kórust. Gyönyörűség és üdülés minden egyes ilyen Onog Sabbat; s emellett tett és nagy cselekedet a zsidó érzés mélyítése érdekében.

- 16 -

11/b. ábra

Híradás az újjáéledő zsidó kulturális életről
 az 1945. július 30-án megjelent Megújulásban – alig több mint három hónappal
 a bergen-belseni koncentrációs tábor felszabadítása után
 (ORZSE Könyvtár)

A magyar izraelita kántorok kongresszusa

Pécsről írják az Új Életnek: A Magyarországi Izraelita Kántorok március 28–29-én Pécsen tartották kétnapos kongresszusukat. A Pécsi Izr. Hitközség, valamint a Pécsi Izr. Jócekonyság meglepetéssel fogadtatásban részesítette az ország különböző részeiből ideutazó kántorokat, karmestereket és karénekeseket.

Vasárnap, március 28-án a pécsi izr. nagytemplomban templomi hangverseny volt, amelyen megjelent a pécsi izr. hitközség előljárósága, Pollák Ignác alelnök és Gottesmann Lajos h. elnök vezetésével. Fendek Miklós, a Csáky-utcai zsinagóga főkántora gyönyörűen énekelt a Mah Tauvu imát. Utána Kofe Izrael, a Bethleentéri templom kántora recitálta a mincha imát az orgona és énekkar kíséretével. A mincha ima keretében dr. Schweitzer József főrabbi tartott a schiach ciburról prédikációt, megemlékezvén a dal mindenhatóságáról, a zene hatásáról. Beszéd után az oltárhoz vonult minden kántor, karmester, énekes és Sirota Sándor budai főkántor mégrázón énekelt el az El molé rachamimot, az ehunyl és a deportációban, valamint a munkaszolgálatban elpusztult karházak emlékére.

A hangverseny után a pécsi izr. hitközség a Meeseken lévő Udillo Szálló éttermében látta vendégül a kongresszust. Hétfőn, március 29-én délelőtt a hitközség tanácstermében gyűltek össze a kongresszus tagjai, hogy megvitassák szociális helyzetüket. Több fejszólás után a gyűlés megállapodott abban, hogy önálló egyesületként kíván tovább működni és az 1927-ben megszűnt önálló kántoregyesületét kívánja újra megalakítani.

A kongresszust megleghanga táviratban üdvözölte Stöckler Lajos, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának elnöke, valamint Domanik Miksa, a Pécsi Izr. Hitközség ügyvezetője. A kongresszus felirathat fordult az Országos Irodához, hogy az Iroda támogatásával elérhesse célját.

Hétfőn délután a hitközség Goldmark termében volt közös ebéd, amelyen a pécsi izr. hitközség előljárósága is részt vett. Dr. Junger Mihály alelnök üdvözölte a megjelenteket és ismertette mindazt, ami a kongresszust megelőzte. Szólt a kántorok régióiban antiszociális helyzetéről. Újabb a látogatást megteremtői a kántorok voltak és midőn a pécsi izr. hitközség előljárósága az ebéden részt vesz, a hitközség vezetősége dokumentálni kívánja, hogy szívt ad a kongresszus céljának. Pohárköszöntőjében üdvözölte a kongresszust és agilis megszervezőjét, Lőrincz Márton pécsi lakóit, Gottesmann Lajos karmestert és a kongresszust.

szavakkal köszönte meg a templomi hangversenyt és köszöntötte dr. Schweitzer József főrabbi, akit e napon választott a hitközség főrabbjává. A kongresszus tagjai ezután megállapodtak abban, hogy Budapesten újabb gyűlést tartanak hangversennyel összekapcsolva.

A pécsi izr. hitközség Goldmark-termében hétfőn délután volt a második hangverseny, amelyen minden kántor szerepelt a közösség nagy tevékenységével. A hangverseny befejezésekor Liniczky Bernát főkántor-igazgató vezényletével a Hatikvát énekeltek el.

„Új társadalmi forma Erecben“

A Pesti Izr. Hitközség Szabadegyetemén csütörtökön délután Gellért Endre tanfelügyelő tartott előadást „Új társadalmi forma Erecben“ címmel. Gellért Endre előadásában személyes élményei alapján számolt be Erec Jisrael faluszervezetének a keletkezéséről, fejlődéséről, berendezkedéséről és mai mindennapi életéről. A faluszervezetek több fajtáját (kibbuc, Mosav Ovdim, stb.) létesítették, azonban ezek közül csak árnyalati eltérések vannak, a lényegben megegyeznek, abban, hogy tagjaikat felszabadítsák a kapitalista berendezési társadalom emberhez méltatlan, a vegetatív életre jellemző apró hétköznapi gondoktól és megnyitják a teremtett élet útját. Az erreci faluszervezetek nem uniformizálják lakóikat. Gazdasági és politikai szempontból ideológiailag megalapozott tervek alapján dolgoznak, de akkor, amikor a közös munka befejeződik, mindenki egyéni életét éli, sőt, éppen azért, mert az uniformizálás veszélye, ha esékély mértékben is, de felvetődhetik, mindenki kihangsúlyozza a maga egyéniségét. A családi élet sokkal bensőségesebb, tisztább, őszintébb és mentesebb az önző és érzékhasználó gazdasági kapcsolatoktól, mint Európában.

A kibbucban a családot rendkívül erős érzelmi kapcsolatok tartják össze. A gyermek nem jelent gondot, nem jelent terhet. Nevelésükre, tanításukra, testi és lelki erejük kiművelésére a kibbuc nagy áldozatot hoz.

Gellért Endre rendkívül érdekes és vonzó előadását, amely a személyes élményeknek és elmélyült szociológiai tanulmányoknak volt az ötvözte, a nagyszámú közönség nagy figyelemmel hallgatta végig. Dr. Vass László a VIII. kerületi körzeti elnöke köszönte meg az előadást.

SIRKÓ LÖWY-nél BUDÁN

II., Fő-utca 79 (Ganz-utcai vill. megállónál) Leszállított árak!

HIREK

— **Elsősülők bűjje alól való felmentés.** A dohányutcai templomban pénteken, 23-án reggel 7 órakor az istentisztelet után az elsősülők bűjje alól való felmentés lesz. Előadást tart: dr. Herskovits Fábán rabbi.

— **Neológ izraelita vallásos felőre a Rádóban.** Apr. 27-én, kedden reggel 1/9 órakor izraelita vallásos felőre lesz a Rádóban. Beszél dr. Singer Ödön szolnoki főrabbi; énekel Karvaly László kántor. A Tarbut héber gimnázium diákjaiból alakult negyven tagú énekkar is közreműködik a vallásos felőrában. Az énekkart Schwartz Zoltán, a Tarbut gimnázium énektanára tanította be és vezeti. Kísér: Frankó Károly karnagy.

— **Orthodox vallásos felőre a Rádóban.** A Rádóban április 13-án, kedden megtartott izraelita vallásos felőrában beszédet mondott Schück M. Jenő, pesti rabbi, egyházi dalokat énekel Weinberger Béla főkántor, szolnoki énekel Kollmann Jenő, Gotschall Jakab orgonakíséreléssel, közreműködött a Kuzinec-utcai templom énekkara, vezényelt Speizer Márton.

— **A Pesti Izr. Hitközség Kulturális Ügyosztálya** május 2-án, vasárnap délelőtt fél 11 órakor a Fürst Sándor-utcai kultúrteremben rendezi III. Irodalmi matinéját, melyen „Zsidó irók az újabb magyar irodalomban“ címmel dr. Komlós Aladár tart előadást. Közreműködnek Palotai Erzsébet és Ascher Oszkár. A belépés díjmentes.

— **A Szocialista-Cionisták (Ichud–Mapáj) Pártja** február 26-iki összejövetelén Gonda László A makkabeusok és Bar Kochba címen tart előadást. Közreműködik Demján Eva előadóművész. (Fürst Sándor-utca 21 b. délután 6 óra.)

— **Lengyel irónő regénye a deportált magyar zsidóság soráról.** Seweryna Szmaglewszka lengyel irónő „Füstfellegek Birkenau felett“ címen regény jelentetett meg, mely a deportált magyar zsidóság soráról rajzol megrendítő képet. A vallás- és közoktatásiügyi minisztérium megbízta a kekkői Magyar Tudományok Intézetét, a regény egy megrázó fejezetének magyar nyelvre való fordításával.

— **Tórasavtás Püspökladányban.** A püspökladányi izr. hitközség Ádár hó 17-én ben-sőséges ünnepség keretében avatta fel a hitközség új Tórá-ját. Az ünnepi, felavató beszédet Schnitzler Salamon főrabbi mondotta; nagyszabású beszéd-

Hitélet Debrecenben

A debreceni statusquo-izr. hitközség vezetősége minden elkövet és minden vallási alkalmat megragad, hogy előtartsa a hitéletet tagjai körében. Szombat-esténként vagy vasárnapelőtti munkaként a kultúrelőadásokon mindenkor nagyarányú közönség gyűl egybe a hitközség tanácsatérképében, ahol kíváló előadók ismeretlik vallásunk tanításait és mélységeit.

Január 8-án, vasárnap délután dr. Morgenstern Benő nyíregyházi főrabbi tartott előadást „*Proféták*” címen. Horowitz Ernő vallásügyi előjáró bevezető és átvordító szavai után a főrabbi a profétákról beszélt. Ismertette azoknak szellemi forradalmát. A proféták — mondták többek között — nem előkelő főurak fiait voltak, hanem nagyrészt a nép egyszerű gyermekeiként származtak és a próféta-ság számukra nem foglalkozás volt hanem szent hívás. Megrázó erővel és kitűnő előadásal ismertette sorrendben a profétákat és mutatta be őket a maguk kora szerint, azoknak az eszméknek keretében, amelyek ajszokról fűdően és biztatóan megszólaltak. Jesájáhu, Jirmijáhu és Jéhezekél történelmi küzdelmei drámailag elevenedtek meg az előadás keretében, ahogyan sohasem megrettenve, vagy megalkudva, a királyokkal is szembeszállva, életük hocksztatásával mondták meg a maguk korában az igazságot, hirdették az erkölcsi-séget, azok látotte kell hogy álljon a vallás-kultusz külső-ségein, a messiási álmok tanításait, amely a világbéke alapjait vetette meg az egész emberiség számára. A kitűnő előadást dr. Weisz Miksa főrabbi köszönte meg.

Január 21-én, szombat este dr. Klein Tibor bajai főrabbi tartott előadást „*A zsidó és a hagyományos irodalomban*” címmel. A szépen kidolgozott előadásban kimutatta a zsidó szerepét a történelem folyamán. Elpöndöttai hogy a zsidó nő, a zsidó anya kezdetiől fogva mindenkör úgy állt a férje és családja mellett, hogy nemcsak feleség és anya

volt, hanem hű osztályosa is vált a mindennapi harcokban a nem egyzer a nőle vígasztalták meg szívük muzsikájával a kétségbeesetteket, ami hitet és lelket öntött beléjük. Régi szép ünnepi esték meghitt emlékei borultak az előadóteremre, amikor dr. Klein főrabbi arról beszélt, hogy a zsidó hagyományok legnagyobb őrzője a zsidó asszony. A zajos tapasai kísért előadást Horowitz Ernő vallásügyi előjáró vezette be és dr. Weisz Miksa főrabbi zárta be.

Február 8-án a hitközség chumiso oszor bismát, *Ják Ajéce* ünnepséget rendezett és az ünnepet jelképező gyümölcsökkel vendégelték meg a híveket. Dr. Schwarcz Artur, a chevradisa elnöke nyitotta meg és méltatta az ünnep jelentőségét és hagyományos vallási rendezését. Utána dr. Weisz Miksa főrabbi tartotta meg „*A hitélet története*” című előadás-sorozatának harmadik részét „*Hitélet zsidók és keresztények között a középkorban, Jada Halévi*” címmel. Az előadás részletesen foglalkozott az egyház tértit kísérleteivel a legregibb kortól kezdve, az inkvizíció kegyetlenkedéseivel a zsidók Spanyolországból való kiűzetéséig. Megrázó erővel pergett le az előadás keretében az a „*Dávid és Góliát*” harc, amely évszázadokon keresztül zúdult rá a zsidóságra és vele kapcsolatosan mindaz, ami következményeként történt a történelem folyamán. Tudományosan kimutatva sorolta fel a főrabbi azokat az érveket, amikért a zsidóság nem tért ki és amiért nem is fog sohasem kitérni és hogy a zsidóság a rettenetes nyomás, minden gettózás és sargafolt ellenére miért nem volt hűlen hitéhez, sőt a szenvedések súlya alatt még jobban megerősödött. Szóolt a Talmud-korabeli hitvitákról, amelyek a rabbik és az úgynevezett minik között folytak. Végezetül Júda Halévi „*Kuzariját*” ismertette, amelyet a költő apologetikus iratnak szánt megámadott és meg nem értett hite védelmében. Az előadást, amelyen mindkét hitközség részéről nagy számban vettek részt, élénk

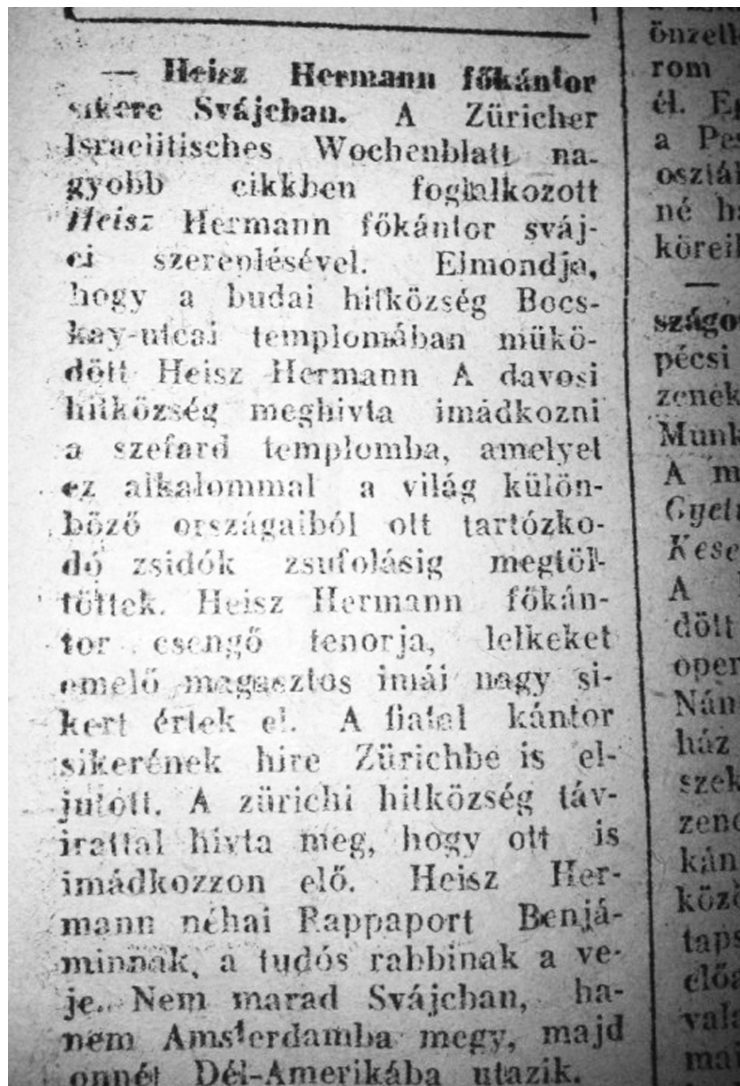
figyelemmel kísérték és adták lelkes illejezést érdeklődésüknek. Majd Spitzer Vilmos karcagi főkantor énekelte nagy művészetel liturgiát és jidels dalokat és oly nagy teiszérel aratott, hogy egyes számokat többször is meg kellett ismételnie. Az előadás több karcagi hittestvér is megjelent, élükön Fodor László hitközségi elnökkel. Az ünnepi asztalokat a slat hitközség asszonyai rendezték. A nagyszerű előadást dr. Schwarcz Artur zárószavával ért véget.

Február 12-én, vasárnap délután a *Nöcsglet* rendezésében a világ leghíresebb kántorainak lemezeiből összeállítva, műsoros délután volt. A lemezeket Hönig Jenő (Budapest) becsatlotta a jötekonycelló előadás rendelkezésére. Dr. Weisz Miksa főkantor bevezetőjében röviden ismertette a chazartut kialakítását az idők folyamán egészen a mai formájában való kifejlődéséig. Hönig Jenő lépett ezután az emelvényre és szóaltatta meg a lemezekről a világ leghíresebb kántorainak szerzeményeit a legszebb zsidó imádságokból, mindegyikhez tájékoztatást mondvá. Felejtethetlen élmény volt a debreceni zsidóság számára ez az eset, midőn többek között Kusewický, Akavý ben Móhálálélja, Herschman: Ilu dövérimja, Rosenblatt: Jóhi rócsajnja, Pinchik: Szólyó bencsolás, Kwartin: Tihár Rabbi Jismádlja és számos más hírességek száma zengtek föl csodás szépségű melódiákban az előadóteremben. Egy szem sem maradt szárazon, följajduló zokogás rázta meg az egész közönséget, amikor Salom Katz: El molé ráchámimjának gyászdaia hangzott fel. Treblinka, Majdanek, Auswitz halálhőrgéseit panaszokdát fájón muzsikájában gázba és tűzbe fullasztott zsidó lelkek sírdéklői tömegsírjai reszekettek benne. Langer Imréné előadás zárószavával ért véget az előadás, aki közvetlen és meleg szavakkal mondtott köszönetet Hönig Jenőnek, hogy önzetlen fáradozásával lehetővé tette ezt a nagyszerű előadást.

Február 18-án, szombaton este dr. Kardos Pál fog előadást tartani „*Kiss József a szocialista forradalmár*” címen.

13. ábra

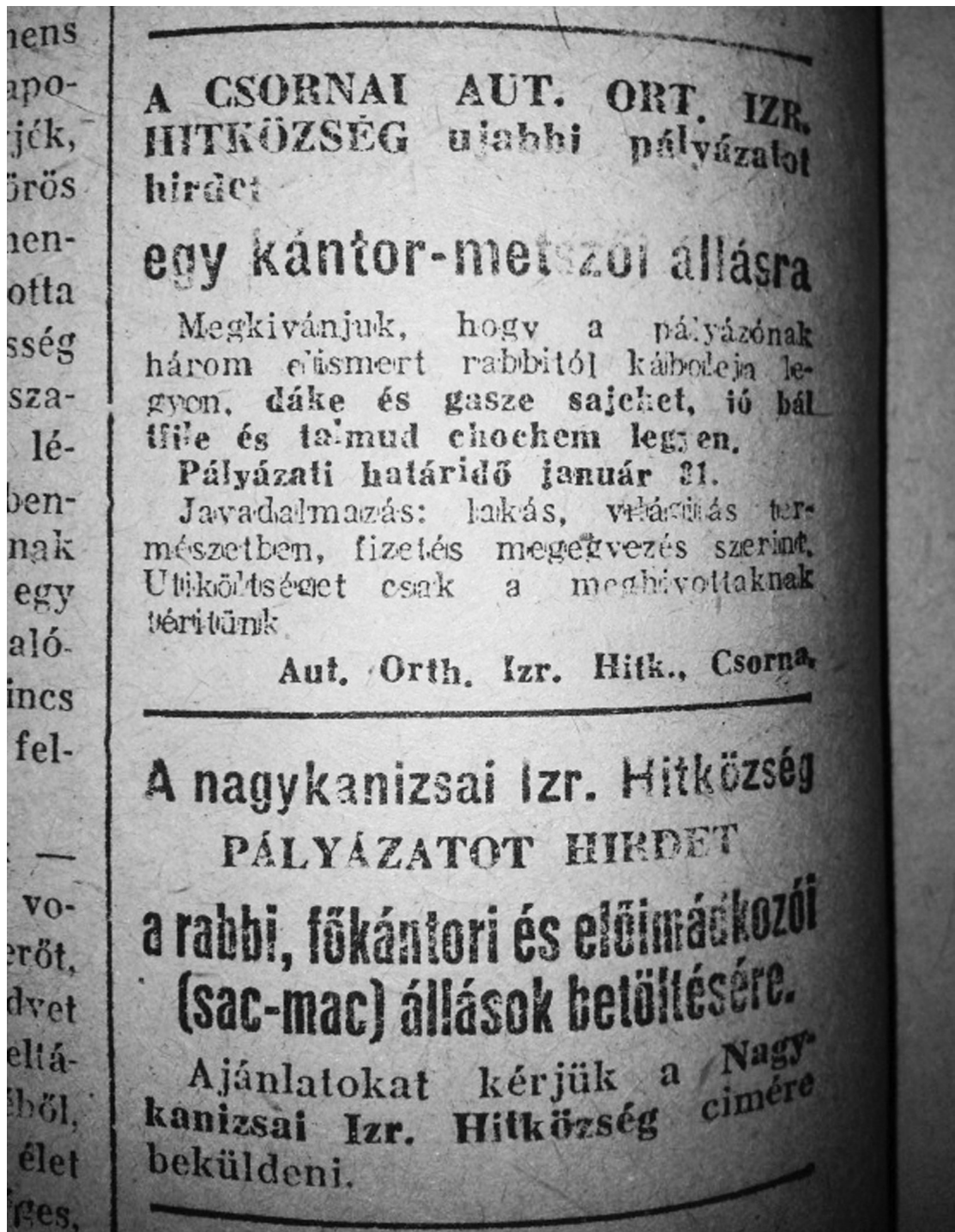
Az 1950. február 14-i *Új Élet* 6. oldalán megjelent, a debreceni hitéletet bemutató cikkben képet kaphatunk arról, mit jelenthetett a kántormuzsika a zsidóság számára a háború utáni években. Hönig Jenő lemezbemutatója nyomán „egy szem sem maradt szárazon”.

14. ábra

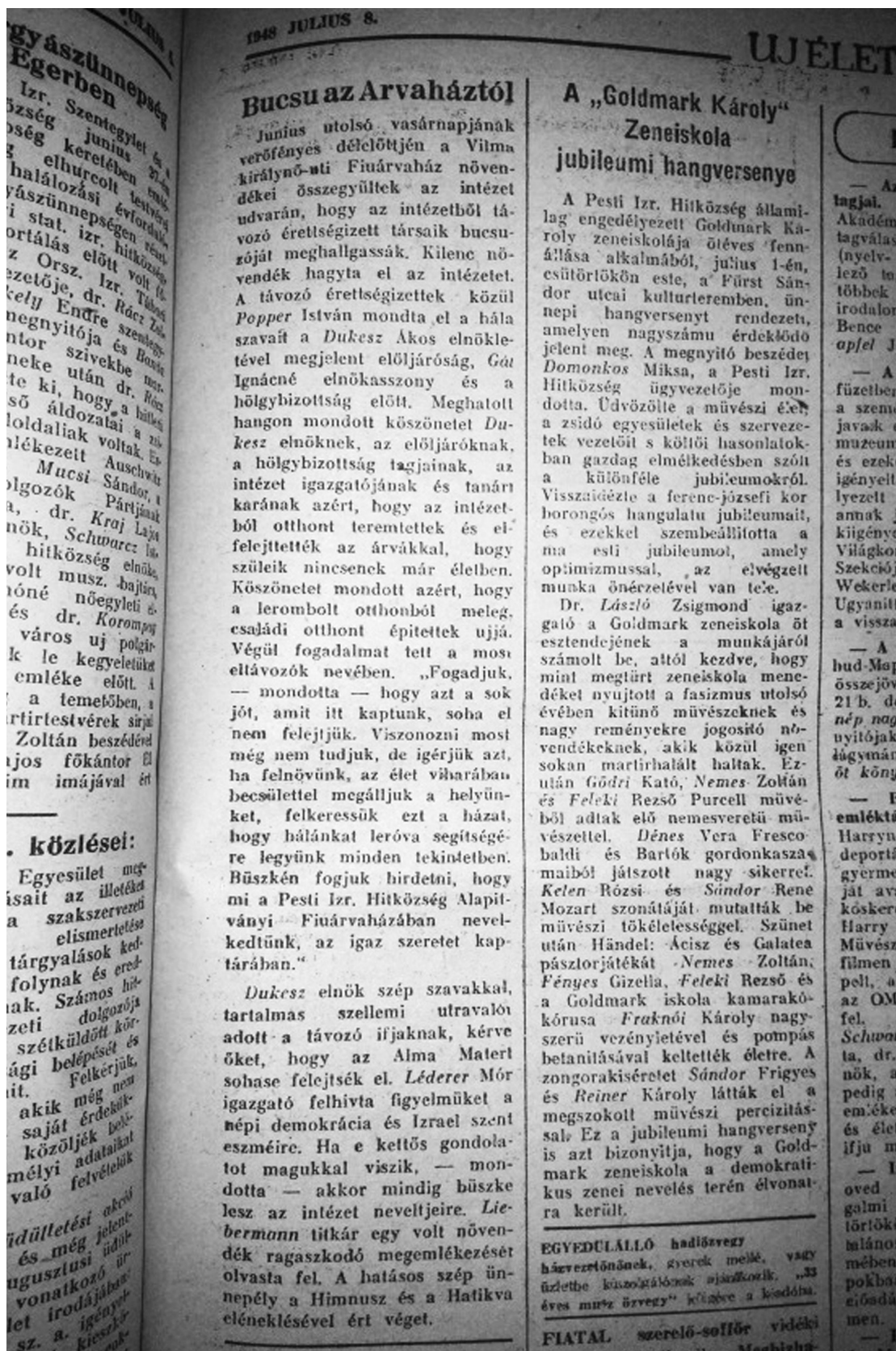
Új Élet, 1948. január 8. és 1949. április 28.:

a háború utáni Európában kevés keresettebb foglalkozás volt a zsidó kántorénál

15. ábra

Csorna, Nagykanizsa – kétségbeesett próbálkozások a negyvenes évek második felében az akkor épp hetilapként működő *Új Élet* hasábjain a kivéreztetett vidéki hitközségek megmentésére

16. ábra

Jubileumi hangverseny a faszizmus idején
a zsidó művészeknek menedéket nyújtó Goldmark Zeneiskolában

Tanévnyitás az orth. iskolákban

Javitó-, felvételi és pótlóvizsgák:
Aug. 27-én, 8 órakor.
Beiratások: aug. 28. és
szept. 1-én, 9-11 óráig.
Tanév megnyitása: szept. 2-án,
9 órakor.

Igazgatóság.

Kisvárdai és környéke deportálásban és munkaszolgálatban maró halálai szereléseinek emlé- kére emléktáblát állítottak fel.

kiknek neveit az emléktáblán
fogjuk megörökíteni. Felkérjük
Magyarország területén és kül-
földön élő hitvestársainkat,
akik mártírhalált halt szerel-
teiknek neveit emléktáblánkon
megörökíttetni kívánják, lakó-
helyüket és pontos címüket
velünk mielőbb közölni szíves-
kedjenek.

Aut. Orth. Izr. Hítközség.

Felhívás!

Ezennel figyelmeztetjük a hi-
veinket, hogy Spiegel Béla
Akadémia-u. 40. sz. alatti három-
szobos nem áll felügyeletünk
alatt. Az onnan vásárolt áruk-
ért vallási felelősséget nem
vállalunk.

Pesti Izr. Hítközség Rabbisága.

Aszód és környékén

deportálásban és munkaszolgálatban
maró halálai szereléseinek emlé-
kére

EMLEKTÁBLÁT állítottunk fel,
kiknek neveit az emléktáblán fogjuk
megörökíteni. Felkérjük hitvestársain-
kat, akik mártírhalált halt szerel-
teiknek neveit emléktáblánkon
megörökíttetni kívánják, lakó-
helyüket és pontos címüket velünk
mielőbb közölni szíveskedjenek.

Izraelita Hítközség, Aszód

Adoptálás!

Teljesen árva gyermekek adop-
tálására nyílik alkalom:

Kanadában 2—16 éves kora-
nak.

Dél-Afrikában 2—12 éves kora-
nak.

Érdeklődés és jelentkezés:
Budapest, V., Falk Miksa-u. 3.
Gyermekevédelmi „D” osztály.

Kivándorlók!

Használt és új

Hajókofferok és bőröndök

nagy választékban

WEIL Népszínház-26
utca 26

Telefon hívó: 136—816

ZSIDÓ LEXIKON

SVÉDORSZÁG. — A magyar zsidóság címűhatalán hálaival tartozik a nemcsodálatosnak. Hisz tehát, hogy néhány adatot emlídjünk ennek az ország-
nak zsidó vonatkozású múltjáról. Az első svéd-zsidó kap-
csolatok visszanyúlhatnak a VIII. századba, amikor a nagy fo-
lyamok mentén, élénk kereske-
delem fejlődött ki svédok és
kazárok között. De a pogány és a katolikus időkben ugyan-
gyalánt nem volt zsidó telepé-
lés Svédországban. A lutherá-
nus Svédország is sokáig el-
lenlétét mindennemű zsidó be-
vándorlásnak, bár több kor-
mányfőnök emelt szót amellett,
hogy Hollandiához és Han-
burghoz hasonlóan, engedjenek
be marranusokat. Még a XVIII.
században is több királyi ren-
delet tiltja a zsidók bevándor-
lását, bár ekkor már vannak
kivételek. Így XII. Károly
(1697—1718) hiteltörzői és ban-
kárjai családjukkal együtt tíz
évig tartózkodtak az ország-
ban. Csak a felvilágosodott III.
Gusztávnak (1772—1792) és
kiváló pénzügyminiszterének,
Liljencrantz-nak köszönhető,
hogy az ország megnyitotta a zsi-
dók számára. 1774-ben telepe-
dett le az első zsidó Stock-
holmban és már egy évvel később
megkapta az engedélyt,
hogy egy-templomot építhes-
sen és az istentisztelet megar-
tásához szükséges tíz férfi
(münjan) meghívasson. 1779-
ben megengedték a zsidók le-
települését és szabad vallás-
gyakorlatát három városban:
Stockholmban, Göteborgban
és Norrköpingben. A zsidók
életét szabályozó rendeletek
kénytelenül enyhébbek voltak,
mint a környező országokban
pl. nem volt fejadó-szem, u. n.
házassági korlátozás. Választó-
joguk nem volt és hivatal-
nem vállalhattak, de teljes ön-
kormányzatuk volt és szaba-
don élhettek foglalkozásukat.
Mikor 1838-ban a zsidóbarát
kormány rendelettel akarta el-
törölni a zsidókat korlátozó
törvényeket, olyan erős ellen-
állással találkozott, hogy nem
sikerült tervét keresztülvinni.
Csak a negyvenes években
hullottak le szinte maguktól
az elválasztó sorompók. Ré-
szint a kormány kezdeménye-
zésére folyamatosan hajtottak
végbe a zsidók emancipációját:
1860-ban földbirtokot vásárol-
hattak, 1883-ban megengedték
a vegyesházasságokat és 1870-
ben megszűnt minden külön
zsidó rendelkezés. Az utolsó
népszámláláskor 6439 zsidó
volt kerek hatmillió lakos kö-
zül. A hítközségek száma ki-
lenc. A háború előttig a svéd-
országi zsidóság alig tartott
fenn kapcsolatot Európá többi

hogy nemcsak az állam filo-
szofia, de a svéd társaság
sem ismeri az antiszemiz-
must. Ez annál figyelemremé-
lőbb, mert a háború előtti fél-
évszázadban Németország kul-
túrális hatása nagyon erős
volt.

**ZSIDÓ VEDETTSÉG A
MULTBAN.** — A zsidók helye-
zele Európa államainban egé-
szén a XIX. századig nem volt
törvényesen rendezve. Mint
idegen, külföldi és hitetlen
egyaránt, a zsidó jogtalan
volt: büntetlenül megölhették,
kiszélezték, kirabolhatták, ha
nem állt külföldi védelem
alatt.

Ezért a zsidók már a korai
középkorban az egyes orszá-
gok fejedelmektől védelmeleket
kértek. Már a Karolingok
alatt különleges védelmet él-
veztek, melyért külön adót
kellett beszolgáltatniuk. Véde-
leket kaptak személyük és
vagyonuk védelmére és vallá-
suk szabad gyakorlására. Néha
a hatalom urai maguk adták
ki védelmeleket, azoknak ju-
delmeként, vagy az iparban
és kereskedelemben belülről
szerepükért, vagy egyszerűen
csak ezért, hogy hasznát huz-
zanak belőlük. Mert ezekért a
védelmeleket a zsidóknak su-
lyosan kellett adózni. Emellett
teljesen önkényesen adták,
számításból vagy szeszélyből,
hely és körülmény szerint. A
védnöknek joga volt bármi-
kor visszavonni a védelmeleket.

Eredetileg, csak egyes udvari
szállókának vagy házi banká-
roknak adtak ki védelmelet, de
a XI. század óta általánosak
lettek a városokban letelope-
dett zsidók részére. Különösen
Németországban, ebben az idő-
ben lépett életbe az u. n.
„Kammerrechtschaft”, azaz
közvetlenül a császár szolgái let-
tek. Ennek a védelmeknek az
alapja az az ideális elgondolás
volt, hogy a császár felelősége,
birodalma minden jogait
megvédelmezni. De hamarosan
nem a zsidók biztonsága volt
fontos, hanem a haszon. Mert
a zsidóüldözések egyáltalán nem
csökkentek, de a zsidók ellen-
szolgáltatása olyan jelentékeny
adózási többlet volt, amely nem
érintette a zsidók egyéb adóit.
Ez az új adó általában emel-
kedett, minden új uralkodó
trónaléptekor újra ki kellett
váltani, aki viszont, adomány-
zás, elbocsátás vagy bérbe-
adás útján a fejedelmekre ru-
házták a behajtás jogát. A nagy-
urak továbbadták a városi hely-
beli hatalmasságoknak. Persze

minden forum-
nét többet kip-
ból. Nemcsak
de a középkor-
ban, Szelemban
hatóság alatt
dók A vallási fo-
gólása a keres-
szakában és a
kedősszály fős-
ereket az in-
minden hibáit
guk mellett is,
tul szükségessé

A XVI. század-
démek bevezet-
„rendes” és
delméit. A „re-
zsidó, néhány
eltekintve, min-
letett, de azol-
nyelék csebbe
rülve, el volt
szülőit gyermek-
át a védelmet,
völ” védelme-
völ és halálá-
„rendes” zsidó
is csak magas
szerzhette meg
Sokszor egés-
mert a védel-
csőkeleteni ös-
kivül” zsidó,
tos bevándor-
álló ipart vag-
nem üzhett,
zsidók alkalm-
Más volt a h-
fennhatóság alá
ban, ahol a m-
beállítottaság-
dóság helyzele,
alkalommal kü-
A zsidó véd-
vel részlete-
nyit jelent, m-
egész zsidóság
itt csak néhány

1084 Hozmar-
yer zsidóságát
szí; 1090 IV. H-
zsidók; 1182 I. L-
burg; 1201 Föl-
Anglia; 1236 IL
jesztli Németors-
1238 IL Frigyes-
kapnak védelem
Frigyes herceg-
sága lesz védett;
megndja a magy-
védottséget; 1232
cégérsek: Köln n-
1265 Henrik ör-
1291 III. Endre
magyarországi és
1330 Róbert Hár-
gokat ad a magy-
1369 V. Károly;
dók lesznek a
Frigyes herceg
delme alá vezet-
1444 Gottfried P-
burg; 1416 Zsig-
Nürnberg, Nörd-
heim, Weissenbur-
császár: Magyar-
Ferdinánd: Ausz-
álát
kabá

BALLON

18. ábra

Talán a legszívszorítóbb hirdetés, két esztendővel a világháború után:

„Teljesen árva gyermekek adoptálására nyílik alkalom...”

UJ ÉLET

Kaufmann Dávid geniza-gyűjteményének kiadása

(Ginzé Kaufmann. Budapest, 1949)

megjelent Stöckler Lajos

kel és dr. Fleischmann

5 elnökhelyettesével az

a Pesti Izraelita hitköz-

vezetősége és elöljáró-

lói közül. A gyászoló

zsufolásig megtöltötték

plomat. Dr. Fischer

nin főrabbi búcsúzott

abbítarsak és a hitköz-

evében, dr. Berkovits

öl, akinek két kis gyer-

öl, hívek szerető gon-

ásába ajánlotta. Felek

körzeli főkántor gyász-

énekelt a Csáky-utcai

n énekkara kíséretével.

Havas Sándor vezé-

A rákoskeresztúri te-

ahol a gyászszert

olytatódott, dr. Salgó

rabbi mondott meg-

szóbeszédet. A Pesti

Hitközség nevében

is Lipót szertartási

a Csáky-utcai temp-

t nevében *Abrámu*

sörzeti elnök beszélt.

z Sámuel és dr. He-

s barátok nevében

icsút dr. Berkovits

Az El Molé Rachá-

és a zsolnárokat,

lező énekelte meg.

el, a Csáky- és a

utcai templom egye-

ekkara kíséretével.

vész Sándor ve-

1896-ban a kairói zsinagógából kb. kétszáz ezer régi héber kézirat töredék került elő. Fele a cambridgei egyetemi könyvtár birtokába jutott, a másik felét nagy köz- és magángyűjtemények szerezték meg (British Museum, Bodleiana, E. N. Adler stb.). Tekintélyes anyag van Lenin-grádban is. Az itt található értékekkel főképp *Harkavy Kokovcov, Mann és Assaf* kutatásai ismertettek meg. *P. Kokovcov*, nemrég elhalt nemzsidó hebraista, a lenin-grádi gyűjteményben megtalálta a korai zsidó grammatikusok munkáinak maradványait (Novije Materiali, 1916.). A töredékek megjelölése, azonosítása, kiadása azóta a zsidó tudomány egyik fontos feladata. A leglényegesebb munka azonban még hátra van: az egész anyag összesített katalógusa. Csak ezután lehet szó valamely töredék teljes és megnyugtató feldolgozásáról, hiszen egy kézirat különböző darabjai más és más gyűjteményekbe sodródhattak.

A kairói genizából kb. kétszáz db. néhai Kaufmann Dávid professzor tulajdonába került és onnan — egész könyvtárával egyetemben — a M. Tud. Akadémiába. Erről a gyűjteményről a tudományos kutatásnak csupán néhány magyarországi tudós (*Goldziher, Weiss Miksa, Widder* stb.) közleményeiből volt tudomása, amelyeket a kötetben található bibliográfia felsorol. Nagy lépésekkel vitte előre a Kaufmann-geniza megismerését a költői daraboknak *Widder* által készített katalógusa (*Löw-Emlékkönyv. Bp., 1947.*), amely 140 geniza-darabot dolgozott fel. Az Orsz. Rabbiképző Intézet tanári kara Kaufmann Dávid hajlala féle százados fordulójának alkalmából megindította a Kaufmann-geni-

zák kiadását, amelynek ez az első kötete.

Scheiber Sándor 14 kéziratból (4 a Kaufmann-genizából) rekonstruálja Qalirnak azt a jóm-kippuri kompozícióját, amelyet Qirgizáni, X. századi karaita író idéz. A kiadáshoz *M. Zulay* füz. értékes jegyzeteket, további kéziratokra figyelemztetve. *Scheiber* különben megtalálta azt az imakönyv-részletet is, amelyet szintén Qirgizáni említ művében (*Ignace Goldziher Memorial Volume. I. Bp., 1948. Héber rész: 27-40.*).

Löwinger Sámuel a Melibot c. legrégebbi talmudkompendium két újabb töredékét leedezte fel, a második számú szöveg a *Löw* kiadta egyik darab (*Melibot. Jeruzsálem, 1934. 79.*) egyenes folytatásának látszik. Közleményét *S. Lieberman* jegyzetei gazdagítják.

Róth Ernő Májmuni Misné Tórájából öt töredéket ismeret, az elsőből szövegmutatót is ad. Néhány példán bemutatja, hogy nem mindig lehet hitelesnek tekinteni — sem nyelvi, sem tárgyi szempontból — a Misné Tóra mai szövegét.

Hahn István az „Atla hinchálta” kezdetű, régi Aszharotnak (már a Szadja-Szadur is idézi, Jeruzsálem, 1941. 156.) megtalálta töredékes arab fordítását s ennek alapján azonosítani tudta a Dropsie College két töredékét.

Widder Salamon kevésbé megművelt területre lép: hitköznapi írt püjjutokat ad közre, ezzel *Habermann* és *Zulay* munkáját folytatja. A 4. számú a Kol Nidre héber változatát nyújtja s így hozzájárul a szöveg palesztinai eredetének bizonyításához (*L. J. Mann: Texts and Studies, II. Philadelphia, 1935. 81-85., 88.*).

Zulay a *Widder*-féle geniza-katalógus kritikáját és nagy tudományú kiegészítést adja. Hatalmas olvasottságával és ismereteivel egy sereg püjjut-töredéket tud azonosítani.

Az angol részben, amely bevezetést helyettesít, *Löwinger, Hahn* és *Scheiber* közteszik a magyarországi héber kéziratokról és a Kaufmann-genizáról szóló beszámolókat, amely 1948-ban bemutatásra került az Orientalisták XXI. Világkongresszusán Párizsban.

SCHEIBER SÁNDOR

Az OMIKE Pécssett

Nagyszerű délutánt tartott az OMIKE művészgyűlése a pécsi hitközség Goldmark termében. A nagy érdeklődéssel várt előadást *Lőránd Márton* főkéntor művészi éneke nyitotta meg, majd a betegsége miatt távollmaradó *Sós Endre* helyett *dr. Werner István* tartott nagy távlatokat mutató előadást a *Puskin, Petőfi és Goethe* éviordulók alkalmából. *Palotai Erzsébet* áttérzéssel szavalt *Puskin, Tyihonov, Bialik, Arany János* és *Szomori* verseket, majd *Mikszáth* egy regényrészletét adta elő. *Felék* Rezső komoly művészettel énekelt *Csajkovszkij* Anyeginjéből, *Muszorgszkij*

majd több héber és jiddis népdalt adott elő. A zongorakíséretet *Hajdu István* látta el művészi készséggel.

Dr. Schweitzer József főrabbi a hitközség nevében mondott köszönetet az előadónak hangsúlyozva a zsidó kulturális munka állandó ápolását és fontosságát.

A vidék zsidósága nagy örömmel üdvözölte a pesti művész vendégzereplését és attól a vidéki zsidó kultúrára jelentős fellendülést várja. Ajánlatos lenne, hogy az OMIKE művészei minél sürűbben keressék fel az őket mindig szívesen látó vidéki hitközségeket.

torkálva ment ki

ilyet. Mi köze ennek a zsidó-

sághoz?

Már akár így van, akár

lesz. Nem lehetne úgy csi-

nálni, hogy a film neve ne

legyen többet a lapban?

Katz Mihály csendes

mosolygott magában, amik

egyszer megint szerepelt

a romániai
s hetilapja.
arra, hogy
Rosenthal
forradalom-
összefügg
ást gyako-
Éppen ez
váló egyé-
rcot össze
szi alkotá-
tudta jut-

kegyetlenséggel halálrakínózzák.
Társait nem árulta el.

Harmincegy éves volt Con-
stantin Daniel Rosenthal, a nagy
festő és forradalmár, amikor éle-
tét áldozta a forradalomért.

*Mi is meghajtjuk a kegyele-
tes emlékezés zászlaját e nagy
román zsidó művész, e lánglel-
kű forradalmár előtt.*

Pályázat

A Debreceni Izr. Hitközség
statusquo tagozata a közelgő
nagy ünnepekre képzett, jó-
hangú, bal muszaf

kántort keres

Fizetés megegyezés szerint.
Az utiköltséget csak a meg-
hívottaknak térítjük meg.

A pályázat beadásának határ-
ideje : **1951 szeptember 8.**

Elnökség

got kötött
Gh. Ma-
tti-vel és
többi ve-
vetve küz-
mségekben
lszer meg-
rt forrada-
atai ihlet-
műve, a
és »Ro-
láncait a

20. ábra

1951-ben már csak az őszi nagyünnepekre kerestek képzett, jó hangú kántort,
az év többi napjára bárki megtette, aki imádkozni tudott

21. ábra

Pécsett először irodai munkára is várták a kántori jelentkezéseket, néhány héttel később azonban – nyilván a pályáztatás sikertelensége miatt – eltekintettek ettől

Ábrahámsohn Manó	2.550.-Ft.	✓
Sirota Sándor	2.150.- "	✓
Lóránd Márton	1.800.- "	✓
Stern László	1.700.- "	
Klein Miklós	1.700.- "	
Kohn Jenő	1.600.- "	
Berger Jenő	1.600.- "	
Katz Izrael	1.600.- "	
Groszmann Miksa	1.400.- "	
Weisz Menyhért	1.050.- "	
Weinberger Mót	1.000.- "	
Iczkovits Mór	400.- "	
Lisznyai Szabó Gábor	1.600.- "	
Révész Sándor	1.000.- "	
Szigeti Márton	1.000.- "	
Havas Sándor	800.- "	
Gottschall Jakab	660.- "	
Fröhlich Józsa	600.- "	
Dohány- és Hegedűs Gy. u-i karénekesek	500.- "	500
Budai "	300.- "	
Waldmann T./Nagyfuvaros/	280.- "	
Blaier Géza	2.800.- "	
Lefkovits Jenő	2.200.- "	
Zelikovits Márton	1.500.- "	
Vágóai Gábor	400.- "	

22. ábra

Beszédes kántori fizetési lista 1957 júniusából.

(1957-ben 1442 forint volt az alkalmazottak/munkások havi átlagbére.

– Tények Könyve, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1997-11FD1/magyar-gazdasag-1468E/gazdasagi-folyamatok-1996-ban-1468F/munkanelkuliseg-146EE/nominal-es-realber-realjovedelem-14708/>)

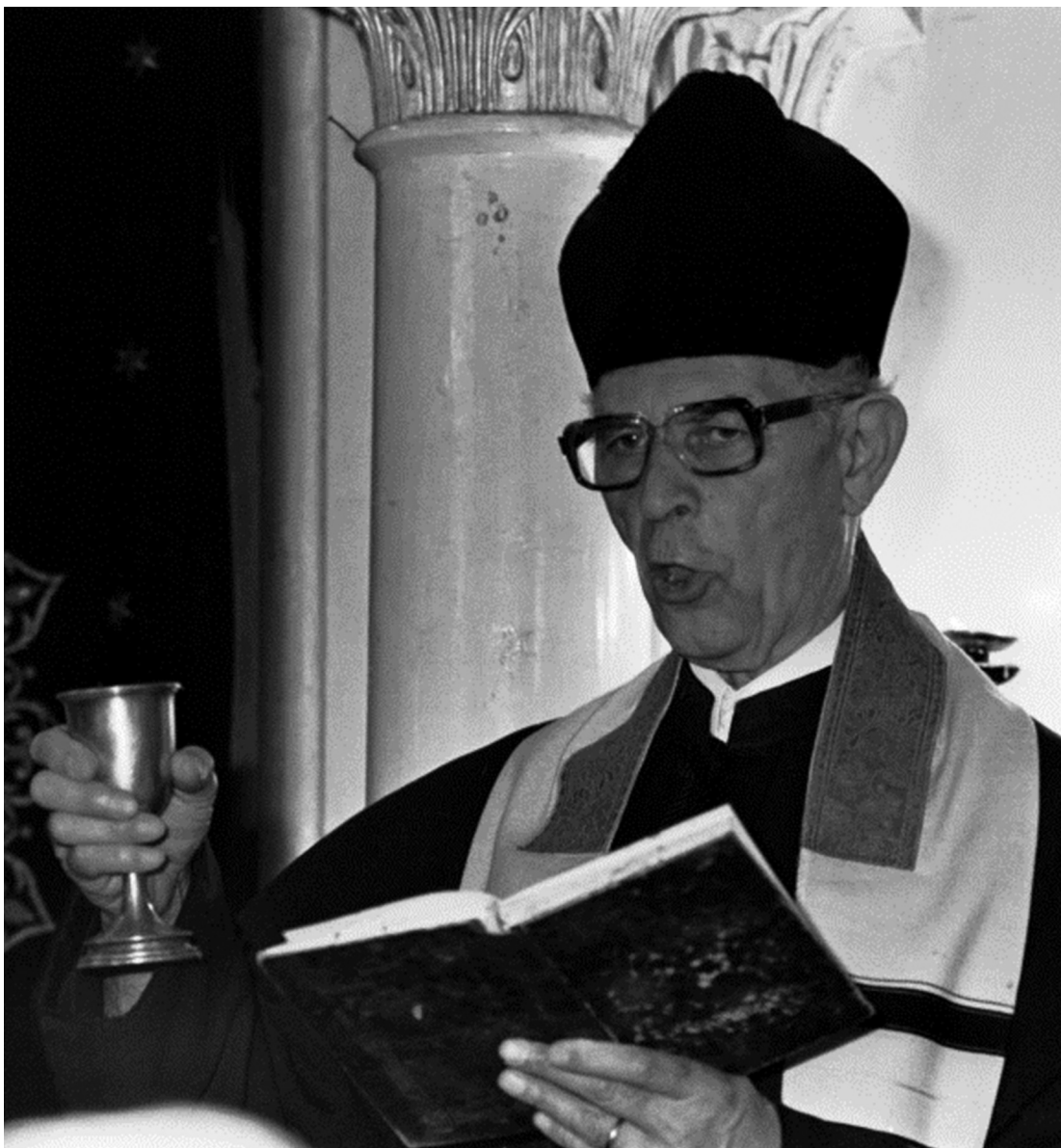
23. ábra

A fiatal Feleki

24. ábra

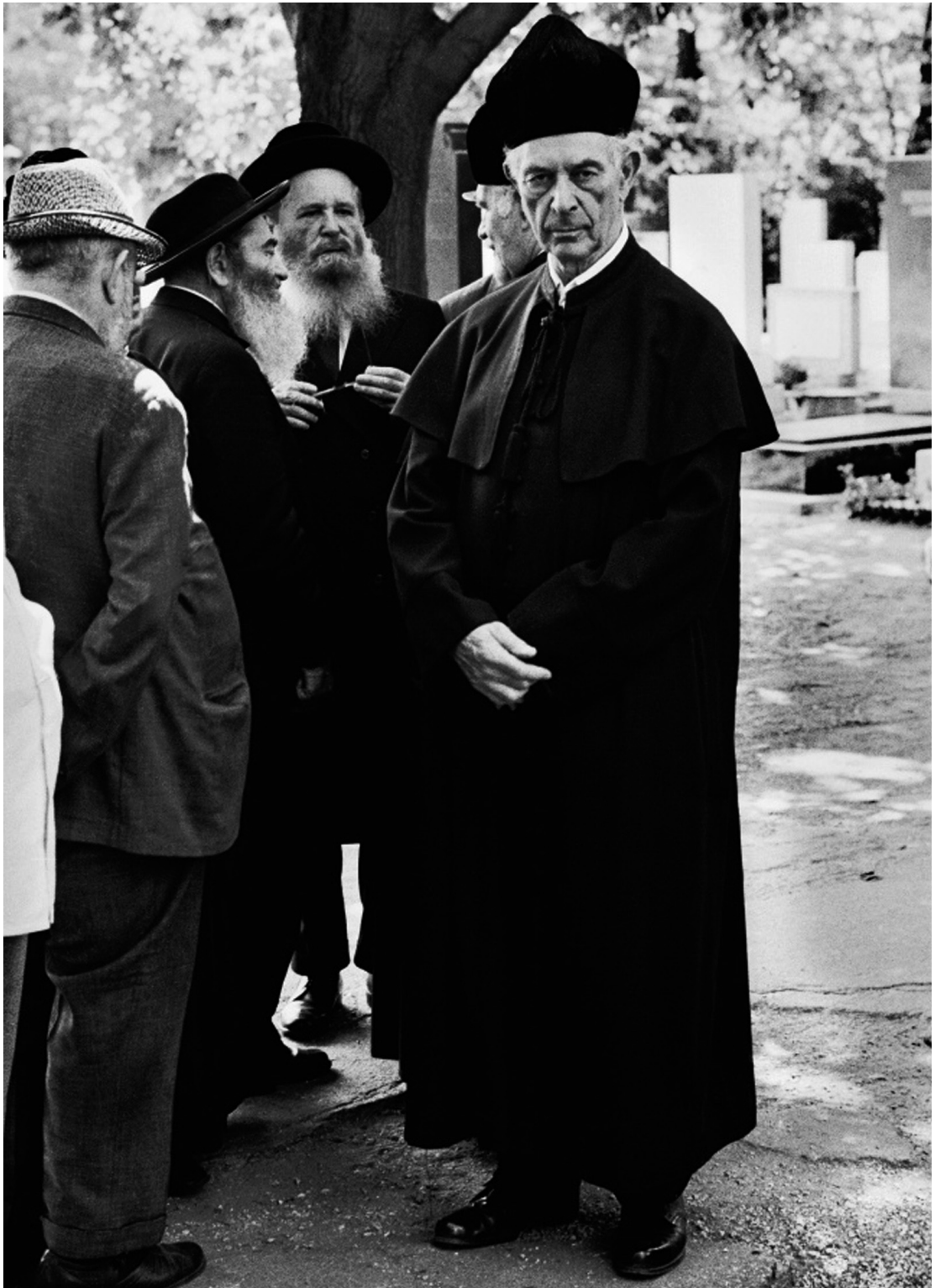
A Rabbiszeminárium zsinagógájának legendás párosa:
Scheiber professzor úr és Feleki főkántor úr

25. ábra

Feleki Rezső, a Rabbiszeminárium főkántora Kiddust mond

Fotó © Villányi András

26. ábra

Nem mindennapi trió a Kozma utcában:
Feleki Rezső főkántor, Móse Weisz, a Kazinczy utcai ortodox főrabbi,
valamint az erdélyi Hunyad megye főrabbi.

Fotó © Villányi András

27. ábra

Az idős Feleki

28. ábra

Stern László szülei, Stern Izidor és Eichner Ella

29. ábra

Egy 1923-as újsághirdetés a nyolcesztendős Stern Fülöp genfi koncertje előtt,
a képen az édesapjával látható.

Fülöp (Pipi) kora egyik legnagyobb kántora lehetett volna.

30. ábra

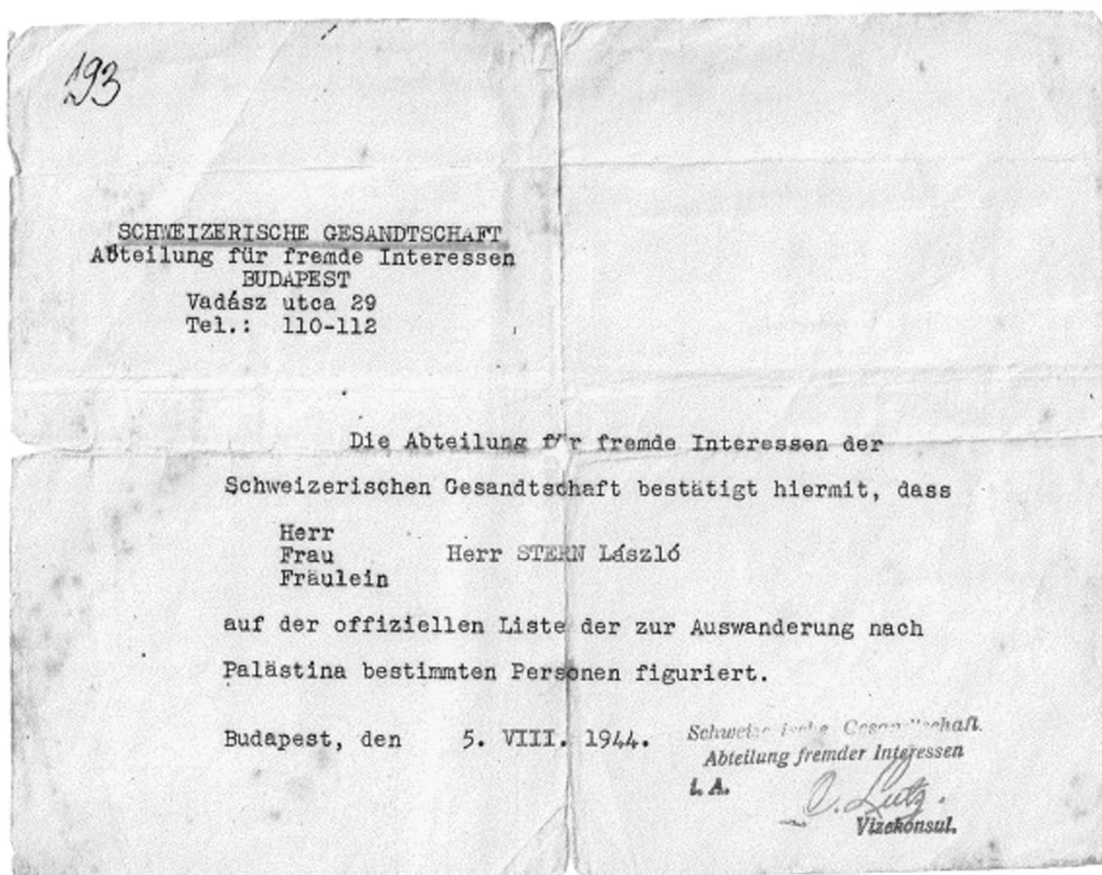
Balra a sötét öltönyös tanítómester: Stern Fülöp.

A tanításban, akárcsak apja, ő sem ismert tréfát.

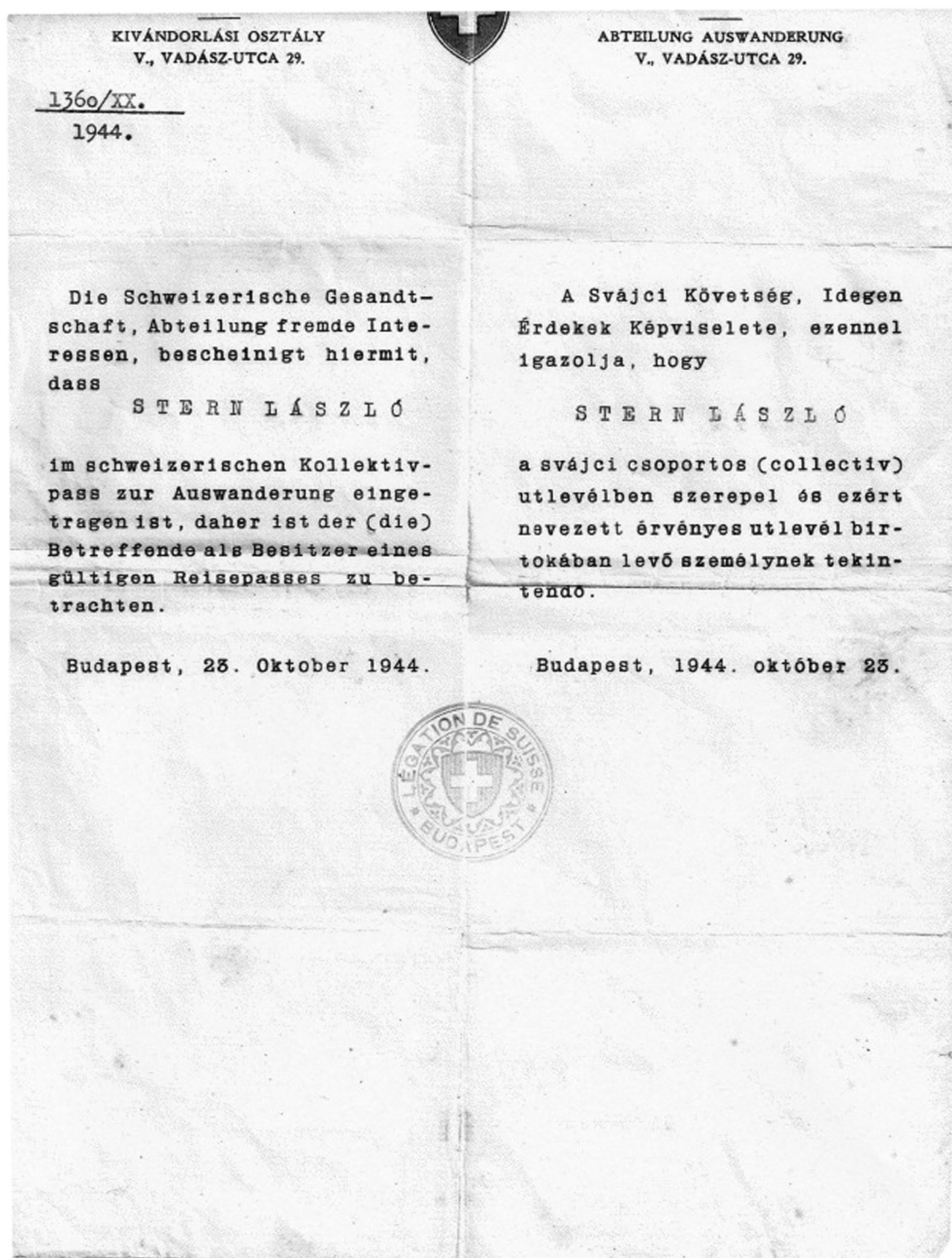
31. ábra

A fiatal Stern László

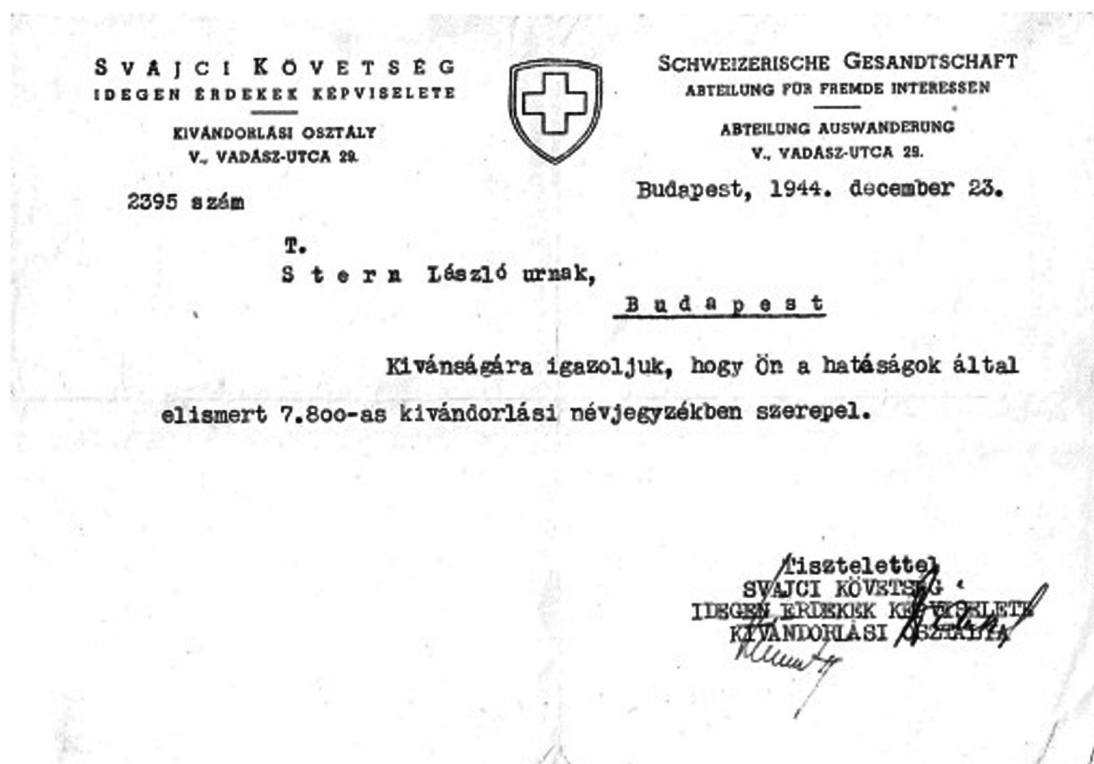
32. ábra

A Svájci Követség igazolása,
mely szerint Stern László szerepel a Palesztinába kivándorlók listáján.

33. ábra

A Carl Lutzék által kiállított svájci követségi védlevél
az életet jelenthette

34. ábra

Lutz az 1944-es náci megszálláskor a magyar kormánnyal és a nácikkal megállapodott, hogy közel 8000 zsidó ember kivándorlásához védeltséget biztosító papírokat állíthat ki

35. ábra

Konzervgyári igazolás Sternnek a háború végén

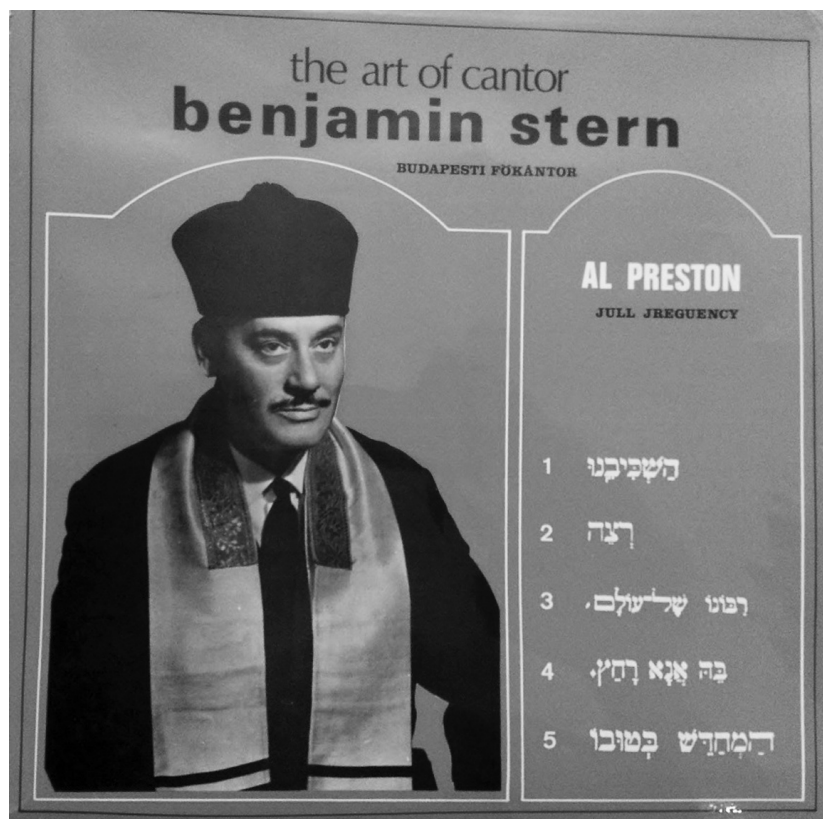
36. ábra

Stern a nagybátyjától örökölte
a temetői kántori státuszt 1956 után.

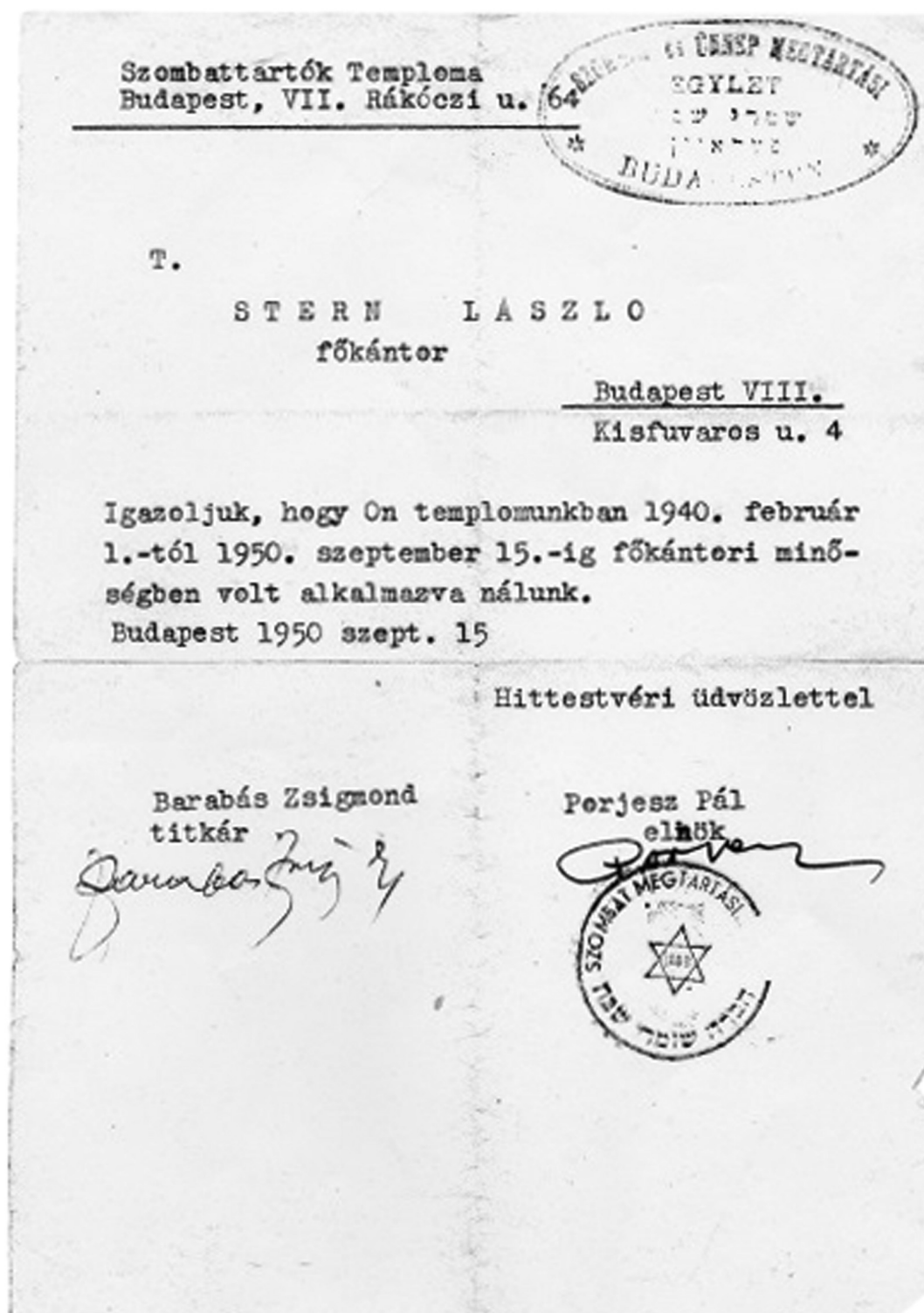
37. ábra

A Stern család néhány tagja, röviddel az 1950-es kivándorlás előtt.
Elöl a bármicvó korú Moshe (Róbert) ül, a kis Jutkával a karján Stern László guggol,
mögötte a hétesztendős Ottó és az édesanyja áll.
A kép jobb oldalán Stern Bandi áll a feleségével, a bal oldalon Stern Pali látható.
Mindkét Stern fiú – László fivérei – elhagyta az országot 1950-ben,
és később kántorként (is) működtek.

38. ábra

A borító is hagy maga után kívánnivalót, a hangminőség azonban már-már bántóan amatőr. Nagy kár, hogy csak néhány házi felvétel maradt fenn a második világháború utáni évtizedek kántorfejedelmétől.

39. ábra

Igazolás alkalmazásról

– nyilván az adott szolgálati idő után járó fizetés megállapításához.

Valószínűleg nem teljesen fedi a valóságot,
hiszen a főkantor lányának elmondása szerint a negyvenes évek elején
a Stern házaspár még Putnokon igyekezett megvetni a lábát.

BUDAPESTI IZR. HITKÖZSÉG

VII., SIP-UTCA 12
TELEFON: 423-930, 226-495, 220-423,
220-249, 220-445

Budapest, 1950 október 18.

7256/1950

Dr. Li. / E. sz.

Válasz esetén szíveskedjék erre a számra hivatkozni

S t e r n L á s z l ó

B u d a p e s t

Alkalmaztuk Önt folyó évi szeptember 15.-től kezdődött 3 havi időtartamra, vagyis december 15.-ig bezárólag a Nagyfuvaros uccai templomunkba kántornak havi 1.200.- /Egyezerkettőszáz/ forint fizetéssel.

Az Ön kötelessége jelzett templomunkban a kántori teendők ellátása, valamint a reggeli és délutáni, ugy-szintén az esti istentiszteleteken, nemkülönben az esketési és temetési szertartásoknál való közreműködés.

Szolgálati tekintetben egyébként Ön szertartási ügyosztályunk rendelkezése alatt áll, amely ügyosztályunk a szükséghez képest Önt más templomunkba is beoszthatja a kántori teendők végzésére.

Tisztelettel

Budapesti Izraelita Hitközség
előjárósága:

Dr. Kurzweil István/
főtitkár h.

Stöckler Lajos/
elnök.

M. I. O. H. I. T. T. T.
SZAKSZERVEZETI ELNÖKSÉG
OSZTÁLYVEZETŐSÉG
VII., Sip. 12.

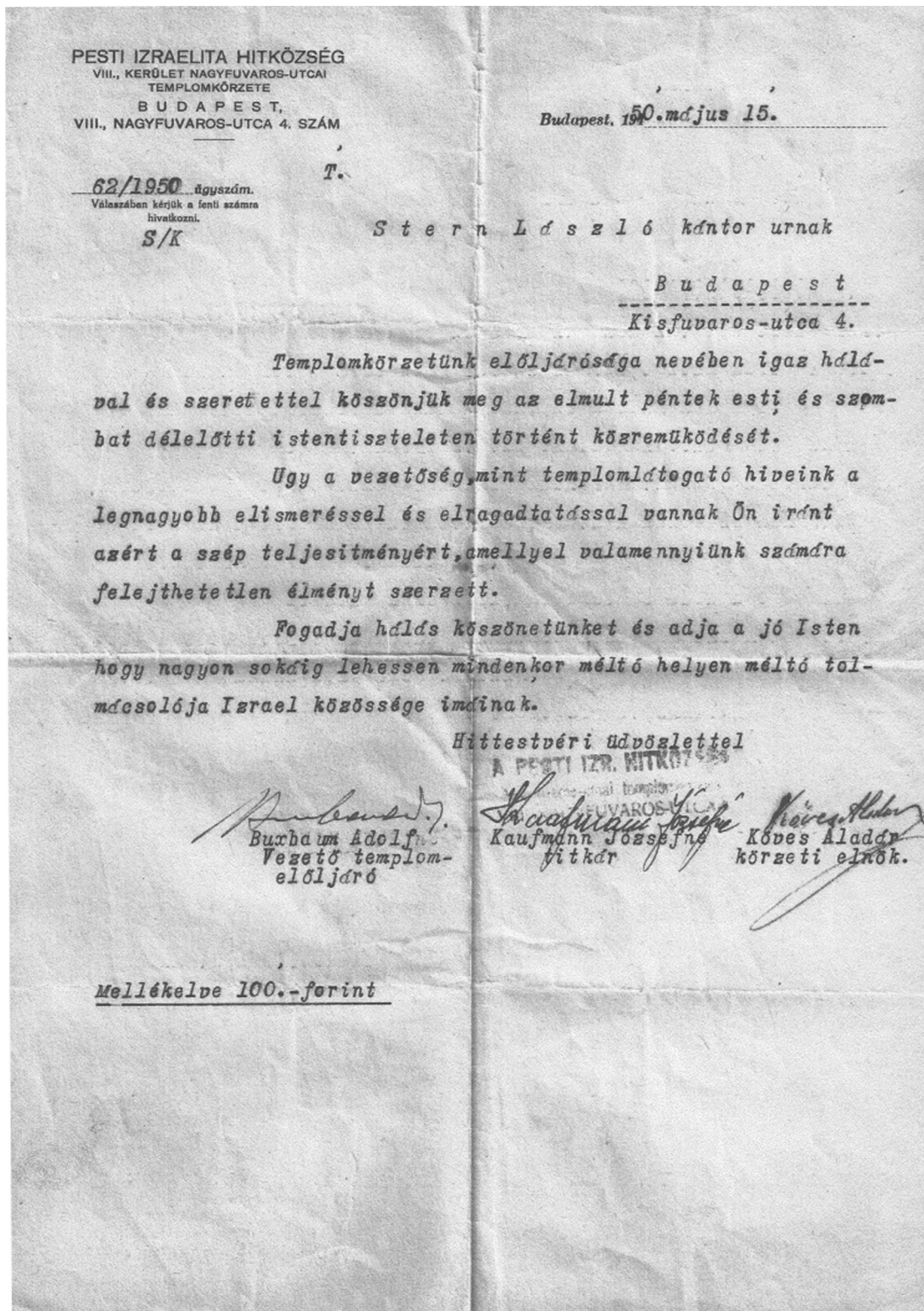
40. ábra

Az igazolás alapján megállapított fizetés...

Ugyanakkor az irat képet adhat a korabeli körülményekről és viszonyrendszeréről:

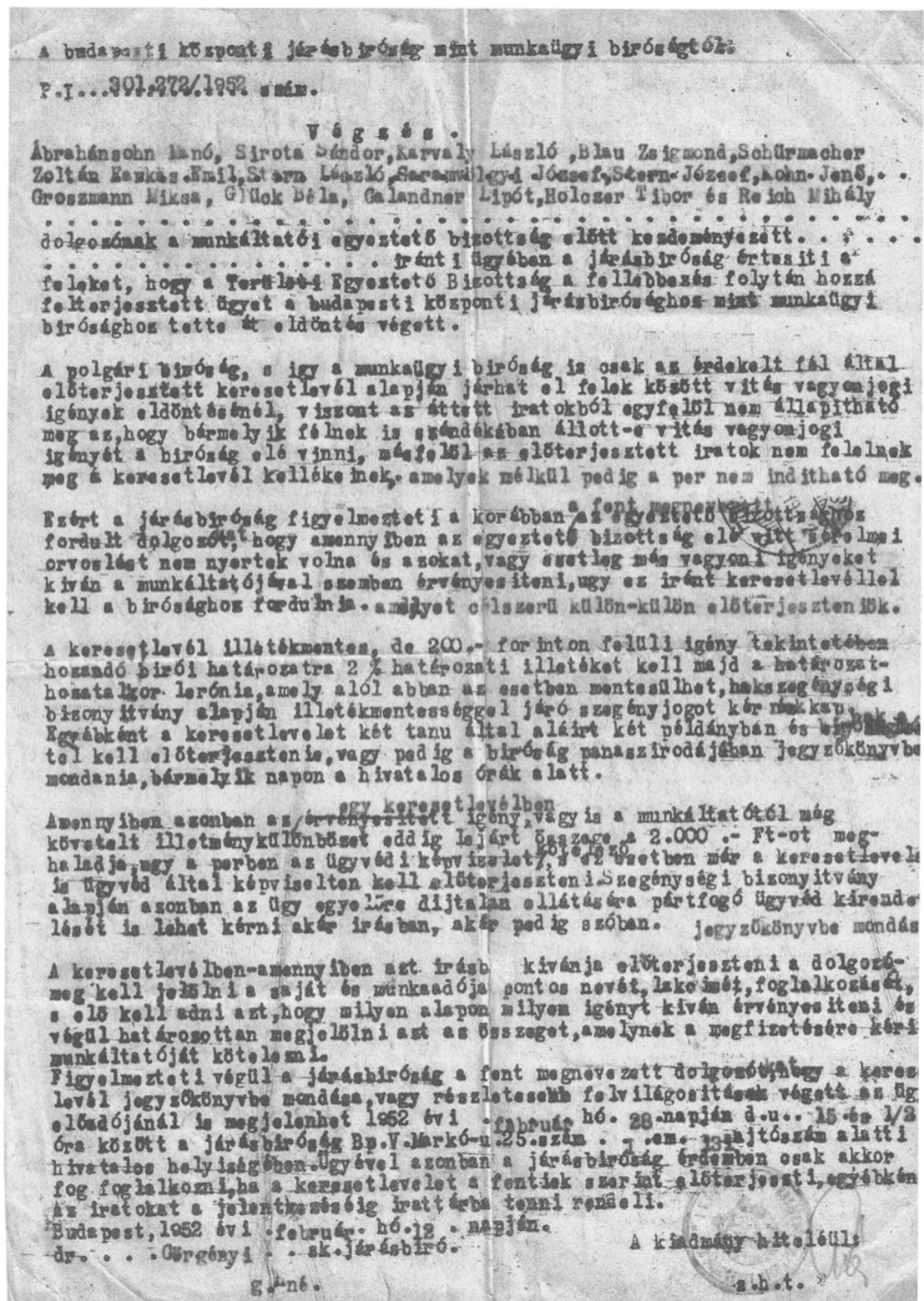
három hónapos próbaidő, emellett a kántorok alkalmazását

és beosztását a szertartási ügyosztály felügyeli.

41. ábra

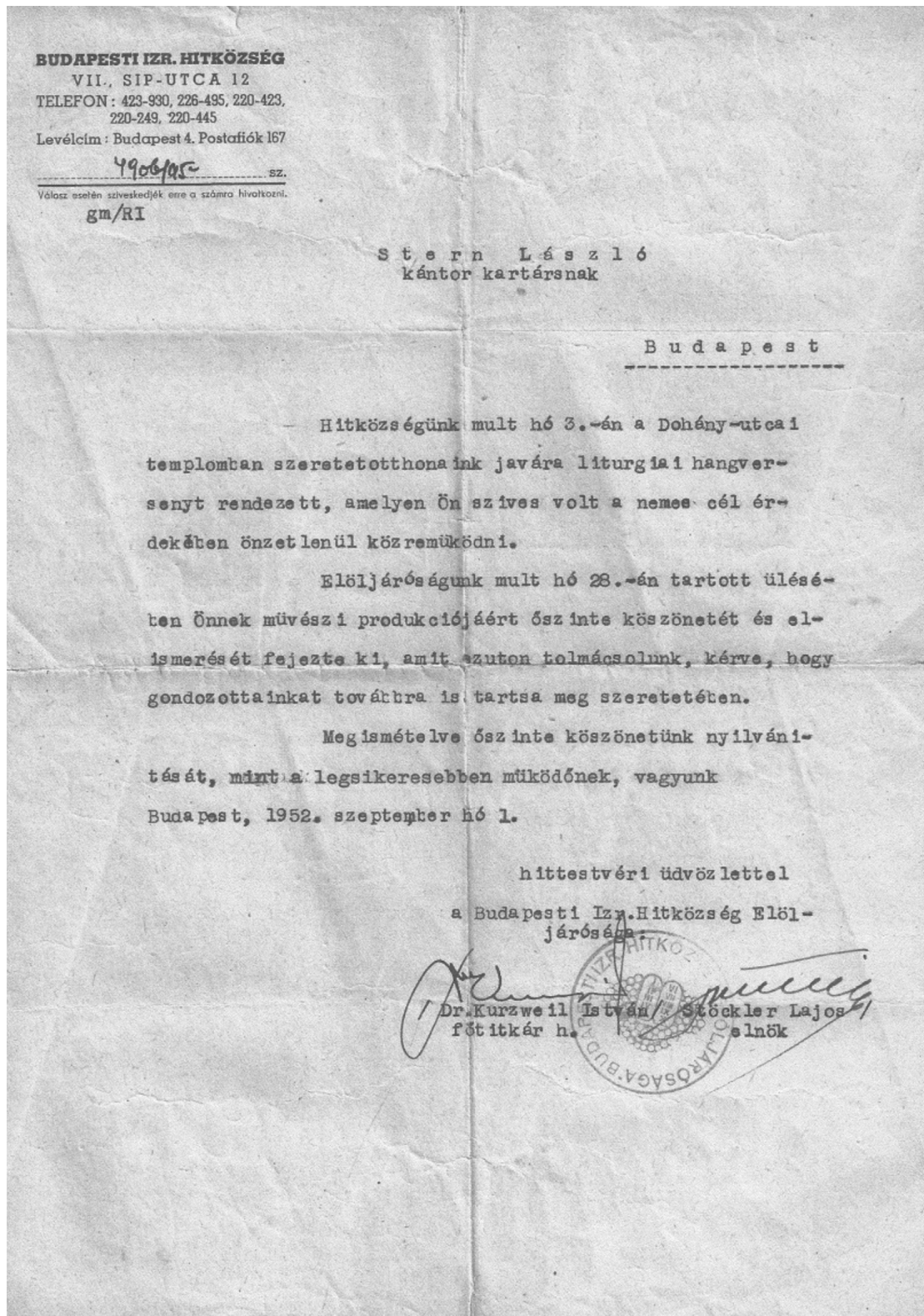
1950 – ekkor már Stern László
a neológia legígéretesebb chazanja

42. ábra

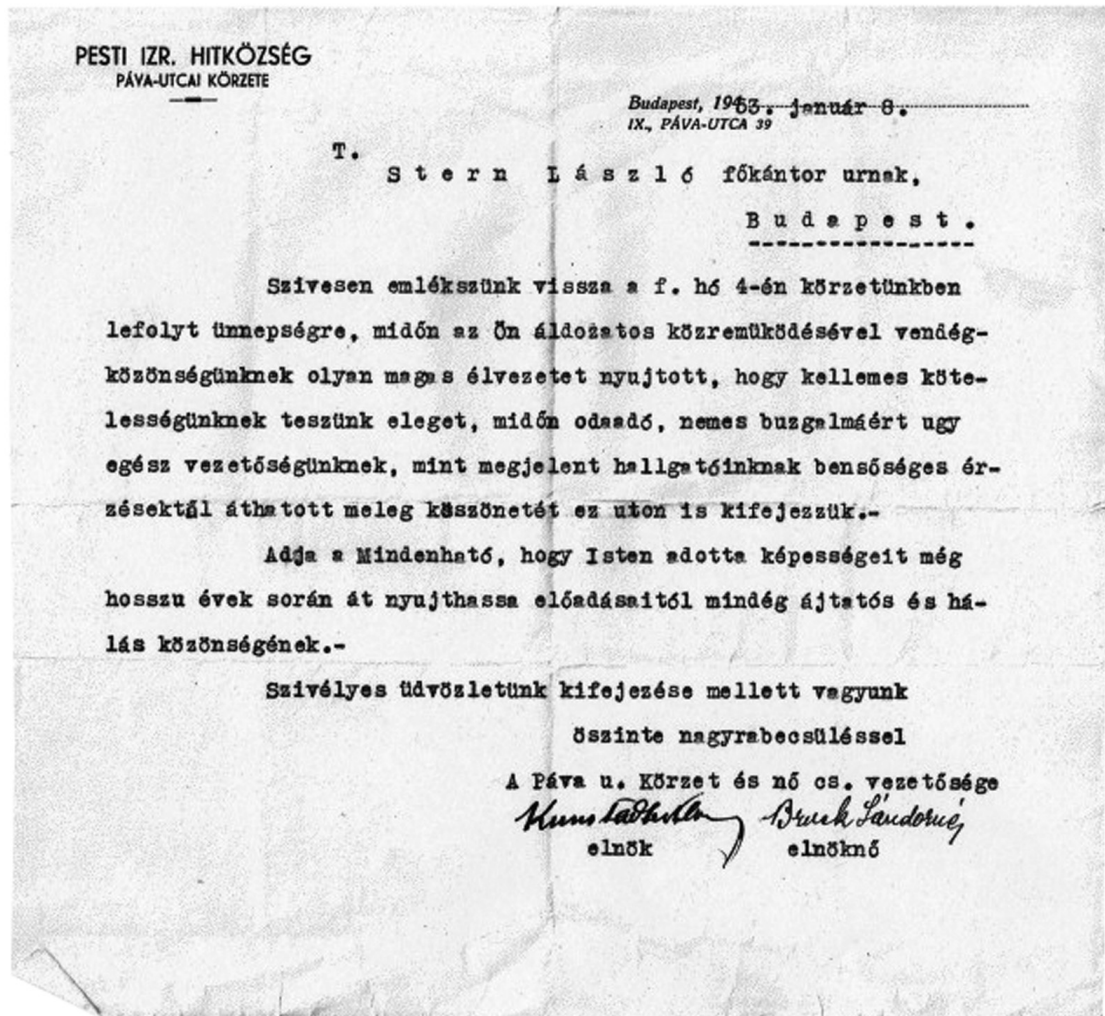
„Vitás vagyoni jogi igény”

– tizenöt kántor egyszerre a munkaügyi bíróságon.

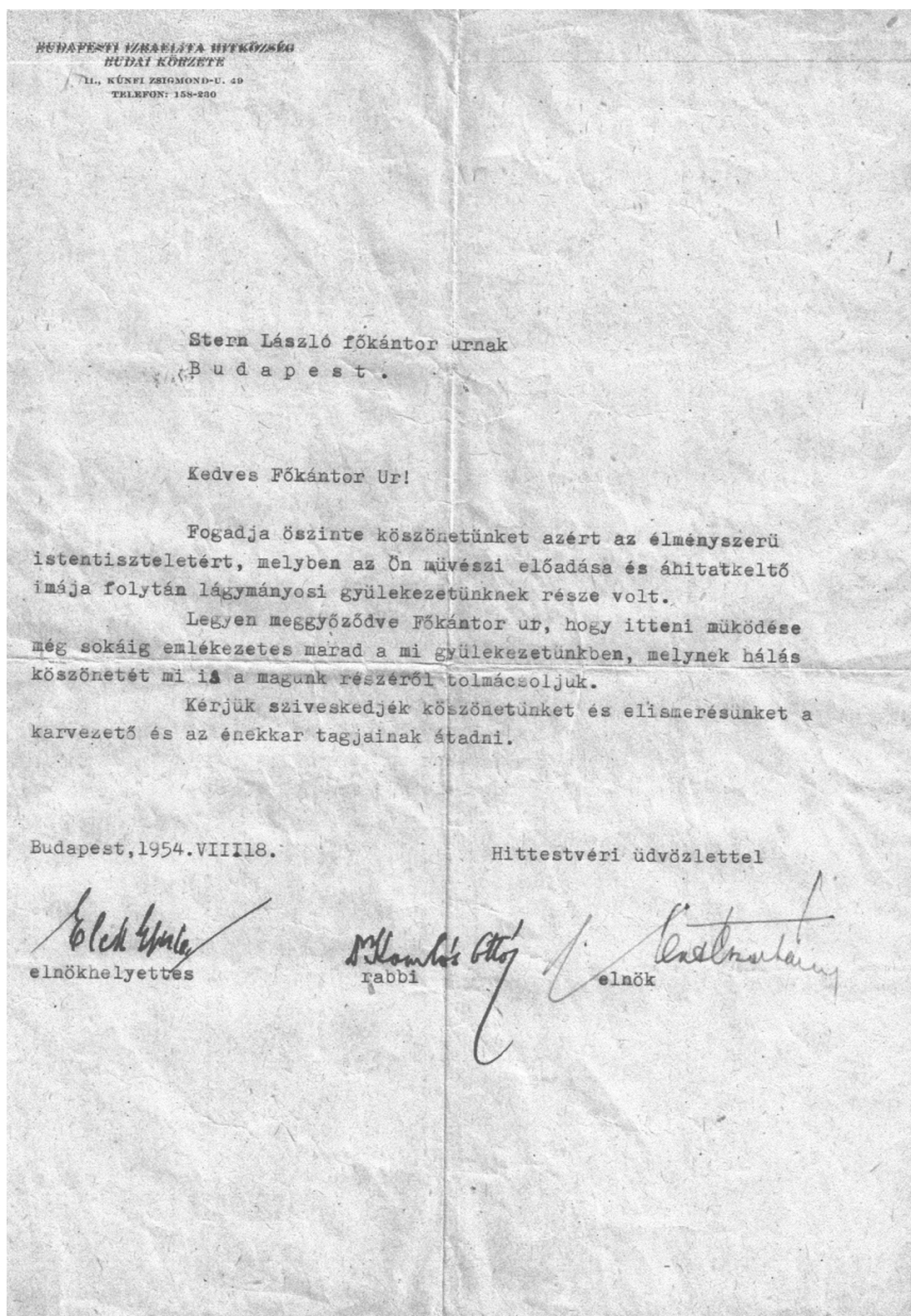
43. ábra

Stern László nemcsak önzetlen és nagylelkű ember volt,
 de a „legsikeresebben működő” kántor is

44. ábra

Stern a Páva utcai körzetben is
lenyűgözte hallgatóságát

45. ábra

Lágymányoson

(alig egy hónappal a drámai berni futballvilágbajnoki döntő után)

már a kórusával aratott diadalt Stern

Válasz: az érdekes az, hogy az érdekes a bíróságnak.

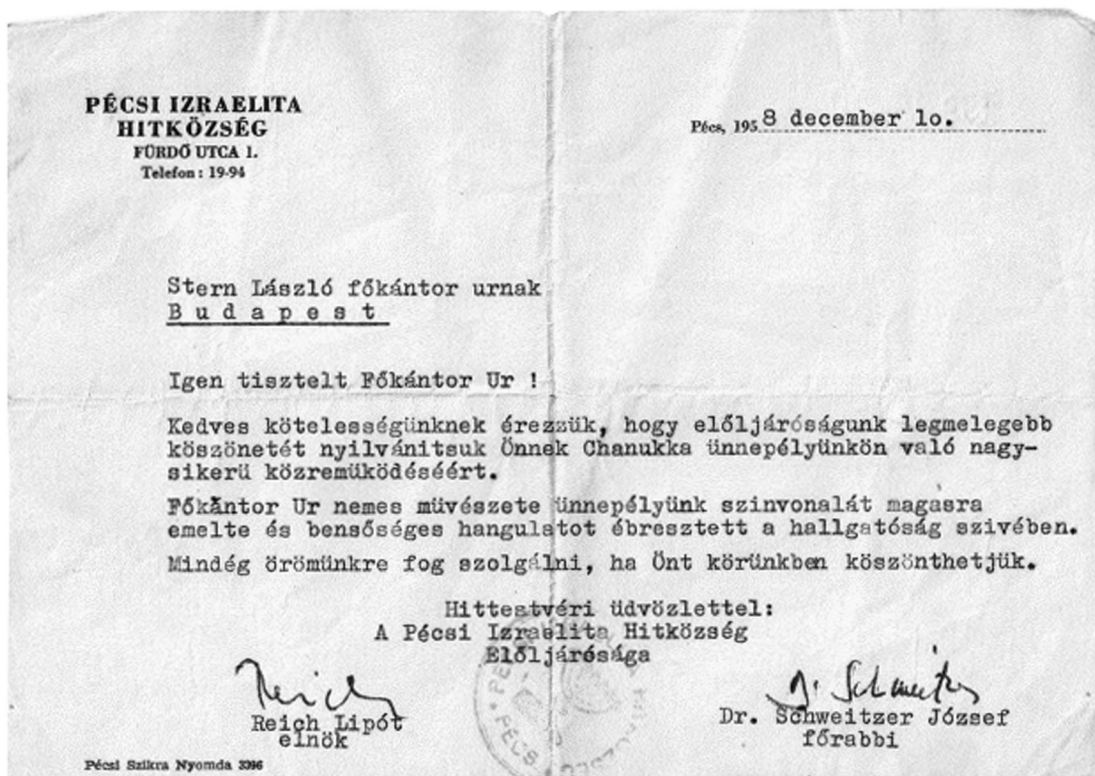
Hittestvéri üdvözléttel

Előjárósága nevebe
Hortváry János
elnök

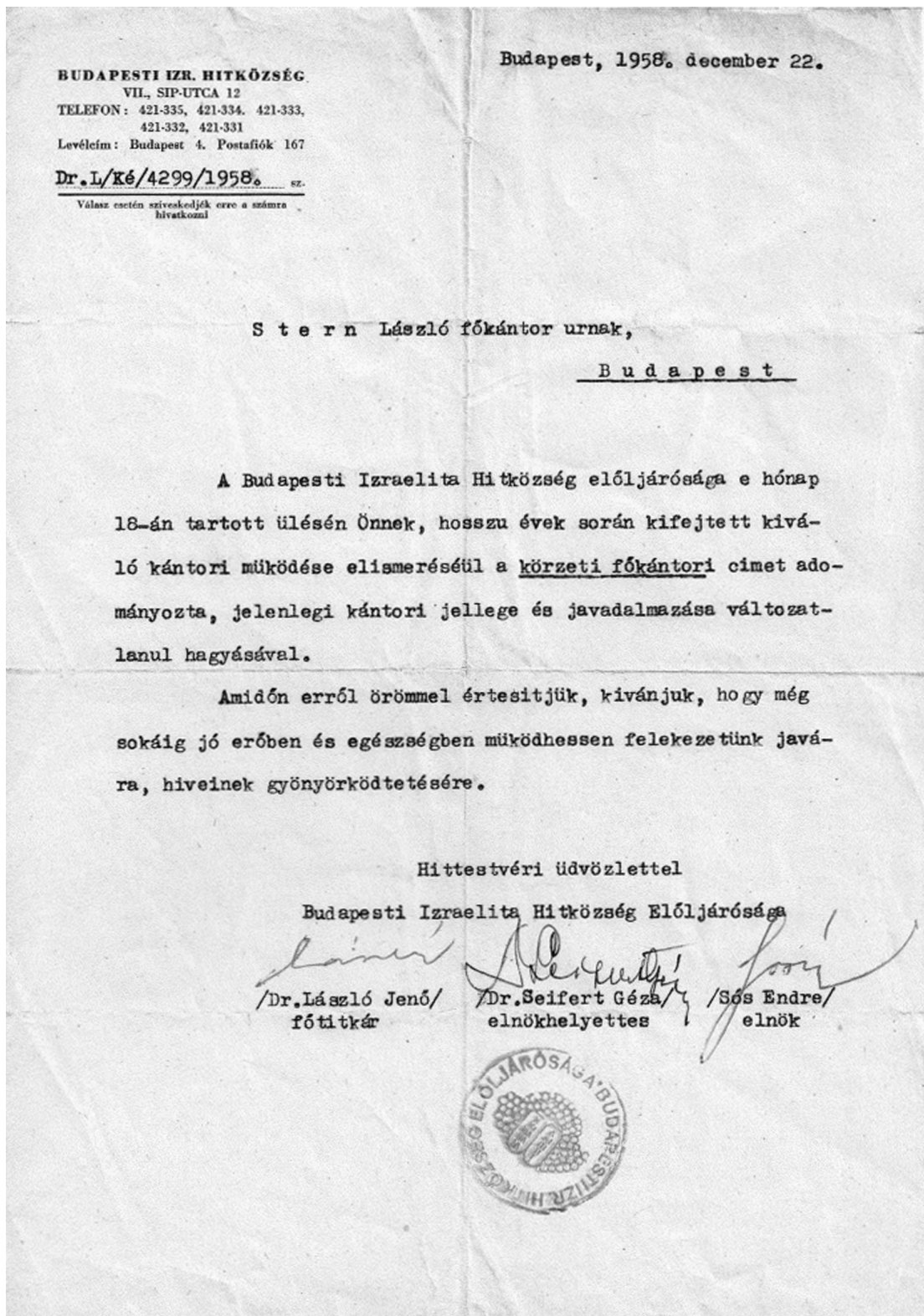
Detal metoda 1. 4367 53

Néhány nappal a látványosi siker után Újpesten lépett fel a „Nagyfuváros” kántora. Úgy tűnik, ahogy ma, úgy 1954-ben is az őszi nagyünnepek megelőző időszak volt – a Hanuka mellett – a legerősebb koncertszezonz.

47. ábra

Pécsset is „bevette” az akkoriban legtöbbet utazó
magyarországi zsidó kántor

48. ábra

Főkantori kinevezés a tizennyolc éve szolgáló Stern László részére,
aktuális javadalmazása „változatlanul hagyásával”

Izraelita Fiókhitközség
Kecskemét, J. Duclos u. 5. I.
Telefon: 23 - 67.

T.
Stern László főkántor
Budapest, Nagyfuvaros u. 4.

Tisztelt Főkántor Ur!

Hitközségünk a kecskeméti téglagyárból elhurcolt Mártírok 12. évfordulóján a Rabbiképző Intézet templomában óhajtja megrendezni gyászistentiszteletét a Budapesten élő elszármazottak részére.

A gyászistentisztelet pásztorális teendőit Dr. Schindler József szegedi főrabbi ur látja el.

A vele történt megbeszélés folytán tisztelettel felkérjük, hogy a requiemet a liturgiai rész elvégzését vállalni szíveskedjen.

A requiemet június 18-án hétfőn este 8 órakor tartjuk.

Megfelelő zenei kíséretéről gondoskodunk.

Reméljük, hogy kérésünk teljesítésének semmi akadálya nem lesz és soraink vétele után megkapjuk beleegyező szíves válaszát, hogy azt mielőbb közölhessük Dr. Schindler főrabbi urrral, aki azután közvetlenül fogja lelevelezni Önnel a teljes liturgiai rész összeállítását.

Várjuk mielőbbi szíves válaszát és vagyunk

Hittestvéri üdvözlettel

Kecskemét 1956 május 27.

Az Emlékbizottság megbízásából

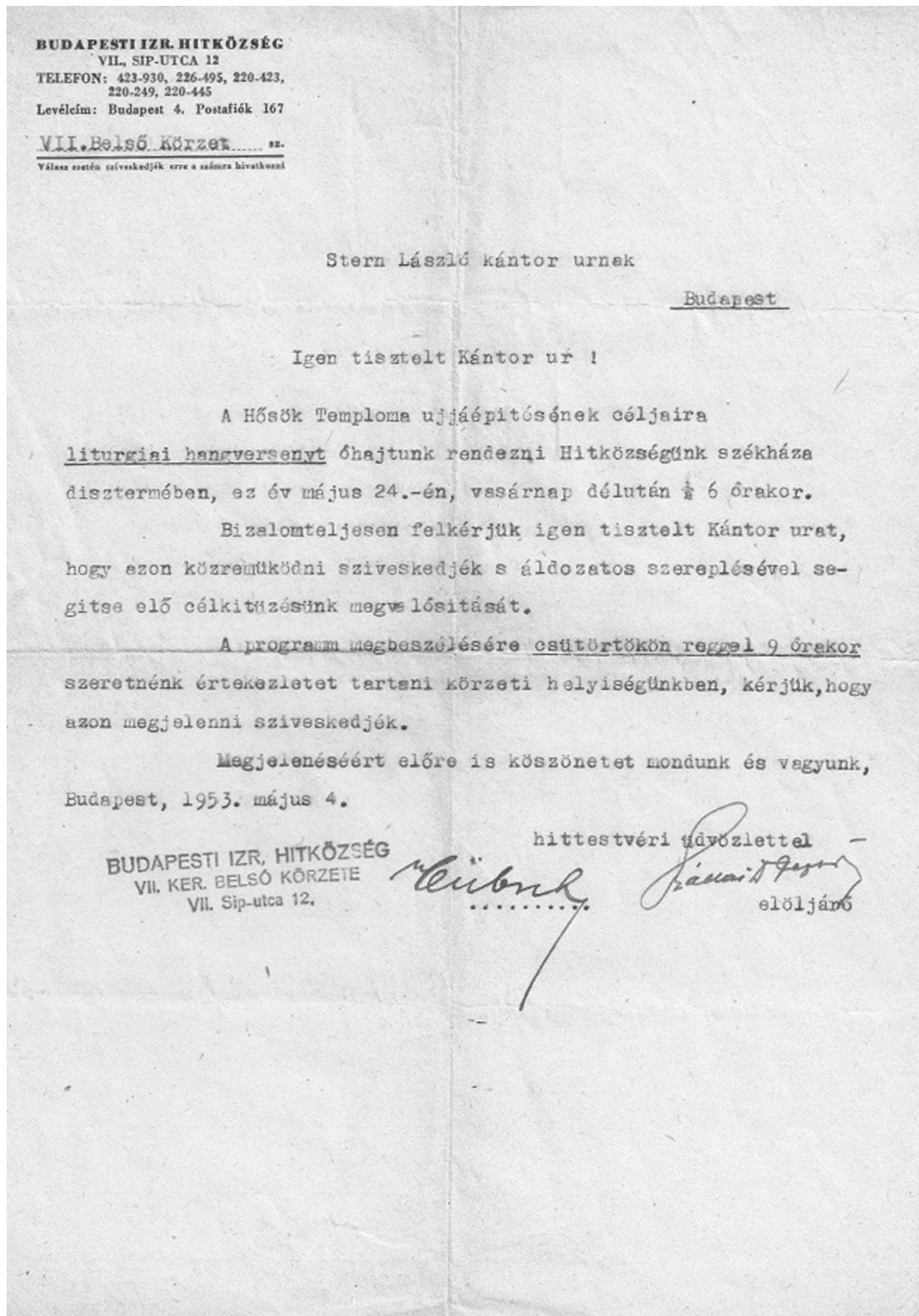
hitk. jegyző.

49. ábra

Felkérés mártír-megemlékezésre.

Schindler József (1918–1963) a háború előtt Kecskeméten szolgált mint rabbi, majd a Kasztner csoporttal jutott ki Magyarországról.

Bergen–Belsenben szabadult föl, majd visszatért Kecskemétre rabbinak, 1950-ben pedig Szegeden lett főrabbi.

50. ábra

Felkérés a Hősök Temploma újjáépítéséért rendezett
jótékonysági koncertre

nagyszámban jelentek meg kollégái, a posta dolgozói és jóbarátai. Sirota Sándor gyászéneke után dr. Beňoschofsky Imre főrabbi búcsúztatta Vincze Gézát, a jó kollégát, a segítségre mindig kész embert, aki akkor volt boldog, ha embertársain segíthetett.

— **Liturgiai hangverseny.** Május 24-én, vasárnap délután a BIH székháza dísztermében nagyszámú hallgatóság előtt liturgiai hangversenyt rendezett a belső VII. ker. körzet a Hősök Emléktemploma újjáépítésének céljára. Dr. Katona József rabbi megnyitó beszéde után énekeltek a hitközség kántori testületének tagjai közül: Abrahamson Manó, Blaszczyk Zsigmond, Holczner Tibor, Karvaly László, Sirota Sándor, Slomovits Hermann, Stern László, Vándor Jenő, akik a liturgiai zene remekeit adták elő nagy sikerrel. Lisznyai Szabó Gábor tanár zongorán kísért, a hangversenyen közreműködött Biró József hegedűművész, konferált Horn Anna. Záróbeszédet mondott: Radó Bernátné, a női tagozat elnökhasszonya.

APRÓK
A hirdetés
Minden vasta

KÖZÉPKORU
esetleg ellát
mes otthonra
kiadóba.

FŐZÉSHEZ,
ellátott hatv
keres. any
jeligére.

SZERÉNY
bát keres
kérek kiadó

JÓ állapot
teljes IMIT
adó. Özv.
15. Telefon

FIZETÉS
most, vagy
látásért. J

ZIPPZÁRJA
borotvapen
negyven.

VIZVEZET
tást szaks
mester. Te

ÖRÖKBE
éves kisle

KÜLÖNB
komfortos
korrekt
»Igazi ot

SZÁSZ és
adók. Va

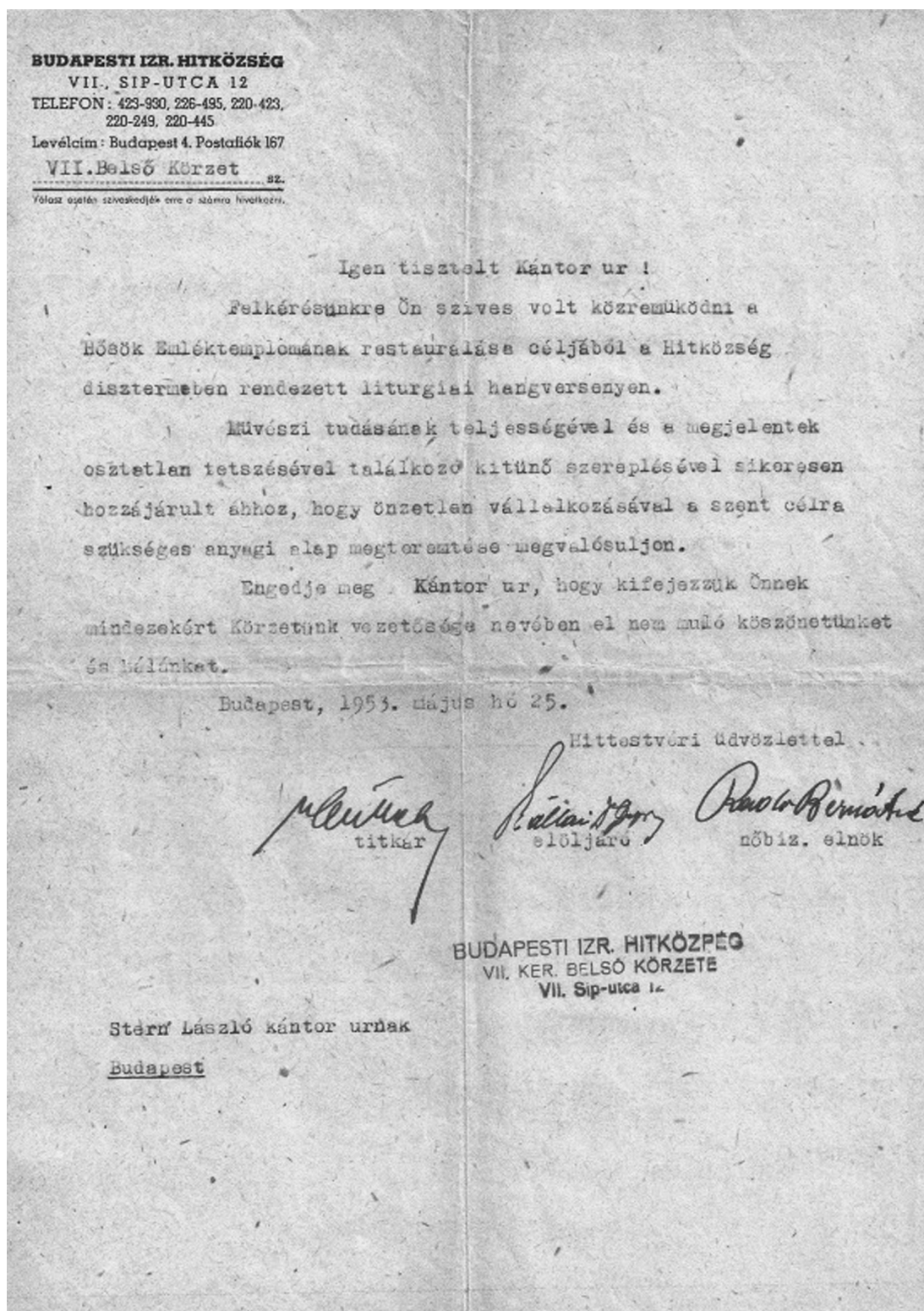
kkocsik, vascsőbútor
VAN CZÁK VII. ker.

51. ábra

Híradás a Hősök Temploma újjáépítéséért rendezett jótékonyági koncertről.

Stern 1953-ban még nem főkantor, de már megkerülhetetlen szereplője
a főváros zsidó zenei életének.

Lóránd ekkor még Pécssett szolgál.

52. ábra

A hitközségi vezetés hálás sorai Sternnek,
 a Hősök Temploma újjáépítéséért rendezett jótékonysági koncerten
 való részvételéért

Stern László kettős jubileuma

Az ember életében vannak jelentős állomások, amikor visszatérve megtekinthetjük az életútját. Fokozottabb hangsúlyt kap ez a visszatérés, ha az ember művész is egyúttal. Stern László — e szerény portré modellje — igazi művész. Ha nem választotta volna a kántori hivatást —, énekesi pályája akkor is felfelé ívelt volna, és százszáz, bársonyosan meleg hangja ma talán az Operaház színpadáról bűvölné el a közönséget. De Stern László nagyon szerény és nagyon vallásos lélek volt — már huszonöt éves korában is és az Isten alázatos szolgálatát választotta.

A családi hagyományok is erre a pályára predesztináltak. Apja is kántor volt és 11 testvére közül a 7 fű is kántornak készült. A legidősebbet már 5—6 éves korában csodagyerekként tartották számon, sajnos élete virágjában 27 éves korában elhunyt; másik két fiútestvére pedig a háború áldozata lett. Legfiatalabb öccse aki ma 29 éves és johan-nesburgi főkántor, elindult azon az úton, mely a világhírnévhez vezet. Jelenleg világkörúli turnéja alkalmából időt szakított arra hogy bátyja jubileumán részt vegyen. Stern László a jelen — az öccse a jövő.

Stern László a jelen nagy kántora, akiben kiteljesedett mindaz, ami 25 évvel ezelőtt még csak ígéret volt. Csodálatosan szép hangján, igaz átéltséggel csendülnek fel az ősi szidó melódiák. Nagyszerű embersége mélyebbé, színesebbé vált. Az egykori kis kántorból Budapest egyetlen főkántora lett, akit mindenki megbecsül és szeret, és aki erre a szeretetre magatartásával, és példás családi életével rá is szolgál.

Negyedszázaddal ezelőtt indult el pályáján, és most ünnepele 50. születésnapját. Stern László. Végtelen hiva-

tástudat és erő van benne, amely tovább kíséri őt pályáján, az egyre nagyobb igényű feladatok betöltésére.

Szombaton délelőtt a Nagyfuvaros utcai templomban a délelőtti istentisztelet keretében a Tórához hívta Stern Lászlót öccse, a johannesburgi főkántor. Dr. Salgó László meleg hangú beszédében köszöntötte őt a hívek nevében. Utána a körzet Kiddust adott a kántor tiszteletére. Itt dr. Scheiber Sándor professzor üdvözölte az ünnepeltet.

Este zsúfolásig megtelt a Nagyfuvaros utcai kultúrterem a körzet rendkívüli választmányi ülésére, amelynek egyetlen napirendi pontja Stern László főkántor ünneplése volt. Eljöttek a MIOK és BIH elnökségének, a körzet elnökségének, elöljáróságának és választmányának tagjai, a testvérkörzetek képviselői, kántortársai, az intézmények dolgozói és a Józsefváros egyszere emberrel, akiket oly sokszor gyönyörködtetett hangjával Stern László.

Dobó Zoltán körzeti elnök megnyitó szavai után a budapesti templomok körűséből alakult énekkar Somló Andor vezényletével a Ma tauvót énekelte, majd az ünnepi köszöntők következtek. Dr. Salgó László főkántor, Sós Endre, a MIOK és BIH elnöke, dr. Seifert Géza alelnök, szertartásügyi előjáró, dr. Láng Viktor főtitkár, Guttman Lajos vezető templomelőjáró, Morvai Miklós kántor üdvözltek a jubiléumot. Kiemelték mély-séges vallásosságát és példaképül állították a többi kántorok elé, áldozatos munkájáért. Ezután Stern László főkántor rövid beszédében köszöntötte meg a szeretetnek feléje áradó megnyilvánulásait, és a Gerendai Endre vezetésével működő Nagyfuvaros utcai körűs, kíséretében két templomi dalt énekelt.

Túl a kilencvenkilencedik

A Bethlen-térj körzet vezetősége bensőséges ünnepség keretében fejezte ki szeretetét a február 7-én századik életévét lépett özvegy Deutsch Hermanné iránt.

Deutsch Hermanné 1938 óta él a Damjanich utca 25/b számú ház egyik lakásában, azelőtt Miskolcon lakott. Az idős hölgy fotelben ül, csillagokat horgol, amelyeket majd összeköt, és a sok szép kézmunka után egy újabb csipketerítővel lesz gazdagabb a lakás. És mindehhez még szemüveget sem használ. Mint meséli, harminc évvel ezelőtt hályogképződése volt a szemén, és akkor az orvos megnyugtatta, húsz évig nem kell semmit se csinálni, azután pedig operációval eltávolították a hályogot. Azóta harminc év telt el, és látása nem romlott. Mindenről tud, minden érdekli, életének minden fordulatra emlékezik, pedig ez az élet megpróbáltatásoktól és szenvedésektől volt terhes.

Nyolc éves korában árvaságra jutott, ekkor nagynénje vette gondozásba; fiatalon ment férjhez a miskolci Győri szeszfőzde volt könyvelőjéhez. Kiegyensúlyozott körülmények között éltek, hat gyermekük közül a legidősebb — Ábris — jogi- és államtudományi doktorátust szerzett és elég fiatalon lett a Chinoin-gyár export-osztályának vezetője. Jenő fiát a Zeneakadémián vették fel, Később a Wechseltmann Vakik Intézetébe került zene-tanárként, majd a Dohány utcai templom másodorgonistája volt. A harmadik fiú évtize-

dekig tartó betegsége meghalt. A három közül az egyik halálát a Biztosító könyv a másik vidékre, a harmadik pedig zasság után özvegytől, férje hősétől, 1914-ben, Ez a 1 együtt él édesen feltölt szeretettel v.

Mikor fiuk ut család 1938-ban költözött, nem sok tek szelid bold Előbb dr. Deut majd a zongoramú Jenőt vitték el a latra, — el is pus kettő. Később az halt.

— Kettő mar nyommal, és b a borzalmak idő elvándoroltunk a Sándor utca eg ahol hat hetet től január 17-én szab A Chinoin-gyár jövőlétéből azóta is díjat.

Leánya elmond elmult évben De emlékeztetése egy és tanulórsai V a Zeneművészeti dagójjai tanszéke szora vezetésére rendeztek a rádió Pál, Hernádi La Béla unokaöccse: léptek fel.

Özvegy Deutsc kiegyensúlyozottas ran, dolgozan. Az ron combnyaktó dett, amely székh gas életkora el operáltak, a cso és már tud járn, kell magát. Horg vészi csillagoka fénylő fehér cern

Megjelent a Jewish Chronicle 5000

A legnagyobb európai zsidó hetilap, a londoni Jewish Chronicle, most jelentette meg 5000. számát.

A lap vezetői tatja, hogy az 1. április 2-án látott

Album a franciaországi táborok felszab

A le Patriote Résistant (Az ellenálló hazafi) című folyóirat — a haláltáborok felszabadulásának huszadik évfordulója alkalmából — emlékszámot készült kiadni. Ebben le akarja róni kegyeletét azok

íránt a francia és dók iránt, akik rookban elpusztul készítbizottság é ve Anthonioz-dá szony áll.

BÉKE KÁRPITOS KTSZ
vállal kárpitos, paplan és asztalos munkákat, javításokat

OTP HÍTELEK IS

Felvehetőhelyek:

Kárpitos javításokra:	Paplan javításokra:
XIII. Hegedűs Gy. u. 7	XIII. Jászai Mari tér 4.
Telefon: 110-080	Telefon: 124-573.
V. Molnár u. 35.	Asztalos munkákra:
Telefon: 385-590	V. Vadász u. 38-40.
	Telefon: 312-321

Fenti részleteinkben EGYEDI BÚTOROKAT is készítenk kívánságnak megfelelően

Kedves Frőhantor Úr! Haláson
 köszönöm Önnek és egész családom
 nevében, Édes Anyám - Jánosné Gesiné
 ének mesternő - temetésén való
 csodálatos részvételét. Mi zsidók
 meg vagyunk szokva az Ön hang-
 jához és ének kultúrájához, de
 még minket is magával ragadt,
 nem beszélve keresztényekről.
 Végtelen hálával köszönöm Önnek
 meggyász és maradványok
 hűve
 Vera Völgy

1965 okt 14

54. ábra

Egy Sternnek címzett,
 temetés utáni köszönőlevél

Uj Kelet

1966. július 15. péntek
5465 szcm.

Gyermek: Harry, Tova és Tamar

Brenner Hana és Samu
KOLOZSVAR
25-İK HAZASSÁGI ÉVFORDULÓJARA
SOK SZERENCSET, BOLDOGSÁGOT, EGÉSZSÉGET,
ÉS HOSSZU ÉLETET KIVÁN
Májuk: Lia;
testvérek, sógornők és sógorok

Márton Gizinek és Jenőnek
CUR-SALOM
25-İK HAZASSÁGI ÉVFORDULÓJUK
ALKALMABOL BOLDOGSÁGOT KIVANNAK,
120 ÉVIG,
gyermekük, vejeik, menyük
és unokáik

A Munkaügyi Minisztérium
Ifjúság- és szakoktatási osztálya és a
TELAVIV HILTON
közlük, hogy a 1966. évi tanévben
SZÁLLODA SZAKISKOLA
nyílik a Hilton szállóban, Tel-Aviv.
★ TANIDŐ: 2-3 év
★ TANTÁRGYAK:
szakács-, pincér-, cukrász-szakma
és általános tárgyak: írott, számtan, földrajz,
állampolgári tudatosság és idegen nyelv. —
Felvétel: első osztályt végzettek, 1961-62 születésűek. A jelentkezők hozzák magukkal: —

TEL-AVIV: KANARY AL-
leny 81. Tel. 23838.
JELŐZŐKÖNYV:
„Leán Hacer”.
NATÁNJA: „Hákošav”.
HOTEL-G. 4.

Egy budapesti főkantor sikere — Bécsben
Wien. (Az Uj Kelet tudósítójától). — Az osztrák fővárosban tartózkodik átmenetileg Stern László budapesti főkantor, a cházrut művészetének kiváló művelője, akinek tiszteletére Otto Perl, az ismert nagyiparos és mecénás koktél-partyt adott. Gerendai Endre karmester kíséretében lépett fel a tiszteletére rendezett fogadáson, ahol osztrák és külföldi, Ausztriában nyaraló vendégek voltak jelen, a kivételes előnyben volt részük. A si-

kernek két további tényezője is volt. A bécsi zsidó templomi körös is szerepelt, a zenei kíséretet pedig a történelmes Bécsben tartózkodó Simon Secunda, az ismert nevelési zenevezető látta el. A vendégek sorában számos impresszió is jelen volt, a meghívásokkal árasztották el Stern Lászlót és Gerendai Endrét. Egy esetleges izraeli cházrut-koncertkörút tervet is kibontakoztak az eseményen.

KÖZLEMÉNY
A Magyar Zsidók Világszövetségének amerikai központja az alábbiak közzétételére kérte fel szerkesztőségünket:
A Magyar Zsidók Világszövetsége amerikai tagozata megkapta a „Magyar Szabadsegégharc 10. évfordulója Emlékbirozság” meghívását az évforduló ünnepségeinek előkészítésére, de sajnálatlall kell közölnie, hogy a munkában nem vehet részt. A Világszövetség nem ért egyet az Emlékbirozságban résztvevő egyes olyan testületekkel, amelyek vezetői közölték nemleges világszövetségi közlemények új veszélyt jelenthetné.
Igy a Magyar Zsidók Világszövetsége nem tartandó felismernek, ha olyan üjségek, amelyek ilyen címet közölnek, amelyek mindmáig vagy meg sem emlékeztek a zsidó tragédiáról, vagy azt propagandahazugságnak mondták, vagy éppen helyeselték, most — antiszemita — műsukat egyelőre felfüggesztve — közöljük, hogy zsidó testületek velük együtt ünnepelnek. Sajnos, túl sok történet a közelmúltban, sem hogy ezt a magyar zsidóság elismerhetné.

tel-Aviv, 1966. július 15. péntek
A zsidó közösség vezetői, akik a polgári kettőjében, a s. bonni külügyminisztérium rőgen nem illetékes egy Szilasi-diplomata politikai szent-pontból való rehabilitálására.

Előtte Peng C. főpolgármestert tisztogatták. Peng ugyan tagja a de a párt rangja sabban állt, min A párt vezetői tagja közé szám Mao esetlegesen emlegettek. Az száma tehát me

PEKINGTŐL, JÚ
A tisztogatás ságú pekingsi ki dődött, ahol a főpolgármestere alpolgármester-gármesternő is pártlap bírálta párhuzamosan a tem tanárának portját távolba azekből. A ta kényesítették, ellene írták felírás tábláiban jelennek egyik felvonul világszövetség mut gattás irányát.

A tanárak diákjaikat és kiterjedt a pek münista ligára csak a főváros a nemkívánatos Peking után egyetemre, ra. Ifjúsági lig egészen a K. Kvanzen tan Számos kezte lengvették.

55. ábra

Egészen ritka esemény:

egy budapesti kántor Nyugat-Európában vendégszerepel
a kádári évtizedekben

-11-		
Varga Józsefné	takarítónő + 6 hó fűtés 48.-	900.- 480.-
<u>Bethlen tér mellékfoglalkozás</u>		
Szabolcs István	kántor	1.600.-
<u>Nagyfuvaros u. Körzet</u>		
Doff Imre	tisztviselő ebből munkó 21.-	1.371.-
Lázár Hermann	előimádó	1.300.-
Abraham Hermann	rendbistosa ny.	500.-
Stern László	főkántor ebből temetői szert. 600.-	2.800.-
Waldmann Tibor	karónokos ny.	500.-
Einzsig Pál	pénzbeszedő ebből munkó 21.-	471.-
Hermann Jozefa	pénzbeszedő ebből munkó 21.-	471.-
Földesi Gyuláné	pénzbeszedő ebből munkó 21.-	471.-
Danyi Miklósné	takarítónő + 6 hó fűtés 67.-	900.-
<u>Nagyfuvaros u. Körzet mellékfoglalkozás</u>		
Gerendai Andre	karónokos	700.-
Szűcs Gábor	"	560.-
Vári Beza	"	560.-
<u>Szertartási osztály mellékfoglalkozás</u>		
Feldmann Ferenc	karuzsfelügy.	700.-
<u>Páva utcai Körzet</u>		
Vető Györgyné	tisztviselő ebből munkó 21.- ebből Dohány templ. 560.-	1.831.-
<u>Károlyi Gábor u. Körzet</u>		
Friedmann Miklós	kántor	1.600.-
Singer Mór	templomaltiszt ny.	500.-
Borgen Ferenc	pénzbeszedő ebből munkó 21.-	471.-
Schön Aliz	pénzbeszedő ebből munkó 21.-	471.-

56/a. ábra

Stern László 1967-ben a legjobban fizetett magyarországi zsidó kántor volt.

Balazs Margit	templongondnok h.ny.	300.-
Kultuszárulék	tiartviselő	1.400.-
Apfel Deseő	csoposvezető	2.300.-
Bergner Frigyesné	tiartviselő	1.800.-
Blum Edit	tiartviselő	1.800.-
Bognár József	hivatalnok h.ny.	500.-
Bognár József	ebből iktató	250.-
Bognár József	ebből	250.-
Brenner Gyula	szervező	3.300.-
Brenner Gyula	ebből HOK	300.-
Boltai Béla	revizor	1.650.-
Borosi István	revizor	1.800.-
Fleischer Andrásné	tiartviselő ny.	500.-
dr. Holló Irén	tiartviselő ny.	500.-
Hárfeld Gyula	hárfeldgyula	400.-
Dobány utcai templom	hárfeldgyula	400.-
Kovács Sándor	hárfeldgyula	400.-
Balogh György	hárfeldgyula	400.-
Fröhlich György	hárfeldgyula	400.-
Kovács László	hárfeldgyula	400.-
Faludi Imre	hárfeldgyula	400.-
Grossmann Vilmos	hárfeldgyula	400.-
Kelati Árpád	hárfeldgyula	400.-
Kollmann Béla	hárfeldgyula	400.-
Liknóczy György	hárfeldgyula	400.-
dr. Kovács Ilona	hárfeldgyula	400.-
Verecs Ildikó	hárfeldgyula	400.-
Huszár Oszkár	hárfeldgyula	400.-

56/b. ábra

A lista hátoldala

57. ábra

Salgó főrabbi emlékezik szeretett kollégájára

– különös relikvia, ha figyelembe vesszük a főkántor lányának visszaemlékezését

Stern László életének utolsó hónapjaira

ndor
örtént

ni össze-
érdemes
eltő, vi-
ves elő-
zongora-
tánozhá-
vel ala-
hallgató-
den tal-
és nagy
a mű-
oly kö-

án azok
s egybe,
nőnapban
Dr. Sin-
t, benső-
köszön-
egyik ju-
nt nekik
adag éle-
tájuk.
t között
ket osz-
z Opera-
Margit,
László -
művész-
Erkel,
Kálmán
részte-
teket, -
zi fokon
utalmaz-
kat.
abbi tol-
k hálóját
közönte-
nyújtott
nagyomá-

Mindig a zene bűvöletében...

Dob utca 35. Odon ház az Erzsébetváros szívében, a budapesti ortodoxia fellelegvára már a két világháború között, s a holocaust utáni években.

Szólóchausz első napján, vasárnap hajnalban imádkoztunk, majd szinte csoportba verődve mentünk át a Nagyvárosház utcai templomba, hogy szem- és fültanúi legyünk a varázslatnak. A zsinagóga előimádkozói asztalánál közepmagas ember állt. Minden szempár rajta csüngött. Nagy-

számu férfikórus kíséretében énekelt. „Ásré jajsve vészecho... Boldogok a Te háznak lakói”. Szavakkal megfogalmazhatatlan érzés költözött a hívek lelkébe. Várakozással, feszültséggel volt telítve a légkör, amely a közeli Főimádkozói-fenséges napok áhítatát jelezte előre. Ezt a „levegőt” törte meg, oldotta fel, alakította át a Főkántor szívből jövő és szívekhez eljutó imája. Csodálatosan telt, fényesen csillogó, árnyalatokat érzékelhető, de a ja-

tékosság felé is hajló énekhangja szárnyalt a zsúfolásig telt zsinagóga hallgatósága előtt.

Igen, Ő volt az: Stern László. Hadd idézzünk próbalemezeinek borítójáról, amelynek sorozatgyártása örök álom maradt csupán.

„Stern László 1915-ben Budapestben született. Édesapja, Stern Izrael, közel 50 évig a Budapesti Izraelita Hitközség kántora. A kis László, testvéreivel együtt szinte az anyatejjel szívta magába édesapja tudományát. Még alig nyolcéves, és tisztán csengő énekhangját ismerik a nagy budapesti templomok. S ahogy az évek telnek, tudása úgy szaporodik, hangja csiszolódik. Meleg, lágy tenorja eljut az emberek szívéig. 1950-ben a Nagyvárosház utcai templom kántora, majd főkántora. Pályája töretlenül felfelé ível. Híre hamarosan túlszárnyal az ország határain. Templomában áhítattal hallgatják a világ különböző tájairól érkezők. Minden kiejtett szava kiemelkedő tudást tükröz. Nem egyszerűen énekel Ő, hanem a szavak jelentésének tökéletes ismeretében, érzelemmel telíti mondani-
valóját, és az őszinte csengő hang meghódítja a szíveket. Egyszer örömet áraszt, másszor könnyeket csal a szemekbe.”

A fent leírtakat hadd egészítsük ki néhány gondolattal. Tizenegyen voltak testvérek, s amikor az édesapjuk a Garay téri templomban énekelt, gyermekeinek kórusa — mint az orgonásipok — vette körül. Stern László Balassagyarmatra került, s ott ismerkedett meg a zsidó studiumokkal, a szent nyelv fordításával, értelmezésével, vallási szokásainak gyökereivel, módosításaival. Már a Rákóczi úton levő „Sajmár Sábosz” templom kántora, amikor családot alapít, s 37 év boldog házasság jut neki osztályrészül. Rajongó szeretettel vette körül hitvesét, aki gyermekeinek is kiegyensúlyozott családi légkört teremtett.

Mindig a zene bűvöletében élt. Autodidakta alkott, aki analizálta a régi, évszázadok öröklött liturgiái stílusok formáját. Östehtetségével, vele született muzikalitásával megszűrte azokat, majd szintézist teremtett. Mindig újat alkotott, egyénit és utánozhatatlant.

A magyar zsidó liturgia óriási vesztesége és szinte megmagyarázhatatlan ellentmondása: Stern László után nem maradt magas művészi színvonalon hanglémez. Csak a szívünkben, emlékeztünkben, szeretetünkben él tovább. S természetesen családjában.

A 70-es években súlyos betegség éri. Lassan beszűkül előtte a világ, s elveszti látását. Szalagra mondja életét, küzdelmeit, vágyait, sikereit, kudarcait, örömeit, csalódásait. Beszédhangja már öreg, fáradt, de éneke még töretlen, lelke mélyéből fakad. Unokájához szól: „Te tartod bennem az erőt, hogy folytassam...”

Hét évvel ezelőtt végleg itthagyt bennünket. Most lenne 70 éves.

Schöner Alfréd

Vatása muzsikusk

Váradi Katalin karmesterrel

a öröm a ra a hétfő délutánok jelentik az egyetlen szórakozási lehetőséget. Nemcsak anyagiak gátolják, hogy elmenjenek színházba, hanem egészségi állapotuk is akadé-
lyozza ebben őket. Számukra a muzsika jelenti életük legszebb és a percek” — hangzott a kérdéssem-re adott válasz.

Váradi Katalin vallásos, hitű családából származik. Édesapja a Páva utcai templomban járt és oda vitte el kislányát, Katikát. A Páva utcai körzet dobogóján már 5 éves korában zongorázott a kislány. Talán ez a gyerekkori emlék köti még jobban a mű-
vészt ehhez a körzethez.

További sikereket kívánunk Váradi Katalinnak, a hitű zsidónak és az igaz, emberszerető, öregeket tisztelő művésznak.

Szenczer Margit

Marc Chagallról

Yorkba menekült, de amint vége lett Hitler-örült uralmának, visszatért Párizsba és haláláig egymást követve rajzolta és festette a chagalli remekműveket.

(Zs. O.)

Uj Elot
1985.
április 15
XL. évf.
8. szám

58. ábra

Dr. Schöner Alfréd emlékezik Sternre.

Az utolsó előtti bekezdésben feltett kérdésre (Miért nem maradt stúdióminőségű lemez a főkántor után?) a Stern lányával készített *oral history*-interjú ad választ.

קדוש

אֱלֹהֵינוּ וְלֹכֵי אֲבוֹתֵינוּ . שְׁלֵשׁ עֶשְׂרֵי מֵדוֹת הָאֱמוּנוֹת
 בְּחִינֹת . נֶאֱכָל מִדָּה גְדוֹלָה תִּשְׁתָּה וְכָל מִדָּה יִקְטֹנָה
 לֹא תִשְׁתָּה . יֵין בָּזֵל תִּשְׁתָּה שְׁבֵת וּבַחֹל יֵין בִּיּוֹקֵר
 תִּשְׁתָּה עֶרֶב וּבֹקֶר . וְהִי עֲלֵב וְהִי בֹקֶר יוֹם הַשִּׁשִּׁי
 וְיִכְוֹלוּ הַשָּׁמַיִם . הַשָּׁמַיִם מְסַפְּרִים כְּבוֹדוֹ .
 כְּבוֹדוֹ מֵלֵא עוֹלָם מִשְׁתַּחֲוִי שְׂאוֹלִים זָה לְזָה אֵי .
 אֵי שָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ אֲשֶׁתְּךָ כְּגִפֵּן פִּזְרִיהָ בֵּיתְךָ וּבִשְׁעֶיךָ
 וְהִיא אִם שֶׁנֶּעַ תִּשְׁמְעוּ אֵל מִצִּוְתֵי אֱשֶׁר אֲנִי מַצִּוֶּה
 אֲתֶכֶם הַיּוֹם . הַיּוֹם תִּאֱמָצְנוּ הַיּוֹם תִּשְׁמָחֵנוּ בְּמִן
 צְדִיקָךָ . צְדִיק וְאִשְׁפֹּט מִכּוֹן כִּסֵּאךָ חֶסֶד וְאֵמֶת .
 אֵמֶת כִּי אַתָּה יוֹצֵר וְאַתָּה יוֹרֵעַ יִצְלַם כִּי הוּא בִשְׁלֹשָׁה
 דָּם צְהִרְדַּע עֲרוֹב דָּבָר שְׁחִין בֶּרֶךְ אַרְבַּע . אַרְבַּע
 מִי יוֹדֵעַ . אַרְבַּע אֵי יוֹלֵעַ . אַרְבַּע אֵמֶהוּת שְׁלֹשָׁה אֲבוֹת
 שְׁנֵי לוֹחֲזוֹת הַבְּרִית אֶחָד אֲלֵכֵינוּ הוּא אֲבִינוּ לְהוֹת
 לָכֶם לְלֵכֵי . ה' מֶלֶךְ ה' מֶלֶךְ ה' יִמְלֹךְ לְעוֹלָם וָעַד .

59. ábra

Stern László saját kezű imaszöveg-lejegyzése

MISSISSIPPI.

*Másolta.
Horváth József
Prímás.
Budapest 19st. Nán. 7.
Kisfüvös. utca. 4. f. 1.*

*Jerome Kern
Moderato.*

OL' MAN RIVER.

ff

poco rall. e dim.

a tempo

p Né-ger köny-nyet visz a Mis-si ssi-pi, né-ger só-hajt visz az es-ti szél.

Mert a né-ger nem is em ber tán, és a né-ger csak a jaj-ban él.

60. ábra

Horváth József prímás lejegyzése

Stern László számára

<u>Nagygyaros u. Községi</u>			
Dr. Salgó László	főrabbi	2.974.-	500.- Szertartás 200.- Fény Kör.
Kaufmann Józsefné	tisztviselő	1.121.-	
Binszig Fél	pénztáros	421.-	
Erdei Lászlóné	pénztáros	421.-	
Khrmann Elezár	előadók	1.200.-	
Gerendai Endre	karékes	560.-	
Stern László	főkantor	2.380.-	temető 680.-
Walzmann Tiber	karékes	560.-	
Schank Ernőné	takarítónő	800.-	
<u>Fény u. Községi</u>			
Dován Ernő	rabbihelyettes	2.000.-	
Kollák Zoltánné	tisztviselő	1.121.-	
Bodó Jenőné	pénztáros	421.-	
Borgen Ferenc	pénztáros	421.-	
Módos Györgyné	pénztáros	321.-	
Bauer Jakab	karékes	150.-	
Róna Sándorné	pénztáros	500.-	
Cserhát Mózsa	karékes	150.-	
Kollmann Árpád	kantor	1.600.-	
Lévai József	karékes	300.-	
Somló Mór	karékes	150.-	
Cserhát Mózsa	takarítónő	600.-	
Franc Istvánné	gyertyagyújtó	70.-	
Góld Simon	hiv. segéd rendbírt.	1.200.-	
<u>Kőbányai Községi</u>			
Dr. Schwara Mór	főrabbi	2.274.-	
Franck Mártonné	tisztviselő	871.-	
Silber László	előadók kánt.	1.470.-	
Vámos Viktor	takarítónő	490.-	
<u>Hegedűs Gy. u. Községi</u>			
Dr. Beneschöfky Imre	főrabbi/orsz. vezh./	2.453.-	
Acóli Jenőné	tisztviselő	1.271.-	
Szilárd Árpádné	tisztviselő	660.-	
Árvai Jenőné	pénztáros	421.-	
<u>Hegedűs Gy. u. Községi folyt.</u>			
Dános Artúr	pénztáros	421.-	
Gross Gusztáv	pénztáros	421.-	
Kovács Lászlóné	pénztáros	421.-	
Sugár Béla	pénztáros	500.-	
Szenes Fél	pénztáros	421.-	
Weiss Béláné	pénztáros	421.-	
Havas Sándor	karékes	800.-	
Kovács Sándor	karékes	560.-	
Lőrinc Márton	főkantor	2.000.-	
Molnár László	karékes	560.-	
Pásztor László	karékes	560.-	
Székely László	karékes	560.-	
Weinberger Mór	templongondnok	1.200.-	
Német Ferencné	takarítónő	800.-	
Székely Antalné	takarítónő	130.-	
<u>Dózsa György u. Községi</u>			
Kovács Ernőné	pénztáros	421.-	
Lugosi László	tisztv. kantor	1.650.-	T.T. 180.-
Szentirmai Istvánné	takarítónő	426.-	
<u>Zuglói Községi</u>			
Dr. Bernáth Miklós	főrabbi	2.274.-	
Katz Israelné	tisztviselő	290.-	
Kovács Józsefné	pénztáros	421.-	
Stern Andor	pénztáros	421.-	
Feuer Hermann	templombíró	291.-	
Katz Israel	kantor	500.-	
Lefkovits József	előadók	1.200.-	
Somló István	templombíró	271.-	
Tordai Zsigmond	tisztv. kantor	1.821.-	Festázs. 210.50 Kispest 210.50
Kovács Sándorné	takarítónő	288.-	
<u>Rákospalotai Községi</u>			
Franck Zoltánné	pénztáros	421.-	Rákosp. 210.50
Mechlovits Bernát	előadók	400.-	
Kis Pálné	templom takarító	138.-	

61. ábra

Stern és Lőránd havi juttatása
az ötvenes évek második felében

62. ábra

A Lóránd vezette Lewandowski Kórus névadójának sírjánál,
a berlini Weissensee zsidó temetőben, 1968 novemberében

63. ábra

Lisznyay-Szabó Gábor és Izsák Andor
egy fellépés utáni banketten, a hatvanas évek végén

64. ábra

Izsák Andor professzor az általa irányított hannoveri Villa Seligmannban,
a Dohány utcai zsinagógától megvásárolt orgonával
(amelyen még Liszt Ferenc és Saint-Saëns is játszott),
valamint a Dohány utcai zsinagóga harmóniumával

65. ábra

Lóránd a De la Paix Zsinagógában, 1972-ben

Fotó © E. Klein, Strasbourgi Izraelita Közösség

66. ábra

Benedek Pál és Deutsch Róbert mellett
az 1975-ben hazalátogató idős kántornagyság,
Lóránd Márton a Rabbiszeminárium zsinagógájában

Fotó © Villányi András

Tiszteletdíjak		
1956 évi főünnapi funkcionáriusok részére :		
1./ <u>Dózsa György ut. :</u> Fabian László	1.000.-	1.000.-
2./ <u>Fűst. S. u. :</u> Dr. Weissz Samuel Rusa Béla Hidas Márton	1.000.- 850.- 600.-	2.450.-
3./ <u>Bocskay u. :</u> Ingber Miklós	500.-	500.-
4./ <u>Frankel Leo. :</u> Ickovits Mór	500.-	500.-
5./ <u>Kispest. :</u> Groszberg	500.-	500.-
6./ <u>Kőbánya. :</u> Sándor Ilés	500.-	500.-
7./ <u>Lajos u. :</u> Szicsa Zsigmond	500.-	500.-
8./ <u>Leányórvaház. :</u> Dr. Rác Jenő Taub Sándor	1.200.- 700.-	1.900.-
9./ <u>Pestlőrinc. :</u> Knoll József	850.-	850.-
10./ <u>Pesterzsébet. :</u> Kármán Sándor	500.-	500.-
11./ <u>Rákospalota. :</u> Weber Ignác	900.-	900.-
12./ <u>E. Szt. Mihály. :</u> Löwinger Ede	800.-	800.-
13./ <u>Szatmár u. :</u> Dr. Rác Jenő Tasnádi Miklós	300.- 800.-	1.100.-
14./ <u>Újpest. :</u> Szirmai Zoltán	1.200.-	1.200.-
15./ <u>Utassy u. :</u> Hammer Dezső	1.000.-	1.000.-
16./ <u>Rabbiképző. :</u> Roth Imre Dr. Spiegel Tiber Dr. Richtmann M. Doff Imre	1.000.- 500.- 1.000.- 150.-	2.650.-
17./ <u>Goltsmark. :</u> Dr. Pehner Tiber Klein Béla Révész János Kékécs János	600.- 500.- 800.- 700.-	2.600.-
	15.850.-	

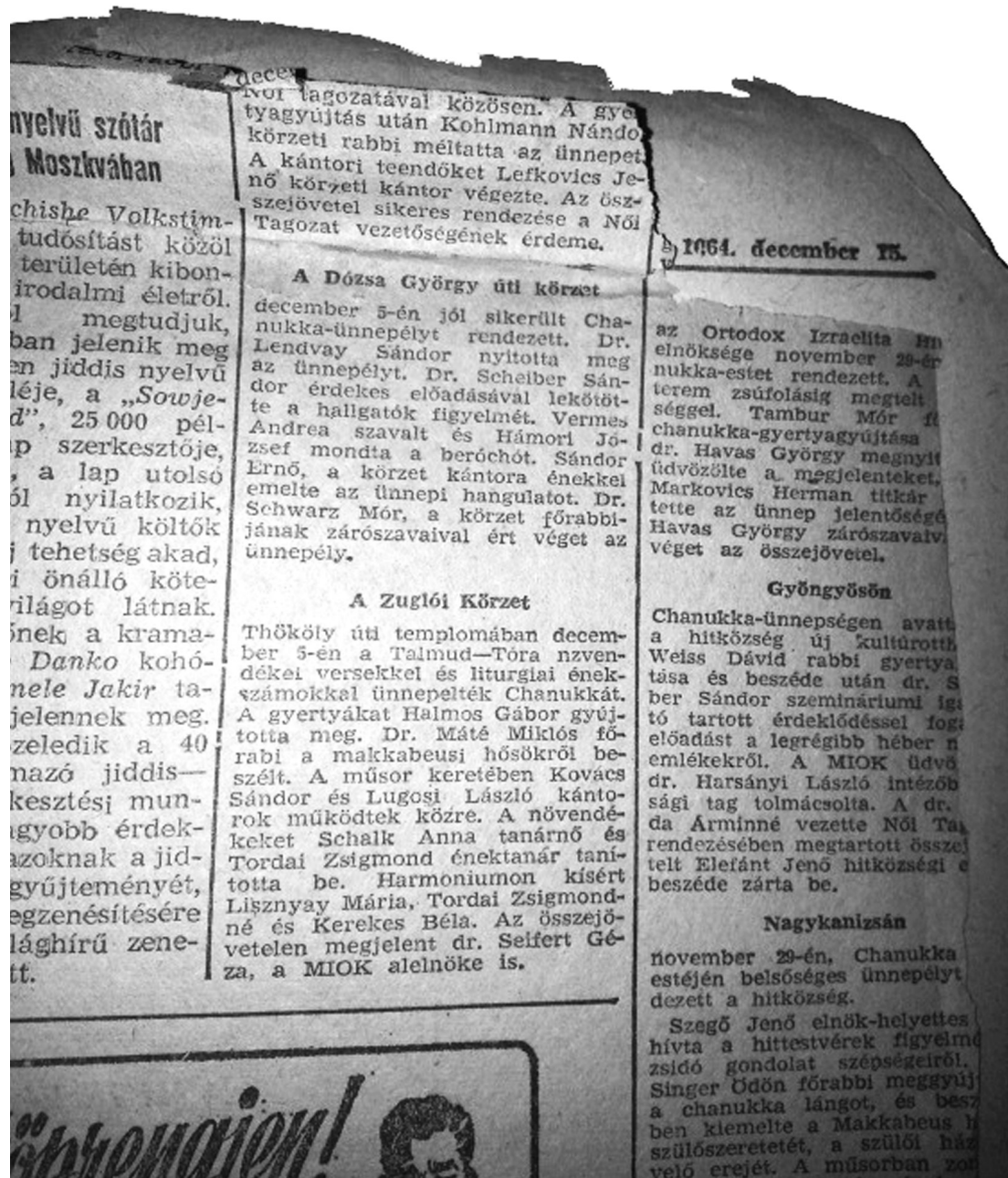
67. ábra

Az 1956-os őszi nagyünnepek jutalomlistája

68. ábra

Jellegzetes kép a korabeli sajtóból:
a Seifert házaspár az Egyesült Államokban,
mint a hazai zsidóság mindenható ura és képviselője

69. ábra

Hanukaünnepség Tordai Zsigmond zenei irányításával.

Mindenkit a közreműködők között találunk,

akiről Kerekes főkantor úr a néhai kántor-énekmesterrel kapcsolatban megemlékezik.

70. ábra

Az ötvenes évektől olyan népszerű színészek is felléptek a kántorok mellett az OMIKE-rendezvényeken, mint Rátonyi Róbert és Kabos László.

Némelyikük a zsinagógát is felkereste olykor.

Fotó © Villányi András

Mañlori neelajivik, respawonimotk a kooda-
Mapis tido, Mapisotk Mel is Kaitori Kaitin motk
az xivis xiv isatidmetetokse is alkalma Rix-
malammis xiv's koido pinokk qijterneinge.

Különös tekintettel a helyes stílusra a dalom és dalainak
való helyesebb hangszólásokról és Rönneberg elöladására,
az ősi hangszólamnak a dalmodiszerűségéről és a szer
telességről, kiterjedéséről, a fölhasználásáról, a dalainak
saját dalvezetéséről, Rönneberg hangszólásokról és
háttérzöngéről és háttérzöngéről:

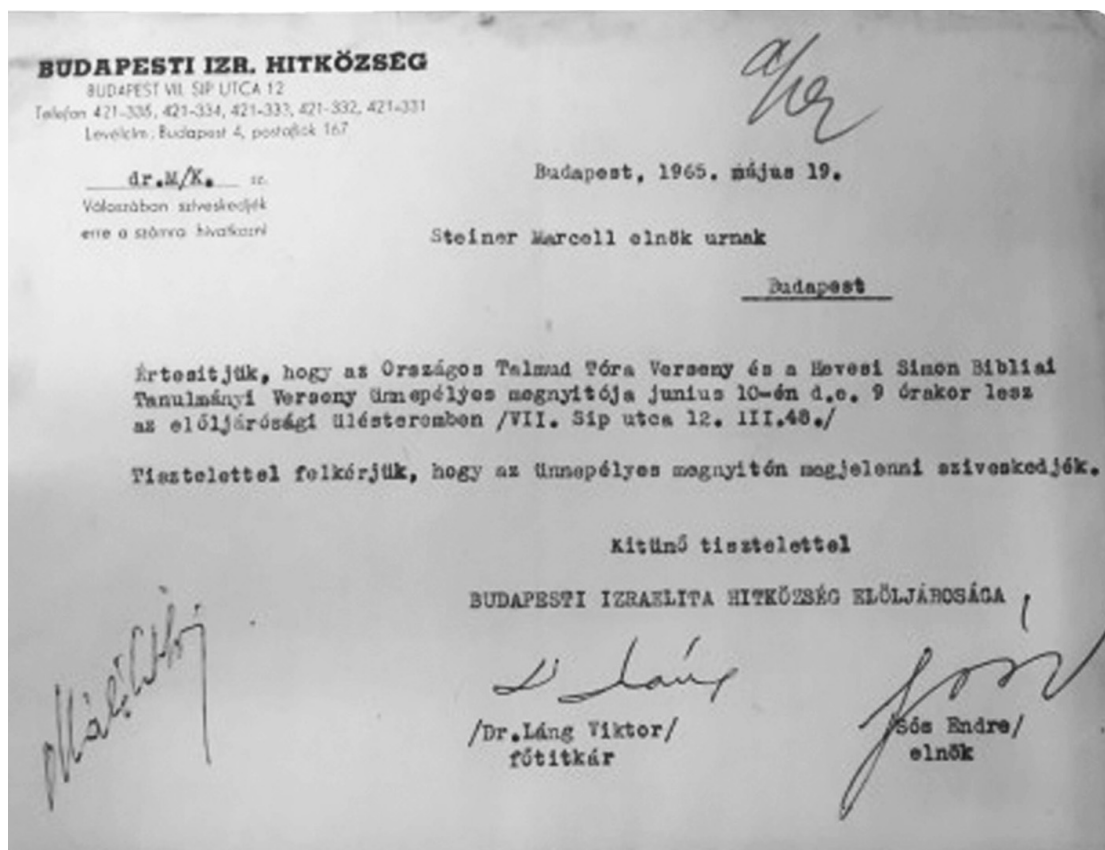
Quilley Lips.

se Arz. 2. 1/2. Finito ke pre-interes. Han to laifugamain off
Kandorenke's to a. d. 1855
tana.

Budapest, 1946.

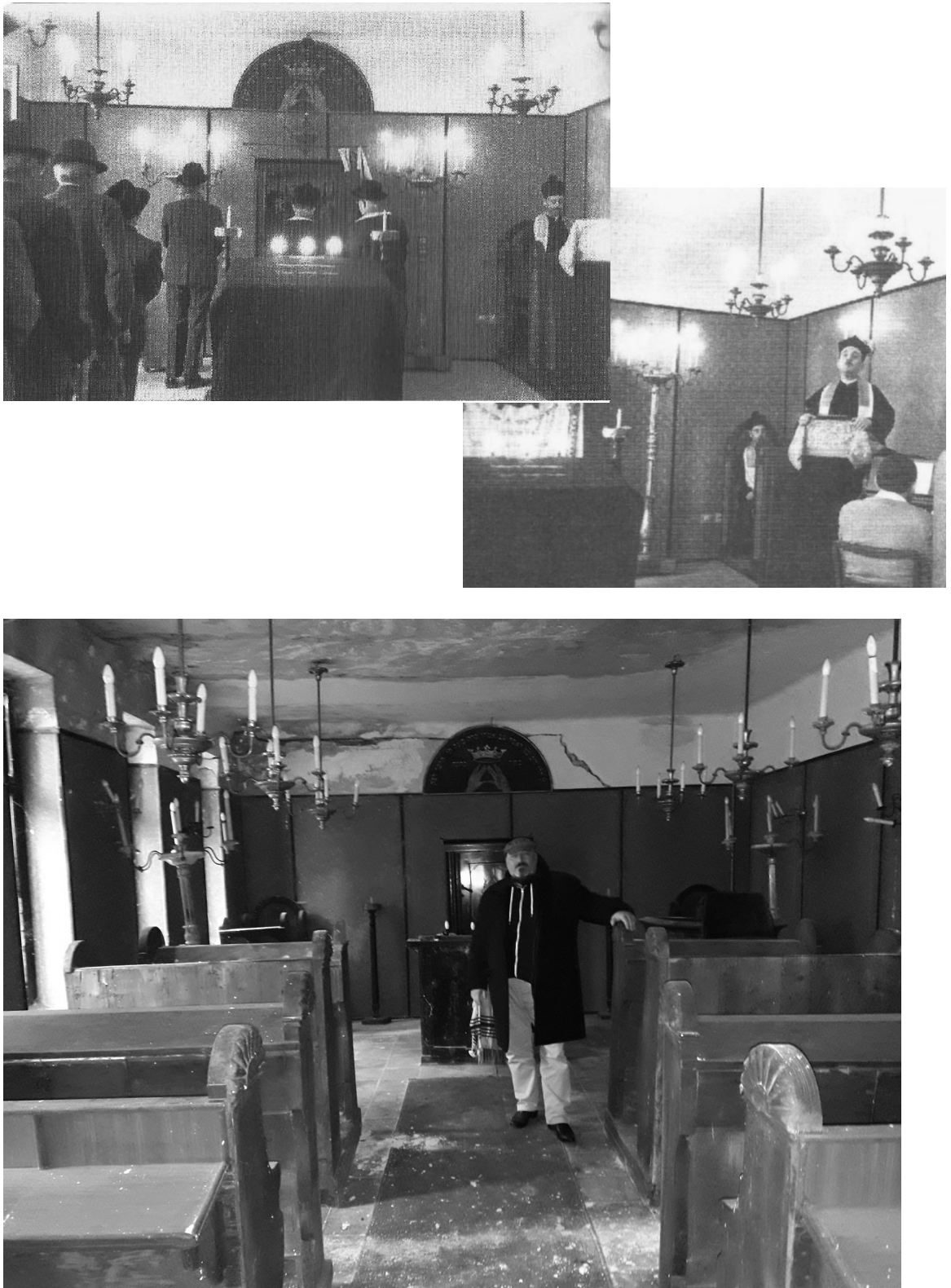
Es egyellegi Királyos példányt Fischer Társas
 aperi Martonvásárnál Kúria kanczellária
 az ő praeiure megítésem-erről, hogy sokkivétel,
 Kinyomtatási. All. Jagamat magamnak, illetve
 közzétételre föltett -

Csillag Lipót 1946-os dátumozású kézirata mindmáig az egyetlen,
klasszikus értelemben vett kántori kézikönyv

72. ábra

Talmud-Tóra Verseny 1965-ben

73. ábra

Hiába igyekeztek életben tartani a vidéki hitközségeket, a hatvanas évek derekán a legtöbb vidéki imahelyen már megoldhatatlan helyzetet jelentett a minjenhiány.

A képeken a mohácsi imaház 1962-ben és 2017-ben.

Kórushangversenyek vidéken

A debreceni hitközség és Nécsoportja az 1970–71 évi kultúrrendezvények sorát kórushangversennyel nyitotta meg október 25-én.

Az Országos Rabbiképző Intézet 35 tagú vegyes kórusa tartott hangversenyt a hitközség disztermét zsúfolásig megtöltő hallgatóság előtt. A kórus karnagya Ádám Emil volt, aki a felszabadulás előtti időkben a debreceni hitközség templomi énekkarát vezette. A műsor egyes számai voltak: a nagyünnepi dallamainkból összeállított részletek; klasszikus kórusművek (Pitoni, Bach); szombati dalok; purimi chászid dalok; *Zugse Revenu* (Ádám Emil feldolgozásában) végül Ádám Emil 133. Zsoltára.

A műsort dr. Kulcsár Imréné, a hitközség elnökének bevezetője nyitotta meg, aki a vendégek, köztük dr. Scheiber Sándor professzornak, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatójának üdvözlése után arról beszélt, hogy úgy az istentiszteleteken, mint a hagyományos zsidó ünnepségeken az ének mindenkor és mindenben kifejezője volt az igazi zsidó érzésnek. Az elnök beszéde végén üdvözölte a hitközséget immár 50 éve szolgáló Jakobovits Mórt, aki most töltötte be 90. születésnapját. Végül dr. Kulcsár Imre átnyújtotta a jubilánsnak a hitközség ajándékát.

A kórus műsorszámait Landesmann György rabbijelölt

konferálta. A kol-nidrel téma szölistája Köves Magda volt, a férfiszólist Ingber Miklós szolnoki főkántor énekelte. Mészáros Judit és Rosenberg Judit szavaltak.

Dr. Scheiber Sándor A nagyünnep prófétái és prófétái olvasmányai címmel tartott igen érdekes tudományos előadást.

A Nécsoport összejövetele a kórus tagjainak tiszteletére fejezte be a jól sikerült kulturális összejövetelt.

*

A szolnoki zsinagógában október 25-én az Országos Rabbiképző Intézet énekkara — Debrecen felé tartva — hangversenyt adott Ádám Emil karnagy vezetésével. Fischer Zoltán hitközségi elnök megnyitója után az énekkar klasszikus és liturgiai számokat adott elő. Köves Magda, Ingber Miklós és Balogh Ritter Lenke énekeltek szölisták.

A hangverseny után: összejövetel volt a hitközség disztermében, amelyen megjelentek Nemes Jenő és Sós Alfonz elnökhelyettesek, Weisz Sándor Chevra-elnök és Kiss József, a Chevra alelnöke, Blau Antal, Dénes Árpád és Vidor Jenő előjárók. A vendégek részére uzsonna volt, amelyet a Nécsoport vezetősége rendezett: Rózsa Imréné elnökhasszony, Fischer Zoltáné, Dénes Árpádné, Vidor Jenóné és Tabák Mária társelnökök.

Téli ételek

Kocsonyázott húspástétom: 1/2 kg. marhalábszárból 2 jó nagy vöröshagymával, pár geretz fokhagymával, piros paprikával pörköltet készítünk, amit ha készen van, lesütünk zsíráig — kihűtjük. 2 db áztatott és kicsavart zsemlyével, 2-3 keményre főzött tojással kétszer-háromszor átdaráljuk az egészet, törött borssal és 3-5 evőkanál mustárral ízesítjük. — Mély tálba, hosszukás formára alakítjuk. 1 kg. csontból, vegyes zöldeggel, pár szem egész borsal kocsonyalejt készítünk, teljesen beforrjuk, majd tojásfehérjével letisztítjuk s ha kihűlt — ráöntjük a pástétomra,

zött és karikára vágott tojással. A főtt burgonyával az egészet átkeverjük.

3-5 nagyobb nyersburgonyát megtisztítunk és megreszeljük finomra. 2 egész tojással, sóval, törött borssal, 4-5 evőkanál olajjal jól megkeverjük, — mély, kizsirozott lábasba öntjük. A tetejére pedig a füstölthússal összekevert burgonyát öntjük. Lassú tűznel, fedő alatt, sütőben átsütjük.

Gesztenyés-torta: 6 db tojásfehérjével összekeverünk 30 dkg. lisztet és 20 dkg. porcukorral, — a 6 tojás fehérjét felelőre 10 dkg. porcukorral

Kp. bérmentesítve, Bp. 72.

ÚJ

XXV. ÉVFOLYAM, 22. SZÁM
1970. NOVEMBER 15.

Biztató jelek és ellentmondás

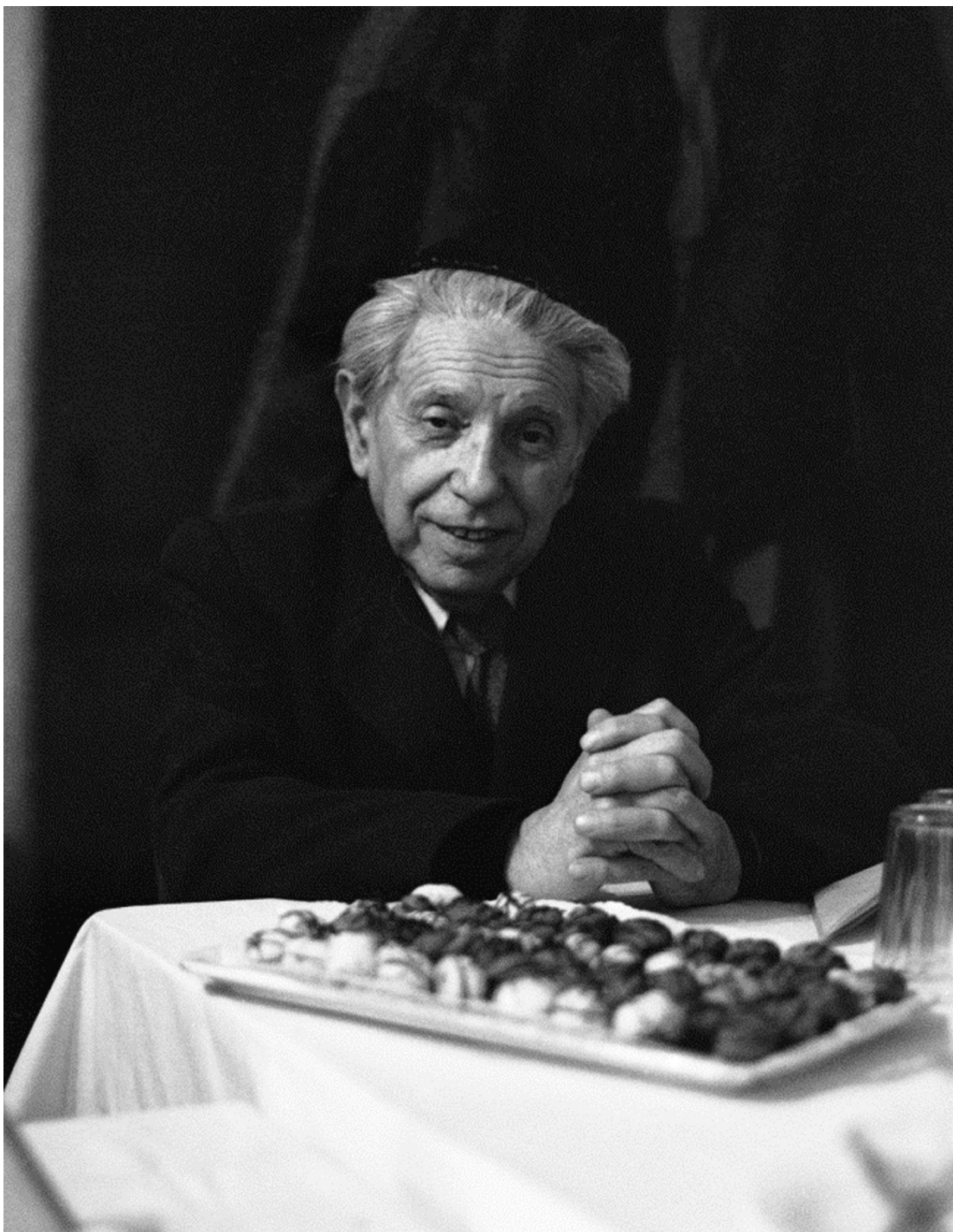
A világ haladó közvéleménye, a b... sajt tisztelet emberiség reménykedve n... ja, hogy a Német Szövetségi Köztársaság kormányza kétségtelen erőfeszítéseket tesz a béke érdekében. A Német Szövetségi Köztársaságnak a Szovjetunióval kötött szövetsége éppen úgy, mint például a tárgyalások olyan eredményeket minden becsület és b... ember csak helyeselhet. Figyelem! önmagánál többet mondó tény. Sch... Brandt-kormány külügyminisztere utóbbi auschwitzi látogatása is. Aden... Kiesinger kormányának egyetlen tisztelet az Auschwitzban meggyilkolt emléke előtt. Nem lehet nem venni ezeket a tényeket, és azt se Brandt-kormány a békepolitika kétségtelen küzdelmet folytat a má... kével, amelynek élén olyan elvakusok állnak, mint Franz Joseph

Ugyanakkor azonban olyan jelek vannak, mint a legutóbbi ostoba provokáció egy Nyugat-Berlinben szovjet katoná ellen. És ha Német főpolgármestere — és az angol is — el is ítélték ezt a provokációt, nem számításon kívül hagyni, ha egyáltalán sor kerülhetett. És ha „nem is történt babér”, az NDP, párt képviselőjének számára, és támogatói elleni fokozottabb küzdelem nemcsak az európai ügyének, hanem a Brandt-kormányára, hasznára lehetne.

A józan, realis mérlegelés a pasztal Nyugat-Németországban akkor olyan ellentmondásos, amikor a Német Szövetségi Köztársaság kormányza kétségtelen erőfeszítéseket tesz a béke érdekében. A Német Szövetségi Köztársaságnak a Szovjetunióval kötött szövetsége éppen úgy, mint például a tárgyalások olyan eredményeket minden becsület és b... ember csak helyeselhet. Figyelem! önmagánál többet mondó tény. Sch... Brandt-kormány külügyminisztere utóbbi auschwitzi látogatása is. Aden... Kiesinger kormányának egyetlen tisztelet az Auschwitzban meggyilkolt emléke előtt. Nem lehet nem venni ezeket a tényeket, és azt se Brandt-kormány a békepolitika kétségtelen küzdelmet folytat a má... kével, amelynek élén olyan elvakusok állnak, mint Franz Joseph

74. ábra

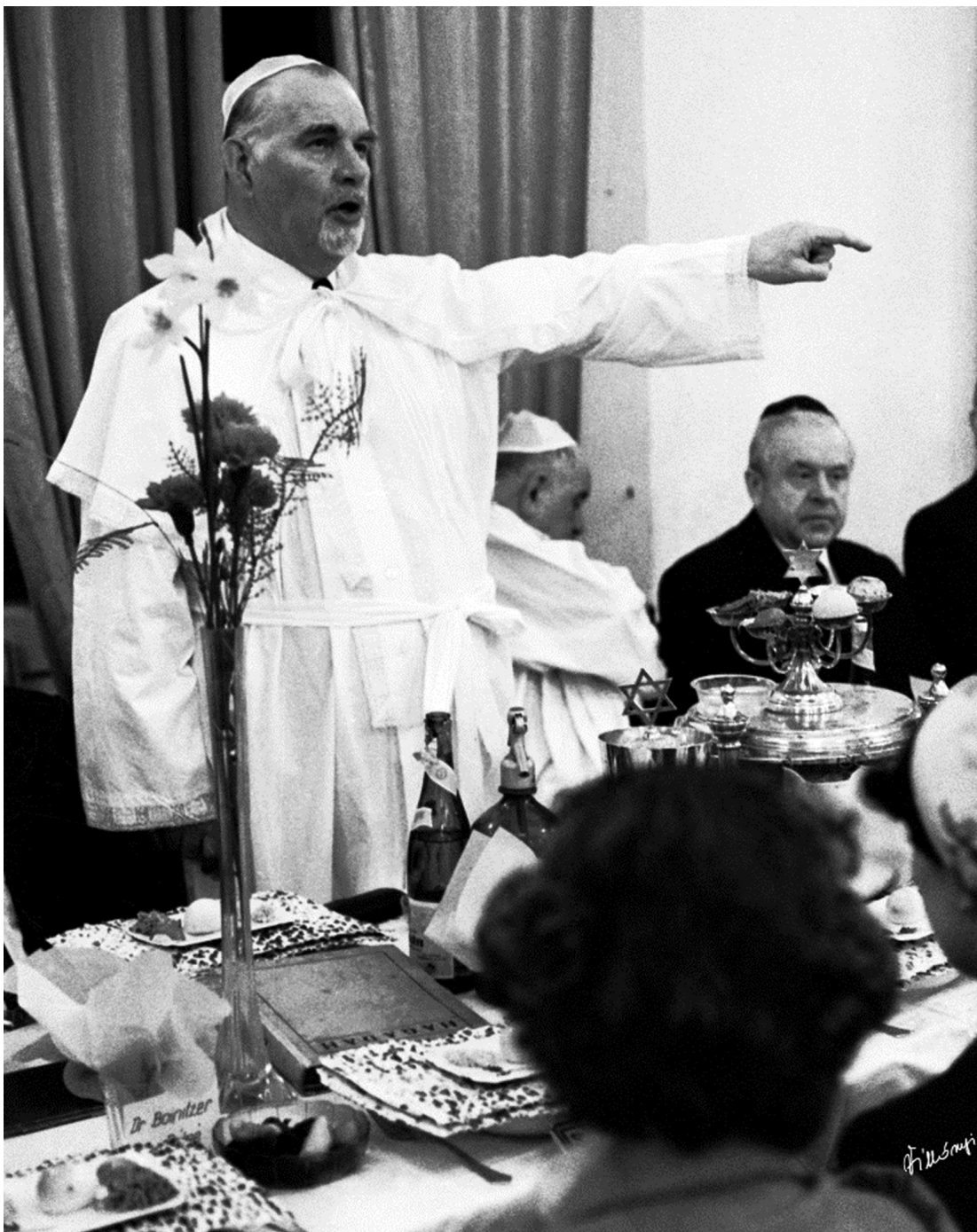
A debreceni koncert, amihez Seifert hitközségi elnök
„nem adta az aláírását”

75. ábra

Ádám Emil, a huszadik századi magyarországi zsidó zenei élet
egyik meghatározó alakja

Fotó © Villányi András

76. ábra

Salgó László főrabbi évtizedeken át mutatta a kijelölt utat
a Síp utcai kádereknek

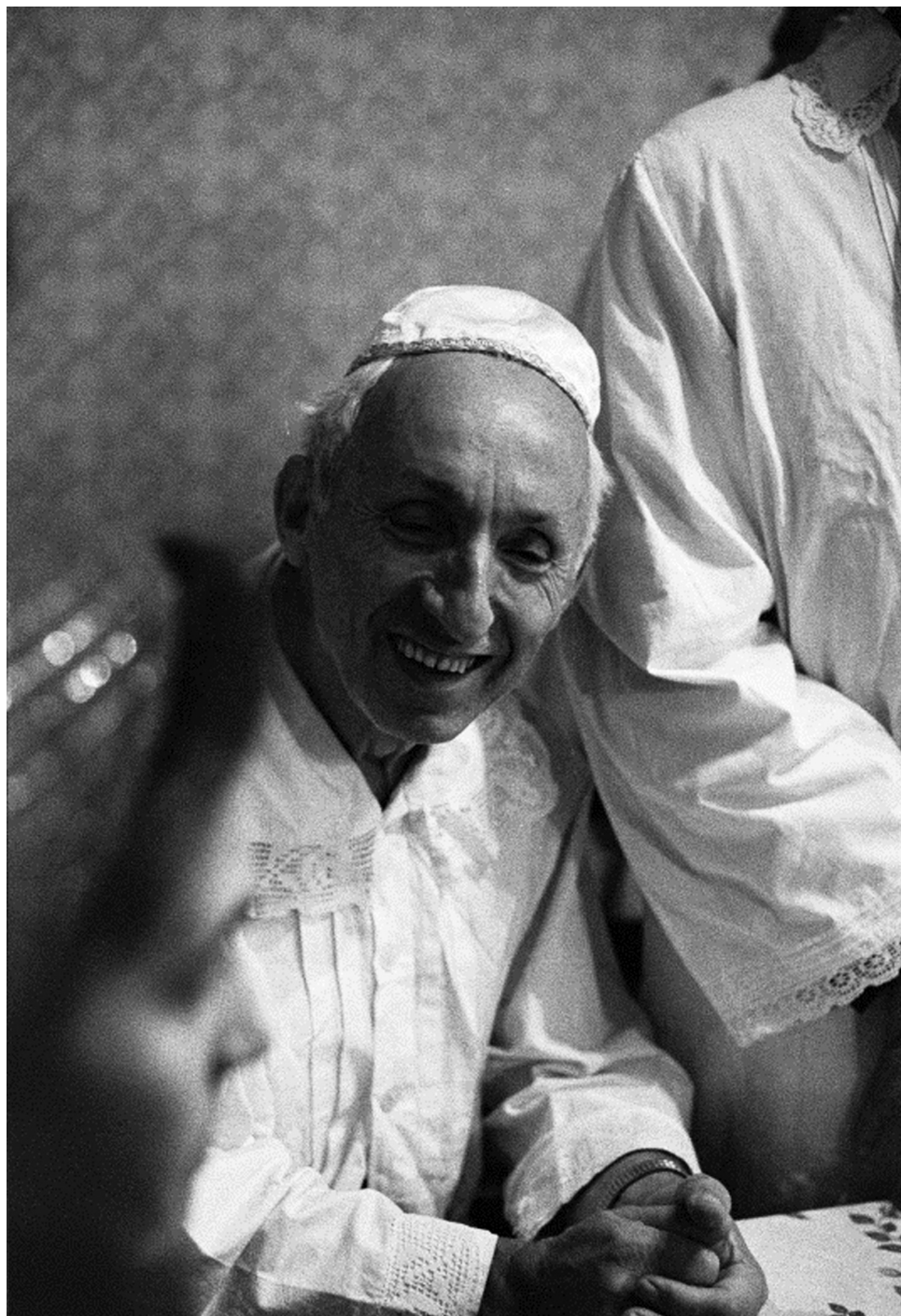
Fotó © Villányi András

77. ábra

Férje 1976-ban bekövetkezett halála után
Seifert Gézané (középen) egyszemélyben gyakorolta a kézivezérlést

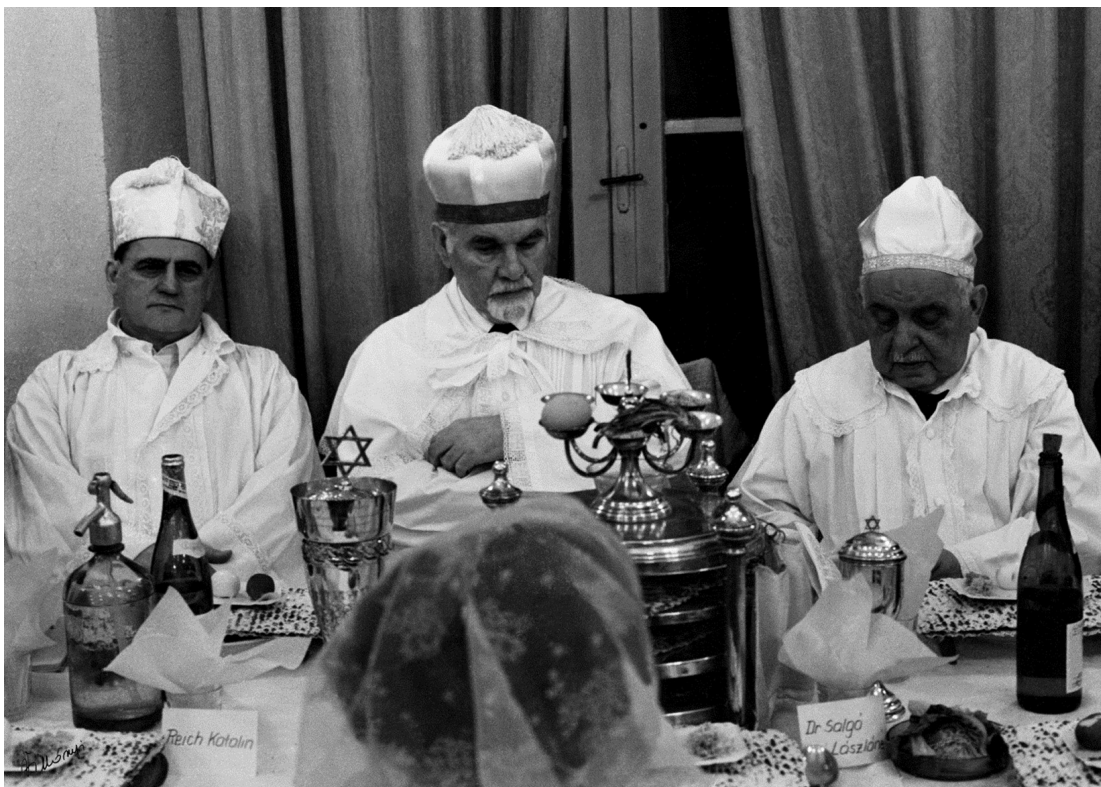
Fotó © Villányi András

78. ábra

Polnauer főrabbi szerint Róth Jenő a tudása alapján akár egy nyugati ortodox kile kántora is lehetett volna

Fotó © Villányi András

79. ábra

Ahogy sokak tanítója, Zoldán bácsi (jobb szélen) mondta:
„Amíg egy kántor nincs kész, ne nagyon álljon az omedhez”

Fotó © Villányi András

80. ábra

Lóránd utóda, Kovács Sándor főkantor Scheiber professzor úr oldalán 1983-ban,
Herman Lipót sírkövénél

Fotó © Villányi András

Ribajnaj sel ajlom Stern László
főkántor előadásában

ri baj naj sel-aj lom ri baj naj
sel-aj lom ri baj naj sel aj- lom
uv chèn ló sajjem seim taj vim
bô é ne chò lo le chese
bô dar ché jô só rim ló fo ne- chò
kô de j kô de j
kô de j - kô de j - se niz ke ló ché jim taj vim
va - ru chim ló ché jim taj vim va - ru chim
uí ché - se - ho aj lom - há bó

vô szis - mô ré
vô szis mô ré - mi má szim ró im u mi sajjem ró ajse
há miszrag sajjem ló - vaj ló aj- lom
há baj té- ach wá da j naj che- szeol
jô sajjem uí - - men sec- ló

81. ábra

Stern László legnépszerűbb sikerszáma unokaöccse,
Klein Ervin főkántor legyezésében

mf
-rajosz
o-lé-nu
szuk-kász
szuk-kász
u-fő-rajosz
o-lé-nu
szuk-kász
ő-lajme-cho
Vő-záp-ne-nu
Vő-záp-némü bö-é-ő taj-vo, taj-vo,
taj-vo
taj-vo miffo-ne-cho
Vő-hajoi-é-nu
lő máán
máán
ő-mec-é-ő
Vő-ho-gén
Vő-ho-gén

18.

82. ábra

A Lóránd által komponált Haskivenu,
a főkántor saját lejegyzésében

Hászkiwénu

18

83. ábra

A kotta másik oldala